

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

EMRE DÖLEN ARMAĞANI
EMRE DÖLEN FESTSCHRIFT

Editör
Feza Günergun

CİLT /VOL.VI

SAYI / NR.2

2005

Hakem Kurulu / Referees Committee

Gediz Akdeniz, İstanbul	Shigehisa Kuriyama, Kyoto
Virginia H. Aksan, Ontario	Mübahat Kütükoğlu, İstanbul
Ali Akyıldız, İstanbul	Afife Mat, İstanbul
Ali Haydar Bayat, İzmir	Rhoads Murphey, Birmingham
Asuman Baytop, İstanbul	Christoph K. Neumann, İstanbul
Atilla Bir, İstanbul	Efthymios Nicolaïdis, Atina
Sonja Brentjes, Londra	İlber Ortaylı, İstanbul
Günhan Danışman, İstanbul	Gert Schubring, Bielefeld
Ferruh Dinçer, Ankara	Ekrem Sezik, Ankara
Emre Dölen, İstanbul	Johann Strauss, Strasbourg
Şeref Etker, İstanbul	İlhan Şahin, İstanbul
Şefik Görkey, İstanbul	Celal Şengör, İstanbul
Feza Günergun, İstanbul	Hülya Şenkon, İstanbul
Mustafa Kaçar, İstanbul	Ramazan Şeşen, İstanbul
Esin Kahya, Ankara	Zafer Toprak, İstanbul
Mehmet Kanar, İstanbul	Şafak Ural, İstanbul
Aykut Kazancıgil, İstanbul	George Vlahakis, Atina
Dursun Koçer, İstanbul	Nuran Yıldırım, İstanbul
Klaus Kreiser, Bamberg	Şehsuvar Zebitay, İstanbul

Editör: Feza Günergun

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı
34459 Beyazıt - İstanbul – Türkiye, Fax. 90 (212) 511 43 71

fezagun@attglobal.net

Yayın Kurulu

Feza Günergun, Mustafa Kaçar, Mehmet Kanar, A.İhsan Gençer, Mesut Yalvaç

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 1995 yılında yayımlanmaya başlanmış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'nun 29.5.2001 tarihli kararı ile "Hakemli Dergi" olmuştur. Derginin, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı olarak yayımlanması öngörülmüştür. Dergide, Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihinin değişik konularını ele alan araştırma makaleleri yanında, bu konularda yapılmış bilimsel yayınları ve toplantıları tanıtan yazılar yayımlanabilir. Ayrıca Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihiyle ilgili çeviri yazılar da dergide yer alabilir. Araştırma makaleleri, Türkçe veya yabancı dilde yayımlanabilir. Araştırma makaleleri ve çeviri yazılar, hakemlerin onayından ve editörün süzgecinden geçtikten sonra yayımlanır. Tanıtma yazıları için editörün onayı yeterlidir. Dergiye gelen yazılar, yazının editöre geliş tarihi dikkate alınarak yayımlanır.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından SBVT için; Türkiye Makaleler Bibliyografyası'nda ve Turkologischer Anzeiger'de indekslenmektedir.

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
Cilt/Vol.VI, Sayı / Nr.2, 2005

Emre Dölen Festschrift

Emre Dölen Armağanı'nı sunarken 1-3

Prof.Dr.Emre Dölen'in özgeçmişi ve yayın listesi 4-22

Feza Günergun

MAKALELER / ARTICLES

El-Cezerî'nin batar türden bir süreölçeri (tarcahar) 23-33

A sinking type time-keeping vessel (tarjahar) of al-Cazari (abstract) 33

Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Mahmut Kayral

Dr.Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız kültür egemenliğinin sonu 35-70

Prof. Aimé Mouchet (1886-1941) and the decline of French cultural dominance
in Turkish medical education (abstract)..... 70

Şeref Etker

XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Rémi Aucher-Éloy
(1793-1838) 71-78

A plant collector in Anatolia in the first half of the XIXth century: Rémi
Aucher-Éloy (1793-1838) (abstract)..... 78

Asuman Baytop

Doktor Kimyager Mehmed Ziya Ülken - Sir William Ramsay'ın Türk
öğrencisi 79-116

Dr. Mehmed Ziya Ülken, the Turkish student of Sir William Ramsay
(abstract) 115-116

Feza Günergun

Veteriner hekimliği arşivinden bir örnek: Fazlı Faik Yeğül'ün
otobiyografisi..... 117-124

The autobiography of Fazlı Faik Yeğül, professor of veterinary medicine,
chemistry and toxicology (abstract) 124

Ferruh Dinçer

Rasathane-i Amire binası için 1895 projeleri..... 125-138

Architectural projects for a new observatory (Rasathane-i Amire)
in Istanbul (abstract) 138

Afife Batur

Osmanlı basınında 1865 kolera salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza
Malkom Han 139-150

The Ottoman press coverage of the 1865 cholera epidemic and Mirza Malkom
Khan's argument in the Istanbul International Sanitary Conference
(abstract) 150

Orhan Koloğlu

İstanbul'da nöbet mahalleri-nöbet eczaneleri (1845-1895) 151-182

District health services through pharmacies in Istanbul (1845-1894)
(abstract) 152

Nuran Yıldırım

Santé et médicament dans la ville de Thessaloniki byzantine et
ottomane 183-196

Bizans ve Osmanlı döneminde Selanik'te sağlık ve ilaç (özet) 196-198

Health and therapeutics in Thessaloniki: the Byzantine and Ottoman periods
(abstract) 198-199

Evangelia Varella

Historiography of science in Greece 201-209

Yunanistan'da bilim tarihi çalışmaları (özet) 209-211

Historiography of science in Greece (abstract) 212

Efthymios Nicolaidis

Miken arabalarının teknoloji tarihi açısından değerlendirilmesi 213-224

Mycenaean chariots: a historical and technological re-evaluation (abstract) 224

Gaye Şahinbaş-Erginöz & Atilla Bir

İnas Darülfünunu (1914-1921) 225-234

İstanbul's Women's University: İnas Darülfünunu (1914-1921) (abstract) . 234

Ali Arslan & Özlem Akpınar

Küreselleşme ve zanaatçı-teknoloji ustalarının çaresizliği 235-245

Globalization and the predicament of the artisan/technologist (abstract).. 245

Günhan Danışman

Türk Fizik Derneği yayını *Çağdaş Fizik*. Popüler bir bilim dergisi... 247-263

Çağdaş Fizik. A popular periodical of the Turkish Physics Society
(abstract) 263

Meltem Akbaş

Bursa Ziraat Cemiyeti (1927) ve yayını <i>Asri Çiftçi</i>	265-286
Bursa Agricultural Society (1927) and its journal <i>Asri Çiftçi</i> (abstract) <i>Sevtap Kadioğlu</i>	286
İskenderun dekovil hattı	287-297
Narrow-gauged railway at Iskenderun .(abstract)	297
<i>Mert Sandalcı</i>	
Osmanlı tıbbında ‘müfred devâ’ kullanımı ve ‘müfredât’ eserlerinin genel özellikleri	299-315
The materia medica (<i>müfredat</i>) and the use of simple drugs in Ottoman medicine (abstract)	315
<i>Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın</i>	

BİBLİYOGRAFYA / BIBLIOGRAPHY

XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkiye’de fizik ve tıbbi fizik tarihi ile ilgili yayınların notlu kaynakçası	317-358
An annotated bibliography on the history of physics and medical physics in Turkey during the XIXth and XXth centuries.	357-358
<i>Aykut Kazancıgil</i>	

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

Emre Dölen & Murat Koraltürk, <i>Çimento Fabrikası</i>	359-361
Emre Dölen & Mustafa Kaçar, <i>Türk Teknoloji Tarihi</i>	361-362
Ali İhsan Gençer & Ali Arslan, <i>İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları</i>	363-366

DÜZELTME / CORRIGENDA

Fuat Sezgin’in <i>Geschichte des Arabischen Schrifttums</i> adlı kitabı	366
---	-----

KATKILAR / ADDENDA

Mavroyeni Paşa, Dr. John Kirk ve Mehmet Ali Kağıtçı hakkında notlar <i>Şeref Etker</i>	67-369
Muslihiddin Adil Taylan hakkında not	370-371
<i>Ali Baltacıoğlu</i>	

Emre Dölen Festschrift

Dr. Emre Dölen, professor of analytical chemistry, and acclaimed historian of history of science and technology, is recognized for his studies on the scholarly life and industrialisation in Turkey during the 19th and 20th centuries. He has published extensively on both fields since 1969 when he began his graduate studies at the Istanbul University. Totaling over 300, Prof. Dölen’s publications include some 180 titles on the history of science and technology.

Prior to 1980s, Prof. Dölen produced popular pieces introducing the history of European science for the general Turkish readership. After this introduction he started his research into the history of the teaching of mathematical and natural sciences in the Turkish educational institutions, textbooks in science and their authors. He undertook to investigate the history of Darülfünun (the Ottoman University, Istanbul, 1900-1933), and that of the Yüksek Ziraat Enstitüsü (The Institute for Agriculture, Ankara, 1933). He is the compiler of the bibliography of journals on chemistry in Turkish (1911-1990), and the bibliography of publications on the history of chemistry in Turkey (1923-1998). His interest in the history of technology and industry is well exemplified by the following books: *Kâğıthane-Kemerburgaz-Ağaçlı-Çiftalan Demiryolu (1914-16)* published in 1999 is the outcome of his collaborative research with Mert Sandalcı on the forgotten narrow-gauged railway in the north Istanbul and reaching the Black Sea coast of Thrace; *Tekstil Tarihi* (History of textile industry, 1992), and *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü* (co-author M.Koraltürk, 2004), the history of the first cement factory in Turkey. Using samples from his personal collection of historical postcards, he has published articles on various Ottoman towns such as Damascus, Izmir, Bursa, and Thessaloniki.

Professor Dölen fulfilled numerous administrative duties throughout his academic career. He is currently Head of the Department of Analytical Chemistry at the Faculty of Pharmacy, Marmara University (Istanbul), where he continues his research, and lectures both on chemistry, and history of science and technology. He is among the contributors and referees of the journal *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)* published by the Department of History of Science of the Istanbul University. Prof. E. Dölen is a member of the Turkish Society of Chemistry, the Turkish Association of Chemical Engineers, the Turkish Society for History of Medicine, and a founding member of the Turkish Society for History of Science.

This Festschrift is presented in appreciation of Prof. Emre Dölen’s oeuvre on the occasion of his 60th anniversary.

‘EMRE DÖLEN ARMAĞANI’Nı sunarken

Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergimizin bu sayısını, Türk bilim tarihi konusundaki çalışmaları ile tanınmış olan Prof. Dr. Emre Dölen’e 60. yaşında, armağan olarak sunmaktayız.

Prof. E. Dölen, bilim tarihi ile ilgilenmeye henüz İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Kimya Mühendisliği bölümünde öğrenci olduğu yıllarda başlamıştır. Bu üniversitenin Kimya Fakültesi’nde öğretim üyeliği yaptığı yıllarda da bilim tarihine olan ilgisi artarak devam etmiştir. Günümüzde de, bilim ve teknoloji tarihi konusundaki araştırma ve yayınlarını merak ve zevkle sürdürmektedir. Son yıllarda özellikle modern bilimin Türkiye’ye girişi ve ondokuzuncu yüzyıldan günümüze Türkiye’de bilim konularına ağırlık vermiştir. Bu kapsamda Türkiye’de yüksek öğretimin gelişimi ve özellikle Darülfünun konusunda kapsamlı araştırmalar yapmıştır. 1980lerin sonlarından itibaren bilim tarihi araştırmalarını yoğunlaştırmış ve çeşitli üniversitelerde bilim ve teknoloji tarihi konusunda dersler vermeye başlamıştır. Kimya dalında sürdürdüğü akademik yaşamı boyunca yaptığı kimya araştırmaları onun bilim tarihi çalışma ve yayınlarını engellememiştir. 1969 ile 2005 arasındaki toplam 300 yayınının 180’e yakını bilim tarihi konusunda olup diğerleri kimya araştırmalarına aittir.

Prof. Emre Dölen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü içinde 1984’te kurulan Bilim Tarihi Anabilim Dalı’nın 1989’da ‘Bilim Tarihi Bölümü’ne dönüşmesi ve Bilim Tarihi Lisans Programı’nın

başlamasıyla birlikte, bölümümüzde lisans ve yüksek lisans dersleri vermiş, böylelikle fakültemizde yürütülmekte olan bilim tarihi öğretimine önemli ve sürekli destek sağlamıştır. Bu çerçevede, 1990-91 ders yılından itibaren *Sanayi Devrimi*, 1991-92 ders yılından itibaren *19. ve 20. Yüzyıllarda Bilim* başlıklı lisans derslerini; 1996-97 ders yılından itibaren *Kimya Tarihi* dersini vermiştir. 1999-2000, 2000-2001 ve 2001-2002 ders yılında *Lavoisier Öncesi Kimya Tarihi*, *Modern Kimyanın Doğuşu ve Gelişmesi* ve *Sanayi Devrimi’nden Günümüze Bilim I ve II* lisans derslerini; 1990-91 ders yılından itibaren *Sanayi Devrimi: Bilim ve Teknoloji İlişkisi* yüksek lisans dersini vermiştir.

Prof. Emre Dölen, anabilim dalımızda lisans ve yüksek lisans derslerini vermenin yanı sıra, özellikle ondokuzuncu ve yirminci yüzyılda Türkiye’de bilim konusunun değişik yönlerini araştıran lisans üstü öğrencilerimizin tez izleme komitelerinde ve tez jürilerinde de bulunarak, onların araştırmalarıyla da yakından ilgilenmiş, fikirleriyle çalışmalarını zenginleştirmiş ve elinde bulunan kaynakları hem öğrencilerle hem de öğretim üyeleriyle memnuniyetle paylaşmıştır. Kendisi ayrıca, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergimizin hakem kurulunda olduğu gibi, orijinal araştırma makaleleriyle dergimizi zenginleştirmiştir.

Prof. Emre Dölen’in bilim tarihiyle ilgili ilk yazıları, özellikle 1984 yılına kadar olanlar, popüler bilim tarihi yazıları olarak nitelendirilebilir ve bilimin Avrupa’daki gelişim süreciyle ilgilidir. 1984 sonrasındaki çalışmaları ağırlıklı olarak Türk bilim tarihi üzerinedir. 1985 yılında yayınladığı, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kadar Türkiye’de bilimi, Darülfünun’u ve mühendisliği inceleyen yazıları Türk bilim tarihi konusundaki ilk yayınlardır. Bu alandaki araştırmalarını Türk bilim, teknoloji ve eczacılık tarihi kongrelerinde sunduğu gibi, kendisi de bu kongrelerin düzenlenmesine katkıda bulunmuştur. IV.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı’nı (1998), Marmara Üniversitesi’nde düzenlemiştir. Kimya kongrelerinde de, kimya tarihiyle ilgili bildirimler sunarak Türk kimyager ve kimya mühendislerinin ilgisini mesleklerinin tarihine çekmiştir.

Kimya tarihiyle ilgili bibliyografik yayınları *Açıklamalı Türkiye Kimya Dergileri Bibliyografyası (1911-1990)* ve *Cumhuriyet Dönemi Kimya Tarihi Yayınları Bibliyografyası (1923-1998)*, birer temel başvuru kaynağıdır. Prof. Dölen, *Osmanlı* kimya kitaplarında kullanılan kimyasal sembol ve formülleri de araştırmış ve bu çalışmasını kitaplaştırmıştır. *İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi’nin Kuruluşunun Otuzuncu Yılı* adlı yayını, kimya tarihi ile onun özellikle son yıllarda araştırdığı İstanbul Üniversitesi’nin tarihini birleştirmektedir. Basım aşamasına gelmiş olan ve Darülfünun’un tarihini konu alan kitabını sabırsızlıkla ve merakla beklemekteyiz. Kurumsal tarih üzerinde yürütmekte olduğu bir başka araştırması, Ankara’daki Yüksek Ziraat Enstitüsü üzerindedir.

Teknoloji tarihi, Prof. E. Dölen'in ilgilendiği bir diğer alandır. İstanbul ve Marmara üniversitelerinde, İTÜ'de teknoloji tarihi dersleri vermiş, bu konuda ders notları yayımlamıştır. 1999 yılında Mert Sandalcı ile birlikte yayına hazırladığı *Kâğıthane-Kemberburgaz-Ağaçlı-Çiftalan Demiryolu (1914-16)* kitabıyla, unutulmuş bir demiryolu hattını, dedesi Mukadder Dölen'in 1916 yılında görevli olarak çektiği fotoğraflara dayanarak araştırmış ve gün ışığına çıkarmıştır. *Tekstil Tarihi* adlı kitabı ve geçen sene M.Koraltürk ile birlikte yayımladığı *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü*, onun teknoloji, sanayi ve kurum tarihi konularına olan ilgisinin bir diğer ürünüdür.

Gerek popüler dergilerde gerek ansiklopedilerde yayımladığı bilim tarihi yazıları, gerekse arşiv kaynaklarına dayalı araştırma makaleleri ve kitapları ile Türkiye'de bilim tarihinin tanınmasına katkıda bulunduğu kadar, bilim ve teknoloji tarihi araştırmalarıyla bu konuya yeni bilgiler getirmiştir. Araştırmalarının titizliği, belgelere dayalı olması, yayınlarının güvenilir olmasında en büyük etkidir.

Prof. E. Dölen, bilim tarihi ile ilgili kitap ve belge de toplamaktadır. Osmanlı şehirlerini, koleksiyonunda bulunan kartpostallar eşliğinde makalelerinde tanıtmış, I. Edirne Tıp Tarihi Günleri'nde (2001) Trakya Üniversitesi'nde açtığı Edirne kartpostalları sergisi ilgi ile izlenmiştir.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları'nın bir sayısını Prof. Dr. E. Dölen'e Armağan olarak hazırlama fikri doğduğunda, başvurduğumuz araştırmacıların hepsi, *Armağan*'a memnuniyetle katkıda bulunacağını bildirmiştir. Bu kitap, onların araştırmaları sayesinde ortaya çıkmıştır; kendilerine, editör olarak teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Ayrıca, *Armağan* fikrinin doğuşundan bu özel sayının matbaaya girişine kadar, fikirleriyle bana destek olan Sayın Dr. Şeref Etker'e şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. Emre Dölen'in gelecekteki çalışmalarını sağlık ve mutluluk içinde sürdürmesi dilerim.

Prof. Dr. Feza Günergun
Editör, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*
Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Emre Dölen'in özgeçmişi ve yayın listesi

Emre Dölen, İstanbul'da, 14 Haziran 1945'de doğdu. Makbule Dölen (1925) ve Salih Melih Dölen'in (1915-1992) tek oğludur. Babaannesini, Nesime Ahmed (Dölen) Hanım'dır (1894-1976). Nesime Ahmed Hanım ile ablası Safiye Hüseyin (Elbi) Hanım, ilk Türk hemşirelerden olup Balkan Savaşı sırasında (1912-1913) İngiliz hekimlerin görev yaptığı İstanbul'daki Asar-ı Atika Müzesi Hastanesi'nde başarı ile hemşirelik yapmışlardır. E. Dölen'in büyük dedesi (babaannesinin babası), Ahmed Besim Paşa (1850-1928)'dir. Baba tarafından, askeri denizcilerin (kaptanların) bulunduğu bir aileden gelen Ahmed Paşa --1906'da ferik amiral-- makine mühendisliğinin Türkiye'deki kurucuları arasındadır. 1876-1909 yılları arasında Tersane-i Amire'nin başmühendisidir. Çizdiği planlara dayanılarak yaptırılan 120 buhar makinesi, çeşitli gemilere takılmış ve bu planların birçoğu İngiliz teknik dergilerinde yayımlanmıştır [E.Dölen, "Balkan Savaşı'nda bir hemşire: Nesime Ahmed (Dölen) Hanım (1894-1976)", *Sağlık Alanında Türk Kadını*. Editör N.Yıldırım, İstanbul 1998, s.388-426.].

Emre Dölen, ilkokulu İzmit'in Maşukiye Köyü'nde bitirdi. Pendik Ortaokulu'na girdikten sonra 1962 yılı Haziran döneminde Pendik Lisesi'nin Fen Kolu'ndan pekiyi derece ile mezun oldu. Aynı yıl, giriş sınavını altıncı sırada kazanarak İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Kimya Mühendisliği Bölümü'ne girdi. Bu bölümün daha sonra dönüştüğü İ.Ü. Kimya Fakültesi'nden Kimya Yüksek Mühendisi olarak mezun oldu.

1969 yılında İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi Anorganik Kimya Kürsüsü'ne asistan olarak girdi. 1972'de "3,4-diaminobenzen sülfon asidi kobalt komplekslerinin incelenmesi ve bunların otoksidasyon katalizatörü olarak rolü" adlı teziyle Dr.Ing.Chem. ünvanını kazandı. "Diaminokarbonitlerin Cu(II) komplekslerinin incelenmesi" adlı teziyle doçentlik sınavının bütün aşamalarını başarılarak 6 Haziran 1979'da Anorganik Kimya Dalı'nda "Üniversite Doçenti" ünvanını aldı. Aynı yılın Ekim ayında İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne bağlı Eczacılık Yüksek Okulu'na Analitik Kimya öğretim üyesi olarak atandı. Bu akademi ve okulun dönüştüğü Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nde 1988'de Analitik Kimya profesörlüğüne yükseltildi. Halen aynı fakültede görevini sürdürmektedir.

Akademik yaşamı boyunca, mensubu bulunduğu üniversitelerde kimya dersleri vermesinin yanı sıra, Marmara Üniversitesi'nde eczacılık tarihi, tekstil teknolojisi tarihi, İstanbul Üniversitesi'nde bilim ve sanayi tarihi dersleri ve İTÜ'de teknoloji tarihi dersleri verdi.

Asistanlık yıllarından günümüze, çok sayıda idari görevi üstlendi. 1975-76 yıllarında asistan temsilcisi olarak İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi Yönetim Kurulu üyesi; 1979-1982 yılları İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (İİTİA) Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Kürsüsü Başkanı; 1980-1982 yıllarında aynı fakültenin dekanı olarak görev yapmıştır. 1981 yılından itibaren Marmara Üniversitesi bünyesinde çeşitli idari görevleri üstlenmiştir: 1981-82, 1985-91, 1994-97 arasında Eczacılık Fakültesi Yönetim Kurulu üyesi, 1981-1999 arasında Eczacılık Fakültesi Fakülte Kurulu üyesi, 1988-91 arasında Senato üyesi; 1987-94 arasında Eczacılık Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Müdürü; 1988-97 arasında Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yönetim Kurulu Üyesi; 1991-1999 arasında Temel Eczacılık Bilimleri Bölümü Başkanı, 1999-2002 arasında Eczacılık Fakültesi Dekanı, Ağustos-Aralık 1999 arasında ve Temmuz 2001-Ocak 2002 arasında Rektör Yardımcısı olmuştur. Halen, 1985'te atandığı Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Anabilim Dalı Başkanlığını sürdürmektedir.

Türkiye Kimya Derneği, TMMOB Türkiye Kimya Mühendisleri Odası, Türk Tıp Tarihi Kurumu üyesi, Türk Bilim Tarihi Kurumu kurucu üyesidir. 1980li yıllarda iki dönem TMMOB Türkiye Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nin Yönetim Kurulu üyeliğini ve ikinci başkanlığını yapmıştır. 1989'dan beri Türk Bilim Tarihi Kurumu üyesi ve sayman olarak görevini sürdürmektedir.

1969

"Eskilerden yenilere," *İ.Ü.Kimya Fakültesi 1968-1969 Yıllığı*, İstanbul 1969, 4 s.

1971

İlk Tatbikat. İÜ Kimya Fakültesi Anorganik Kimya Kürsüsü Yay., İstanbul 1971, 54 s.(Teksir).

1972

3,4-diaminobenzensülfon Asidi Kobalt Komplekslerinin Oluşumu Üzerinde Çalışmalar ve Bunların Otoksidasyon Katalizatörü Olarak Rolü. İstanbul 1972, IX+90 s. (Doktora tezi).

Anorganik Preparatlar. İÜ Kimya Fakültesi Anorganik Kimya Kürsüsü Yay., İstanbul 1972, 8 s. (Teksir).

1973

Redoks Olayları-Denklem Kurma ve Denkleştirme. Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1973, 44 s.

Anorganik Kimya Praktikum Laboratuvarı. İÜ Kimya Fakültesi Anorganik Kimya Kürsüsü Yay., İstanbul 1973, 125 s. (Teksir).

1974

Anorganik Kimya Uygulaması. İÜ Kimya Fakültesi Yay., İstanbul 1974, II+37+V s. (Teksir).

Anorganik Kimya Laboratuvarı (Eyüp Özcan ile birlikte). İÜ Kimya Fakültesi Yay., İstanbul 1974, V+287 s. (Teksir).

1976

Hayatın Başlangıcı ve Moleküler Biyolojiye Giriş. İstanbul 1976, 52+I s. (Teksir).

Anorganik Kimya Laboratuvarı (Eyüp Özcan ile birlikte). 2. Cilt. İÜ Kimya Fakültesi Yay. No.24, Şirketi Mürettebiye ve Kutulmuş Basımevleri, İstanbul 1976, XXXII+480+VIII+481-632 s.

1977

"3,4-diaminobenzensülfon asidi'nin gümüş(I) ile reaksiyonları," *TBTAK [TÜBİTAK] VI. Bilim Kongresi (17-21 Ekim 1977, Ankara) Matematik, Fizikî ve Biyolojik Bilimler Araştırma Grubu Tebliğ Özetleri*, Ankara 1977, s.142.

1978

Diaminokarbonitlerin Bakır(II) Komplekslerinin İncelenmesi. İstanbul 1978, V+121 s. (Doçentlik tezi).

1979

"3,4-diaminobenzensülfon asidi'nin gümüş (I) ile reaksiyonları," *TÜBİTAK VI. Bilim Kongresi (17-21 Ekim 1977, Ankara) Kimya Seksiyonu Tebliğleri*, Ankara 1979, 131-142.

Anorganik Kimya Uygulaması. İkinci tıpkıbası. İÜ Kimya Fakültesi Yay., İstanbul 1979, II+37+V s. (Teksir).

1980

"Atmosferin evrimi," *Doğa ve Bilim*, Sayı 2 (Temmuz 1980), 18-22. (Dünya Meteoroloji Günü dolayısıyla 24 Mart 1980 günü İTÜ Temel Bilimler Fakültesi'nde düzenlenen toplantıda sunulan bildiri).

"Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın hakkı nasıl yeniyor?," *Doğa ve Bilim*, Sayı 2 (Temmuz 1980), 49-50.

"İonia doğa felsefesi ve Thales," *Doğa ve Bilim*, Sayı 3 (Eylül-Ekim 1980), 50-64.
 "Kırk yıl önceki bir girişim: *Fen ve Teknik* dergisi," *Doğa ve Bilim*, Sayı 3 (Eylül-Ekim 1980), 91-93.

1981

Manganometri. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1981, 14 s. (Teksir).
Çökelme Titrasyonları (Argentometri). İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1981, 11 s. (Teksir).
Anyonların Sistemik Analizi ve Organik Asit Anyonlarının Reaksiyonları. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1981, II+9+16 s. (Teksir).
İyodun Çeşitli Değerliklerini Kapsayan Volumetrik Yöntemler. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1981, III+55 s. (Teksir).

Fizik-Kimya-Biyoloji Sözlüğü. (T.Tunçdoğan, İ.Öztürk ve E.Soytürk ile birlikte). Gelişim Yay. Sözlük Dizisi No.2, İstanbul 1981, 583 s.
Anadolu Türklerinde Eczacılık. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1981, III+28 s. (Teksir).
 "Eskiçağda madde kavramı-Ege ve Akdeniz Uygarlıkları," *Doğa ve Bilim*, Sayı 4 (Ocak-Şubat 1981), 2-7.
 "Eskiçağda madde kavramı-Ege ve Akdeniz Uygarlıkları (II)," *Doğa ve Bilim*, Sayı 5 (Mart-Nisan 1981), 2-9.
 "Ephesos'lu Karanlık Herakleitos," *Doğa ve Bilim*, Sayı 7 (Ekim 1981), 3-14.
 "Albert Einstein: Bir cismin eylemsizliği onun enerji içeriğine bağımlı mıdır?," *Doğa ve Bilim*, Sayı 7 (Ekim 1981), 69-72 (Derleyen ve çeviren E.Dölen).
 "I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi tebliğleri," *Doğa ve Bilim*, Sayı 8 (Aralık 1981), 59-64.

1982

Kimyasal Formüller ve Denklemler. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay. No.2, İstanbul 1982, 86 s.
İyodun Çeşitli Değerliklerini Kapsayan Volumetrik Yöntemler. İkinci tıpkıbası. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1982, III+55 s. (Teksir).
Anyonların Sistemik Analizi ve Organik Asit Anyonlarının Reaksiyonları. İkinci tıpkıbası. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1982, II+9+16 s. (Teksir).
Asid-Baz Titrasyonları. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1982, V+134 s. (Teksir).
Bromatometri (KBrO₃ ile Yapılan Titrasyonlar). İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1982, II+17 s. (Teksir).
Çökelme Titrasyonları. İTİA Eczacılık Bilimleri Fakültesi Yay., İstanbul 1982, V+68s. (Teksir).
Volumetri. MÜ Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Anabilim Dalı Yay., İstanbul 1982, 9 s. (Teksir).

"Hangisi doğru?," *Doğa ve Bilim*, Sayı 9 (Şubat 1982), 64.
 "I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi tebliğleri," *Doğa ve Bilim*, Sayı 9 (Şubat 1982), 67-70.

"Ord. Prof. Dr. Fritz Arndt'nin Türkçe yayınlanmış yapıtları - Açıklamalı bir bibliyografya denemesi," *Doğa ve Bilim*, Sayı 11 (Haziran 1982), 68-76.

1983

Redoks Olayları. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı. Özkur Ofset, İstanbul 1983, 64 s.
Koordinasyon Kimyası Laboratuvar Denemeleri. MÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yay. No.1, İstanbul 1983, III+80 s. (Teksir).
Redoks Titrasyonları. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1983, VI+147 s. (Teksir).
Anyonların Sistemik Analizi ve Organik Asit Anyonlarının Reaksiyonları. Üçüncü tıpkıbası. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1983, II+9+16 s. (Teksir).

Eczacılık Tarihi-Yardımcı Metinler. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1983, II+ 40 s. (Teksir). 31-34.
 "Yazko bilim dizisi," *Doğa ve Bilim*, Sayı 13 (Şubat 1983) (Barış Engindeniz adı ile yayımlanmıştır).
 "Samos adası ve ünlü su tüneli," *Doğa ve Bilim*, Sayı 13 (Şubat 1983), 35-47.
 "Wilhelm Leibniz ve 'Monad'ları," *Doğa ve Bilim*, Sayı 13 (Şubat 1983), 48-50 (Mehmet Çiçeklidağ adı ile yayımlanmıştır).

1984

1966-1984 Modern ve Klasik Kimya Sorularının Konulara Göre Analizi. Kaya Yay., Eren Ofset, İstanbul 1984, 424 s.
Enstrümental Analiz (Problemler, Yardımcı Şekil ve Çizelgeler). MÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yay. No.2, İstanbul 1984, I+14+22 s. (Teksir).
Kısa Kantitatif Analiz Uygulaması. İstanbul 1984, II+39 s. (Teksir).
Çözünürlük ve Kristallenme. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1984, 9+78 s. (Teksir).

Resimlerle Teknoloji Tarihi. MÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yay. No.3, İstanbul 1984, IV+125s.
 "İlginç bir drog: Adamotu," *MÜ Eczacılık Fakültesi 1983-1985 Yıllığı*, İstanbul 1984, 2s.

1985

Kısa Kantitatif Analiz Uygulaması. Okan Yayın Dağıtım, Gümüş Matbaası, İstanbul 1985, 71 s.
Anyonların Sistemik Analizi ve Organik Asit Anyonlarının Reaksiyonları. Dördüncü tıpkıbası. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1985, II+9+16 s. (Teksir).
Katyonların Reaksiyonları ve Sistemik Analizi (M.Pekin ile birlikte). MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1985, 81 s. (Teksir).
 "3,4-diaminobenzensülfon asidi kobalt komplekslerinin incelenmesi," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 1 (1-2), 7-24 (1985).

"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bilim," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c.1, s.153-196.
 "Darülfünun," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c.2, s.476-477.

"Mühendislik eğitimi," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c.2, s.511-516.

"Makine mühendisliği ve Ahmed Besim Paşa," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., İstanbul 1985, c.2, s.514-515.

1986

Kimya Yardımcısı: Lise 1. Kaya Yay., Eren Ofset, İstanbul 1986, 336 s. (1989da 10. baskı).

Kimya Yardımcısı: Lise 2. Kaya Yay., Eren Ofset, İstanbul 1986, 294 s. (1989da 10. baskı).

Çevre Kirliliği ve Kirleticilerin İnsan Bedenine Etkisi-Hava, Su, Toprak Kirliliği ve Atık, İlaç ve Kimyasalların İnsan Vücuduna Etkileri Sempozyumu (6-8 Ocak 1986 ; İstanbul) Bildirileri. (Yayına Hazırlayan E.Dölen) TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul 1986, VIII+270 s.

Kasyonların Reaksiyonları ve Sistemik Analizi. (M.Pekin ile birlikte). İkinci tıpkıbası. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1986, 81 s. (Teksir).

"Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi araştırma görevlilerinin yaptıkları yüksek lisans tezleri," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 2 (1), 110-112 (1986).

"3,3',4,4'-tetraaminodifenilmetan'ın elde edilmiş koşullarının ve bakır(II) komplekslerinin incelenmesi, (G.Selman ile birlikte) *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 2 (1), 7-17 (1986).

"16. yüzyılda Osmanlı cam fırınları," *II. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (İTÜ, 26 Nisan-2 Mayıs 1986) Bildirileri*, İstanbul 1986, Cilt 1, 239-249.

"Marmara Üniversitesi öğrencilerinin 'İlaç kullanma bilinci' anketi sonuçları," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 2 (1), 95-108 (1986).

"İlaç ve Gençlik toplantısı yapıldı," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 2 (1), 109 (1986).

"Doç.Dr. Türkân Gürkan'ı kaybettik," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 2 (2), 197 (1986).

1987

Üniversiteye Hazırlık Kimya: Lise 1 -2 -3. Kaya Yay., Eren Ofset, İstanbul 1987, 486 s.

Kimya Yardımcısı: Lise 3. Kaya Yay., Gül Ofset, İstanbul 1987, 352s. (1989da 4.baskı).

"Spektrofotometrik analiz yöntemleri-Genel bilgiler, görünür ve ultraviyole bölge," *Modern Analiz Yöntemleri Kursu (Notları)*, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul, 1987, s.1-67. (Teksir).

Kalitatif Analiz Uygulaması (Yarımikro Yöntem) (M.Pekin ile birlikte). MÜ Eczacılık Fakültesi Yay. No.2, İstanbul, 1987, XXVIII+344 s.

"4,4'-diaminokarbonilid'in bakır (II) kompleksinin potansiyometrik incelenmesi" (N.Yars ve M.Pekin ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 3 (1), 34-47 (1987).

"Max Planck'ın *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş* adlı kitabının tanıtımı," 1987 (?).

1988

Analitik Kimya (Volumetrik Yöntemler). MÜ Eczacılık Fakültesi Yay. No.3, İstanbul 1988, 4+XII+581 s.

Kimya Yardımcısı:Lise 2. Genişletilmiş ikinci baskı. Kaya Yay., Eren Ofset 1988, 371 s.

Genel Kimya Laboratuvar Denemeleri. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1988, II+28 s. (Teksir).

"Ozon tabakası ve atmosfer," *TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Haber Bülteni*, Sayı 88/5 (Kasım 1988), s.11 (5 Kasım 1988 günü yapılan "Ozon Tabakası Üzerine" adlı paneldeki konuşmanın özeti).

1989

Genel Kimya Laboratuvar Denemeleri. İkinci tıpkıbası. İstanbul 1989, II+28 s. (Teksir).

"Spektroskopiye giriş-Görünür spektroskopi, ultraviyole spektroskopi," *Aletli Analiz Yöntemleri. I. Spektroskopi Okulu*, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul 1989, s.1-153 (Teksir).

"Doğal gaz tesisatlarında teknik güvenlik," *Doğal Gaz Okulu-Doğal Gaz Şebekeleri Tasarımı ve Yanma Sistemlerinin Dönüşümü*, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul Şubat 1989, s.1-34. (Teksir). İkinci tıpkıbası, İstanbul, Mart 1989.

"3,4-diaminobenzensülfon asidi'nin demir(III) kompleksinin oluşumu ve kararlılığı" (G.Yüksel ve M.Pekin ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5 (1) 19-30 (1989).

"3,4-diaminobenzensülfon asidi'nin nikel(II) ve mangan(II) komplekslerinin oluşumu ve kararlılıkları" (E.Saygın ve M.Pekin ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5(1),53-63 (1989).

"2-aminofenol-4-sülfon asidi'nin bakır (II) kompleksinin oluşumu ve kararlılığı" (E.Fahiman ve M.Pekin ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5 (2), 151-158 (1989).

"A new synthesis of 2-benzimidazolinone" (M.Pekin ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5 (2), 163-164 (1989).

Tekstil Teknolojisinin Tarihsel Gelişimi. MÜ Teknik Eğitim Fakültesi Tekstil Bölümü Yay., İstanbul, I+13+I+66+I+28+I+47 s. (Teksir). İkinci tıpkıbası İstanbul 1989.

"XX.yüzyıl başlarında 'Boğaziçi Tüneli' girişimi ve Ahmed Besim Paşa," *II Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1989, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1989, s.54.

"Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nin on yılı: 1979-1989," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5 (2), 169-192 (1989).

"Türkiye'de eczacılık öğretiminin sayısal değerlendirilmesi," *III. Türkiye Eczacılık Kongresi (11-13 Mayıs 1989, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1989, s.9.

"Türkiye'deki eczacılık öğretiminin sayısal değerlendirilmesi," *III. Türkiye Eczacılık Kongresi (11-13 Mayıs 1989 ; İstanbul) Bildirileri*, İstanbul 1989, s.37-43.

"Author and Subject index; Volume 1 (1985) -Volume 5 (1989)," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5 (2), 194-201.

1990

Genel Kimya Laboratuvar Denemeleri (M.Pekin ile birlikte).Genişletilmiş 3.bs., MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1990, II+45 s.

"Doğal gaz tesisatlarında teknik güvenlik," *Doğal Gaz Şebekeleri Tasarımı ve Yanma Sistemlerinin Dönüşümü*, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul Nisan 1990, s.387-398 ve 429-480.

"Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesinde 1990 yılında yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 6 (2), 123-124 (1990).

“Simetrik diaminokarbonilidlerin hidroklorürlerinin elde edilmesi ve asit sabitlerinin tayini” (M.Pekin ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 6 (1), 31–39 (1990).

Açıklamalı Türkiye Kimya Dergileri Bibliyografyası (1911–1990). TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul 1990, 64 s.

Sanayi Devrimi. İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990, II+33 s.

“1870’li yıllarda Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarında yapılan analiz ve incelemeler,” *II.*

Türk Tıp Tarihi Kongresi (20–21 Eylül 1990, İstanbul) Bildiri Özetleri, İstanbul 1990, s.21.

“Dekanımız Prof.Dr. Cemil Şenvar emekli oldu,” *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 6(1),79–80(1990).

1991

Analitik Kimyaya Giriş–Sulu Çözeltilerde Denge. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay. No.6, İstanbul 1991, XXXII+752 s.

Genel Kimya Laboratuvar Denemeleri (M.Pekin ile birlikte). İkinci tıpkıbası. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1991, II+45 s. (Teksir).

Genel Kimya Laboratuvar Denemeleri (G.Yalçın ve M.Pekin ile birlikte). MÜ Eczacılık Fakültesi Yay. No.7, İstanbul 1991, 71 s.

“2,2’-diaminokarbonilid’in bakır (II) kompleksinin oluşumu ve kararlılığı,” *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 7 (2), 145–159 (1991).

“2,2’-diaminokarbonilid–bakır(II) kompleksinin spektrofotometrik olarak incelenmesi, “VII. Kimya ve Kimya Mühendisliği Sempozyumu (2–5 Nisan 1991, Gazimağusa / KKTC) Bildiri Özetleri, Gazimağusa 1991, c.1, s.189.

“L-glutamik asidin altın(III) ve cıva(II) komplekslerinin kararlılıklarının potansiyometrik yöntemle incelenmesi” (D. Aslan ile birlikte), *VII.Kimya ve Kimya Mühendisliği Sempozyumu (2–5 Nisan 1991, Gazimağusa/KKTC) Bildiri Özetleri*, Gazimağusa 1991, c.2, s.540.

“N-salisiliden-L-asparagin’in krom., mangan, demir, kobalt, nikel, bakır, çinko komplekslerinin kararlılık sabitlerinin potansiyometrik yöntemle tayini” (H.Demircan ile birlikte), *VI. Kimya ve Kimya Mühendisliği Sempozyumu (2–5 Nisan 1991, Gazimağusa/KKTC) Bildiri Özetleri*, Gazimağusa 1991, c.2, s.546.

“3,3’-diaminokarbonilid’in bakır(II) kompleksinin oluşumu ve kararlılığı” (G.Yalçın ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 7(1), 51–61 (1991).

“Genç Kimyager dergisi üzerine bir inceleme,” *Bilim–Felsefe–Tarih*, Sayı 1 (Mayıs 1991), Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, s.9–50.

1992

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Liseler İçin Kimya–1 (S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte). Özgül Yay., Ilıcak Matbaası, İstanbul 1992, X+294 s.

“Analitik işlemlerinin planlanması,” *Modern Analiz Yöntemleri Okulu (Notları)*, c.II, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul 1992, s.1–10 (Teksir).

“Ararat kermes’in (*Porphyrophora hamelii*) içerdiği boyarmaddelerin doğrudan ve yün üzerinden ekstraksiyon ile saptanması” (R.Karadağ ile birlikte), *VIII. Kimya ve Kimya Mühendisliği Sempozyumu (7–11 Eylül 1992, İstanbul) Bildirileri*, İstanbul 1992, c.1, 295–300.

“L-glutamik asidin altın(III) ve cıva(II) komplekslerinin kararlılık sabitlerinin potansiyometrik yöntemle tayini” (D.Arslan ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 8 (1), 35–46(1992).

“N-salisiliden-L-saparagin’in krom, mangan, demir, kobalt, nikel, bakır ve çinko komplekslerinin kararlılık sabitlerinin potansiyometrik yöntemle tayini” (H.Demircan ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 5(2), 103–115 (1992).

Tekstil Tarihi–Dünyada ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayinin Tarihsel Gelişimi. MÜ Teknik Eğitim Fakültesi Yay. No.92/1, İstanbul 1992, XVI+608 s.

“1870’li yıllarda Mekteb-i Tıbbiye laboratuvarlarında yapılan analiz ve incelemeler,” *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 8 (2), 145–159 (1992).

“Kimyager Dr. Ali Rıza Bey (1867–1904) ve ‘Kimya-yı Uzvi’ adlı kitabı,” *Bursa Tıp Tarihi Günleri Sempozyumu (14–15 Mayıs 1992, Bursa) Konferans ve Bildiri Özetleri*, İstanbul 1992, s.15.

1993

Matbaa Bölümü Öğrencileri İçin Meslek Kimyası. MÜ Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Eğitimi Bölümü Yay. No.7, İstanbul 1993, V+103 s. (Teksir).

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Liseler İçin Kimya–2 (S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte). Özgül Yay., Ilıcak Matbaası, İstanbul 1993, 320 s.

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Liseler İçin Fen Bilimleri–2 (N.Özgül, G.Özgül, S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte). Özgül Yay., Ilıcak Matbaası, İstanbul 1993, 295 s. Kitabın “Canlılar ve Çevre” bölümü (s.119–136) E. Dölen tarafından yazılmıştır.

“Pamuğun ‘Türk kırmızısı’na boyanmasında sülfolanmış hint yağının ve tanenin etkisinin incelenmesi” (R.Karadağ ile birlikte), *IX. Kimya ve Kimya Mühendisliği Sempozyumu (20–24 Eylül 1993, Trabzon) Bildiri Özetleri Kitabı*, Trabzon 1993, s.618.

“Ahmed Besim Paşa,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.1, İstanbul 1993, s.119.

“Askeri Tahiniye Fabrikası,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c. 1, İstanbul 1993, s.354.

“Eczacılık öğretiminde analitik kimya ve Prof. Ömer Şevket Öncel (1880–1950),” *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi (20–22 Eylül 1993, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1993, s.15–16.

1994

Reprodüksiyon Kimyası: Siyah–Beyaz Fotoğrafının Kimyasal Temelleri. MÜ Teknik Eğitim Fakültesi Yay. No.94/11 İstanbul 1994, VIII+288 s.

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Liseler İçin Kimya–1 (S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte), Özgül Yay., İstanbul 1994, 238 s. (Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu’nun 29.11.1993 tarih ve 482 sayılı kararı ile beş yıl süre ile ders kitabı olarak kabul edilmiştir).

“Organik çözücü–su sistemlerinde AgCl ve Ag₂SO₄ tuzlarının disosiyasyon sabitlerinin incelenmesi” (R.Karadağ ve H. Savcı ile birlikte), *X. Ulusal Kimya Kongresi (19–21 Eylül 1994, Bursa) Bildiri Özetleri*, Bursa 1994, s.12.

"Organik çözücü-su sistemlerinde AgCl ve Ag₂SO₄ tuzlarının disosiyasyon sabitlerinin tayini" (R.Karadağ ve H.Savcı ile birlikte), *Mar. Üniv.Ecz.Der.*,10(2),105-113 (1994).

"Eczacılık öğretiminde analitik kimya ve Profesör Ömer Şevket Öncel (1880-1950)," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 10 (2), 131-159 (1994).

"İlk Türkçe Jeoloji kitabı," *Müferrika*, Sayı 3 (Yaz 1994), 205-210.

"Eski baskılardan örnekler: 140 yıl önce basılmış ilk Türkçe jeoloji kitabı," *Basım Dünyası*, Sayı 1, (1994), 38-39.

"Binlerce yıldır ilgi duyulan bir drog: Adamotu," *Aktüel Eczacı*, 1(10), 25-26 (1994).

"Krupp ve bir damatlık hikâyesi," *Tarih ve Toplum*, Sayı 132 (Aralık 1994), 32-34.

"Darphane," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.2, İstanbul 1994, s.551-552.

"Dokumacılık-Osmanlı Dönemi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.3, İstanbul 1994, s.85-87.

"Feshane," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.3, İstanbul 1994, s.297-298.

"İplikhane-i Âmire," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.4, İstanbul 1994, s.184-185.

"Orman ve Maadin Mektebi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.6, İstanbul 1994, s.138.

"Sanayi Mektebi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.6, İstanbul 1994, s.443-444.

"Yıldız Teknik Üniversitesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., c.7, İstanbul 1994, s.527-529.

"Author index: Volume 6 (1990) - Volume 10 (1994)," *Mar. Üniv.Ecz.Der.*, 10 (2), 161-170 (1994).

"Rahmi M. Koç Sanayi Müzesi ve Eczacılık Tarihi, II. Türk Eczacılık Tarihi Simpozyumu (6-7 Mayıs 1994, Ankara) Bildiri Özetleri, Ankara 1994, s.32.

"İstanbul Örfi İdare Kumandanlığı'nın 15 numaralı tebliği," *Tarih ve Toplum*, Sayı 125 (Mayıs 1994), s.301/45.

"Osmanlı para kartpostalları," *Tarih ve Toplum*, Sayı 126 (Haziran 1994), s.32/352.

1995

Kısa Kantitatif Analiz Uygulaması. Gözden geçirilmiş ikinci baskı. MÜ Teknik Eğitim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Matbaa Birimi, İstanbul 1995, 72 s.

Matbaa Bölümü Öğrencileri İçin Meslek Kimyası. Gözden geçirilmiş ikinci baskı. MÜ Teknik Eğitim Fakültesi Matbaa Eğitimi Bölümü Yay. No.7, İstanbul 1995, V+108 s. (Teksir).

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Fen Bilimleri-2 (N.Özgül, G.Özgül, S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte), Özgül Yay., İstanbul 1995, 263 s. (Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun 24.5.1995 tarih ve 196 sayılı kararı ile beş yıl süre ile ders kitabı olarak kabul edilmiştir).

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Liseler İçin Fen Bilimleri-1 (N.Özgül, G.Özgül, S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte), Özgül Yay., İstanbul 1995, 252 s. (Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun 29.5.1995 tarih ve 211 sayılı kararı ile beş yıl süre ile ders kitabı olarak kabul edilmiştir).

Ders Geçme ve Kredi Sistemine Göre Liseler İçin Kimya-2 (S.Tanju ve Y.Temiz ile birlikte). Özgül Yay., İstanbul 1995, 248 s. (Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nun 28.10.1994 tarih ve 624 sayılı kararı ile beş yıl süre ile ders kitabı olarak kabul edilmiştir).

"Examination of historical textiles with dyestuff analyses by TLC and spectrophotometry" (R.Karadağ ile birlikte), *35th IUPAC Congress (14-19 August 1995, İstanbul) Abstracts-II*, İstanbul 1995, s.1108.

Eczacılık Tarihi (Ders Notları). MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1995, VIII+147s.

"XX. yüzyıl başlarında 'Boğaziçi Tüneli' girişimi ve Ahmed Besim Paşa," *Çağımı Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, IRCICA Yay., İstanbul 1995, s.343-371.

"Sülfâ ilâçlarının bulunması ve Gerhard Domagk (1895-1964)," *Ürün*, Sayı 2 (Kasım 1995), 44-45.

"Kimya bibliyografyaları," *Müferrika*, Sayı 6 (Yaz 1995), 137-141.

"Kâğıt ve kâğıt üretimi" (M.Oktav ile birlikte), *Basım Dünyası*, Yıl 1/Sayı 4 (Ocak-Mart 1995), 23-28.

"Kartpostallarla geçmişte İzmit," *Tarih ve Toplum*, Sayı 134 (Şubat 1995), 32-37.

"Kartpostallarla geçmişte Beyrut," *Tarih ve Toplum*, Sayı 139 (Temmuz 1995), 30-37.

"Osmanlı Bahriyesi ile bir sözleşme," *Tarih ve Toplum*, Sayı 139 (Temmuz 1995), 4.

"Anayasa'ya Evet etiketi," *Tarih ve Toplum*, Sayı 140 (Ağustos 1995), s.24/88.

"Kartpostallarla geçmişte Filistin," *Tarih ve Toplum*, Sayı 142 (Ekim 1995), 28-33.

"Kartpostallarla geçmişte Kudüs," *Tarih ve Toplum*, Sayı 143 (Kasım 1995), 28-35.

"Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin açılışı," *Yeni Yüzyıl*, 9 Ocak 1995, s.17.

"Bursa Merinos Fabrikası'nın açılışı," *Yeni Yüzyıl*, 2 Şubat 1995, s.17.

"Matbaanın bulunuşu," *Yeni Yüzyıl*, 23 Şubat 1995, s.17.

"Blanchard'ın balonla uçuşu," *Yeni Yüzyıl*, 2 Mart 1995, s.17.

"Fotoğrafın babası Niepce'in doğuşu," *Yeni Yüzyıl*, 7 Mart 1995, s.17.

"Isaac Newton'un ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 20 Mart 1995, s.17.

"Einstein'ın ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 18 Nisan 1995, s.18.

"Ünlü kimyacı Gay-Lussac'ın ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 9 Mayıs 1995, s.18.

"Carré ve ilk amonyaklı soğutucu patenti," *Yeni Yüzyıl*, 27 Haziran 1995, s.18.

"Penisilin'in bulunuşu," *Yeni Yüzyıl*, 29 Haziran 1995, s.18.

"Bleriot'nun uçakla Manş Denizi'ni geçişi," *Yeni Yüzyıl*, 25 Temmuz 1995, s.18. (Bu yazı yanlışlıkla Necdet Sakaoğlu adına çıkmıştır).

"Ünlü İngiliz kimyacı Dalton'un ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 27 Temmuz 1995, s.18.

"Louvre Müzesi'nin ziyarete açılışı," *Yeni Yüzyıl*, 11 Ağustos 1995, s.18. (Bu yazı yanlışlıkla Murat Koraltürk adına çıkmıştır).

"Stetoskopun mucidi Dr. Laennec'in ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 13 Ağustos 1995, s.18.

"Ünlü Alman kimyacı Baeyer'in ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 20 Ağustos 1995, s.18.

"Radar tesislerinin ilk kez kullanılması," *Yeni Yüzyıl*, 15 Eylül 1995, s.18.

"Resim ve Heykel Müzesi'nin açılışı," *Yeni Yüzyıl*, 20 Eylül 1995, s.18.

"Ünlü psikanalist Sigmund Freud'un ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 23 Eylül 1995, s.18.

"İlk gerçek denizatının suya indirilişi," *Yeni Yüzyıl*, 24 Eylül 1995, s.18.

"Doğu Afrika'yı dolaşan Alman gezgin Klaus von Decken'in ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 2 Ekim 1995, s.18.

- "Amerika'lı sanayi tasarımcısı Henry Dreyfuss'un ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 5 Ekim 1995, s.18.
 "Evrensel Posta Birliği'nin kurulması," *Yeni Yüzyıl*, 8 Ekim 1995, s.18.
 "İlk buharlı arabanın Paris'e gelişi," *Yeni Yüzyıl*, 16 Ekim 1995, s.18.
 "Verem aşısını bulan Albert Calmette'nin ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 29 Ekim 1995, s.18.
 "İzmit Kâğıt Fabrikası'nın açılışı," *Yeni Yüzyıl*, 6 Kasım 1995, s.18.
 "Ereğli Bez Fabrikası'nın temelinin atılması," *Yeni Yüzyıl*, 20 Kasım 1995, s.18.
 "Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'nın açılışı," *Yeni Yüzyıl*, 29 Kasım 1995, s.18.
 "Fransız fizikçi J. Charles'ın ilk hidrojenli balon denemesi," *Yeni Yüzyıl*, 1 Aralık 1995, s.18.
 "Devlet Su İşleri (DSİ)'nin kuruluşu," *Yeni Yüzyıl*, 8 Aralık 1995, s.18.
 "Bilgin Ali Kuşçu'nun ölümü," *Yeni Yüzyıl*, 16 Aralık 1995, s.18.
 "Gramme sargılı dinamometrinin bulunması," *Yeni Yüzyıl*, 20 Aralık 1995, s.18.

1996

- "Pamuğun 'Türk Kırmızısı'na boyanmasında sülfolanmış hint yağının ve tanenin etkisinin incelenmesi" (R.Karadağ ile birlikte), *Tekstil Maraton (Aylık Tekstil ve Konfeksiyon İletişimi Dergisi)*, Yıl 5/Sayı 3 (1996), 55-59.

- "Modern kimyanın Türkiye'ye girişinden sonra kullanılan kimyasal semboller ve formüllerin yazılışı (1834-1928)," *3. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (3-4 Haziran 1996, Eskişehir) Bildiri Özetleri*, Eskişehir 1996, s.9-10.
Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller (1834-1926). TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul 1996, VIII+134 s.
 "Darphane-i Âmire," *Dünya Kenti İstanbul*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1996, s.78-86.
 "Kartpostallarla geçmişte Şam," *Tarih ve Toplum*, Sayı 145 (Ocak 1996), 28-34.
 "Kartpostallarla geçmişte İzmir," *Tarih ve Toplum*, Sayı 147 (Mart 1996), 34-44.
 "Kartpostallarla geçmişte Bursa," *Tarih ve Toplum*, Sayı 153 (Eylül 1996), 26-37.
 "Kartpostallarla geçmişte Selânik," *Tarih ve Toplum*, Sayı 156 (Aralık 1996), 24-37.
 "Batman-İskenderun petrol boru hattının yapımına başlanması," *Yeni Yüzyıl*, 4 Ocak 1996, s.18.
 "Dünyada ilk posta pulunun kullanılışı," *Yeni Yüzyıl*, 10 Ocak 1996, s.18.
 "Ünlü Fransız fizikçi Ampere'in doğumu," *Yeni Yüzyıl*, 22 Ocak 1996, s.18.
 "Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nin kuruluş yasasının kabulü," *Yeni Yüzyıl*, 23 Ocak 1996, s.18.
 "XIX. yüzyılda Türkiye'de kimya laboratuvarlarında kullanılan aletler," *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1996, s.33.
 "Kimyager-Eczacı Dr. Joseph Zanni (1854-1934)," *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1996, s.34.
 "İsmet İnönü'nün kimyacılığı" (M.T. Orbey ile birlikte), *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi (18-20 Eylül 1996, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1996, s.35.

1997

- Renk ve Renk Ölçümü*. İstanbul, 1997, 36 s. (Teksir).
Kalitatif Analiz Uygulaması (Yarımikro Yöntem) (M.Pekin ile birlikte). İkinci baskı. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay. No.11, İstanbul 1997, XXXII+352 s.

- "Examination of historical textiles with dyestuff analyses by TLC and derivative spectrophotometry" (R.Karadağ ile birlikte), *Turkish Journal of Chemistry*, 21(2), 126-133 (1997).
 "Analitik kimya ve öğretimi," *XI. Ulusal Kimya Kongresi (16-20 Haziran 1997, Van) Kongre Özetleri Kitabı*, Van 1997, s.267.
 "Arkeolojik tekstillerde 6,6'-dibromindigonun çeşitli çözücülerle ekstraksiyonu ve spektrofotometrik olarak incelenmesi" (R.Karadağ ile birlikte), *XI. Ulusal Kimya Kongresi (16-20 Haziran 1997, Van) Kongre Özetleri Kitabı*, Van 1997, s.518.
 "Cisplatin/o-fenilendiamin (OPDA) kompleksinin optimum oluşum koşullarının saptanması" (F.Arıöz, B.Anılanmert ve G.Yalçın ile birlikte), *XI. Ulusal Kimya Kongresi (16-20 Haziran 1997, Van) Kongre Özetleri Kitabı*, Van 1997, s.527.

- İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi'nin Kuruluşunun Otuzuncu Yılı (20 Kasım 1967-20 Kasım 1997)*. Yayına Hazırlayan E. Dölen, İstanbul 1997, 199 s.
 "Bir 'Kimya Fakültesi' vardı," *İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi'nin Kuruluşunun Otuzuncu Yılı (20 Kasım 1967-20 Kasım 1997)*, İstanbul 1997, s.17-18.
 "İ.Ü.Kimya Fakültesi Yayınları" (A.Üstün ile birlikte), *İstanbul Üniversitesi Kimya Fakültesi'nin Kuruluşunun Otuzuncu Yılı (20 Kasım 1967-20 Kasım 1997)*, İstanbul 1997, s.83-96.
 "Ottoman scientific literature during the 18th and 19th centuries," *The Introduction of Modern Science and Technology to Turkey and Japan*, eds. F.Günergun & S. Kuriyama, International Research Center for Japanese Studies, Kyoto 1997, s.159-186.
 "Dünya'da ve Türkiye'de matbaacılığın tarihi gelişimi I" (M.Oktav ile birlikte), *Basım Dünyası*, Sayı 14 (Temmuz-Eylül 1997), 61-70.
 "İstanbul Üniversitesi'nin tarihi üzerine bir kitap," *Tarih ve Toplum*, Sayı 159 (Mart 1997), 62-63.
 "Spektral analiz Türkiye'ye girişi," *XI. Ulusal Kimya Kongresi (16-20 Haziran 1997, Van) Kongre Özetleri Kitabı*, Van 1997, s.683.
 "Balkan Savaşı'nda bir hemşire: Nesime Ahmed (1894-1976)," *Sağlık Alanında Türk Kadını Simpozyumu (13-14 Kasım 1997, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1997, s.22.
 Cumhuriyet'in ilk on beş yılında İstanbul Üniversitesi'nde kız öğrenciler, *Sağlık Alanında Türk Kadını Simpozyumu (13-14 Kasım 1997, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1997, s.23.

1998

- Kısa Kantitatif Analiz Uygulaması*. Üçüncü bs.Çetin Matbaacılık, İstanbul 1998, 72 s.
Türkiye'de Kimya Eğitiminin Sayısal Değerlendirilmesi (1983-1997). İstanbul 1998, 24 s. (Teksir).
 "Türkiye'de kimya mühendisliği eğitiminin sayısal değerlendirilmesi (1983-1997)," *Üçüncü Ulusal Kimya Mühendisliği Kongresi (1-4 Eylül 1998, Erzurum) Bildirileri*, Cilt 2, Erzurum 1998, s.1560-1567.
 "Kimya lisans eğitiminin sayısal değerlendirilmesi (1983-1997)," *Kimya 98/12. Ulusal Kimya Kongresi (7-11 Eylül 1998, Edirne) Bildiri Özetleri*, Edirne 1998, s.503.
 "The detection of cisplatin, transplatin and-trichloroamineplatinat by HPLC in on run using 4-methyl-2-thiouracil as derivatizing agent" (F.Arıöz ve G.Yalçın ile birlikte),

Second International Meeting on Pharmacy and Pharmaceutical Sciences (6-9 September 1998, İstanbul) Program and Abstract Book, İstanbul 1998, s.57.

“Bazı flavonoidlerin alüminyum ve demir komplekslerinin kararlılık sabitlerinin incelenmesi” (R.Karadağ ve N.Öcal ile birliktr), *Kimya 98/12. Ulusal Kimya Kongresi (7-11 Eylül 1998 ; Edirne) Bildiri Özetleri*, Edirne 1998, s.71.

Eczacılık Tarihi (Ders Notları). İkinci baskı. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 1998, VIII+147 s.

SOYDAN, Bahattin ve DÖLEN, Emre: “Bilim Şenliği Fen Kitapları Sergisi'nin değerlendirilmesi,” *Fen Kitapları Nasıl Olmalı?*, Bilim Merkezi Vakfı Yay., İstanbul 1998, s.32-36.

“Cumhuriyet'in ilk on beş yılında İstanbul Üniversitesi'nde kız öğrenciler,” *Sağlık Alanında Türk Kadını*, ed.Nuran Yıldırım, Novartis'in katkılarıyla, İstanbul 1998, s.8-47.

“Balkan Savaşı'nda bir hemşire: Nesime Ahmed (Dölen) Hanım (1894-1976),” *Sağlık Alanında Türk Kadını*, ed. Nuran Yıldırım, (Novartis'in katkılarıyla), İstanbul 1998, s.388-426.

“Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası'na ekler ve bir düzeltme,” *Müteferrika*, Sayı 13 (Yaz 1998), 225-232.

“XVI. yüzyılda matbaacılık sanatı” (M.Oktav ile birlikte), *Basım Dünyası*, Sayı 17 (Nisan-Haziran 1998), 51-64.

Cumhuriyet Dönemi Kimya Tarihi Yayınları Bibliyografyası (1923-1998) ve Son 25 Yılın Değerlendirilmesi (1974-1998). İstanbul 1998, 23+40 s.

“Kırımlı Aziz Bey'in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabındaki laboratuvar aletleri,” *V.Türk Tıp Tarihi Kongresi (16-18 Mart 1998, Ankara) Bildiri Özetleri*, Ankara 1998, s.21.

“Kırımlı Aziz Bey ve spektral analizin Türkiye'de tanıtılması,” *V.Türk Tıp Tarihi Kongresi (16-18 Mart 1998, Ankara) Bildiri Özetleri*, Ankara 1998, s.51.

“Ligor Bey (1875-1956) ve *Nazarî ve Amelî Fenn-i İspençiyarî Dersleri* adlı kitabı,” *IV.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (4-5 Haziran 1998, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1998, s.17-18.

“XIX. yüzyılda 'Paris Eczacılık Yüksekokulu'nda öğrencilerin kimya laboratuvarları,” *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (4-5 Haziran 1998, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 1998, s.19-20.

“Türkiye'nin ilk kimya mühendisi Mustafa Azmi Sümen (1881-1949) ve doktora tezi,” *Üçüncü Ulusal Kimya Mühendisliği Kongresi (1-4 Eylül 1998, Erzurum) Bildirileri*, Cilt 2, Erzurum 1998, 1553-1559.

“Cumhuriyet öncesinde yurtdışında yapılan kimya doktoraları ve Mehmed Arif Bey,” *Kimya 98/12. Ulusal Kimya Kongresi (7-11 Eylül 1998, Edirne) Bildiri Özetleri*, Edirne 1998, s.504.

“Bunsen beki'nin doğuşu ve gelişimi,” *Kimya 98/12. Ulusal Kimya Kongresi (7-11 Eylül 1998, Edirne) Bildiri Özetleri*, Edirne 1998, s.505.

Cumhuriyet'in Onuncu Yılında Kurulmuş Olan "İstanbul Üniversitesi" ile "Yüksek Ziraat Enstitüsü"nü Kuruluşlarının ve Akademik Yapılarının Karşılaştırılması. İstanbul 1998, 38 s. (Teksir).

“1933'de kurulan 'İstanbul Üniversitesi' ile 'Yüksek Ziraat Enstitüsü' nün karşılaştırılması,” *"Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılına Toplu Bakış" Uluslararası Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara 1998, s.58.

1999

“Determination of cisplatin, transplatin and amminetrchloroplatinate by high performance liquid chromatography in one run using 4-methyl-2-thiouracil as derivatizing agent” (F.Ariöz ve G.Yalçın ile birlikte), *Chromatographia*, 49, 562-566 (1999).

“The selective determination of Intact Cisplatin in Urine Using o-phenylenediamine as derivatizing Agent by Spectrophotometer” (B.Anılanmert, G.Yalçın ve F.Ariöz ile birlikte), *2nd International Symposium on Pharmaceutical Chemistry*. Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1999.

“3',4',5,7-tetrahidroksiflavonun (luteolin) demir ve alüminyum komplekslerinin kararlılık sabitlerinin potansiyometrik ve spektrofotometrik olarak tayini” (R.Karadağ ile birlikte), *Kimya 99/XIII. Ulusal Kimya Kongresi (31 Ağustos-4 Eylül 1999, Samsun) Bildiri Özetleri*, Samsun 1999, s.757.

Kâğıthane-Kemberburgaz-Ağaçlı-Çiftalan Demiryolu (1914-1916). Yay. Haz. E.Dölen ve M. Sandalcı. Kâğıthane Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 1999, 80 s.

Açıklamalı Fotoğrafi Tarihi Kronolojisi. MÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümü Yay., İstanbul 1999, 62 s.

Fotoğrafi Tarihi Ders Notları: II. Teknik Gelişmeler (1840-1914). MÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Fotoğraf Bölümü Yay., İstanbul 1999, 55 s.

“Haliç'den Karadeniz kıyısına bir demiryolu: Karadeniz Sahra Hattı,” *Kâğıthane-Kemberburgaz-Ağaçlı-Çiftalan Demiryolu (1914-1916)*, Kâğıthane Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 1999, s.10-21.

“XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı bilimsel literatürü,” *Osmanlı*, Cilt 8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.62-68.

“Modern kimyanın Türkiye'ye girişi,” *Osmanlı*, c.8, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s.461-470.

“Kırımlı Aziz Bey'in *Kimya-yı Tıbbî* adlı kitabındaki laboratuvar aletleri,” *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1999, s.139-162.

“Kırımlı Aziz Bey ve spektral analizin Türkiye'de tanıtılması,” *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara 1999, s.408-417.

“Türkiye'de yayınlanan ilk kimya laboratuvar kitabı: Alât-ı Kimyeviye Risâlesi,” *International Congress on Learning and Education in the Ottoman World Abstracts*, İstanbul 1999, s.47.

“Cumhuriyet'in onuncu yılında kurulmuş olan 'İstanbul Üniversitesi' ile 'Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kuruluşlarının ve akademik yapılarının karşılaştırılması,” *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi Bildirileri*, Cilt 1, İstanbul 1999, s.235-249.

2000

"*In vitro*, rat microsomal metabolism of aromatic azo dyes used in the printing inks" (Y.Şekerciöglu, M.Oktav, S.Rollas ve M.Ülgen ile birlikte), *Drug Metabolism Reviews*, 32, Supplement 2 (Abstracts from the 10th North American ISSX Meeting, October 24–28, 2000, Indianapolis/Indiana), s.254 (2000).

"Cumhuriyet döneminde kimya tarihi yayınları hakkında değerlendirmeler," *Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973–1998)*, ed. Feza Günergun, İÜ Bilim Tarihi Müzesi ve Dokümantasyon Merkezi Yay., Ankara 2000, s.289–304.

"Marmara Üniversitesi'nde bilim tarihi çalışmaları" (Ş.Görkey ile birlikte), *Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973–1998)*, ed. Feza Günergun, İÜ Bilim Tarihi Müzesi ve Dokümantasyon Merkezi Yay., Ankara 2000, s.155–163.

"Eczacı–Kimyager Prof. Mustafa Hakkı Nalçacı (1880–1953)," *V. Türk Eczacılık Tarihi Kongresi (25–26 Mayıs 2000, İzmir) Bildiri Özetleri*, İzmir 2000, s.12.

"Elektrokimyanın ikiyüz yıllık serüveni (1800–2000)," *XIV. Ulusal Kimya Kongresi (10–15 Eylül 2000, Diyarbakır) Bildiri Özetleri*, Diyarbakır 2000, s.IX.

IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri, İstanbul, 4-5 Haziran 1998. ed. E. Dölen, Marmara Üniv. Yay.no. 657, Eczacılık Fak. Yay. No.15, İstanbul 2000.

2001

"The spectrophotometric determination of cisplatin in urine using o-phenylenediamin as derivatizing agent" (B.Anılanmert, G.Yalçın ve F.Arıöz ile birlikte), *Analytical Letters*, 34(1), 113–123, (2001).

"Determination of phenolphthalein and methylene blue by first derivative spectrophotometry and potassium vitrate by direct spectrophotometry in a pharmaceutical formulation" (G.Yalçın ve S.Aşık ile birlikte), *Bolletino Chimico-Farmaceutico*, N.4/2004, July–August.

"Investigation of Interaction of cbselen with b-Cyclodextrin, its derivatives and different organic solvents" (Ş.Yılmaz, G.Yalçın ve F.Arıöz ile birlikte), *3rd Mediterranean Basin Conference on Analytical Chemistry*, Hacettepe Üniversitesi, Antalya 2000, s.218.

"Kimya Müderrisi, Eczacı Mustafa Hakkı Nalçacı (1881–1953)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 3(1), 69–96 (2001).

"Küçük Sıhhiye Memurları Mektebi," *I. Edirne Tıp Tarihi Günleri (3–4 Ekim 2001) Bildirileri*, Yay. Haz. Ender Bilar, Trakya Üniversitesi Yay., Edirne 2001, s.50–60.

"İstanbul Darülfünunu Elektro–Mekanik Enstitüsü," *Birinci Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (15–17 Kasım 2001, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 2001, s.14.

2002

Analitik Kimyaya Giriş–Sulu Çözeltilerde Denge. İkinci baskı. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 2002.

"Development of a quantitation method for nicergoline and its impurities by HPLC in one run" (G.Yalçın, N.Yüktaş ve D.Çıkla-Yılmaz ile birlikte), *3rd Aegean Analytical Chemistry Days (September 29th–October 3rd, 2002 Polihmitos–Lesvos/Greece) Proceedings*, 2002, s.505.

Cumhuriyet Dönemi Kimya Tarihi Yayınları Bibliyografyası (1923–2002). TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi Yay., İstanbul 2002, VIII+135 s.

"Kimya," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.26, Ankara 2002, s.26–30.

"II. Abdülhamid döneminde zehirli ve patlayıcı maddeler," *VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (5–7 Haziran 2002, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 2002, s.9.

"1915'te Almanya'dan gelen bilim adamları," *VI. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı (5–7 Haziran 2002, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 2002, s.22.

2003

Kısa Kantitatif Analiz Uygulaması. Gözden geçirilmiş dördüncü baskı. Çetin Matbaacılık, İstanbul 2003, 79 s.

"Investigation of the reaction kinetics of o-phenylenediamine in the presence of Cu(II)" (Ö.Altun, M.Pekin, H.Y.Aboul-enein ile birlikte), *Instrumentation Science and Technology*, 31 (1), 15–21 (2003).

"The determination of the stability constants mixed–ligand complexes of creatinine and EDTA disodium salt with Cu(II) by potentiometric and spectrophotometric methods" (D.Bilgiç, S.Karaderi ve M.Pekin ile birlikte), *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–17, 2003; Şile–İstanbul). Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.111.

"Development of a quantitative method for the impurities of nicergoline by reversed–phase / ion–pair high performance liquid chromatography" (G.Yalçın ve N.F.Yüktaş ile birlikte), *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–17, 2003; Şile–İstanbul). Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.114.

"Determination of nicergoline by HPLC and accomplishment of analytical method validation" (G.Yalçın ve D.Yılmaz ile birlikte), *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–17, 2003; Şile–İstanbul). Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.115.

"The determination of stability constants of quercetin (3,3',4',5,7-pentahydroxyflavone) complexes aluminium, calcium, magnesium and iron by potentiometric and spectrophotometric methods" (G.Erdoğan ve R. Karadağ ile birlikte), *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–17, 2003; Şile–İstanbul). Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.116.

"Development of a new quantitative method for cabergoline by HPLC/UV detector" (H.Demir, G.Yalçın ve A.Cücü ile birlikte), *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–17, 2003; Şile–İstanbul). Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.117.

"The determination of the stability constants mixed–ligand complexes of creatinin and L–glutamic acid with Cu(II) by potentiometric and spectrophotometric methods" (S.Karaderi, D.Bilgiç ve M.Pekin ile birlikte), *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–17, 2003; Şile–İstanbul). Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.119.

Eczacılık Tarihi (Ders Notları). Üçüncü baskı. MÜ Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 2003, VIII+147 s.

Darülfünun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı (N.Yıldırım ile birlikte) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, 156 s.

- “İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Elektromekanik Enstitüsü (1926–1935),” *Türk Teknoloji Tarihi*. Yay. Haz. Emre Dölen & Mustafa Kaçar, Türk Bilim Tarihi Kurumu ve İSKİ Ortak Yay., İstanbul 2003, s.115–154.
- Türk Teknoloji Tarihi - 1. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001)*. (Mustafa Kaçar ile birlikte yay. haz.), Türk Bilim Tarihi Kurumu ve İSKİ Ortak Yay., İstanbul 2003, 315 s.
- “II. Abdülhamid döneminde (1876–1909) zehirli ve patlayıcı maddeler hakkındaki önlemler,” *Eczacılık Tarihi Araştırmaları* [Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı'nda (İstanbul, 5-7 Haziran 2002) Sunulan Bildiriler]. ed. Afife Mat, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 2003, s.83–107.
- “I. Dünya Savaşı sırasında Darülfünun'da görevlendirilen Alman öğretim elemanları,” *Eczacılık Tarihi Araştırmaları* [Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı'nda (İstanbul, 5-7 Haziran 2002) Sunulan Bildiriler]. ed. Afife Mat, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay., İstanbul 2003, s.231–249.
- “Müderri Dr. Âkil Muhtar Bey'in 'Darülfünunumuz Hakkında Bazı Mülâhazat' adlı risalesi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5(1), 69–88 (2003).
- “History of analytical chemistry in Turkey,” *2nd Black Sea Basin Conference on Analytical Chemistry (September 14–19, 2003 ; Şile-İstanbul) Book of Abstracts*, İstanbul 2003, s.6.
- “Kayıp bir demiryolunun izinde: Kâğıthane–Karadeniz Sahra Hattı” (M.Sandalcı ile birlikte), *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu (22–23 Mayıs 2003, İstanbul) Bildiri Özetleri*, İstanbul 2003, s.16.

2004

- “The determination of the stability constants of mixed-ligand complexes of creatinine and L-asparagine with Cu(II) by potentiometric method” (S.Karaderi, D. Bilgiç ve M.Pekin ile birlikte), *4th Aegean Analytical Chemistry Days Proceedings*, Kuşadası/Aydın 2004, s.411–414.
- “The determination of stability constants mixed-ligand complexes of quercetin and digallic acid with iron(II) and magnesium(II) by potentiometric and spectrophotometric methods” (G.Erdoğan ve R. Karadağ ile birlikte), *4th Aegean Analytical Chemistry Days Proceedings*, Kuşadası/Aydın 2004, 421–424.

- İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü (1910–2004)*. (M.Koraltürk ile birlikte). Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2004, 262 s.
- Kâğıthane –Kemerburgaz–Ağaçlı–Çiftalan Demiryolu (1914–1916)*. (M.Sandalcı ile birlikte yay.haz.). İkinci baskı. Kâğıthane Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2004, 80 s.
- “Darülfünun öğrencilerinin Balkan Savaşı eylemleri ve Edirne seyahati,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 6(1), 65–73 (2004).
- “From past to present, history woven loop by loop,” *Turkishtime Sectors*, No. 6 (A Rising Value: Turkish Textile), 76–91 (November 2004).
- “Dünya'da ve Türkiye'de matbaacılığın doğuşu ve gelişimi,” *2. Uluslar arası Katılımlı Kağıt–Karton, Mürekkep, Matbaa Sempozyumu ve Sergisi (2–5 Aralık 2004, İzmir) Bildiriler*, c.1, İzmir 2004, s.45–58.

- “Haliç'den Karadeniz kıyısına bir demiryolu: Karadeniz Sahra Hattı,” *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyum Bildirileri (22–23 Mayıs 2003)*, Kadir Has Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s.385–405.

2005

- “Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kimya,” *V. Türk Kültürü Kongresi, c. V (Felsefe-Bilim)*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2005, s.41–49.
- “Darülfünundan Günümüze Üniversite Yayıncılığı,” *Türk Yurdu*, 25 (211), 25–26 (Mart 2005).
- “Cumhuriyet Döneminde Kimya Öğretimi ve Araştırmaları,” *Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikaları, Cumhuriyetin 80. Yılında Toplu Bakış*. ed. E. İhsanoğlu, Türk Bilim Tarihi Kurumu Yay. No.3, İstanbul 2005, s.141–149.

Kısaltmalar: International Society for the Study of Xenobiotics (ISSX), International Union of Pure and Applied Chemistry (IUPAC), İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (İİTİA), İstanbul Üniversitesi (İÜ), İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Marmara Üniversitesi (MÜ), Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB).

EL-CEZERİ'NİN BATAR TÜRÜDEN BİR SÜREÖLÇERİ (*TARCAHÂR*)

*Atilla Bir**, *Mustafa Kaçar***, *Mahmut Kayral****

Gündelik hayatta zaman, bir eylemin içinde geçtiği, geçeceği ya da geçmekte olduğu süre olarak değerlendirilir. Zaman, daha önce oluşmuş ve bundan sonra oluşacak olayların ardışıklığını belirten, sonsuz geçmişten, içinde yaşadığımız ana ve buradan sonsuz geleceğe uzanan soyut bir kavramdır. Tanımında zorlanan zaman kavramı tek yönlü, sıfır noktası genellikle belirli bir olaya göre tespit edilen, fiziksel sayıl (skaler) bir büyüklükle ifade edilir. Modern fizikteki görecelik kuramı gereği, zaman kişiye özel bir şekilde yaşanır ve cisimlerin kütle, hız ve enerjisiyle de yakın ilişkilidir.

Dünya üzerinde yaşayan insanlar, zaman kavramını bir gün süresiyle ilişkilendirmiş ve günümüzde kullanılmaya devam edilen saat kavramını türetmişlerdir. Saat, halen bir günlük sürenin yirmi dördte birine eşit olarak alınan bir zaman birimidir. Önce avcılık yapan ve sonra tarıma geçen yerleşik antik çağ insanı için günün aydınlık olan gündüz süresi gecedен çok daha önemlidir. Bu nedenden dolayı, ilkin gece ile gündüzün ayrı 12 eşit parçaya bölüdüğü değişken saat kavramı kullanılmıştır. Yakın zamanlara kadar kullanılan bu saat kavramında, yılın bulunulan gününe göre gündüzleri yazın uzayıp kışın kısalan saat, işlerini gündüz süresine göre ayarlayan çobanlar, çiftçiler ve kervancılar için çok daha kullanışlıdır. Ancak bu değişken saat süresinin hassas bir şekilde belirlenmesi ve ölçülmesi çok daha zordur.

Zaman süresi saat tanımı gereği en kolay ve pratik yere dikilen bir çubuğun gölgesi izlenerek ölçülür. Bu doğal ölçü yöntemi güneş saatlerinin geliştirilmesine neden olmuştur. Ancak güneş saatlerinin özellikle geceleri ve göğün bulutlarla kaplı olduğu günlerde kullanılamaması, başka bir çözümün aranmasını zorunlu kılmıştır. Alternatif çözümün su saatleri şeklinde Mısır'da geliştirildiği bilinir.¹ Mısır tapınak kazılarında arkeologlar rahiplerin gece ayın zamanla-

rını belirlerken kullandıkları çeşitli su saatlerini gün ışığına çıkarmışlardır (Şekil 1).

Su saatinin çalışması bir kaptan diğer bir kaba su akıtarak biriken suyun seviyesinden geçen zamanı belirleme prensibine dayanır. Bu yöntem, suyun buharlaşması ve donması önlediği sürece, özellikle geceleri kullanmaya çok uygundur. Yapılan incelemelerden sıhhatli bir zaman ölçümü için çevre sıcaklığının fazla değişmemesi gerektiği, bu koşulun kalın duvarlı loş Mısır tapınaklarında yeterince gerçekleştiği bilinir.² Kapta biriken su geçen zamanla orantılı olduğuna göre, bu bilgi bir şamandıra, makara ve karşı ağırlık yardımıyla kolaylıkla başka mekanlara ve özellikle saat kadranlarına aktarılabilir. Su saatleri bu özellikleri nedeniyle, mekanik saatler XII. yüzyılda geliştirilinceye kadar şehirlerde görevlerini meydan saatleri olarak sürdürmüşlerdir.³

Şekil 1. Karnak'ta bulunan İ.Ö. 1400 tarihli kaymak taşından (alabaster) boşalmalı türden bir su saati (W. z. Megede, *Am Wege zur Automation, Antiker Traum moderne Wirklichkeit*, Siemens Aktiengesellschaft, Münih 1974, s. 31).

Su saatlerinde temel sorun bir kabın dibinden diğer bir kaba boşalan su debisinin kaptaki suyun seviyesine bağlı olarak sürekli değişmesidir. Bir kabın dibinden su yerçekimi kuvveti etkisiyle başka bir kaba boşalırken suyun potansiyel enerjisi kinetik enerjiye dönüşür. Eğer kaptaki suyun kütlesi m , suyun dışarıya akış hızı v , yerçekimi ivmesi g ve kaptaki suyun seviyesi h ile ifade edi-

* İTÜ, Elektrik-Elektronik Fakültesi, Elektrik Bölümü; abir@elk.itu.edu.tr

** İÜ, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, mkacar_99@yahoo.com

*** İTÜ, Elektrik-Elektronik Fakültesi, Elektrik Bölümü, emekli öğretim görevlisi.

¹ A. Pogo, "Egyptian Water Clocks", *Philosophers and Machines*. ed. Otto Mayr, History of Science Selection from ISIS, Science History Publications, New York, s.11-37, 1978; B. Cotterell, J. Kamminga; *Endüstri öncesi Teknolojilerin Mekanığı*. Çeviren Atilla Bir, Literatür Yayınları, İstanbul 2002, bölüm 3. M. Clagett, *Ancient Egyptian Science*, vol. II, American Philosophical Society, Philadelphia 1995, 65-83.

² B. Cotterell, J. Kamminga, *a g e.*, s. 74.

³ H. Diels, *Antike Technik*, Otto Zeller, 1965, 155-232.

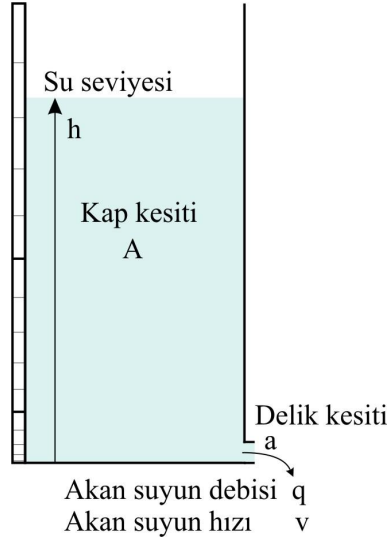
lirse (Şekil 2), enerjinin sakınımı prensibi gereği kinetik enerji potansiyel enerjiye eşitlenerek

$$\frac{1}{2}mv^2 = mgh \quad (1)$$

ilişkisi yazılabilir. Ayrıca suyun hızı $v = q / a$ şeklinde suyun boşalma debisi q ve boşalma deliği kesiti a cinsinden yazılırsa

$$q = a\sqrt{2gh} = k\sqrt{h} \quad (2)$$

ilişkisi elde edilir.

Şekil 2. Boşalmalı türden su saatlerinin prensibi.

Kabın içindeki suyun seviyesi $dh/dt = k\sqrt{h}/A$ kuralına uyarak değişir.

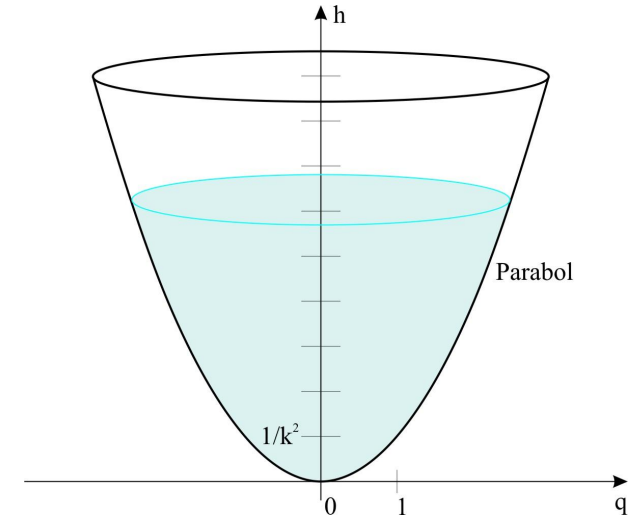
Burada $k = a\sqrt{2g}$ serbest akış katsayısı olarak adlandırılır. Serbest akış kuralına göre bir kabın altındaki delikten dışarıya akan suyun debisi, su seviyesinin kare köküyle orantılı olarak değişir. Aynı şekilde bu debi kabın içinde, A kap kesiti ve h su seviyesi olmak üzere, $q = A dh/dt$ değişimine neden olduğundan kabın içinde su seviyesinin zamana göre değişimi

$$\frac{dh}{dt} = \frac{k\sqrt{h}}{A} \quad (3)$$

kuralına uyarak azalır.

Serbest akış kuralı $h = (q/k)^2$ biçiminde ifade edilebileceğine göre, eğer kabın iç yüzeyi, Şekil 3'te olduğu gibi, bu ilişkiye uygun paraboloid bir yüzeye dönüştürülürse, akan su debisi su seviyesinden bağımsız hale gelir. Mısırlılar Şekil 1'de görüldüğü gibi zamanı ölçtükleri kapların şeklini bir paraboloid yüze-

ye yaklaştırarak su seviyesinin belirli zaman aralıklarında aynı miktarlarda değişmesini amaçlamışlardır. Böylece kabın içine konan bir çubuğa yada kabın iç yüzeyine çizilen ölçü ıskalasını zamanı eşit aralıklı ölçer.

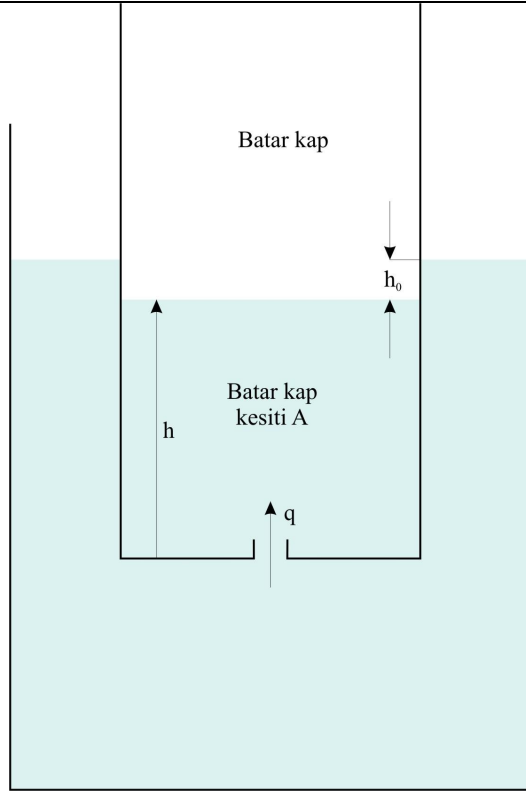
Şekil 3. Akıtmalı türden bir su saatinde su seviyesinin zamana göre yeknesak değişmesi için su kabına verilmesi gereken paraboloid şekil.

Zamanı ölçmek için ilginç diğer bir yöntem, dibinde bir delik bulunan bir kabı suyun üzerine bırakarak kabın batmasını beklemektir. Bu tür 'batar' saatlerde ölçeklendirme işlemi kabın iç yada dış yüzeyinde yapılabilir. Eğer batan kap kesiti yüksekliği boyunca değişmiyor ve batan kabın içine konduğu su kabının boyutları büyük, diğer bir deyişle batan kap tamamen battığında kaptaki suyun seviyesi ihmal edilebilecek kadar az değişiyor ise, batma hızı batış süresince aynı kalır ve eşit aralıklı bir ölçeklendirme elde edilir.

Bu durumda Şekil 4'te görüldüğü gibi kabın içi ve dışı arasında bir h_0 seviye farkı oluşur. Arkimedes yasası gereğince, batan kabın m kütlesi yer değiştiren su kütlesine eşit olması gerektiğinden, A batan kabın yükseklik boyunca değişmeyen kesit alanı ve ρ_s suyun özgül kütlesi olmak üzere

$$h_0 = \frac{m}{\rho_s A} \quad (4)$$

ilişkisiyle ifade edilebilir. Batma süresince kabın dibinden batan kabın içine giren suyun q debisi, serbest akış kuralında h_0 yüksekliğine karşı düşen miktardır:

Şekil 4. Batar türden su saatlerinin prensibi. Burada dış kabın büyük olduğu ve su seviyesinin batan kabın hacmi nedeniyle değişmediği varsayılmıştır.

$$q = k\sqrt{h_0} \quad (5)$$

Batan kaba giren q debisi sonucu, kap

$$q = A \frac{dh}{dt} \quad (6)$$

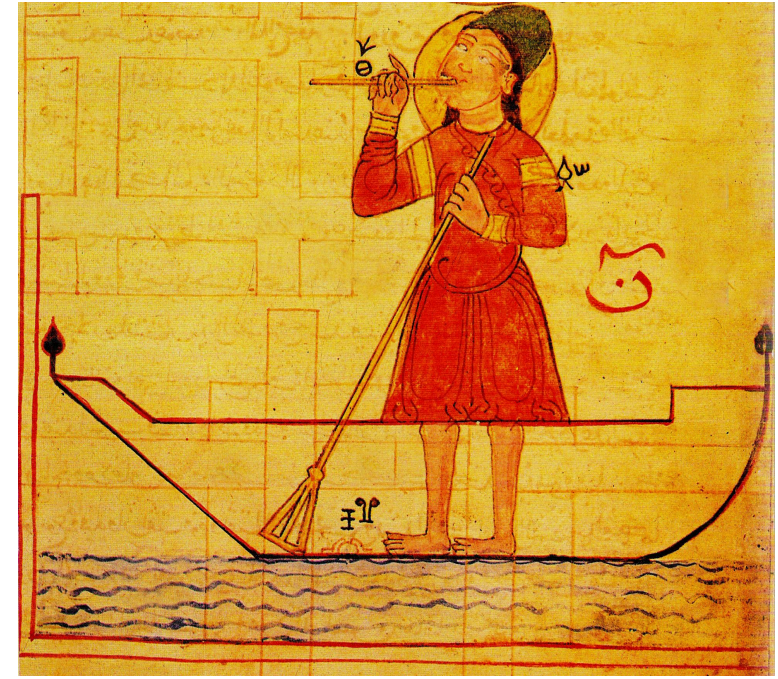
ilişkisi gereği dh/dt hızıyla batmaya başlar. Bu iki ilişki eşitlenir ve düzenlenirse

$$dt = \frac{A}{k\sqrt{h_0}} dh \quad (7)$$

ifadesi elde edilir. Bu durumda batar kapta su seviyesinin $h = h_1$ seviyesine kadar batma zamanı $t = t_1$, bu ifade entegre edilerek

$$t_1 = \frac{h_1}{a} \sqrt{\frac{\rho_s A^3}{2gm}} \quad (8)$$

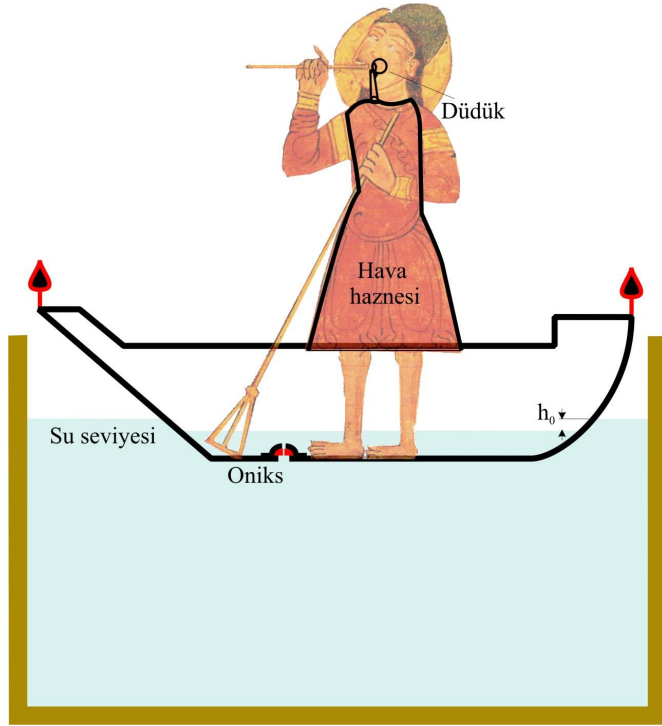
ilişkisinden hesaplanabilir.

Şekil 5. El-Cezerî'nin 'Kitab el-Hiyel' adlı eserinde 6. kısım 5. bölümde yer alan batar türden çalar saat (El-Cezerî; *Olağanüstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap*, Tıpkı basım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Bilim Teknoloji dizisi 2, 1990).

Batar su saatlerinin yirminci yüzyıl başlarına kadar Kuzey Afrika'da sulamada, tarla sahiplerine verilecek suyun zamanını belirlemede kullanıldığı bilinir. Suyun bol olduğu dönemlerde sulama zamanı karşılığında ödenecek parayla orantılıdır. Suyun kıt olduğu dönemlerde kişilere sırayla belirli bir süre su dağıtırdı. Ayrıca antik şehir meclislerinde ve mahkemelerde her konuşmacıya ayrılan zamanın batmalı saatlerle belirlendiği bilinir. Bu tür saatlerden İslam Ortaçağında da yaygın kullanıldığı anlaşılır. Zira el-Cezerî'nin 'Kitab el-Hiyel' adlı eserinin 6.kısım, 5.bölümünde, kitapta ele alınan son ellinci düzen olarak, günümüzdeki çalar saatleri anımsatan uyarıcı bir su saati anlatılmaktadır (Şekil 5).⁴

⁴ E. Wiedemann, Fritz Hauser; "Über die Uhren im Bereich der islamischen Kultur," *Nova Acta, Abhandlungen der Deutschen Akademie der Naturforscher*, Band C. Nr. 5, Halle 1915, s.165-166; Donald R. Hill, *The Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices*, Reidel, Dordrecht, 1974, s.204-5.

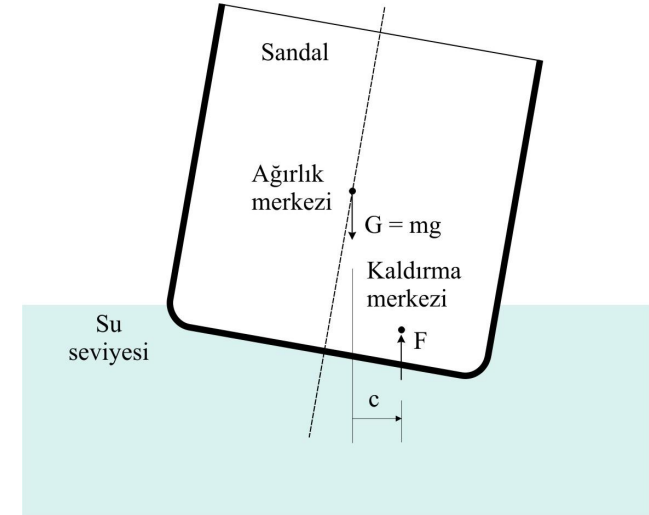
Şekil 6. Batar türden el-Cezerî süreölçerinin çalışma prensibi.

Batar çalar su saatinin amacı belirli bir zaman aralığını belirlemek ve bu zaman süresi sona erdiğinde çevresindekileri ikaz etmektir. Düzen bir kap ve içindeki pirinçten imal edilmiş zarif bir kayıktan oluşur. Kayığın içinde, sağ elinde bir flüt tutan ve sol elindeki bir küreğe omzuyla yaslanan bir adam durmaktadır.

Sandalın dibinde, dışla ilişkili bir yuva bulunur. Bu yuvaya, ortasına matkapla hassas bir delik açılmış bulunan bir balgamtaşı (*oniks*), kenarlarından su kaçırmayacak şekilde yerleştirilir (Şekil 6). Sandal kaptaki suyun yüzeyine bırakıldığında su taşın ortasındaki delikten sandalın içine girmeye başlar. Sandalın hacmi ve kütlesi sandal suya konduktan tam bir saat sonra batacak şekilde ayarlıdır (*tarcahâr*). Sandal battıktan sonra ikinci bir saat süresinin belirlenmesi için sandalın içindeki suyun boşaltılması ve tekrar suyun üzerine konması gerekir. Sandal battığında bir saatlik sürenin sona erdiği sandalın içindeki adam flüt çalarak bildirir.

Bu işlem şu şekilde gerçekleştirilir; sandalın içinde duran adamın gövdesi bir hava haznesi görevini üstlenir. Gövdenin sandala yönelik alt kısmı açıktır. Kafa ile gövde arasında bir ara bölme bulunur ve bu ara bölmenin üzerine tam

ağzın karşısına gelecek şekilde bir düdüğün küresi (*bunduka*) yerleştirilmiştir. Adamın eteği sandal kenarının az altına kadar uzanır. Sandal batmaya başlayınca su adamın eteğinden gövdesine girer ve gövdedeki havaya bir basınç uygular. Bu basınç gövdenin içindeki havayı düdüğe doğru ötelir ve düdüğün ötmesine neden olur. Düdüğün hava deposundaki su ile kaptaki su seviyesi eşitleninceye kadar ötmeye devam eder.

Şekil 7. Sandalın devrilmemesi için ağırlık ve kaldırma merkezlerinin birbirlerine göre konumu.

Sistemi tekrar kurmak için sandalı adamın kafasından tutarak kaldırmak, sandalın içindeki suyu yana eğerek boşaltmak ve tekrar suyun yüzeyine bırakmak gerekir.

Son olarak saatin boyutlandırılması ile ilgili olarak bazı düşünce ve hesapları aktarmaya çalışalım. El-Cezerî aletle ilgili olarak sadece kayığın pirinçten imal edildiğini, sandal boyunun $1\frac{1}{2}$ karış (yaklaşık 35 cm), eninin ise buna uygun bir boyutta olduğunu ve sandal suya konduğunda yana yatmaması için özellikle dengeli imal edilmesi gerektiğini ifade eder. Bir yüzen cismin ve özellikle teknelerin kararlılığını ağırlık ve teknenin yer değişimine neden olduğu su hacminin ağırlık merkezine karşı düşen kaldırma merkezlerinin birbirlerine göre göreceli konumları belirler. Sandalın yana yatması halinde, $M = c F$ kaldırma kuvveti momenti, sandalı dik konuma getirecek yönde etkili olmalıdır (Şekil 7). Bunu sağlamak için genellikle teknelerin suyun üzerinde kalan bölümlerinin fazla ağır ve yüksek olmamasına dikkat edilir, ayrıca teknenin dibine sahra yerleştirilerek ağırlık merkezinin yeterince aşağıda kalması sağlanır.

Bu örnekte sandal gövdesi kullanılan diğer malzemelere göre daha ağır pirinçten imal edilmiştir. Sandalcı içi boş hafif malzemedan şekillendirilerek gerçekleştirilir. Ağır bir teknede teknenin h_0 batma miktarı fazla olur. Eğer dh/dt batma hızının sabit kalması isteniyor ise sandal hacminin yükseklikle değişmediğini varsaymak yada suyun dolduğu sandal içi hacmin yükseklik boyunca sabit kalmasını sağlamak gerekir.

Bir karış, bir elde beş parmak ayrılarak küçük parmak ile baş parmak arasındaki mesafe olarak tanımlanır ve ortalama olarak 23 cm kabul edilebilir. Buna göre sandal boyu için verilen $1\frac{1}{2}$ karış uzunluk 34,5 cm'ye karşılık gelecektir. Kolaylık sağlaması amacıyla, teknenin içi bir dikdörtgenler prizması şeklinde düşünülürse, teknenin boyu $l = 35$ cm, genişliği $b = 10$ cm ve yüksekliği $H = 10$ cm kabul edilebilir. Bu durumda ortalama tekne alanı

$$A = l \times b = 35 \text{ cm} \times 10 \text{ cm} = 350 \text{ cm}^2 \quad (9)$$

alınabilir. Ayrıca batan kabın kütlesi $m = 200$ gram kabul edilir ve suyun özgül kütlesi $\rho_s = 1 \text{ g/cm}^3$ alınır, sandal suyun üzerine konduğunda (4) ilişkisi gereği

$$h_0 = \frac{m}{\rho_s A} = 0,571 \text{ cm} \quad (10)$$

kadar batar. Bu sandal içi ve dışı arasındaki seviye farkı, sandal

$$h_1 = H - h_0 = 10 \text{ cm} - 0,571 \text{ cm} = 9,429 \text{ cm} \quad (11)$$

seviyeye batıncaya kadar korunur. Eğer sandalın h_1 seviyesine kadar battığı zamanı t_1 olarak adlandırırsak (*Şekil 8*) $0 < t < t_1$ zaman aralığında geçerli olan ilişkisinden, yerçekimi ivmesini $g = 981 \text{ cm/s}^2$ olarak

$$t_1 = \frac{h_1}{a} \sqrt{\frac{\rho_s A}{2gm}} = \frac{98,56}{a} \text{ [s]} \quad (12)$$

bulunur. Buna karşın $t_1 < t < T = 1$ saat = 3600 saniye zaman aralığında seviye farkı değiştiğinden (3) serbest akış kuralı ilişkisi geçerlidir. Bu ifade düzenlenir

$$\int_{t_1}^T dt = \int_{h_1}^H \frac{A}{k\sqrt{h}} dh \quad (13)$$

ve entegre edilirse, serbest akış katsayısı $k = a\sqrt{2g}$ olduğuna göre

$$t_1 = T - \frac{2A}{a\sqrt{2g}} (\sqrt{H} - \sqrt{h_1}) = \left(3600 - \frac{1,463}{a} \right) \text{ [s]} \quad (14)$$

Eğer (12) ve (13) ilişkileri eşitlenirse delik kesitinin $a = 0,0278 \text{ cm}^2$ olması gerektiği hesaplanır. Buna göre açılması gereken deliğin çapı yaklaşık olarak

$$d = 2r = 2\sqrt{\frac{a}{\pi}} = 0,188 \text{ cm} \quad (15)$$

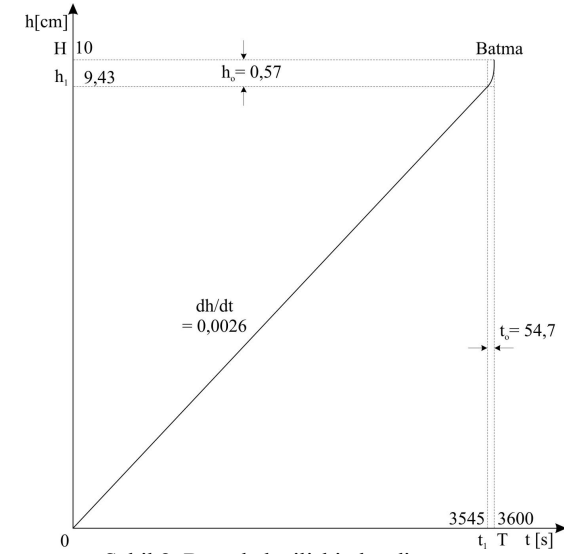
hesaplanır. Nihayet batma hızı (7) ilişkisinden

$$\frac{dh}{dt} = \frac{a\sqrt{2gh_0}}{A} = 0,026 \text{ cm/s} \quad (16)$$

ve t_1 zamanı (12) ilişkisinden

$$t_1 = \frac{98,56}{a} \text{ [s]} = 3545 \text{ s} \quad (17)$$

hesaplanır. Buna göre son h_0 yüksekliğinin batma süresi yaklaşık $t_0 = 55$ s sürer.

Şekil 8. Batar kaba ilişkin h-t diyagramı

Süreölçerle ilgili olarak türetilen modelin sistemin davranışı ve boyutlandırılması konusunda güvenilir sonuçlar verdiği anlaşılır. Buna rağmen burada göz önünde bulundurulmamış bulunan deliğin kılincelik (kapilarite) ve büzülme etkisi nedeniyle hesaplanan değerle gerçek değerler arasında bazı sapmalar oluşabilir. El-Cezerî zaman ayarının deneysel ayarlanması gerektiğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca suyun arı olması ve deliğin herhangi bir nedenden dolayı tıkanmamasını sağlamak gerekir

A sinking-type time-keeping vessel (*tarjahar*) of al-Jazarî

Atilla Bir, Mustafa Kaçar, Mahmut Kayral

In ancient Egypt the priests needed to tell the time during the night, so that the rites and sacrifices could be duly performed. On clear nights they could use the stars to designate the hours, but they needed a clock when it was cloudy. The Egyptians had a water-clock for this purpose in their temples which made use of the flow of water through a fine orifice for time regulation. Since the Egyptians used a linear scale on the inside of their clocks to mark the hours, the bottom of the vessel had to have a smaller cross-sectional area than the top.

The submersive float is another type of time measuring device. It was used in Antiquity to determine a given time duration. A vessel with a fine orifice on the bottom is put on a water surface. When the vessel sinks one knows that a predetermined time has passed. If desired, one can pour out the water and put the vessel for a second time on the water surface. If the vessel cross-section is equal along the height of the vessel the sinking rate is constant, and time scale generally marked on the in- or outside wall of the vessel is linear. This kind of time devices were in use from Antiquity till the beginning of twentieth century to determine the lecturing time of a speaker or the irrigation time in agriculture.

The most important work on engineering written before the Renaissance was the book on mechanics *Kitab al-hiyal* of Ibn al-Razzâz al-Jazari. It was composed in Diyarbakır (present day Turkey) in 1206. There are 50 different devices, such as water clocks, trick vessels, liquid dispensers, and phlebotomy measuring instruments, fountains, musical automata, and water-raising machines, as well as a submersive float (*tarjahar*) like the one described above. This is a 1½ span-long (app.35 cm) sinking vessel in the form of an elegant boat in which a boatman stands and plays a flute. The boat put on water surface sinks after one hour and the boatman informs the end of the hour by blowing a tone.

In this paper first, a detailed mathematical model of the outpouring and sinking process is given. Secondly, a calculation method is developed and applied for the orifice diameter in the determination of the al-Jazari type time-keeping vessel.

Key words: automata, al-Jazari, Kitab al-Hiyal, time measuring, tarjahar;
Anahtar kelimeler: el-Cezerî, Kitab el-Hiyel, otomatlar, tarcahar, zaman ölçme.

Mouchet'nin (1886-1941) İstanbul'daki mesleki yaşamını inceleyerek, onun Tıbbiye'de yerleşik Fransız kültürünün son dönemindeki rolünü göstermeye çalışacağız.

General Franchet d'Espérey'in doktorları

Müttefiklerin Doğu Orduları Başkomutanı General Louis F.M.F. Franchet d'Espérey 23 Kasım 1918'de İstanbul'a ayak bastı. İşgal güçleri, kentte konuşlandıktan hemen sonra, Şişli'deki La Paix Hastanesi'ne geri aldı ve Gülhane Hastanesi'nin 30 Aralık gününe kadar boşaltılmasını istedi.⁵ Elkonulan Elmadağ'ndaki Avusturya Hastanesi'ne generalin adı verildi: "Hôpital civil et maritime Français Franchet d'Espérey".⁶ Bu hastaneye atanarlardan biri, anatomist ve cerrah Dr. Aimé Mouchet idi. Dr. Mouchet, Toulouse Tıp Fakültesi'nden 1911'de mezun olmuş, fakültede anatomi prorektörü iken 1914'te askere alınmış; önce Arhangelsk'te (Rusya) görevlendirilmiş, oradan Selanik'e ve Fransız işgal ordusu ile birlikte İstanbul'a gelmişti.⁷

Damat Ferit Hükümetlerinde önce Maarif sonra Dahiliye Nazırlıklarında bulunan Ali Kemal Bey, Darülfünun-ı Osmani Talimatnamesi'nin (11 Teşrinivevvel 1335/1919) hazırlanmasını sağlamış, bu görevinden ayrıldıktan sonra da Darülfünun'a olan ilgisini sürdürmüştü.⁸ Ali Kemal Bey, eğitimde açıkça Fransa yanlıydı: "Başımıza gelenlerin eğitimsizlikten geldiğini, Fransa'nın yardımıyla Galatasaray gibi okullar kurulacak olursa, sıkıntılarımızın kısa zamanda çözüleceğini" savunmaktaydı.⁹ Maarif Nazırı iken, General

Dr. AIMÉ MOUCHET ve TIBBİYE'DE FRANSIZ KÜLTÜREL EGEMENLİĞİNİN SONU

Şeref Etker*

Tıbbiye'nin ilk kuruluşu sayılan Tıphane'nin 1827'de açılışıyla, Türkiye'de yabancı dillerde tıp öğretimi de başlamış olmaktadır. Tıphane-i Amire'de ve Cerrahane-i Mamure'de eğitimin 'fenni' ve teorik bölümleri, öğretmenlerinin bildikleri yabancı dillerde (İtalyanca ve Fransızca) öğrencilerin anlayabildikleri düzeyde verilmekteydi.¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin kuruluşunda (1839) yapılan bir düzenleme ile öğretim dili Fransızca olmuş; öğrenciler için hazırlık sınıfları oluşturulmuştu. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane, resmi dili olarak Fransızca'yı seçmişti.² Avusturya-Macaristan'dan ve Almanya (Prusya)'dan gelen öğretim üyeleri de derslerini bu dilde vermek durumundaydı.³ Tıbbiye'de Fransızca öğretim - özel sözleşmelerle Fransızca ders vermesine izin verilen - Dr. Aimé Mouchet'nin Türkiye'den ayrıldığı 1939 yılına kadar değişik biçimlerde sürmüştür. Öğretimin, sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de 1867'den sonra Türkçe yapılmasına; 1870'de Askeri Tıbbiye'de Fransızca eğitime son verme kararına ve yeni Gülhane Hastanesi'nde (1898) Almanca'nın ağırlığına karşın, Fransız kültürü yüzyıl boyunca Türkiye'de tıp eğitimine egemen olmuştur.⁴ Bu yazıda Aimé

İstanbul Üniversitesi'nin Rektörü Prof. Dr. K. İ. Gürkan'ın "La Faculté de Médecine d'Istanbul" (s.3541-3545, 14 fig.) başlıklı tanıtımıdır. (Yazılardan biri Dr. Erich Frank'a aittir.).

⁵ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, c.II, İstanbul, 1976, s.243; M. Temel, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 1998, s.12.

⁶ R. Marmara, "Taksim'deki Veba Hastanesi ve 'Les Filles de la Charité': İstanbul'da veba salgını" (çev. G. Çelikkol), *Tarih ve Toplum*, c.38, sayı 228, Aralık 2002, s.34-37/370-373.

⁷ Dr. Aimé Mouchet'nin biyografisi için bkz. N. A. Berkol, "Prof. Dr. A. Mouchet", *İ.Ü. Tıp Fak. Mecm.*, c.4, sayı 17, 1941, s.2252-2256; B. N. Şehsuvaroğlu, "Bizde anatomi öğretimine dair", *İ.Ü. Tıp Fak. Mecm.*, c.15, sayı 1, 1952 (Ord. Prof. Nurettin Ali Berkol'un yetmişbeşinci yıldönümü için) s.400-401; Z. Zeren, "Prof. Dr. A. Mouchet", *Tib Dünyası*, c.XIV, sayı 7-159, Temmuz 1941, s.4733-4734. Aimé Mouchet'nin önadı bazı belgelere "Jean" olarak geçmiştir. Bkz. *[T.C] Üçüncü Mıntaka Etibba Odasına Mukayyet Aza Cetveli*, İstanbul, Kader Matbaası, 1931, s.10 (361. Prof. Jean Mouchet Bey, Taksim, Fransız Hastanesi).

⁸ "Darülfünun'un umum hey'et-i tedrisiyesi - 6 Teşrinisani 1337 [Kasım 1921] tarihinde Darülfünun Emmini intihabı" fotoğrafında Ali Kemal Bey en önde yer almaktadır. *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. 1338-1339 sene-i dersiyesine aiddir*, [İstanbul] Şehzadebaşı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1338, s.17.

⁹ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, [1.bs.] İstanbul, Cem Yayınevi, 1976, s.233; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c.I Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, [3.bs.], İstanbul, T.İş Bankası Kültür yay., 2004, s.241.

* Dr. , Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar 34668, İstanbul.

¹ B. N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye'de Tıp Öğretimi / L'Enseignement de la Médecine en Turquie", *İ.Ü. Tıp Fak. Mecm.*, c.27, sayı 2, 1959 (Prof. Dr. Mehmet Rüştü Önel nüshasından ayırbası), s.735-752; O. N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.2, İstanbul, Osmanlı Matbaası, 1940, s.280-297; A. Süheyl [Ünver], "Cerrahane-i amire", *Tib Dünyası*, c.IV, No.7, 15 İkinci teşrin 1931, s.1460-1467.

² E. K. Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda Fransızca Tıp Öğretimi ve Etkileri", Ankara, TTK yay., 1981 (*VIII. Türk Tarih Kongresi* c.II'den ayırbasım) s.1291-1298 [*Dirim*, c.52, sayı 1-2, s.65-71, Ocak-Şubat 1977]; T. R. Kazancıgil, "Tıbbımızın Garba Dönüşü", *Türk Tıp Cem. Mecm.*, c.22, 100 üncü Yıl Özel Sayısı, 2 Haziran 1956, s.65-69. Bu dönemde tıp terimlerinin Türkçeleştirme çalışmalarında yine "Fransız ekolünün kabul ettiği terminoloji" esas alınmıştır. Bkz. Z. Zeren, *Anatomi Terimlerimiz Hakkında Düşünceler*, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1941, s.5.

³ K. Kreiser, "Le rôle de la langue française en Turquie et la politique culturelle allemande au début du XXe siècle", *Türkische Studien in Europa*, İstanbul, Isis-Vlg., 1998, s.53-64; G. Akıncı, *Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859). Başlangıç Dönemi*, Ankara, Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. yay., 1973, s.57 vd. 'Türkiye'de Fransızca'.

⁴ Tıbbiye'de Fransızca eğitimin resmen tanındığı bu dönemden sonra, özellikle Fransa'da 1920'li yıllarda eğitim gören hekimlerin aktif olduğu yıllarda Fransız kültürel etkisi yaygındır. Örneğin, *La Semaine des Hôpitaux de Paris* dergisi 1951'de çıkan bir sayısının tamamını (27e Année, No.89, 1 Décembre 1951) 'Frankofon' Türk hekimlerine ayırmıştır. Toplam 11 makalenin yer aldığı bu özel sayının ilk yazısı,

Fournier ve Fransız hekimlerle birlikte Tıbbiye’yi denetlemiş,¹⁰ Fransa’dan öğretim üyesi getirmeyi başaramamış¹¹ ise de 1920 yılı içinde, Fransız işgal ordusunda görevli müşavir (mükellef) hekimlerden dördü Tıbbiye’ye “Müdrerris” olarak atanmıştı.¹² İstanbul Hükümeti ile 10 Ağustos 1920’de Sevr antlaşmasını imzalayan Fransa’nın kültürel bir gündemi de vardı ve Fransız Hükümeti’nin istekleri, Ali Kemal Bey tarafından benimsenmişti.¹³ Ali Kemal Bey, Maarif Nazırlığı sırasında diğer fakültelerde yaptığı arıtmayı Tıbbiye’de Fransız öğretim üyelerini kullanarak yapmayı planlamıştı.¹⁴ Ancak 1920 yılı içinde Fransız hekimler İstanbul’a sığınan Beyaz Rus topluluklarının bakımını büyük ölçüde üstlenmiş buldukları için, Fransızlar Ali Kemal Bey’e dilediği sayıda hekim sağlayamamış olabilirler.¹⁵

Darülfünun müderrisleri Fakülte’ye Fransızların müdrerris olarak atanmasına karşı çıkmamış, yalnız kürsülerini korumaya çalışmışlardır.¹⁶ Müdrerrisler, 1918 Kasım ayında kapanan Beyrut Tıbbiyesi’nden naklolan

¹⁰ A. S. Ünver, “Mütareke senelerinde Tıp Fakültesi [I]”, *Modern Tedavi Mecm.*, c.1 (7), Nisan 1952, s.254. Ali Kemal Bey ve Fransızlar 29 Nisan 1919’da Tıbbiye’ye gelmişler ve kendilerine bir ziyafet verilmiştir.

¹¹ E. K. Unat, “Âkil Hoca’nın Fakülte Reisliği”, E. K. Unat, A. Akçasu, K. Önen, E. Atabek, *Ölümünün Kırkıncı Yılında Ord. Prof. Dr. Âkil Muhtar Özden (1877-1949)*, İstanbul, Ünsal Bsm., 1989, Mustafa Nevzat Eczacılık Tıp ve Kültür Evi yay. içinde s.14 “20 Mart 1335 [1919] tarihinde Maarif Nazırı Ali Kemal Bey, Tıp Fakültesi için Fransa’dan 12 Profesör getirmek arzusunun belirtmiş ise de buna itiraz edilmiştir. Fransa, Tıp Fakültemize hoca vererek Fransız kültürünün nüfuzunu yaymak istiyordu”. A. S. Ünver, “Mütareke senelerinde Tıp Fakültesi [I]”, *Modern Tedavi Mecm.*, c.1 (7), Nisan 1952, s.253-254.

¹² C. Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943, İstanbul Üniv. yay., 182, s.119-120: “Üçüncü Ecnebi Profesörler: Mütareke devrinde getirilen veya hizmete alınan ecnebi profesörler dörttür.... Bunlar 1920’de getirilmişler, daha doğrusu burada Franş Despere [Franchet d’Esperey] ordusunda bulunanlardan alınmışlardır. Alınışları da sırf ilmi bakımdan olmasa gerektir. Ali Kemal, Maarif Nazırı iken Darülfünunun ıslahına el atmıştı. Rivayete göre, o vakit Tıp Fakültesi için 12 Fransız profesör getirmeğe kalkmış ve Tıp Fakültesi bunun önüne güç geçebilmiştir. Bu getirilişin günün siyasi tesirile yapılmış olması endişe uyandırmıştı”.

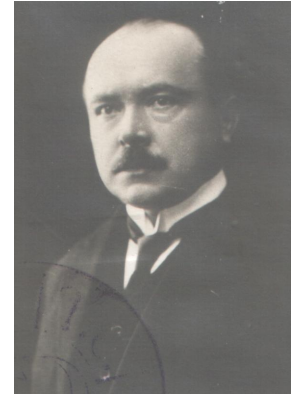
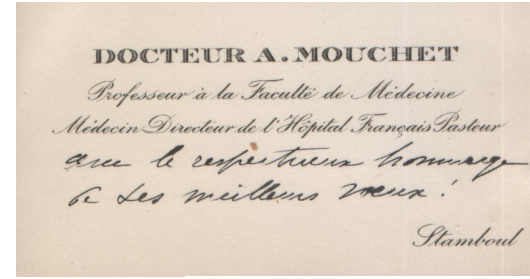
¹³ Galib Ata [Ataç], *Tıp Fakültesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341 [1926], s.154: “Mütareke senelerinde Tıp Fakültesi’nin hayatında mühim bir hadise Fransız müdrerrislerin kabul olunmasıdır. Mütareke ibtidasında diğer düvel-i mü’telef ile birlikte İstanbul’u işgal eden Fransız hükümeti – Türkiye’de Türkçeden sonra en ziyade münteşir lisanın Fransızca olduğunu galiba bilmediğinden ve o eski Tıp Fakültesi’nde Alman hoca olan [Enst] von Düring’in bile derslerini Fransızca söylemiş ve neşreylemiş olmasından haberdar olmadığından – İstanbul Tıp Fakültesi’ne Fransa’nın fikri nüfuzunu sokmak maksadile, Fransızca’da ‘enforcer la porte ouverte’ denildiği gibi, zaten açık olan bir kapuyu kırmak kabilinden olarak, dört Fransız hocanın Fakülte’ye alınmasını kabul ettirmiş idi. Bu dört hocadan biri [Delacombe] hastalanarak infikak etmiş ve onun yerine bir Fransız [Mouchet] Fakülte Meclisi tarafından intihab edilmiştir”.

¹⁴ I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, yay. haz. A. Y. Baltacıoğlu, İstanbul, Dünya yay., 1998, s.209-210. Ali Kemal Bey’in Maarif Nazırlığı 5 Mart - 14 Mayıs 1919 arasındadır.

¹⁵ V. Dumesnil, *İşgal İstanbulu*, çev. E. Öktem, İstanbul, İstanbul Kitaplığı yay., 1993, s.37.

¹⁶ *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.3, sayı 3-4, Şubat 337 [1921], s.177: Tıp Fakültesi 26 Şubatta yaz sömestr tedrisatına başlamışdır. “Ahiren bazı dürusun tedrisine memur edilen Fransalı muallimin derslerine ibtidar etmişlerdir.... Şimdilik bu sömestr yalnız nazari olarak ders vereceklerdir”. Dr. Delamare’in derslerine daha geç başladığı anlaşılmaktadır: “Tıp Fakültesi Memalik-i Harre Hastalıkları Müdrerrisi Gabriel Delamare’in ders-i ifitahiyesi (16 Teşrinevvel 1337 [Ekim 1921] Ekzotik tebabetin hikmet-i vücudu; usul ve tedrisatı”, *İstanbul Seririyyatı*, c.3, numero 1, Mayıs 1338, s.1-6.

muallimleri Fakülte’ye kabul ederken de benzer bir tutum göstermişlerdi.¹⁷ Fransızların atandıkları dallar, ya daha önce okutulmamış (Ekzotik/Tropikal Hastalıklar) ya da müdrerrislikleri boştu (Üroloji, Biyokimya).¹⁸ Ancak, söz konusu dersler Fransız hekimler için kürsü düzeyine yükseltildi. Çocuk cerrahisi ve ortopedi dersleri vermekte olan Dr. Delacombe ayrılınca, yerine Dr. Mouchet getirilmişti. Yalnız, poliklinik yapan ve ders veren Fransız müdrerrisleri,¹⁹ diğer müdrerrisler ile aynı maaşı almaktaydı.²⁰ Tıp Fakültesi bu yıllarda zaten parasal güçlükler içindeydi ve Hilal-i Ahmer’in yardımlarıyla ayakta durmaktaydı; yeni klinikler açılması zordu.²¹

Dr. Aimé Mouchet (foto: Sebah Juaye) Professeur à la Faculté de Médecine, Médecin Directeur de l’Hôpital Français Pasteur, Stamboul

¹⁷ A. S. Ünver, “Mütareke senelerinde Tıp Fakültesi [I]”, *Modern Tedavi Mecm.*, c.1 (7), Nisan 1952, s.251-252.

¹⁸ Örneğin, biyokimya için “Evvelce tedris olunmakta iken bir müddet-i muvakkate için ihmal edilen kimya-i hayati dersi bu kerre yeniden Profesör Dr. Boutonnet tarafından tedris olunmağa başlanmıştır” [Mukaddeme, 1 Haziran 1337] açıklaması vardır. Hadi Müştak [Kargı], *Kimya-i Hayati*, tab’-ı evvel, [İstanbul], Tıbbiye-i Şahane Kitabhanesi neşriyatından 8, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1337/1921.

¹⁹ Dr. Delamare haftada 2½ saat [‘emraz-i] memalik-i harre’, Dr. Mouchet 1 saat ‘cerrahi-i etfal [ve ortopedi]’, Dr. Decumeau 2 saat ‘emraz-ı turuk-u bevlîye’ dersi vermektedir. Dr. Boutonnet haftada 2 saat ‘hayati kimya’ dersi verdiği halde, laboratuvar çalışması yoktur. *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi, 1338-1339 sene-i dersiyesine aiddir*, Şehzadebaşı [İstanbul], Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1338, s.30, 41, 43.

²⁰ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, c. II, İstanbul, 1976, s. 171, Fransız müdrerrislere 1500 kuruş aylık verildiğini yazmaktadır. Dr. Mouchet ile yapılan sözleşmede görüldüğü gibi [bkz. makale sonundaki Belgeler 1 ve 2 / md.2], Fransız müdrerrislerin aylıkları Osmanlı müdrerrislerine eşittir: “tahsisat-ı fevkalade” hariç yılda 360 Lira-yı Osmanlı alacaklardır. Aynı yıllarda Gümüşsuyu Hastanesi’nde staj yapan tabip yüzbaşlarının aylığı 32 liradan 43 liraya yükseltildi. K. Özbay, *a.g.e.*, s.244.

²¹ A. S. Ünver, “Mütareke senelerinde Tıp Fakültesi [II]”, *Modern Tedavi Mecm.*, c.1 (8), Mayıs 1952, s.294-297.

Fransız müderrislerin işgal süresince asker sayılıp sayılmadıkları bilinmemektedir.²²

Dr. Gabriel Delamare, mütarekede döneminde “Beynelmüttefikîn Sıhhi Kontrol Dairesi” adını alan karantina işlevindeki bir kurulun yönetimindedir. Dr. Aimé Mouchet, Gülhane’de görev yaparken Fransız Hastanesi’ne devam etmiştir. Gülhane Hastanesi’nin başına Fransız Hastanesi’nin başhekimini Dr. Alfred Gassin getirilirken, onun yerine Dr. Gabriel Delamare atanmıştır.

Dr. Mouchet’nin Akil Muhtar’ın dekanlığı sırasında Tıp Fakültesi ile ilişki kurduğu, kendisine yardımcı olarak Dr. Akif Şakir Bey’in [Şakar] seçilmesinden ve Akif Şakir’in uzman olduğu 30 Nisan 1337 [1921] tarihinde Tıbbiye’de bulunmasından anlaşılmaktadır.²³ Mouchet, “Müşerrih” Müşir Mazhar Paşa’nın ölümünden sonra (30 Aralık 1920) Fakülte teşrihhanesinde çalışmaya başlamış ve burada kendisine Tıbbiye öğrencisi Cevat Cemil Bey [Demil] de çevirmenlik yapmıştır.²⁴

Fransızlar, işgalden sonra İstanbul’da Birinci Dünya Savaşında kapatılmış olan okullarını yeniden açmış ve bir kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır: Ocak 1920’de Darülfünun’da düzenlenen Pierre Loti konferansından sonra, Türk-Fransız dostluğunu geliştirmek için Pierre Loti Derneği kurulmuş; Sultanahmet’te bir “Fransız Kültür Salonu” açılmıştır.²⁵ Daha sonra Claude Farrère de İstanbul’a gelmiş ve Hükümet üyeleri kendisini gösterişli biçimde ağırlamışlardır.²⁶ Bu yıllarda Fransız hükümeti tarafından, yine Darülfünun’da her düzeyde ücretsiz Fransızca dil dersleri düzenlenmiştir.²⁷ Fransızlar, İstanbul’da ayrıca yoksul çocuklar için “Süt Damlası” adını taşıyan bir beslenme ve bakımevi açmışlardır.

²² Fransız ordusuyla İstanbul’a gelen hekimlerin hemen hepsi özel hekimlik yapmışlardır. Yakup Kadri, *Sodom ve Gomora*’de (1928) ‘Dr. Jean Prade’ ile böyle bir hekim tipi çizer: “Zaten, bu Fransız doktoru İtilâf zabıtları arasında ilminden çok, güzel konuşması ve zekâsıyla sivrilmiş ve....” (Y.K. Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomora*, 18.bs., İstanbul, İletişim yay., 2004, s.225 vd.).

²³ H. Tanaçan, “Türk ortopedisinin tarihçesi [I]”, *Acta Orthop. Traum. Turc.* c.27, sayı 3, 1993, s.151-159.

²⁴ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, c.II, İstanbul, İstanbul Matbaası, 1976, s.163, 170 dn 1.

²⁵ Y. Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)*, genişletilmiş 2.bs., Ankara, TTK, 1988, s.49-50; *Alemdar*, 11 Ocak ve 17 Haziran 1920’den aktaran N. B. Criss, *İstanbul under Allied Occupation 1918-1923*, Leiden, E. J. Brill, 1999, s.78 [B. Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, 3.bs., İstanbul, İletişim yay., 2000, s. 19]; A.Dağistan, “Milli Mücadele döneminde Türk-Fransız yakınlaşmasında Pierre Loti’nin rolü”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, c.XXXI, sayı 1-2 (Prof. Dr. Oktay Aslanapa’ya Armağan), 1993, s.105-112.

²⁶ V. Dumesnil, *İşgal İstanbulu*, çev. E. Öktem, İstanbul, İstanbul Kitaplığı yay., 1993, s.61. İstanbul’a 5 Haziran 1922’de gelen Farrère’i karşılayanlar arasında bulunan “Fransız hayranı, büyük vatansever” Abdülmecit Efendi’nin 1922’de halife olması işgalciler tarafından çok olumlu karşılanmıştır, *aynı kitap*, s.85.

²⁷ T. Berkman, *Engelli-Engeli Uzun Yollar ‘Bir Hayat Anıları’ 1900-1987*, İstanbul, Selar Ofset, 1987 s.74. (Berkman’ın anılarına dikkatimi çeken sayın Ali Y. Baltacıoğlu’na teşekkür ederim.).

Diğer yandan, Fransız hükümetini 1922’den sonra Ankara’da temsil edecek olan Albay Louis Mougin, İstanbul’da Türklerin gönlünü alacak tavırlar sergilemektedir: Hükümeti’nin Kilikya politikasına karşıdır ve raporlarında Çukurova’nın Türk egemenliğinde kalması gerektiğini yazmaktadır.²⁸

Fransızların yakınlaşma istekleri Tıbbiye’de karşılıksız kalmamıştır. Dekan Akil Muhtar’ın bu dönemde Paris ile işbirliğine giriştiği, Dr. Akil Muhtar’ın yerine Aralık 1921’de Reis seçilen Dr. Ziya Nuri Paşa’nın açıklamalarından anlaşılmaktadır.²⁹

Pasteur İhtifali – İstanbul, 27 Aralık 1922

Fransız Hükümeti, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile ilişki kurmaya karar vermiştir. Ankara, Ocak 1921’de Başbakan olan Aristide Briand tarafından görevlendirilen özel temsilci Henry Franklin-Bouillon ile görüşmeyi kabul eder. İnebolu’dan Ankara’ya gelen Franklin-Bouillon’un yanında Binbaşı Auguste Sarrou vardır (9 Haziran 1921).³⁰ Görüşmeler olumlu sonuçlanır ve 20 Ekim 1921’de “Franklin-Bouillon Antlaşması” olarak da bilinen Ankara Antlaşması (İtilafname) imzalanır. Antlaşmadan sonra, 13 Aralık 1921’de Mustafa Kemal ile Franklin-Bouillon Akşehir’de yeniden görüşecek ve kişisel bir dostluk geliştireceklerdir.³¹ Fransızlar, İstanbul’dan sonra Ankara’da da öne çıkmıştır. Albay Mougin, Mart 1922’de hükümet temsilcisi olarak Ankara’ya geçer. Gazi Mustafa Kemal bu olumlu tutuma, temsilcilikte yapılan 14 Temmuz kutlamalarına katılarak karşılık verir.³²

Tıbbiye’de cerrahi-i etfal ve ortopedi hocalığı yapan Dr. Delacombe, 3 Şubat 1922 tarihinde izinle ayrılmış, yerine Dr. Mouchet’nin vekâlet etmesi

²⁸ S. Kaplan, “Documenting History, Historicizing Documentation: French Military Officials’ Ethnological Reports on Cilicia”, *Comp. Stud. Soc. Hist.* 44 (1), 2002, s.344; S. Akşın, “Franco-Turkish relations at the end of 1919”, *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, İstanbul, The Isis Press, 2000, s.57-65.

²⁹ Ziya Nuri [Birgi], “Marcel Labbé”, *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.4, sayı 7, 1922, [ek s.1-3] “Fransa merakiz-i ilmiyesi ile Fakültemiz arasındaki münasebat-ı kadimenin yeniden ihyası ve Paris Fakültesi üstadlarının tedkikat-ı ilmiye ve mesai-i fenniyesinden doğrudan doğruya istifade temini maksadile geçen sene Paris Fakültesi’ne vaki olan müracaatımızın hüsn-ü kabule mazhar olması dolayısıyla...”

³⁰ B. Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri. Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922*, Ankara, TTK, 1994, s.133-134. Gazi Mustafa Kemal, Henry Franklin-Bouillon ve Binbaşı Auguste Sarrou’yu Ankara’da birlikte gösteren bir resim için bkz T. Toros, *Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 2001, s.248.

³¹ P. Dumont, “Un officier des forces d’occupation Françaises en Turquie. Le colonel Louis Mougin (1919-1922)”, *IX. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler*, c.III, Ankara, 1989, s.1547-1563.

³² P. Dumont, “A l’aube du rapprochement franco-turc: Le colonel Mougin premier représentant de la France auprès du gouvernement d’Ankara, 1922-25”, P. Dumont, J. L. Bacqué-Grammont (ed.), *La Turquie et la France à l’époque d’Atatürk*, Paris, 1981, s.75-108.

“irade-i seniye” ile uygun görülmüştür.³³ Dr. Aimé Mouchet, altı ay sonra Fakülte’nin (Meclis-i Müderrisin) seçimiyle müderris olmuştur.³⁴ Yeni görevini çok çabuk benimseyen Mouchet’nin diğer müderrisler gibi, fes giydiği bilinmektedir.³⁵

Dr. Mouchet, 28 Şubat 1922’de başlayan yaz döneminde Tıbbiye’de ders vermeye başlamıştır. Yaz döneminin başında, “Darülfünun grevi” denilen öğrenci eylemleri sonucunda fakülteler 12 Nisan’dan 25 Ağustos’a kadar kapalı kalmıştır.³⁶ Fransız Hastanesi’ne yerleşen Dr. Mouchet, çalışmalarını Gülhane’de yoğunlaştırmıştır; ilk kitabını burada Fransızca ve Türkçe olarak yayımlar. ³⁷ Türkçe önsözde (1 Ekim 1922) “Elverir ki vakı’a-yı haziranın her zamandan ziyade samimi bir şekle ifrağ edeceği Fransız-Türk mesai-i müştereke-i ilmiyesine hadim olacak bu tuhfe-i naçizaneden karilerimiz müstefid olsunlar” sözleriyle hükümetinin politikasına uygun bir dilekte bulunmuştur.

Mouchet’nin kitabının yayımlandığı günlerde Paris Tıp Fakültesi’nden Prof. Marcel Labbé konferanslar vermek üzere İstanbul’a gelmiştir. İlk konuşmasında Darülfünun Emini Besim Ömer Paşa ile Dr. Akil Muhtar’ın davetleri için teşekkür ettikten sonra, Pierre Loti ve Claude Farrère’in İstanbul sevgisine değinmiş ve Fransa ile Türkiye’nin savaşını “iki sevgilinin birbirine kırılmasına” benzetmiştir. Labbé, Türklerin düşmanlığı unutmamasının bir

³³ *Takvim-i Vekayi*, 12 Şubat 1338 [1922]/14 Cemaziyülahır 1340, sayı 4388, s.1 “Mehmed Vahdeddin. Tıb Medresesi seririyat-ı cerrahi-i etfal ve ortopedi müderrisi Doktor Mösyö Dölakomb’un [Delacombe] hitam-ı mezuniyetine kadar vazifesinin Fransa teb’asından Doktor Muşe [Mouchet] tarafından vekaleten ifası tensib olunmuştur. Bu irade-i seniye icrasına Maarif Nazırı mezundur. Sadriazam Tevfik. Maarif Nazırı Said”; *Darülfünun Tıb Fak. Mecm.*, c.4, sayı 2, Haziran 338 [1922], s.155.

³⁴ *Darülfünun Tıb Fak. Mecm.*, c.4, sayı 5, Ağustos 338 [1922], s.343 “Tıb Fakültesi cerrahi-i etfal ve ortopedi müderrisi Mösyö Dölakomb’un [Delacombe] vaki istifasına mebni yerine yaz semestr bidayetinden beri vekaleten tedrisatda bulunan Mösyö Muşe [Mouchet] Meclis-i Müderrisince alelusul intihab ve Nezaret-i celileye iş’ar edilmiştir.”

³⁵ Z. Zeren, “Prof. Dr. A. Mouchet”, *Tıb Dünyası*, c.XIV, sayı 7-159, Temmuz 1941, s.4733-4734. Aimé Mouchet’nin 1925’te Haydarpaşa’da çekilmiş fesli bir resmi için, bkz. K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, c.II, İstanbul, 1976, s.198.

³⁶ K. İ. Gürkan, *Darülfünun Grevi*, İstanbul, Harman yayınları, 1971; K. İ. Gürkan, “Darülfünun Grevi: Milli mücadele günlerinde İstanbul Üniversitesi talebesinin galeyanı”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 8, 1999, s.9-54; A. Kazancıgil, “Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisi kuruluncaya kadar geçen sürede İstanbul Üniversitesi (1918-1920)”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 8, 1999, s.55-61.

³⁷ A. Mouchet & Akif Chakir Bey, *Questions chirurgicales d’actualité. Conférences faites à la clinique chirurgicale de Gul-Hané en 1922 / Mübahaset-i Hariciye-i Hazıra. Gülhane Hastahanesi Seririyat-ı Hariciyesi’nde Verilen Konferanslar 1338*, Stamboul, Imp. Ahmed Ihsan & Cie, 1922/1338 (23.5x31 cm. 64 s. Fransızca + 40 s. Türkçe metin +12 pl., 12 fig.) Kitabın kapağında A.Mouchet, Dersaadet Tıp Fakültesi Cerrahi-i Etfal ve Ortopedi Müderrisi, Akif Şakir [Şakar] Tıp Fakültesi’nde Müderris Muavini vekili [Professeur agrégé p. int.] olarak tanıtılmaktadır. Mouchet kitabına “Fransa Hükümeti Fevkalade Komiseri Ceneral Pelle Hazretlerinin nam-ı alilerine ithaf-ı ubudiyetkarane” sözleriyle başlamakta ve Fransız İşgal Birlikleri Komutanı General Charpy ile sağlık hizmetleri direktörü, Başhekim (Médecin-Principal) Dr. Dejouany’e saygılarını sunmaktadır.

cömertlik olacağını vurguladıktan sonra, ilim erbabının vatanını sevdiğini, fakat ilim için vatan ve milletin söz konusu olamayacağını belirtmiştir.³⁸

Mütareke Tıbbiyesi (Haydarpaşa, 1922) Ortada General Maurice Pellé, solunda Tıp Fakültesi Reisi Ziya Nuri Paşa ve Celal Muhtar Bey; sağında: Prof. ve Madam Marcel Labbé, Darülfünun Emini Besim Ömer Paşa ve Akil Muhtar Bey. General Pellé’nin sağ omuzbaşımda Dr. Aimé Mouchet

Bu uzlaşma havası içinde, Etibba Muahedenat Cemiyeti 27 Aralık 1922’de Darülfünun’un konferans salonunda Louis Pasteur’ün “Yüzüncü sene-i devriye-i veladeti [içün] tertib olunan ihtifal programı” düzenlemiştir. Toplantıya Tıp Fakültesi öğretim üyeleri, İstanbul’un yerli ve yabancı hekimleri katılmışlardır. Refet Paşa ile müttelikler arasında başgösteren anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmak üzere 16 Aralık 1922’de İstanbul’a gelen BMM Hariciye Vekaleti mümessili (murahhas) Dr. Adnan Bey [Adıvar] ihtifale Fahri Reis

³⁸ [Ernest Marcel Labbé, 1870-1939] “M.Labbé’nin iftithayesi”, *Darülfünun Tıb Fak. Mecm.*, c.4, sayı 7, 1922, [ek s. 3-6]; *Marcel Labbé Tarafından İstanbul Tıp Fakültesinde Verilen Konferanslar, 24 Eylül-16 Teşrinnevvel 1922*, (çev. Necmeddin Rifat [Yarar], Hakkı [Salman], [Ziya Nuri [Birgi], (Önsöz)] İstanbul, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, 1338/1922; Z. Özyayın, “Marcel Labbé (1870-1937)’nin İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ndeki Konferansları”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4, 1998, s.105-116. Türkiye’de çok ilgi gören Prof. Marcel Labbé, Darülfünun Tıbbiyesinin iki müderrisi Dr. Ziya Nuri [Birgi] ile Dr. Tevfik Recep [Örensoy] tarafından 1932 yılında Nobel Tıp ve Fizyoloji ödülüne aday gösterilecektir.

olarak katılmıştır.³⁹ Dr. Adnan Bey’in [Adivar] İstanbul’a geleceğini öğrenen Tıp Fakültesi öğretim üyeleri kendisini “müderris” seçmişlerdir.⁴⁰

Programın başında “İstiklal Marşı” ve “Marseilles” söylendikten sonra, Darülfünun Emimi Müderris Besim Ömer Paşa [Akalin], Türkçe ve Fransızca olarak yaptığı açılış konuşmasına karşılık, toplantıya katılan Fransa’nın İstanbul’daki Yüksek Komiseri General Maurice Pellé bir teşekkür konuşması yapmıştır.⁴¹ Müderris Celal Muhtar Bey [Özden] “Louis Pasteur’e dair bazı mülâhazat-ı içtimaiye” konusunu Fransızca sunmuştur. Akil Muhtar’ın bu toplantıda yaptığı Pasteur hakkındaki konuşma *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*’na ek olarak yayımlanacaktır.⁴²

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane yönetimi ise, Pasteur için, Pasteur Enstitüsü’nün temsilcisiyle birlikte Union Française’de ikinci bir tören düzenlemiştir.⁴³

Pasteur adının bu dönemde öne çıkması, yalnız doğum yıldönümü nedeniyle değildir; “Pasteurcülük” Fransız bilimsel egemenliğinin bir aracı olmuştur.⁴⁴ Fransızların Türkiye’de, Almanların askeri hastanelerle oluşturdukları siyasal etkiyi, sivil sağlık kuruluşları ve toplum hekimliği projeleriyle dengelemeye çalıştıkları söylenebilir.⁴⁵

³⁹ N. B. Criss, *Istanbul under Allied Occupation 1918-1923*, Leiden, E. J. Brill, 1999, s.151-152 [B. Criss, *İşgal Altında İstanbul, 1918-1923*, 3.bs., İstanbul, İletişim, 2000, s.225]; T. Ada, *Hayatı ve Kişiliğiyle Adnan Adivar*, Hacettepe Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s.180.

⁴⁰ “Bermutad devr-i istibdadda paşa, ittihadda ser-âmed, itilafda favori olmasını becerenler, elbet yeni hükümetin de teveccühünü kazanmak çaresini düşüneceklerdir: Geçen sene muallimlikden istifaya mecbur edilen Adnan Bey [Adivar] müderris intihab olunuyor.” [Mazhar Osman] “İslaha doğru”, *İstanbul Seririyatı*, c.3, numero 9, Kanunusani 1339 [Ocak 1923], s.49.

⁴¹ *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.4, sayı 9, Kanunevvel 1338, s.617. General Maurice-César-Joseph Pellé 11 Ocak 1921’de Fransız Yüksek (Fevkalade) Komiseri olarak Türkiye’ye gelmiş, Lozan Konferansı’na Fransız delegesi olarak katılmış ve 1924’te İstanbul’da ölmüştür.

⁴² Akil Muhtar [Özden], “Lui Pastör”, *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.4, sayı 9, Kanunevvel 1338 [ek 4 s.].

⁴³ Törende, Cemiyet başkanı Dr. Garabed Hancıyan’dan başka Viktor Galimidi, Osman Şerafeddin [Çelik], André Vahram, Sarantis Papadopoulos ve Ecz. Joseph Zanni konuşmalar yapmışlardır., *Pages Méd. Constantinople*, 1ère année, No.2, 15 Juin 1922, s.60; M.Küley, “Türk Tıp Cemiyeti 1856-1946 senesine kadar iç hastalıkları, deri ve sinir sistemi hastalıkları”, *T. Tıp. Cem. Mecm.*, c.XIV (92), sayı 2, Şubat 1948, s.69-88; Aynı günlerde, Pasteur’ün yüzüncü doğum yılı onuruna Paris’te toplanan Uluslararası Hijyen Kongresi’ne Sıhhiye Müdürü Arifi Paşa, Galib Ata [Ataç] ve Refik [Güran] Beylerden oluşan bir heyet katılmıştır, *Pages Méd. Constantinople*, 1ère année, No.1, 15 Mai 1922, s.30.

⁴⁴ A.-M. Moulin, “Kenntte koruyucu hekimlik: Pasteur çağında Osmanlı tıbbı, 1887-1908”, P. Dumont ve F. Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. A. Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı yay., 1996, içinde s.169-193.

⁴⁵ H. Becker, *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des Ersten Weltkriegs*, Herzogenrath, Vlg. -Murken-Altrogge, 1990, s. 365-367, X. 4. ‘Deutsche Kliniken und deutscher Kulturimperialismus in Kleinasien’.

BMM Hükümeti, 6 Şubat 1923’te Aimé Mouchet ile Gabriel Delamare’ın sözleşmelerini onaylamıştır. Ancak, Lozan görüşmeleri sırasında Dr. Gabriel Delamare’ın tutumu tartışma konusu olmuştur. Dr. Delamare, Lozan konferansı sırasında karantina yönetimi üzerine hazırlanan bir raporda “Türklerin sağlık hizmetlerini yürütecek yetenek ve yeterlikte olmadığı, sağlık reformlarına ihtiyaç bulunduğu” yolunda bir görüş belirtmiştir.⁴⁶ Lozan delegesi Dr. Rıza Nur, Akil Muhtar’ın kendisine yazdığı bir mektupla, sözkonusu raporu Delamare ile birlikte hazırladıklarını bildirdiğini açıklamaktadır.⁴⁷ Bu ‘jurnal’ duyulunca, askeri öğrenciler Dr. Delamare’ın derslerine girmeme kararı almışlar, ancak yönetimin baskısıyla derslere giren öğrenciler sınıfın en arkasındaki sıralara oturarak tepkilerini göstermişlerdir.

Dr. Akil Muhtar, yönetici olmamasına karşın, öğrencileri uzlaştırmaya çalışmış; Delamare’ın raporunda millî duyguları kıracak bir yön bulunmadığını, tepki göstermenin yersiz olduğunu savunmuştur.⁴⁸ Müttetiklerin, söz konusu rapora dayanan önerisi, karantina yönetimine benzer bir sağlık kurulu oluşturulmasıdır.⁴⁹ Lozan Konferansı’nın Şubat başında kesilmesiyle İstanbul’da gelen Dr. Rıza Nur Bey’in öğrencilere olayla ilgili açıklamalar yapması üzerine, boykot yeniden başlamıştır. Delamare’a karşı boykot sürdürülürken Dr. Mouchet derslerine devam etmiş ve “samimi Türk ve Fransız mesai-i müştereke-i ilmiyesinin yeni nişanesi” saydığı Gülhane konferanslarını, bu kez Dr. Adnan Bey’e [Adivar] ithaf ederek yayımlamıştır.⁵⁰

⁴⁶ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, c.II, İstanbul, 1976, s.171. Dr.Gabriel-Lucien Delamare (1875-?) özgeçmişiyile Tıbbiye’ye atanan diğer Fransız hekimlerden farklıdır: 1911’de Karantina Meclisi’ne (Conseil supérieur de Santé de Constantinople / Meclis-i tahaffuz-u ulâ) Fransız delegesi olarak atanmıştır. Dr. Delamare 1911’de Türk-İran sınırında, 1912’de Suriye ve Hicaz’da görevlendirilmiş; burada *La défense sanitaire de la ligne Médine-Damas*, (Constantinople, Administration Sanitaire de l’Empire Ottoman, 1912 (20 s.) başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Balkan Savaşındaki kolera salgını gözlemlerini ise “Étude sur quelques cas de choléra observés à Constantinople en 1912-1913” (*Ann. Méd. [Interne, Paris]*, t.2, No.4, Juillet 1915, s.375-398) makalesinde yayımlamıştır. Birinci Dünya Savaşında Delamare Fransız ordusuyla birlikte Sırbistan, Arnavutluk ve Makedonya’dadır. Bkz. G. Delamare, *Titres et travaux scientifiques*, Constantinople, Imp.Ferd.Walla, 1913 (161 s.), *Supplément*, Constantinople, Ahmed Ihsan et Cie., 1921 [1923] (45+1s.).

⁴⁷ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, [1.bs.], c.3, İstanbul, Altındağ yay., 1968, s.1225-1226 [Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.II, yay. haz. A. Dilipak, İstanbul, İşaret yay., 1992, s.429-430]. Mektup nedeniyle Akil Muhtar’ı ‘Frenkperest’ sayan Dr. Rıza Nur, Dr. Adnan Bey’in [Adivar] de bu rapora katkıda bulunduğu kanısındadır.

⁴⁸ Dr. Rıza Nur, Dr. Delamare’a karşı yürütülen boykot sırasında Dr. Adnan Bey’in [Adivar] kendisine bir telgraf göndererek Delamare’ı aklamasını istediğini yazmaktadır, *a.g.e.*, c.3, İstanbul, Altındağ yay., 1968, s.1228 [Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.II, yay.haz. A. Dilipak, İstanbul, İşaret yay., 1992, s.432].

⁴⁹ “Sıhhiye komisyonu teklif ediyorlar ki bunun üç ecebî a’zâsı Türk reisi ile beraber beş sene müddetle çalışacaklar. Bu şekli kat’iyen reddedeceğiz. İsmet [İnönü]” Hey’et-i Vekile Riyasetine (9 Kânun-ı sâni 39 [9 Ocak 1923]) B. Şimşir, *Lozan Telgrafları, I (1922-1923)*, Ankara, TTK yay., 1990, s.354-355.

⁵⁰ A. Mouchet & Akif Chakir Bey, *Nouvelles conférences chirurgicales faites à la clinique de Gul-hané en 1923 / Gülhane Hastahanesi Seririyat-ı Haricîyesinde Tıp Fakültesi Müdavinimine Verilen Yeni Cerrahi Konferansları 1339*, Stamboul, Imp. Ahmed Ihsan & Cie, 1923/1339 (23.5x31 cm., 4+59 s. Fransızca

Tepkilere karşın, Dr. Gabriel Delamare sözleşmesinin sonuna kadar Tıbbiye’de görev yapmaya devam edecektir.⁵¹ Lozan Antlaşması’nda, yabancıların Türkiye’de hekimlik yapmasını engelleyen madde, bazı koşullarla kabul edilmişti. Bu bağlamda, Dr. Delamare gibi, Dr. Mouchet’ye de 1924’ten önce Türkiye’de hekimlik yaptığı gerekçesi ile çalışma hakkı tanınmıştır.

Darülfünun’un ‘Fransız Tipi’ Şahsiyet-i Hükmiyesi

Darülfünun heyeti, Emin İsmayıl Hakkı Bey [Baltacıoğlu] başkanlığında 11 Şubat 1924’te Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal’i İzmir’de ziyaret etmiştir. Görüşme, devrimin felsefesi üzerinde odaklanmıştır. Heyette Tıbbiye Reisi Dr. Vasfı Bey de yer almıştır.⁵² Maarif Vekaleti ise özellikle Tıp Fakültesi üzerinde durmuş ve Vekil İsmail Safa Bey [Özler], rektörlükten Tıp Fakültesi için “köklüce” bir denetim raporu istemiştir.⁵³

Bundan kısa bir süre sonra, 3 Mart 1924’te Öğretim Birliği Yasası çıkarılmış ve İsmet Paşa’nın İkinci Hükümeti’nin kuruluşundan (6 Mart 1924) hemen sonra anayasa görüşmeleri başlamıştır. Darülfünun, 1924 anayasası içinde milli eğitimden bağımsız bir kurum olarak ele alınmamış, fakat anayasa görüşmelerine paralel olarak yürütülen çalışma ile, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun kabulünden (20 Nisan 1924) bir gün sonra, Darülfünunun yasal durumunu belirleyen birer kanun ve kararname çıkarılmıştır: İstanbul Darülfünununun şahsiyeti hükmiyesi hakkında 21 Nisan 1340/17 Ramazan 1342 [1924] tarih ve 493 numaralı kanun ile İstanbul Darülfünunu için tanzim olunan talimatnamenin tasdik ve kabulüne dair (21 Nisan 1924 tarih ve 473 numaralı)

kararname.⁵⁴ Bu yasada, rektörün – Fransız sistemine benzer tarzda – Maarif Vekaleti’ne kuvvetle bağlı oluşu özellikle dikkati çekicidir.⁵⁵

Ankara’da Darülfünun ile ilgili görüşmeler sürerken Dr. Akil Muhtar bir “muhtıra” yayımlamış; mülahazatının Fransızcasını yayımlamayı da ihmal etmemiştir.⁵⁶ Akil Muhtar’ın görüşlerine açıkça eleştiren Dr. İhsan Şükrü Bey [Aksel] onun dekanlığı sırasındaki özel koşullara dikkat çekmektedir.⁵⁷

Müdürris Dr. Aimé Mouchet öğrencileriyle (1926)

metin, 8+39 s. Türkçe metin + 6 pl., 11 fig.) A. Mouchet, Tıp Fakültesi Müdürrisi [Professeur], Akif Şakir [Şakar] Müdürris muavini [Professeur agrégé] olarak gösterilmiştir. (Bu bilgi için sayın Dr. Gülten Dinç’e teşekkür ederim.) A. Ş. Şakar, “Çocuk Cerrahisi ve Ortopedi Kliniği”, *Sağlık Dünyası*, yıl 3, sayı 11, 1 Haziran 1957, s.2. “[Dr. Aimé Mouchet, General Maurice Pellé’ye] pek tamtaraklı ithafa rağmen Pastör Hastanesi’nde [sic] baştabipliği alamayınca, bil’ahere 1923’de Ankara’dan gönderilen siyasi mümessil Dr. Adnan [Adıvar] Beyin namına ithaf ettiği ve aynı şekilde bana tercüme ettirdiği ikinci broşürü neşretti. Galiba bunun faydası oldu ki, Pastör hastanesine yerleşerek ve hususi olarak iç hastalıklarıyla meşgul olmaya başladı”. Dr. Mouchet’in Dr. Adnan Bey’e [Adıvar] ithafı: “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekaleti Dersaadet murahhası Müdürris Doktor Adnan Beyefendi hazretlerinin nam-ı üstadanelerine ithaf-ı hürmetkarane ve ubudiyetkarane bizdir.”

⁵¹ Galib Ata [Ataç], *Tıp Fakültesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341 [1926], s.154 “Fransız hocalarının Türk fakültesinde ders vermelerine amal-i milliye ile gayr-ı kabil-i telif olmadığını, dört hocadan ikisinin [A. Mouchet ile G. Delamare] mülga Bab-ı Ali Hükümetile yaptıkları mukavelenamelerinin Milli Hükümet Maarif Vekaleti tarafından aynen tasdik edilmiş olması anlaşılır. Hizmet-i tedrisiyelerine nihayet verilmiş olan diğer iki hocanın infikakı da şubhesiz tedris kabiliyetine atfedilecek bir sebepten ileri gelmiştir.” [Bkz. makale sonundaki Belgeler 3].

⁵² I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.294-297; M. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)*, [1.bs] Ankara, Yurt yay., 1981, s.85, [3.bs., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yay., 1999, s.90].

⁵³ I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.302. İsmail Sefa Özler 6 Kasım 1922 ile 7 Mart 1924 tarihleri arasında Maarif Vekilliği yapmıştır. I. H. Baltacıoğlu, *a. g. e.*, dn 416.

⁵⁴ *İstanbul Darülfünununun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun ve İstanbul Darülfünun Talimatnamesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1342-1924. Md. 18 “Maarif Vekili Darülfünunun reisidir. Vekil, Darülfünun Emmini vasıtasile Darülfünuna nezaret eder”. T. Hatiboğlu, *Türkiye Üniversite Tarihi*, yenilenmiş 2.bs., Ankara, Selvi yay., 2000, s.81 “İstanbul Darülfünunu 1924”.

⁵⁵ A. Kazancıgil, H. Er, “1933 Üniversite reformuna yeni bir yaklaşım”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 12, 2004, s.18-40.

⁵⁶ Akil Muhtar [Özden], *Darülfünunumuz Hakkında Bazı Mülahazat*, İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1340 [1924] ve *Quelques réflexions sur notre université*, çev. Münir [İstanbul, 1924]. Akil Muhtar’ın görüşleri için bkz. E. Dölen, “Müdürris Dr. Akil Muhtar Bey’in ‘Darülfünunumuz Hakkında Bazı Mülahazat’ adlı risalesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.V, sayı 1, 2003, s.69-88.

⁵⁷ İhsan Şükrü [Aksel], “Darülfünun ıslahatı münasebetiyle – Akil Muhtar Beyefendi’ye”, *İstanbul Seririyatı*, c.4, numero 9, Temmuz 1340 [1924], s.129-130. Dr. Mazhar Osman’ın öğrencisi Dr. İhsan Şükrü “Akil Muhtar Bey bir fakülte duvayenine az nasib olur şerait dahilinde reis olmuşdu [1917-1921]. Gerek harb ve gerekse mütareke senelerinde siyasi faaliyet ve münasebetleri hasebiyle işbaşındaki rical ile pek samimi temasta idi” dedikten sonra, soruyor: “Darülfünun ıslahatı meselesi yeni hükümetin belli başlı işlerinden birini teşkil ederken, Akil Muhtar Bey’in risalesi neden bu kadar geç ve 14 müdürrisin Meclis-i Müdürrisin’e kabulü anında intişar ediyor ?”

Dr. Akil Muhtar’ın Tıp Fakültesi reisliğinden ayrıldıktan sonra, politika belirleyici olarak etkili olduğu, Fakülte’nin hem dış ilişkilerinde, hem de hükümet önünde temsilci gibi davrandığı görülmektedir. Maarif Vekili İsmail Safa Bey’in istemiyle hazırlanan Tıp Fakültesi raporunu hazırlayan üç kişilik kurulda Akil Muhtar da yer almış olmalıdır.⁵⁸

Dr. Akil Muhtar [Özden], Tıbbiye’nin Fransa ile ilişkilerinin yeniden kurulması ve geliştirilmesinde birinci derecede rol oynamış olmasına karşın, Darülfünun için önerilerinde, Fransız tıp öğretimi sisteminin ana dayanakları olan temel bilimler – fizik, kimya ve doğa bilimleri (P.C.N.) sertifikası ile doktora sistemine hiç değinmemiştir. Aynı dönemde çıkarılan bir talimatnameye göre müderris muavinlerinden önkoşul olarak doktora istenmesi fakültelerin seçimine bırakılmıştır.⁵⁹

İkinci İnönü hükümetinin Maarif Vekili Vasıf Bey [Çınar] Darülfünun’da bir “tensikat” yapılmasından yanadır.⁶⁰ Tıbbiye’nin öğretim üyelerinin önemli bir kısmı yeni düzenlemede kadro dışında kalabilecekleri endişesi yaşarken, başını Dr. Akil Muhtar [Özden] ile Dr. Neşet Ömer [İrdelp] Beyler’in çektiği bir grup, kliniklerin Haydarpaşa’dan İstanbul hastanelerine taşınması gayreti içindedir.⁶¹ Rektör İsmayıl Hakkı Bey [Baltacıoğlu], 1923 sonunda Harbiye Nezareti binasına taşınan üniversitenin bütünlüğünün sağlanması için, Maliye Nezareti binasını ve bazı kışlaları Tıbbiye’ye vermeyi tasarlamaktadır ve yalnız kliniklerin değil bütün kürsülerin taşınmasını istemektedir. Teşrihane (anatomi enstitüsü) olarak seçilen bina Bekirağa Bölüğü’dür. Binalarda yapılacak olan değişiklikler için yine bir Fransız mimara başvurulmuştur.⁶²

⁵⁸ Baltacıoğlu, bu kurulu oluşturan üç müderrisin “kamu yönetimlerinin, öğretim kurulunun, basın ve halkın inandığı, yetkisinden kuşku duymadığı bilim adamlarıydı” diyerek, adlarını açıklamamaktadır, I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.302.

⁵⁹ Darülfünun Müderris Muavinleri Talimatnamesi [İcra Vekilleri Heyeti’nin 21 Kanunusani 1926 tarih ve 3089 numarolu kararname ile yürürlüğe girmiştir]: Madde-i muvakkate “İşbu talimatnamenin tatbiki tarihinden beş sene sonra doktora usulünü kabul eden medreselerde muavin olabilmek için namzedin doktora imtihanını geçmiş olması şarttır” koşulu getirilmiş; Tıp Fakültesi doktorayı benimsememiştir.

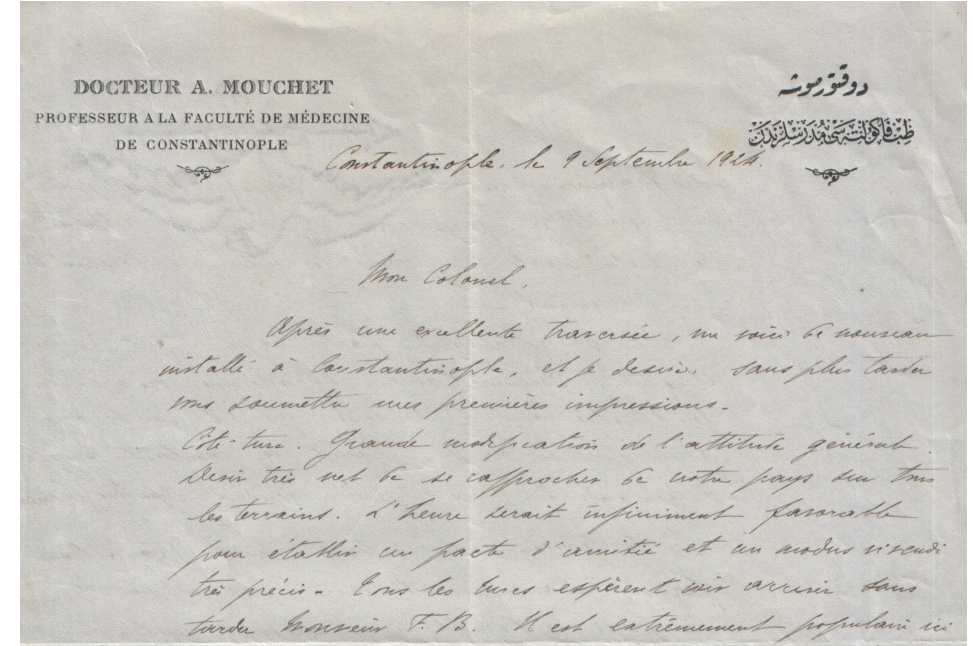
⁶⁰ Vasıf Bey [Çınar] 8 Mart - 22 Kasım 1924 tarihleri arasında bakanlık yapmıştır. Arıtma kararı müsteşar Mehmet Fuat Bey [Köprülü] tarafından bildirilmiştir.

⁶¹ K. Özbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, c.II, İstanbul, 1976, s.188. “Esas mesele muayenehanede ‘el-Kasib’ [para kazananların] kazanç yollarının daha verimli kılınması idi. Maksatlarını kamufler etmek için, öğrencileri düşünüyör gör[ün]mek düz bir şantajdı”.

⁶² I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.304. Baltacıoğlu’nun “Sorbonne’u yenileştiren ünlü mimar” olarak sözünü ettiği kişi mimar Henri-Paul Nénot’dur.

Müderris Aimé Mouchet’den Albay Auguste Sarrou’ya

Dr. Aimé Mouchet’nin 1924 yazını Fransa’da geçirdiği, burada bazı görüşmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Dönüşünde Albay Auguste Sarrou’ya hemen kısa bir “rapor” yazmıştır.⁶³

Aimé Mouchet’nin Auguste Sarrou’ya mektubu (9 Eylül 1924)

İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Müderrislerinden Aimé Mouchet’den Albay Auguste Sarrou’ya (Paris):⁶⁴

⁶³ Hector-Marie-Auguste Sarrou (1874-1968) babasının demiryolu mühendisi olarak Türkiye’de bulunduğu sırada Beyoğlu’ndaki Saint Benoît okulundan mezun olmuştur. Fransa’da askerlik eğitimi aldıktan sonra “Capitaine de la Gendarmerie Impériale Ottomane” olarak 1904’te Anadolu’da görevlendirilmiştir. İyi Türkçe bilen Yüzbaşı Auguste Sarrou, Birinci Dünya Savaşında Selanik’deki Fransız Makedonya Misyonu’na atanmış ve Mütarekede General Pellé’ye danışman olmuştur. Auguste Sarrou binbaşı rütbesiyle 1920’de özel elçi Henry Franklin-Bouillon ile birlikte Ankara’ya ve Adana’ya gitmiştir. Savaş bitiminde Albay olan Auguste Sarrou, Fransız ordusunda tümgeneralliğe kadar yükselecektir. T. Toros, *Kurtuluş Savaşı’nda Çukurova*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 2001, s.257.

⁶⁴ General Sarrou’nun terakesinden çıkan bu mektubun çevirisindeki yardımları için sayın Prof. Dr. Feza Günergun’a teşekkür ederim.

Docteur A. Mouchet
Professeur à la Faculté de Médecine
de Constantinople

Doktor Muş
Tıp Fakültesi Müderrislerinden

İstanbul, 9 Eylül 1924

Albayım,

Çok güzel bir deniz yolculuğundan sonra, işte yeniden İstanbul’a yerleştim ve fazla vakit geçirmeden size ilk izlenimlerimi sunmak istiyorum.

Türk tarafı: Genel tutumda büyük bir değişim. Her sahada bizim ülkemize yakınlaşma konusunda çok belirgin bir istek. Zaman, kesin bir dostluk anlaşması ve ‘modus vivendi’ imzalamak için son derecede uygun. Bütün Türkler Mösyö F. B. ’nin [Henry Franklin-Bouillon] vakit geçirmeden geleceğini ümit ediyorlar. Kendisi burada son derece popüler ve milletvekillerinden gazetecilere kadar herkes, onun bir an evvel aramıza katılmasını diliyor. Türk basınında hergün, birbiri ardına onu öven yazılar yayımlanıyor. Eğer, Fransızlar, Türkler ile arasındaki eski dostluk bağlarını yeniden oluşturmayı reddedecek olursa, herkes büyük hayal kırıklığına uğrayacak.

Okullar meselesi yakında çözümlenecek.⁶⁵ Monsenyör [Ernest] Filippi yerine, bugünlerde ‘Akşam’ gazetesinin dediği gibi,⁶⁶ Türklerin sempatik bulduğu tek din görevlisi olan Monsenyör [Agne Marie] Dolci atandı.⁶⁷ Buna rağmen okulların açılışının uygun şartlarda yapılabilmesi için acele etmek gerekir. Ah, keşke F. B. [Franklin-Bouillon] burada olabilseydi.

Fransız tarafı: Koloni sonsuz sayıdaki çekişmeler ve çıkarılan sorunlar nedeniyle her zaman bölünmüş durumda. Bu, özellikle yabancıların gözünde pek sakıncalı bir durum.

Burada olduğu gibi Anadolu’da da Alman etkinliği ortalığı kasıp kavuruyor. Ankara’dan gelen bir arkadaşım bana, orada Avrupa dillerinden yalnız

Almanca’nın duyulduğunu söyledi. Anglo-Alman ilişkisi gittikçe yayılıyor. ⁶⁸ Fransızlar sönük kalıyor.

Üniversite konusunda çok sıkı çalışıyoruz. Çok iyi bir arkadaş olan Tıp Fakültesi Dekanı Nureddin Bey [Ali Berkol], hiç vakit geçirmeden ve çok radikal bir biçimde Alman programlarını Fransız programları ile değiştirdi.⁶⁹ Ayrıca, Maison Doin şirketine Fakülte’nin kitaplığının eksiklerini tamamlamak için, tıp kitaplarından oluşan 25 000 Franklık⁷⁰ bir sipariş iletiyorum.

Gelecekte size sözlü raporlar verme olanağını bulacağımı umuyorum. Sizden, Bakan Bey’e saygılarımı iletmenizi rica ediyorum⁷¹ ve en derin saygılarımın kabulünü diliyorum, Albayım.

Dr. A. Mouchet

Dr. A. Mouchet ve Dr. Nureddin Ali Bey (solda) ile Albay A. Sarrou (ortada üniformalı) 1926 yılında Şişli’de Frères des Écoles Chrétiennes tarafından düzenlenen bir törende (foto: Weinberg)

⁶⁵ 3 Mart 1924’te çıkarılan Öğretim Birliği yasası ile Fransız ve diğer yabancı okullar kapatılmıştır. Bunun üzerine Fransız Başbakan ve Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré 13 Nisan’da Dr. Adnan Bey’e [Adıvar] bir protesto notası göndermiştir.

⁶⁶ L’Akşam (Quotidien politique illustré du soir) 1924-1934 arasında İstanbul’da Akşam gazetesinin Fransızca baskısı olarak Kazım Şinası [Dersan] tarafından yayımlandı. Başyazarlığını Necmeddin Sadık [Sadak]’ın yaptığı gazete Ankara’yı ve devrimleri destekledi. Bkz. G.Groc, I.Çağlar, La presse Française de Turquie de 1795 à nos jours. Histoire et Catalogue, İstanbul, Éd. Isis, 1985, s.60.

⁶⁷ Mgr. Agnes Marie Dolci, 1914-1923 arasında İstanbul “Délégué Apostolique” olarak görev yapmıştır. Mgr. Dolci’den sonra, Mgr. Ernest Filippi 1923-24 yıllarında “Visiteur Apostolique” olmuştur. Mektupta belirtildiği gibi, Mgr. Dolci’nin yeniden atanması gerçekleşmemiş; “Vicariat Apostolique” görevine 1924’te Mgr. François Marmaggi ve 1925’te Mgr. Agne Rotta getirilmiştir. (Bu bilgi için sayın Dr. Rinaldo Marmara’ya teşekkür ederim.) Mgr. Dolci’nin bir büstü 21 Aralık 1921’de hükümet temsilcilerinin de katıldığı bir törenle İstanbul’daki St. Esprit kilisesi’ne yerleştirilmiştir. L. Biskupski, L’origine et l’historique de la représentation officielle du Saint-Siège en Turquie (1204-1967), İstanbul, Ümit Basımevi, 1968, s. 87.

⁶⁸ Koyu yazılan sözcükler mektup metninde altı çizilidir.

⁶⁹ Müderris Dr. Nurettin Ali Berkol (1881-1955) Tıp Fakültesi Reislığı’ne, Dr. Vasfi Bey’in 23 Haziran 1924’te istifası üzerine atanan Nurettin Ali Bey, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun 26 Nisan 1925’te Darülfünun Eminliğinden istifasından sonra, 15 Kasım 1925’te rektör olmuştur. Berkol, rektörlüğünün bitiminde (1927) milletvekili seçilmiştir.

⁷⁰ Eylül 1924’te 1 TL=12,06 Fransız Frangı, 1 ABD Doları=184 kuruş.

⁷¹ Henry Franklin-Bouillon (1870-1937) matematikçi Paul Painlevé’nin 1917’de kısa süren hükümetinde (portföyüz) Devlet Bakanlığı yapmıştır.

Mektupta dikkati çeken ilk nokta: Dr. Mouchet’nin, Tıbbiye’de ‘Fransız’ P.C.N. sistemine geçildiğini, ilgili kararnamenin yayımından iki hafta önce Albay Sarrou’ya haber verebilmesidir.⁷² Aimé Mouchet, siyasal ortamı Fransa için uygun bulmakta ve yine gayet doğru olarak “neşeli, tombul, Fransız köktencilüğünün önemli şahsiyetlerinden biri” olan ve Türkiye’de iyi tanınan Henry Franklin-Bouillon’nun Ankara’ya büyükelçi olarak atanmasının önemini vurgulamaktadır.⁷³ Franklin-Bouillon’un atanması İngilizler tarafından engellenecektir.⁷⁴ Albay Sarrou ise 1925’te askeri ataşe olarak Ankara’ya gelmiş ve herhalde Aimé Mouchet kendisine “sözlü rapor” vermeğe devam etmiştir.

Dr. Mouchet’nin mektubu, kendisinin Tıbbiye’de Fransız kültür politikasının uygulanmasına ve sürdürülmesinde yönlendirici olduğunu göstermektedir. Prof. Mouchet’nin özel durumunun Ankara tarafından bilindiği ve bir “kültür ataşesi” olarak görülebilecek statüsünün korunduğunu düşündürmektedir. Aimé Mouchet’nin Tıbbiye’de Fransız öğretim düzenine geçilirken P.C.N. programının aktarılmasına aracılık ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁵

Fen Fakültesi P.C.N. Şehadetnamesi

Ders yılı başında alınan kararla, 1924-1925 ders yılında yeni öğrenciler Tıbbiye’nin birinci sınıfı yerine, Fen Fakültesi’nin ‘Fe-Kaf-Tı’ (F.K.T. Fizik – Kimya – Tabii İlimler) ya da P.C.N. (Physique – Chimie – Sciences Naturelles) olarak bilinen sınıfına alınmışlardır.⁷⁶ Tıp Fakültesine devam edebilmeleri için, öğrencilerin sınavla “F.K.T.Tasdiknamesi” denilen sertifikayı (şehadetname) almaları zorunlu hale getirilmiştir. Tıbbiye’ye bağlı eczacılık ve dişçilik

⁷² Darülfünun Talimatnamesine zeyl ve buna dair 24 Eylül 1340 tarihli ve 274 numaralı Kararname.

⁷³ P. Dumont, *Mustafa Kemal*, çev. Z. Çelikkol, [1. Türkçe bs.], Ankara, 1993, Kültür Bakanlığı yay., s.84 [4. Türkçe bs. *Mustafa Kemal, Çağdaş Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Z. Çelikkol, İstanbul, 2005, Remzi yay., s.106].

⁷⁴ B. Şimşir, *Ankara.... Ankara: Bir Başkent’in Doğuşu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1988 s.282-3 “[Paris’teki] İngiliz Büyükelçisi Lord Crewe, Dışişleri Bakanı Austin Chamberlain’den aldığı özel talimatla Fransa Başbakanı Eduoard Herriot’ya çıktı [10 Kasım 1924]. Fransa’dan şunları istedi: (i) Türkiye’ye büyükelçi değil, elçi atayınız. (ii) Elçi, Ankara’da değil İstanbul’da otursun. (iii) Franklin-Bouillon Türkiye’ye atanmasın”. Franklin-Bouillon’u karalamak için de ona “Brouillon” (Fr.: işleri karıştıran) lakabı takılmıştır. V. Dumesnil, *İşgal İstanbulu*, çev. E. Öktem, İstanbul, İstanbul Kitaplığı yay., 1993, s.148.

⁷⁵ Galib Ata [Ataç], *Tıp Fakültesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341 [1926], s.156-160 “Zaten, bu ıslahatın tezekkürü sırasında Paris Tıp Fakültesi Reisi [Prof. Georges-Eugène-Henri Roger] ile muhabere edilerek oradan dahi tasavvur edilen teceddüd hakkında malumat istihsal olunmuştur.”

⁷⁶ Galib Ata [Ataç], *Tıp Fakültesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341 [1926], s.156-160 “İstanbul Fakültesi dahi yeni yaptığı ıslahat arasında bu usul-i tedrisi kabul etmiştir. Bu sene-i dersiyeden [1924-25] itibaren tıp şakirdi olmak isteyenler, orta mektep şehadetnamesinden maada bir sene de İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi’nde ihdas olunan hikmet, kimya ve tarih-i tabii sınıf-ı mahsusunda bulunarak oradan istihsal edecekleri şehadetnameyi ibraz edeceklerdir.”

bölemleri mezunları ile veterinerlik mezunları da, F.K.T. aşamasını tamamlamış sayılarak 1924-25 ders yılında Tıbbiye’ye kabul edilecektir. Diğer bir ifadeyle, bu okulların diploması F.K.T. sertifikasına eşdeğer sayılmaktadır.⁷⁷ Ders programıyla birlikte ilk sınıfın öğretim kadrosu da bütünüyle değişmiştir.⁷⁸

Genel değerlendirme, Tıbbiye’nin artık “Anglo-sakson sistemi” olarak nitelenen, fakat gerçekte Rieder Paşa’nın Gülhane Hastanesi’ne getirdiği ve uygulamaya koyduğu sistemden koptuğu ve Fransız sistemine geçildiğidir.⁷⁹ Tıbbiye’de yeni öğretim düzenine geçilmesi Fethi Bey Bey’in [Okyar] 22 Kasım 1924’te başlayıp 3 Mart 1925’te sona eren (100 günlük) Hükümeti döneminin başlangıcına rastlamıştır.⁸⁰ Bu hükümet liberal politikasıyla tanınacak ve ülkede iç kargaşalığa yol açmakla suçlanacaktır.

Yeni öğrenciler Fen Fakültesi’nde öğrenime başlarken, kliniklerin İstanbul’a taşınmasını bir emrivaki ile gerçekleştirilmiştir.⁸¹ Dr. Neşet Ömer’in hükümeti etkileyerek son iki klinik sınıfın 1924-1925 ders yılı başında Cerrahpaşa ve Gureba Hastanelerinde ders ve staj görmesini sağladığı kanısı yaygındır.⁸² Fakülte’nin İstanbul’a nakline, Fakülte dışından karşı çıkanların başında Dr. Mazhar Osman Bey [Uzman] gelmektedir.⁸³ Klinik sınıflarının İstanbul hastanelerinde staj yapmalarına bir yıl önce karar verilmiş, Zeynep

⁷⁷ *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1926-1927 sene-i dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1926, s. 36 Tıp Fakültesi ile şuaatına kayd ve kabul: “Tıp Fakültesi’ne Eczacı ve Dişçi ve Baytar Mektepleri mezunları ile Fen Fakültesi ‘F.K.T.’ sınıfını ikmal edenler” alınacaktır.

⁷⁸ *F.K.T. (P.C.N.) Tasdiknamesi* [İstanbul, 1924] 31 s. (şapirografi); [Hüsnü Hamid Sayman] *İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi. Tarihçe ve Talimatnameler – Müfedit Programları*, İstanbul, Milli Matbaa, 1927, “F.K.T. (P.C.N.) Tasdikname Programı” s.117-136; *Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi 1928-1929 sene-i dersiyesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, [1928], s.131-145.

⁷⁹ Galib Ata [Ataç], *Tıp Fakültesi*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1341 [1926], s.156-160.

⁸⁰ N. Yurtsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, Sarmal yay., 1994, s.111-140; A. Yeşil, *Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Ankara, Cedit Neş., 2002, s.278-300.

⁸¹ M. B. Zülfikar-Aydın, “Tıbbiye’nin Haydarpaşa’dan İstanbul’a Nakline Dair”, *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, [Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Ankara, 16-18 Mart 1998] E.Kahya, S.Şar, A.Ataç, N.Y. Oğuz, B.Arda (editörler), Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1999, s.25-36; I.H.Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.304.

⁸² K. Özbay, “Tarihimizden yapraklar”, *1926-1966 Hekimlikte Kırk Yıl*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1966, s.31.

⁸³ Mazhar Osman, *İstanbul Seririyatı*’nda bu konuda pek çok yazı yazmıştır. Örneğin, [Mazhar Osman] “Tıp Fakültemiz neden ilerileyemiyor ?” (*İstanbul Seririyatı*, c.9, numero 11, Eylül 1340, s.141-144) yazısında Akil Muhtar’ın ünlü sözlerine de cevap vermiştir: “Mektebin en mümtaz hocalarından biri bir gazete muhabirine dediği gibi, Haydarpaşa binası Tıp Fakültesi’ni gömmeye mahsus bir makber, ‘firavun mezarları için yapılmış bir ehiram’ sözü pek süslü olsa da hakikata muvafık değildir. Türk tebaatinin kabusu onbeş senedir [1909’da Darülfünun’un kuruluşundan beri] onu idare edenlerdir.”

Hanım Konağı’ndaki Fen Fakültesi’nde P.C.N. sınıfının açılması, taşınma için bir fırsat yaratmıştır.⁸⁴

Müdrislerin çoğunluğu için uygun görünen bu düzenleme, öğrenciler için oldukça sıkıntılı ve külfetli olmuştur. Öğrenciler, değişik hastaneler ve Cağaloğlu’ndaki poliklinik arasında koşuşturmaktadır. Dr. Mouchet, 1924-1925 ders yılında Cağaloğlu’ndaki poliklinikte ders vermekte, Taksim’deki Fransız Hastanesi’nde özel hastalarını kabul etmektedir. 1925’te Fransız Hastanesi’nin başhekimliğine getirilen Dr. Aimé Mouchet, öncelikle, hastanenin “Franchet d’Espérey” olan adını “Pasteur/Pastör” olarak değiştirmiştir.

Dr. Aimé Mouchet 1925’te Tıp Fakültesi müdrisi olarak üçüncü kitabını yayımlamıştır.⁸⁵ Kitabın ikinci yazarı olarak Tıp Fakültesi Dekanı Dr. Nurettin Ali Bey [Berkol] gösterilmiştir. Dr. Mouchet, bu kitabının konusunu oluşturan, anatomi çalışmalarını 1910-1911 yıllarında Toulouse ve Paris Tıp Fakültelerinde yapmıştır ve Ocak 1925’te yazdığı önsözde, çalışmaların ondört yıl önce yapıldığını, İstanbul’da sonuçlarını kontrol etme olanağını bulduğunu belirtmiştir. Prof. Nureddin Ali Berkol, bu kitabın “anatomi laboratuvarımızda yapılan müşterek [bir] travay” olduğunu ve çalışmanın Paris Tıp Akademisi tarafından 1.XII.1926 tarihli bir takdirname aldığına işaret etmiştir.⁸⁶ Mouchet’nin kitaba Nurettin Ali Bey’in adını koyması bir ‘ithaf’ olarak kabul edilebilir.

Özellikle Askeri Tıbbiyelilerin hastaneler arasında ve Darülfünun’un diğer fakültelerinde dolaşmaları sorunlar çıkarmıştır. Yönetim, Askeri Tıbbiyelilerinin İstanbul’a inmesini yasaklamış, buna uymayan öğrenciler cezalandırılmıştır. Yollukları olmayan sivil öğrencilerin parasal sıkıntıları artmıştır. Cumhuriyet Tıbbiyesi’nin ilk öğrenci eylemi de, bu yüzden, taşınma ve ulaşım ile doğrudan ilgili olmuştur.⁸⁷

⁸⁴ *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.4, sayı 9 Kanunvevvel 1338, s.616 “Tıp Fakültesi seriyat yataklarının tezyidi maksadile İstanbul hastahanelerinden dahi tedrisat hususunda istifade edilmesi hakkında Maarif Vekaleti uhdesinden vurulmuş olan tebliğat üzerine Fakültece bu cihet nazar-ı dikkate alınarak 339 [1923] senesi için bütçesi ona göre tanzim ve teklif edilmiştir”; *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.5, sayı 5, Mayıs 1923, s.303, Lozan Konferansına delege olarak katılan Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur’a vekalet eden Dr. Tevfik Rüşdü Bey [Aras] 1923’te İstanbul hastanelerinde altı ay süren bir inceleme yapmıştır.

⁸⁵ A. Mouchet & Noureddine, *Vaisseaux lymphatiques des grandes articulations des membres*, Paris, Librairie Octave Doyn, 1925 (22.5x28 cm. 58 s.+ XIII pl., ciltli) [A. Mouchet, Professeur à la Faculté de Médecine de Constantinople, Noureddin, Doyen de la Faculté de Médecine de Constantinople].

⁸⁶ N. A. Berkol, “Prof. Dr. A. Mouchet”, *İ.Ü. Tıp. Fak. Mecm.*, c.4, sayı 17, 1941, s.2254.

⁸⁷ K. Özbay, “Tarihimizden yapraklar”, *1926-1966 Hekimlikte Kırk Yıl*, İstanbul, Yenilik Basımevi, 1966, s.31. “1925 yılında bir gün, Cerrahpaşa ve Gureba hastanelerine gitmek üzere Eminönü tramvay durağında toplanan ve Kadıköy, Üsküdar ve Boğaziçi’nden gelen öğrencilerin tramvayların gelmesini beklerken, nakil vasıtalarında Romanyalı ve Macaristanlı üniversitelilere tanılan haklardan ve yapılan indirimlerden söz açılmış ve ayak üzeri yapılan görüşmelerden sonra, tramvaylara binildiğinde yüz paralık bilet istenmesine ve biletçiler tarafından bu istek kabul edilmediği takdirde direnilmesine karar

İsmet Paşa’nın [İnönü] Üçüncü Hükümeti 4 Mart 1925’te kurulur. Aynı gün Takrir-i Sükun Kanunu çıkarılır. Kısa bir süre sonra, Darülfünun’la ilgili yasal düzenleme yapılır ve 22 Nisan’da Tıp Fakültesi’nin Haydarpaşa’da kalması hakkında 142 sayılı Heyet-i Umumiye [BMM Genel Kurul] kararı alınır.⁸⁸ İsmayıl Hakkı Bey [Baltacıoğlu], 26 Nisan 1925’te Darülfünun Eminliği’nden ayrılır, bir süre sonra yerine Dr. Nurettin Ali Bey [Berkol] atanır.

Nurettin Ali Bey [Berkol] rektör olduktan sonra, Dr. Mouchet’nin sözleşmesi, süresinin bitiminden önce 1 Aralık 1925’te yenilenir ve Mouchet, “Ameliyat-ı Cerrahiye ve Cerrahi Teknik Müdrisi” olur. Bu dersi Dr. Aimé Mouchet’nin programa koydurduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹ Dr. Mouchet, Müdris İsmail Hakkı Bey’in (Yemen) ölümü üzerine 15 Ocak 1926’da, ek olarak “Teşrih Ameli Mesai Şefi” görevini üstlenmiştir.

Tıp öğretiminde Fransız P.C.N. sistemine geçilmesinde Dr. Mouchet’nin Dr. Nurettin Ali Bey’le yakın işbirliğinin bir etken olduğu kabul edilebilir. Kliniklerin Haydarpaşa’ya dönmesi önemli bir tepki yaratmamış, taşınmada başı çekenlerden Dr. Neşet Ömer [İrdelp], Rektör olan Dr. Nurettin Ali [Berkol]’un yerine Haydarpaşa’da Dekan olmuştur. Öğrenciler ise, P.C.N. derslerini gereksiz bulmuş,⁹⁰ uygulamayı her fırsatta eleştirmişlerdir.⁹¹

verilmişti. Biraz sonra durağa gelen bir Topkapı tramvayının motris ve römorku sivil Tıbbiye talebeleri tarafından işgal edilmiş, halktan kimse içeriye sokulmamış, hareketten sonra herkes biletçiden yüz paralık bilet istemişti. Önce biletçinin, sonra kontrole gelen kontrolörün ve nihayet işe müdahale eden polislin muhalefetine rağmen tramvay arabası Beyazıt’a kadar getirilmiş, burada arabaya el konularak Darülfünun şubelerine haberciler gönderilmiş ve bir avuç Tıbbiyelinin önderliğile hareket büyük ve bütün tramvay şebekesini kaplayan bir gösteri halini almıştı. Bu gösteri sırasında bütün tramvay arabalarına el konmuş, el konulanlar istenilen yönere zorla götürülmüş, Belçikalıların idaresinde olan Elektrik, Tünel ve Tramvay idaresinin merkezi Metro Han basılmış, nümayiş son haddine varmıştı”. Özbay’ın tanıklık ettiği bu olaylar 1924 yılı Kasım ayında yaşanmıştır. Bkz. M. Şahin, “Darülfünun Talebe Cemiyeti önderliğinde gerçekleşen bir öğrenci hareketi örneği”, *Tarih ve Toplum*, c.18, sayı 107, Kasım 1992, s.15-21/271-277.

⁸⁸ “Tıp Fakültesi’nin seriyatıyla birlikte Haydarpaşa’da kalması, Heyet-i Umumiyenin 22 Nisan 1341 tarihinde münakit 109uncu içtimanın birinci celsesinde takarrür etmiştir.” (*Zabit Ceridesi*, c.18, s.388-392).

⁸⁹ A. Ş. Şakar, “Çocuk Cerrahisi ve Ortopedi Kliniği”, *Sağlık Dünyası*, yıl 3, sayı 11, 1 Haziran 1957, s.2.

⁹⁰ (Kara Kedi) “P.C.N.”, *Tıp Yolunda Yılbaşı 1938*, s. 22. “Biz Darülfünun’un ‘Fe-Kaf-Tı’ında okuduk. Gerçi arap alfabesinin yıkılış ile alelacele Fransız okuyuş ile ‘P.C.N.’ ismini almıştı, ama ‘Fe-Kaf-Tı’lığından hiç kaybetmemişti. Ve biz, Darülfünun’un P.C.N.’inin, daha doğru tabir ile ‘Fe-Kaf-Tı’sının en son talebesi... Lisede okuduğumuz tabiat ve fizik-kimyayın azıcık kuvvetlenmesi için tıp tahsilinden bir yılı harcamaya değer mi?”

⁹¹ Z. A. (Ziyaettin Ahmet), *Tıp Fakültesi ve Tıp Talebesi*, İstanbul, Tecelli Matbaası, 1936, s. 30 “Başta gelen dileğimiz, Tıp Fakültesi son staj yılının ve hiç olmazsa dil mektebinin lehine olmak üzere ihzarî namile bir yılı işgal eden F.K.T. sınıfında tadilat yapılmasıdır. Bu sınıf 1926 [sic] yılında Fransızlar gözönünde tutularak açılmıştır. O gündenberi oradan gelip geçen tıp talebesi bu sınıfa lüzumsuz olarak bakmaktadır... pek yıldığımız bu sınıf için adeta topa tutulmalıdır diyeceğimiz geliyor.”

Haydarpaşa’da bir Antropoloji Enstitüsü

1925 yılında, Tıbbiye’nin anatomi kürsüsü içinde “Türk Antropoloji Tedkikat Merkezi” (Institute d’Anthropologie Turc/Türk Antropoloji Enstitüsü) adı ile bir enstitü kurulmuştur.⁹² Enstitü’nün kuruluşunda Dr. Mouchet, diğer Anatomi müderrisleri Dr. Nurettin Ali [Berkol] ve Dr. İsmail Hakkı Bey (Yemen) ile birlikte yer almıştır. Türk Antropoloji Enstitüsü, bir Türk-Fransız kültür kurumu işlevindedir; *Türk Antropoloji Mecmuası*’nın ilk ciltleri iki dilde yayımlanmıştır. Derginin Fransızca sekreteri Dr. Aimé Mouchet’dir ve 1925-1929 yılları arasında yayımlanan yazıların çoğunluğu Fransız araştırmacılara aittir.⁹³ Bu yazarlar arasında Edebiyat Fakültesi profesörleri Georges Dumézil,

“İstanbul Darülfünunu [Emini] Nureddin ve Tıp Fakültesi Reisi Neşet Ömer Bey Avrupa’dan Antropoloji Kongresinden avdetinde. Teşrinvevvel 1926”

⁹² Bu Merkezin kuruluşu için Şehsuvaroğlu I.X.1925 tarihini vermektedir. Bkz. B. N. Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi öğretimine dair”, *I.Ü. Tıp Fak. Mecm.*, c.15, sayı 1, 1952 (Ord. Prof. Nurettin Ali Berkol’un yetmişbeşinci yıldönümü için) s.396. Kansu, merkezin, derginin yayımından [Ekim 1925] önce “aynı yıl [1925] içinde” kurulduğunu yazmaktadır. Bkz. Ş. A. Kansu, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi. Historique de l’institut turc d’anthropologie*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s.1. Kuruluş tarihini 1924 olarak veren kaynaklar da vardır: *İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi. Ders senesi 1930-1931*, İstanbul, Ekspres Matbaası, 1931, s.52 “Türkiye Antropoloji Merkezi, teessüs tarihi: 1924”.

⁹³ Ş. A. Kansu, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi. Historique de l’institut turc d’anthropologie*, s.30-31.

Max Bonnafaus ve Théodore Lefèbvre de vardır. Derginin 8. sayısından (Ekim 1929) sonra yabancı yazar adı görülmemektedir. Dr. Mouchet’nin katıldığı araştırmalar “Türk ırkı” üzerinedir.⁹⁴

Darülfünun Rektörü Dr. Nurettin Ali [Berkol] ile Tıp Fakültesi Dekanı Neşet Ömer Beylerin [İrdelp] 12 Ekim 1926’da Paris’te verdikleri konferansların Antropoloji Enstitüsü aracılığıyla düzenlendiği anlaşılmaktadır.⁹⁵ Enstitü’nün kurucularından olan ve 1927’de Tıp Fakültesi Reisi seçilen dahiliyecî Müderris Süreyya Ali Bey’in [Kayacan] asistanı Şevket Aziz Bey [Kansu] aynı yıl içinde antropoloji eğitimi için Fransa’ya gönderilecektir.

Fen Fakültesi kadrosuna 1926 yılında Fransız öğretim üyeleri katılmıştır. Bu yıl Türkiye ile Fransa arasında bir kültür antlaşması yapıldığı ve Fransız müderrislerin bu antlaşma çerçevesinde Fen Fakültesi’ne geldikleri ileri sürülürse de,⁹⁶ böyle bir antlaşma bulunmamıştır.⁹⁷ Ancak, 1925-26 öğretim yılında Fransız okulları yeniden düzenlenerek öğretime başlamış⁹⁸ ve Fransız Hükümeti Tıp Fakültesi’nin asistanlarına burs vermiştir.⁹⁹ Hamdullah Suphi Bey’in [Tanrıöver] Maarif Vekilliği döneminde TBMM tarafından 1925’de

⁹⁴ Nureddin [Ali Berkol], Neşet Ömer [İrdelp], Süreyya Ali [Kayacan], [A.] Mouchet, İsmail Hakkı (Yemen), “Türk ırkı ile İstanbul’da yaşayan diğer ırkların mukayesevi tedkiki / Étude comparative de la race Turque et de quelques autres races vivant à Constantinople”, *Türk Antropol. Mecm. / Rev. Turque d’Anthropol.*, [I] No.2, Mart/Mars 1926, s.5-18/5-15; [II] No.3, Eylül/Septembre 1926, s.5-38/5-38; [III] No.4, Mart/Mars 1927, s.9-19/9-19 ve Nureddin [Ali Berkol], Neşet Ömer [İrdelp], Süreyya Ali [Kayacan], [A.] Mouchet, “Türk ırkı hakkında antropoloji tedkikati / Notes d’anthropologie sur la race Turque”, *Türk Antropol. Mecm. / Rev. Turque d’Anthropol.*, [I] No.5, Teşrinvevvel/Octobre 1927, s.5-18/5-21; [II] No.6, Mart/Mars 1928, s.15-18; [III] No.7, Mart/Mars 1929, s.6-12. N. Maksudyan, *Türklüğü Ölçmek*, İstanbul, Metis yay., 2005, s.86 vd. ‘Türk Antropoloji Mecmuası’.

⁹⁵ Nureddin [Ali Berkol], “L’Université [actuelle] de Constantinople” (s.47-57), “İstanbul Darülfünunu’nun şekli-i hazırası” (48-60) *Türk Antropol. Mec. / Rev. Turque d’Anthropol.*, c.3, sayı 4, Mart 1927. Nurettin Ali Bey, konuşmasında Dr. Neşet Ömer Bey’in [İrdelp] Tıp Fakültesi hakkında bilgi vereceğini söylemekte ise de, bu konuşma metni yayımlanmamıştır.

⁹⁶ G. Ertem, “Fen Fakültesinde kimya öğretiminin geçmişi”, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişimi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, ed. A. Y. Özemre, İstanbul, 1982, I.Ü. yay., Fen Fak., 176, s.65; F. Yeniçay, “İstanbul Üniversitesinde fiziğin gelişmesi”, *aynı kitap*, “İkinci Kısmi Reform (1926)”, s.40-41; E. Dölen, “İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Elektromekanik Enstitüsü (1926-1935)”, E. Dölen ve M. Kaçar (editörler), *Türk Teknoloji Tarihi. 1. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001)*, İstanbul, Türk Bilim Tarihi Kurumu ve İSKİ yay., 2003, s.141.

⁹⁷ M. S. Bilmen, *Türkiye Cumhuriyetinin Taraf veya Dahil Olduğu Kültür Anlaşmaları*, Ankara, MEB yay., 1966; A. G. Ökçün, *A Guide to Turkish Treaties (1920-1964)*, Ankara, Ank. Üniv. Basımevi, 1966.

⁹⁸ N. Polvan, *Türkiye’de Yabancı Öğretim*, c.I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1952, s.181-206. Bu konudaki önemli bir çalışma görülemez: L. Biskupski, *L’expansion et la propagation de la culture et de l’influence françaises en Turquie par les établissements scolaires français dans ce pays depuis la prise d’Istanbul jusqu’à nos jours*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi] Université de Paris, Paris, 1953.

⁹⁹ *Darülfünun Tıp Fak. Mecm.*, c.8, sayı 3, Nisan 1926, s.191 “Fransa Hükümeti tarafından mahiye beşyüz Frank tahsisat verilmek üzere Tıp Fakültesi’nden iki genç tabib ile Dişçi Mektebi’nden bir asistanın intihabı Fakülte Meclisince icra edilerek elektroterapi ve mekanoterapi için sabık müderris muavini Osman Cevdet [Çubukçu], fizyoloji için asistan Sadi Nazım [Nirven], protez için asistan Orhan [Okayay] Beylerin Paris’e gönderilmesine karar verilmiştir.”

alınan kararlarla, Darülfünun’a yabancı müderris getirilmesi imkanı sağlandığı savı daha doğru görünmektedir, çünkü zooloji Profesörü Raymond Hovasse, 1 Ocak 1926’da “Dışişleri Bakanlığı tarafından İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesinde Profesör” olarak görevlendirilmiştir.¹⁰⁰ Darülfünun’un 1341 [1925] Bütçe Kanunu’nda 50 000 liralık bir “Ecnebi mütehasşıs harcırah ve ücreti” faslı vardır.¹⁰¹ Yabancı profesörlerin getirilmesi konusunun 1924’te gündemde olduğu, fakat Darülfünun’un taşınmasının öne geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁰²

Aimé Mouchet 1933 yılı başında, 1922 yılında yayımladığı bir kitabının genişletilmiş ikinci basımını yapmıştır.¹⁰³ Mouchet’in bu tarihe kadar yayımlanan beş kitabı arasında tek yazarlı olan bir tek kitabı vardır ve Mouchet bu kitabın ikinci basımını yapmayı seçmiştir, çünkü kendisini göstermek zorundadır. Bu kitabın başına (s.5-8) Mouchet’in 1908 ile Ocak 1933 yılları arasında yaptığı, toplam 114 yayının bir listesi yerleştirilmiştir. (Yayınlar arasında Pasteur Hastanesi’nin Mouchet’in adıyla yayımlanan raporları yoktur.) Mouchet, İstanbul’da çalışmaya başladıktan sonra yayınlarının çoğunu Türk hekimlerle ortak yapmıştır.¹⁰⁴ Önceki kitaplarında olduğu gibi, Aimé Mouchet bu kitabının da zamanlamasını iyi yapmıştır: Atatürk’ün 15 Aralık 1930’da Darülfünunu ziyareti, değişimin bir işareti olarak algılanmış ve müderrisler kişisel çalışmalarını sergilemek için yayınlar yapmaya girişmişlerdir.¹⁰⁵ Bu bilimsel yayımların içinde bazı mesajlar da konulmuştur.¹⁰⁶

¹⁰⁰ A. Arslan, *Darülfünundan Üniversiteye*, İstanbul, 1995, Kitabevi yay., s.116; S. Kadıoğlu, “Raymond Hovasse’ın Türkiye’deki bilimsel çalışmaları ve Baltalimanı Hayvanat İstasyonu’nun kuruluşu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, sayı 2, 2003, s.61-81.

¹⁰¹ 1341[1925] Darülfünun Bütçe Kanunu, 22 Nisan 1925. İkinci kısım: Darülfünun ve bilim medreseler masarif-i müşterekesi, (4) Ecnebi mütehasşıs harcırah ve ücreti.

¹⁰² I. H. Baltacıoğlu [demeç], *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Şubat 1924, I. H. Baltacıoğlu, *Hayatım*, s.273. Darülfünun Emini Baltacıoğlu, “Yabancı müderrisler ne zaman gelecek, hangi medreseler için ne kadar müderris getirilecektir ?” sorusuna karşılık: “Bu durum vekaletin bir yazısı üzerine gündeme gelmiştir... 1340 [1924] bütçesine ödenek konulduğu takdirde, yabancı uzmanlar ilgili medreseler tarafından seçilip getirilecektir. Uzmanların Fransızca bilmeleri tercih nedeni olacaktır” açıklamasını yapmıştır.

¹⁰³ A. Mouchet, *Les artères coronaires de cœur chez l’homme*, Deuxième ed. , Paris, Éditions Médicales Norbert Maloine, 1933 (24.5x31.5 cm., 64 s.+XVII pl.) [Le Docteur A. Mouchet, Professeur à la Faculté de Médecine Stamboul]. Kitabın ilk baskısı: A. Mouchet, *Les artères coronaires de cœur chez l’homme*, Paris, A. Maloine et Fils, 1922 (48 s. +XVI pl.). Mouchet Türkiye’ye geldikten sonra, anatomist ve cerrah Pierre Brocq (1884-1960) ile aynı konuda bir çalışma yayımlamıştır: P. Brocq et A. Mouchet, *Étude anatomique des artères coronaires de cœur*, Paris, A. Maloine et Fils, 1920 (72 s.).

¹⁰⁴ Mouchet 1922’den sonra yaptığı 77 Fransızca yayının 45’ini Türk hekimlerle birlikte yapmıştır. Ortak yayın yaptığı Türk hekimler: Akif Şakir [Şakar], Kemal Cenap [Berksoy], Nurettin [Ali Berkol], Neşet Ömer [İrdelp], İsmail Hakkı Bey, Süreyya Ali [Kayacan], Ahmet Kemal [Atay], Hamza Vahit [Göğen], Avni Bey.

¹⁰⁵ Örneğin, Müderris Sait Cemil [Yiğit], *Zatî Mesai (Tetkikler ve Notlar, 1920-1930)/Travaux Originaux (Études et Notes, 1920-1930)*, İstanbul, Şirketi Müretbiye Matbaası, 1932 (İstanbul Tıp Fakültesi Sıcak Yerler Kürsüsü / Chaire de médecine exotique de la Faculté de Stambul. Professeur Sait Cemil, Officier d’Académie membre correspondant de la Société Médicale des Hôpitaux de Lyon) 271 s., 1 pl. Sait

Mouchet’in kitabını aynı amaçla yayımladığını ve bütün yayınlarının listesini kitabının başına koyduğu kanısındayız.

Dr.Mouchet’in “Ameliyat-ı cerrahi dersi” 1934’te Cerrahi Kliniği Direktörü Ord. Prof. Rudolf Nissen’in görüşü doğrultusunda kaldırılmış; Aimé Mouchet “Teşrih ameli mesaisi profesörü” yapılmıştır.¹⁰⁷ Böylece, Mouchet’in 1925’te siyasal gücüyle Tıbbiye programına koydurduğu bir ders, üniversiteye egemen olan Alman istenciyle kaldırılmıştır. Bundan sonra, 1935-36 yıllarında Aimé Mouchet, Nurettin Ali Berkol ve Hamza Vahit Göğen ile birlikte dokuz ciltlik “systematiksel ve topoğrafisel anatomia” dizisini yayımlayacaktır.¹⁰⁸

Latin harflerinin kabulünden sonra belirginleşen Fransızca karşıtı tutum, Fransa’da öğrenim gören elemanlara da yönelmiştir. Tıbbî ve diğer bilimsel terimlere Türkçe karşılıklar aranması sırasında da aynı tutum hakim olmuştur.¹⁰⁹ İlginç olan, özellikle anatomi terimlerinin yeniden Latince’ye çevrilerek Türkçeleştirilmesinde emeği geçenlerin başında Dr. Mouchet’in gelmesidir.¹¹⁰

Cemil Bey, [önsöz] “Büyük Münci ve Rehberimizin Darülfünunu teşriflerinde zatî mesai hakkındaki suallerine cevap vermek mevkiinde bulunan” kişilerden biri olarak toplu eserlerini yayımlamıştır.

¹⁰⁶ Kemal Cenap [Berksoy], *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekâmül Projesi 1909-1930*, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası Ltd., 1930, s.70-71 “Darülfünun ve ıslahatı: Bizde Tıp Fakültesi ve Darülfünun tensik ve ıslaha muhtaç mıdır ? İyi bir adıma ihtiyaç varken, Darülfünun’un maneviyeti ve şimdiki vaziyeti 1924ten beri bitaraf tarihçilerin derin tetkikine muhtaç, kompleks bir davadır. Tedris hey’etinin mühim ve Müderrisliğe giden kısmını ‘1. Otuz yaşını ikmal etmiş olmak; 2. Şubei ilmiyesinde yüksek meslek tahsilini ikmal etmiş olmak; 3. Hüviyeti ilmiyesine ait müspit bir eser vücuda getirmiş bulunmak; 4. Ecnebi lisanına vakıf olmak” gibi şartlarla temin eden bir Darülfünun zaten yerinde saymağa mahkum idi.... Hele mektepten yeni çıkmış ecnebileri Müderris diye celbetmekle bir milli Darülfünuna terakki amili bahşedilebileceğini tasavvur etmek hayali bir iştir. Zira, bir milli Darülfünuna malikiyet iddeası, o gibi unsurlarla ne temin, ne de telif edilebilir. Unsurları milli olan Ordu ile iftihar edildiği gibi, milletin medeni ve ilmi varlığının miyar ve timsali de Darülfünun’un ancak milli unsurları olabilir.”

¹⁰⁷ A. Ş. Şakar, “Çocuk Cerrahisi ve Ortopedi Kliniği”, *Sağlık Dünyası*, yıl 3, sayı 11, 1 Haziran 1957, s.2.

¹⁰⁸ İstanbul Üniversitesi’nin 1 numaralı yayını: N. A. Berkol, A. Mouchet ve H. V. Göğen’in ‘Baş ve Boyun’un Kısa Anatomia’sı ve Topografisel Anatomia’sı. *Dissectio, Birinci Kısım (Kemikler, Adaleler, Damarlar, Sinirler)* başlıklı kitabıdır (14x19.5 cm, İstanbul, Hüsnütabiat Matbaası, 1935, 2+332 s., 98 şekil. İstanbul Üniversitesi yayımları, sayı 1).

¹⁰⁹ Kemal Cenap [Berksoy], *Türkçede İlmî Istılahlar Meselesi. Yeni Türkçe Bilgi Diline Yabancı bir Dilin Nüfuzu*, İstanbul, Kader Matbaası, 1929. Türkçeleştirmenin öndegelen savunucularından Kemal Cenap Bey’in sözleri bir ikilem yansıtmaktadır: “Bir taraftan Fransız hars ve medeniyetinin taktirkârı olmak ve diğer taraftan Türkçe bilgi dilinin istiklâlini müdafaa etmek başka şeylerdir. Kafamda Frankofobi yoktur, fakat yüreğimde Türkofili vardır.”

¹¹⁰ Z. Zeren, *Lâtince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, [1.bs.], İstanbul, Hüsnütabiat Basımevi, 1946, s.7 [2.bs., İstanbul, Çelikkilt Matbaası, 1959, İ.Ü. Tıp Fak. yay., 36, s.8-9] (Önsözlerim ve Anatomi terimlerimizin tarihine kısa bir bakış) “Lâtince terimlerin Türkçe anatomi kitaplarına konması ve öğretimde kullanılması içinde, uzun yıllar İstanbul Tıp Fakültesi’nin öğretim kadrosunda (1922-1939) yer almış olan Prof. Dr. A. Mouchet’in de (1886-1941) yardımı dokunmuştur. Hatta bu eserdeki Lâtince isim ve sıfatların gramerce değişikliklerine ait ilk bilgilerimi ben de kendisine borçluyum”. Ayrıca, N. A. Berkol, “Prof. Dr. A. Mouchet”, *İ.Ü. Tıp. Fak. Mecm.*, c.4, sayı 17, 1941, s.2255.

Birinci Dünya Savaşının sonunda Türkiye’ye gelen Dr. Aimé Mouchet Üniversite’den İkinci Dünya Savaşının başlangıcında, 1939 yılı sonunda rahatsızlığını ileri sürerek ayrılmış ve Fransa’ya dönmüştür. Sözleşmesine göre, ayrıldığı tarihe kadar Fransızca ders vermeğe yetkilidir.¹¹¹ Üniversite’nin 1933’te yeniden kuruluşuyla hızla gerileyen Fransız kültürü, Dr. Mouchet’nin ayrılmasıyla Tıbbiye’de bir anlamda sona ermiştir. Bununla birlikte, günümüzde Tıp Fakülteleri programlarında yer alan ve F.K.B. (Fizik-Kimya-Biyoloji) olarak anılan sınıfın Dr. Aimé Mouchet ile başlayan bir dönemin eseri olduğu söylenebilir.

İstanbul Darülfünunu ve Üniversitesi’nin Tıp Fakültesi’nin Dr. Aimé Mouchet ile yaptığı sözleşmeler ve ilgili belgeler ¹¹²

Dr. Aimé Mouchet ile yapılan ilk sözleşme ‘kapitülasyon’ olarak nitelenebilecek özel hükümler içermektedir. Fransızca sözleşme Türkçe sözleşmeden önce yapılmış ve Fakülte Riyasetine dayatılmıştır, denilebilir. Sözleşmeler, 17 Şubat 1933’te yapılan dördüncü sözleşmeye kadar öz olarak değişmeyecektir. Dördüncü ve onu izleyen iki sözleşmede Dr. Mouchet’nin “siyasi işlerle meşgul olamayacağı” (madde 2) belirtilmiş, gelirinden vergi alınmaya başlanmış, kendisine Fransızca bilen muavin ve asistan verilmesini öngören madde sözleşmeden çıkarılmıştır. Ancak, 9 Şubat 1937’de yapılan son sözleşmede dahi derslerini Fransızca vermesine izni vardır.

1. Mukavelename [22 Eylül 1922]

*Dersaadet Darülfünunu
Tib Fakültesi*

Bir tarafda İstanbul Tıp Medresesi Reisi ve diğer tarafda Seririyat-ı Cerrahi-i Etfâl ve Ortopedi Müderrisi Mösyö Doktor Muşe [Mouchet], zirdeki mukavele ahkâmının icrasını müteakiben taahhüd ederler:

Madde 1 – Mösyö Doktor Muşe üçbuçuk sene için tavzif edilmiştir. Mukavele, gerek esbab-ı şahsiye gerek esbab-ı mecburiye dolayısıyla mümaileyh tarafından fesh edilebilir. Esbab-ı şahsiyeden naşi mukavelenamenin feshi takdirinde Mösyö Doktor Muşe üç ay mukaddem Tib Fakültesi Reisi’ne beyan-ı malumat edecektir.

¹¹¹ Prof. Aimé Mouchet anatomi ‘travo-pratik şefi’ olduktan sonra teorik ders vermemiş, Tıbbiye’nin anatomi laboratuvarında haftada dört gün 14-17 saatleri arasında yapılan disseksiyonları yetkinlikle yönetmiştir. Dr. Mouchet öğrencilerle Fransızca konuşmuştur (Dr. Mouchet’nin öğrencisi sayın Dr. Müfid Ekdal ile görüşme, 28 Mart 2005).

¹¹² Dr. Aimé Mouchet’ye ait belgeler İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi arşivindeki dosyasından alınmıştır. Personel Müdürü sayın Hatice Günay’a ve sayın Prof. Dr. Nuran Yıldırım’a bu konudaki yardımları için teşekkür ederim. Belgeler arasında 7.sırada verilen kararnamenin T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’ndeki kopyasını (Resim 10) sağlayan sayın Prof.Dr. Emre Dölen’e ayrıca teşekkür ederim.

Madde 2 – İstanbul Medresesi Reisi, Mösyö Doktor Muşe[’ye] Osmanlı müderrislerinin aldıkları veya atıyen alacakları tahsisat-ı fevkalade ile beraber senevi üçyüzaltmış Lira-yı Osmani maaş itasını taahhüd eder.

Madde 3 – İşbu mukavelename Fakülte Nizamnamesinin 37inci maddesinde¹¹³ mezkur esbattan gayrı bir sebep ile Hükümet-i Osmani canibinden fesh edildiği takdirde Mösyö Doktor Muşe’ye ber-vech-i bala maaş, mukavelenin kanunen mer’i olduğu müddet zarfında kesb-i istihkak edecektir. Bundan maada mümaileyhin birinci mevki ile Fransa’ya avdeti mesarifi de Hükümet-i seniyyeye aid olacaktır.

Madde 4 – Mösyö Doktor Muşe Fakülte’deki hizmeti dolayısıyla kendisini ifâ-i vazifeden men edecek bir maluliyete veya uzun bir hastalığa duçar olduğu halde maaşının iki seneliğine muadil tahsisat ahz edecektir.

Madde 5 – Mösyö Doktor Muşe senevi iki ay me’zuniyete hakkı olup, bu müddet Fakülte Nizamnamesine tevfikan ve Reis ile ba’de-l itilaf temdid edilebilir.

Madde 6 – Mösyö Doktor Muşe Fakülte’de Osmanlı rüfêkasının mazhar olduğu bilcümle hukuk ve imtiyazatdan istifade edecektir. Kezalik onlar gibi aynı vezaif ve hidemat-ı meslekiye ile mükellef olacak ve Fakülte Nizamnamesine tevfik-i hareket eyliyecektir.

Meclis-i Müderrisinde hakk-ı re’ye malik olacak ve imtihan vezaifini icra edecektir.

Madde 7 – Mösyö Doktor Muşe’nin tedrisatı şerait-i atiye dahilinde temin edilecektir:

Mösyö Doktor Muşe Tib Medresesi’nin Cerrahi-i Etfâl ve Ortopedi seririyatının kendisine mevdu’ olan tedrisatını idare edecektir.

Mösyö Doktor Muşe’nin refakatinde Osmanlı teb’ası meyânında intihab edilecek bir agraje ¹¹⁴ bir veya iki asistan bulunacaktır. Agraje Fakülte Nizamnamesine tevfikan müsabaka ile alınacaktır. Asistanın Fransızcaya vukufu meşrutdur. Tedrisat Fransızca olacaktır. Verilen dersler agraje veya asistanların biri tarafından hulasaten Türkçeye tercüme ve takrir edilecektir. Tedrisat, hem nazari hem ameli olacaktır.

Talim edilen derse müteallik olup nazari tedrisat için lüzumlu olan başlıca asar ve risail-i mevkute [Fakülte] kütüphanesinde bulundurulacaktır.

Mösyö Doktor Muşe’ye aid olan servis, tedrisat programına tevfikan Fakülte Meclis-i Müderrisini tarafından tertib ve tanzim edilecektir. Meclis, Mösyö Doktor Muşe’nin kendi tedrisatına muktezi tedkikat-ı kimyeviye ve bakteriyolojiye ile radyolojiye-i klinike aid tedkikatı icra edebilmesi için lazım olan bilcümle tedabiri Fakülte bütçesinin müsaaadesi nisbetinde ittihaz edecektir.

Madde 8 – İşbu mukavele 17 Ağustos 1338/1922 tarihinden itibaren mer’i-ül icra olacaktır.

¹¹³ 20 Şubat 331/29 Rebiülahur 334 tarih ve 298 sayılı Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi madde 37: “Bir müderris veya müderris muavininin vazife-i tedrisiyesinde tesamuhu veya müderrislik şeref ve haysiyetini muhill bir hareketi” karşısında yapılacak işlemi tanımlamaktadır, *Darülfünun Tib Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332-1334, s. 9.

¹¹⁴ Agraje: ‘Professeur agrégé’ veya ‘Agrégé chargés de cours’ kısaltması. Müderris muavini (Doçent) karşılığıdır.

Dersaadet, 22 Eylül 1922

Ziya Nuri

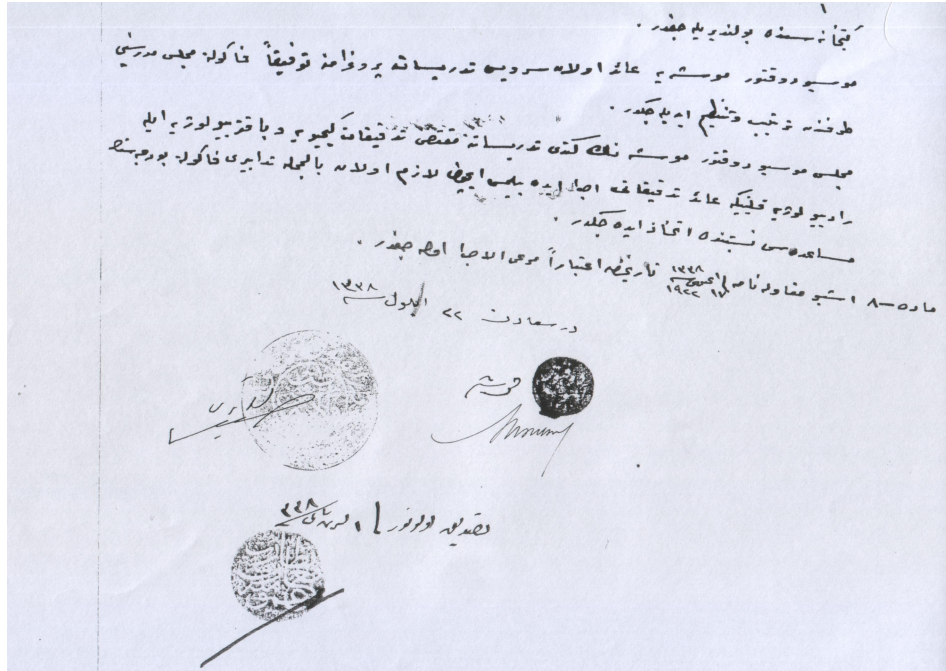
(mühür) Darülfünun-u Osmani Tıb Fakültesi Riyaseti 1339-1341

Muşe / Mouchet

(mühür) Doktor Muşe

Tasdik olunur 1 Teşrinevvel 1338

(mühür) Maarif-i Umumi Nezareti

Mukavelename imzalar (1922)

2. Mukavelename [20 Eylül 1922]

Contrat d'Engagement

M. le Doyen de la Faculté de médecine de Constantinople d'une part, et M. Le Docteur Aimé Mouchet d'autre part, s'engagent réciproquement à exécuter les dispositions du contrat ci-dessus:

Art.1 M. le Docteur Aimé Mouchet est engagé pour 3½ années, son contrat est résiliable de sa part, soit pour raisons personnelles, soit pour cause de force majeure. En cas de résiliation pour motifs personnels, M. Le Docteur Mouchet devra donner un préavis de trois mois à M. le Doyen de la Faculté de médecine.

Art.2 M. le Doyen de la Faculté de Médecine de Constantinople s'engage à mettre à la disposition de M. le Docteur Mouchet un traitement annuel de 360 Ltqs, ainsi que les indemnités que touchent ou que seront appelés à toucher dans l'avenir les professeurs Ottomans.

Art.3 Dans le cas ou le présent [contrat] viendrait à être rompu du fait du gouvernement Ottoman et pour des raisons autre qui son visées à l'art. 37 du règlement de la Faculté, le traitement sus visé restera acquis à M. le Docteur Mouchet pour durée légale de contrat. Le voyage de retour en France et en première classe de M. le Docteur Mouchet devra alors être mis à la charge du Gouvernement Impérial.

Art.4 En cas d'infirmité ou de maladie de longue durée cont(r)actée dans le service de la Faculté et l'empêchant de remplir ses fonctions, M. le Docteur Mouchet recevra une indemnité égale à deux années de traitement.

Art.5 M. le Docteur a droit à un congé annuel de deux mois qui pourra d'ailleurs être prolongé conformément aux dispositions du règlement de la Faculté et à la suite d'une entente avec M. le Doyen.

Art.6 M. le Docteur Mouchet jouira au sein de la Faculté de tout les droits de toutes prérogatives qui appartiennent à ses collègues Ottomans. Il aura aussi les mêmes obligations professionnelles qu'eux et devra se conformer aux règlements de la Faculté. Il votera au conseil et remplira les fonctions d'examineur.

Art.7 L'enseignement de M. le Docteur Mouchet sera assuré dans les conditions si-dessous indiquées:

M. le Docteur Mouchet aura la direction de son enseignement à la Faculté de Médecine.

M. le Docteur Mouchet disposera d'un agrégé et d'un ou deux assistants qui seront choisis parmi des sujets Ottomans. L'agrégé sera recruté au concours conformément au règlement de la Faculté; les assistants seront nommés après entente avec M. le Doyen de la Faculté et M. le Doct. Mouchet les uns et les autres devront posséder d'une manière suffisante la connaissance de la langue Française.

L'enseignement théorique nécessitera l'existence de la bibliothèque de la Faculté des principaux traités et périodiques relatifs à la matière enseignée.

L'organisation de ce service sera réglé par le conseil de la Faculté et conformément au programme d'études. Le conseil prendra également toutes les mesures nécessaires pour permettre à M. le Docteur Mouchet de procéder aux examens cliniques et nécessaires à son enseignement ainsi qu'à la radiologie clinique, autant que le budget de la Faculté permettra.

Art.8 Le contrat ci-dessus portera ses effets à dater du 17 Août (1922) 1338.

Fait à Constantinople, le 20 Septembre 1922

Muşe / Mouchet

Ziya Nuri / Zia Noury

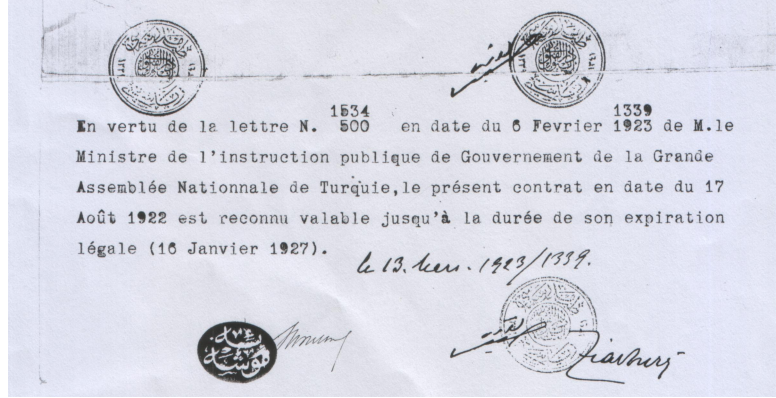
(mühür) Darülfünun-i Osmani Tıb Fakültesi Riyaseti 1339-1341

Tasdik olunur 1 Teşrinsani 338

(mühür) Maarif-i Umumi Nezareti

3. Bildirim [6 Şubat 1923]

Tıp Fakültesi Riyaseti’nin 13 Mart 1923/1339 tarih ve [Tıp Fakültesi Reisi] Ziya Nuri imzalı yazısı, 17 Ağustos 1922 tarihli mukavelenin TBMM Hükümeti Maarif Vekaleti’nin 6 Şubat 1339/1923 tarihli mektubu ile onaylandığını ve mukavelenamenin 16 Ocak 1927 tarihine kadar geçerli sayılacağını belirtmektedir.

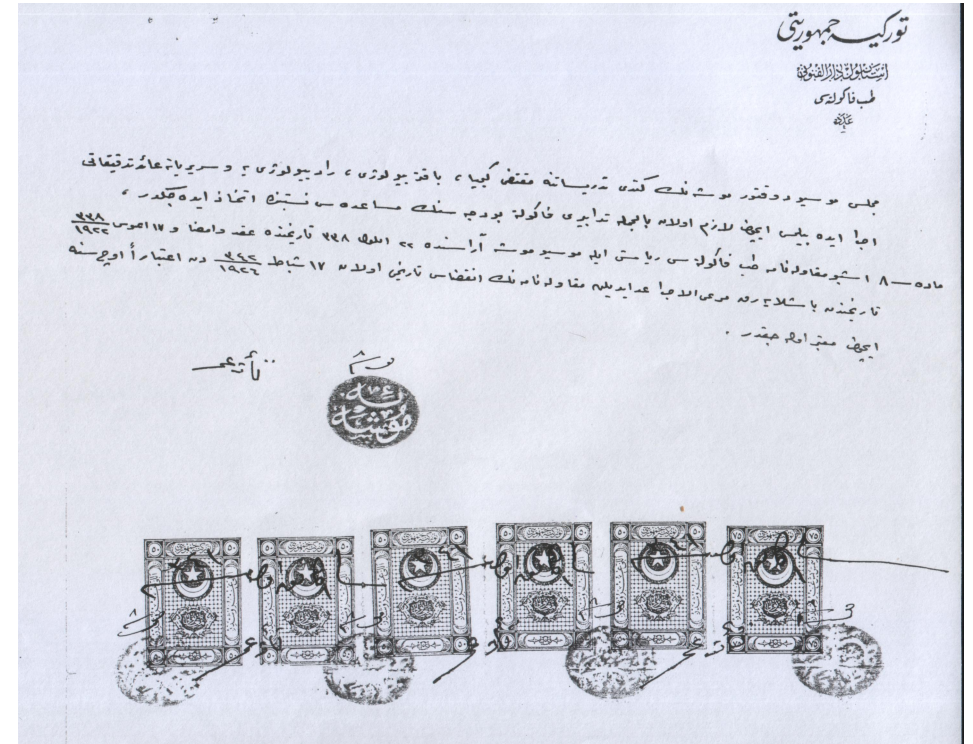
Bildirim (1923)

4.

Mukavelename [1 Aralık 1925]

Dr. Mouchet’nin ilk mukavelesinin süresi dolmadan önce yeni bir mukavele yapılmıştır.¹¹⁵ Mukavelenin bir tarafında “İstanbul Tıp Fakültesi Reisi” vardır. Mouchet “Ameliyat-ı Cerrahiye ve Cerrahi Teknik Müderrisi” olarak anatomi bölümüne geçmiştir.

¹¹⁵ Dr. Aimé Mouchet’nin sözleşme süresi, Dr. Gabriel Delamare ve daha önce ayrılan diğer iki Fransız müderrisin (Decumaeu ve Boutonnet) süresiyle bir tutulmuştur. Mouchet’nin sözleşmesi yenilenirken, Delamare’in görevine son verilmiştir. Dr. Mazhar Osman [Uzman], *İstanbul Seririyatı*’nda (c.7, numero 1, Mayıs 1341 [1925], s.207-208) yayınladığı “Ecebi Muallimler” başlıklı (imzasız) bir yazıda, özellikle Dr. Delamare’ı överek sözleşmesinin dört yıl uzatılmasını savunmuştur. Ona göre, Fransızlar “islahat diyenleri iskat için” getirilmiş, hiç bir olanak tanımayarak “ecnebilere istifade edemeyeceğimiz planı takib” edilmiştir. Mazhar Osman için Fransız müderrislere sunulanlar yeterli değildir: “Ne olurdu dört senedir bu muhterem zatların yanına beşer-altışar güzide verseydik. Biz de fen adamı yetiştirseydik, hele seririyatlarımızdan, hastanelerimizden birinin başına bu zatlardan birini koysaydık Yakında Delamare ile Mouchet’nin isimlerini Fransa’nın en mümtaz hekimleri arasında göreceğimize şübhemiz olmasın. İstanbul köprüsünden geçmekle şan ve şerefe daha kolay erişeceklerdir. ... Kontratlarını hiç olmazsa dört sene daha temdit etmeliyiz. Bu defa her birine seririyat, müteadid asistanlar vermeliyiz, hatta Delamare’in dersini emraz-ı intaniye seririyatı yapmalıyız. Gülhane Alman üstadların eseri üzerine yürümek sayesinde zamanın sadmelerinden müteessir olmaksızın terakkisine devam etmişdir, Bakteriyojijane Nicolle’ün çıkarılarak yaşiyor ve memleketin her ihtiyacını temine çalışıyor. Ne olur bir-iki müessese daha kazanalım, hele herşeyden evvel bu zatlardan çalışmasını öğreneyim. Memleketimizde az çok kabil-i takdim hekimler olduğu halde İstanbul tıbbı Avrupa’nın ikinci üçüncü derece darülfünunları ile bile boy ölçüşmüyor”. Aynı tarihte iki yayın daha yapan Dr. Gabriel Delamare bütün çalışmalarını ortaya koymuştur: *Études et Notes*, Constantinople, Imp. Ahmed Ihsan & Cie, 1924 (112 s.) ve *Le fonctionnement de la chaire de médecine exotique en 1923*, Constantinople, Imp. Ahmed Ihsan & Cie (16 s. +1 pl.) Buna rağmen sözleşmesi yenilenmeyen Dr. Delamare Türkiye’den ayrılarak Asunción (Paraguay)’daki Tıp Bilimleri Fakültesi’ne öğretim üyesi olmuş, Buenos Aires (Arjantin)’de ölmüştür.

Mukavelename imzalar (1925)

- Md. 1 Mukavele süresi 3 yıldır.
Md. 2 Osmanlı müderrisleri yerine “Türk müderrisleri” yazılmıştır. Maaşı “Mahiye ellibeş liradan senevi altıyüz Türk Lirası” olmuştur.
Md. 3-5 [İlk mukavelename ile aynıdır.]
Md. 6 Mösyö Doktor Muşe Fakülte’deki “Türk” rüfekaşının mazhar olduğu.[devamı aynıdır]
Md. 7 Mösyö Doktor Muşe Tıp Fakültesi’nin Ameliyat-ı Cerrahiye ve Cerrahi Teknik tedrisatını ifa edecektir.
Mösyö Doktor Muşe refakatinde Türk tebası meyânında intihab edilecek bir müderris muavini, bir veya iki asistan bulunacaktır. Muavin, Fakülte Nizamnamesine tevfiikan müsabaka ile alınacak ve asistanlar Tıp Fakültesi Reisi ile Mösyö Muşe arasında ba’de-l-ıtilaf tayin edilecektir. Bunların kafi derecede Fransızcaya vukufu meşruttur.
Tedrisat Fransızca olacaktır. Verilen dersler muavin veyahud asistanlardan biri tarafından hulasaten Türkçe’ye tercüme ve takrir edilecektir. [devamı aynıdır].
Meclis-i Müderrisin, Mösyö Doktor Muşe’nin kendi tedrisatına muktezi kimya, bakterioloji, radyoloji ve seririyata aid tedkikat ifa edebilmesi için bilcümle tedabiri bütcesinin müsaadesi nisbetinde ittihaz edecektir.

Md. 8 İşbu mukavele Tıp Fakültesi Reisi ile Mösyö Muşe arasında 22 Eylül 338 arasında akd ve imza ve 17 Ağustos 338/1922 tarihinden başlayarak mer’ü’l-icra addedilen mukavelenin inkıtası tarihi olan 17 Şubat 342/1926’dan itibaren üç sene için muteber olacaktır.

Neşet Ömer Muşe (mühür) E. Muşe
1 Kanunvevel 341 Muvafıkdır 8 Kanunvevel 925

Dr. Mouchet 15 Ocak 1926’da “Ameliyat-ı Cerrahiye ve Cerrahi Teknik Müderrisi” görevinin üstüne “Teşrih Ameli Mesai Şefi” olmuştur.

5. Kararname [30 Haziran 1928]

Darülfünun Tıp Fakültesi ameliyat-ı cerrahiye ve cerrahi teknik müderrisi ve travo-pratik şefliğinde şehri ikiyüzelli Türk Lirasile müstahdem Doktor Muşe ile münakid 1 Kanunvevel 925 tarihli mukavelenamenin tarih-i inkıtasından itibaren dört sene daha temdidi hakkında tanzim olunan merbut mukavelenamenin teatisi, Maarif Vekalet-i celilesinin 28 Haziran 928 tarih ve 1718 numarolu tezkiresile vuku’ bulan teklifi Maliye Vekalet-i celilesinin 28 Haziran 928 tarih ve 1189 numarolu mütaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Hey’eti’nin 30 Haziran 928 tarihli ictimainda tasvib ve kabul olunmuştur.

30 Haziran 928

Reis-i cumhur Gazi Mustafa Kemal

Başvekil İsmet, Adliye Vekili Mahmud Esad Beyefendi (seyahatde), Müdafaa-i Milliye Vekili Mustafa Abdülhak, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Hariciye Vekili Doktor Tevfik Rüşdü, Maliye Vekili Saracoğlu Şükrü, Maarif Vekili Mustafa Necati Beyefendi (seyahatde), Nafia’ Vekili Behiç, İktisad Vekili Mustafa Rahmi Beyefendi (seyahatde), Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Doktor Refik

6. Mukavelename [28 Mayıs 1928]

Mukavelenamede “Fransız tebaasından Mösyö Doktor Muşe Tıp Fakültesi Ameliyat-ı Cerrahiye ve Cerrahi Teknik Müderris ve Teşrih Travo-pratik Şefi olarak tanıtılıyor.

Md. 1 [aynıdır]

Md. 2 Dr. Mouchet “Darülfünun ecnebi mütehasıslar tahsisatından şehri” 250 TL alacaktır.

Md. 3 Hükümet-i Osmani yerine “Hükümet-i Cumhuriyet” denilmiştir.

Md. 4-7 [aynıdır]

Md. 8 İşbu mukavelename Tıp Fakültesi riyaseti ile Mösyö Doktor Muşe arasında 1 Kanunvevel 341 tarihinde akd ve imza 17 Şubat 342/1926 tarihinden başlayarak üç sene mer’ü’l-icra addedilen mukavelenamenin inkızası olan 17 Şubat 1929 tarihinden itibaren dört sene için muteberdir.

Md. 9 İşbu mukavelename İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi’nde 28 Mayıs 1928 tarihinde iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

7. Kararname [13 Mayıs 1933]

Darülfünun Tıp Fakültesi Cerrahi Ameliyat müderrisliğinde çalışan ve mukavelenamesi müddeti 7 Şubat 1933 tarihinde biten Dr. Mouchet Beyin 9682 sayılı kararnameden istisnaen¹¹⁶ ve ilişik mukaveleye göre bir sene daha çalıştırılmasına izin verilmesi; Maarif ve Maliye Vekillerininin 17/4/933, 7/5/1933 tarih ve 6832, 6499/248 sayılı tezkereleri üzerine İcra Vekilleri Hey’etininin 13. 5. 1933 toplantısında kabul olunmuştur.

Kararname (1933)

¹¹⁶ İcra Vekilleri Heyeti’nin 2 Temmuz 1930 tarih ve 9682 sayılı Kararnamesi. “Bütçe umumi muvazenesine dahil olan tahsisatı döviz noktai nazarından” inceleyen Heyet, “mümkün olduğu kadar tasarruf ve mümkün olduğu kadar yerli malı kullanmak” kararını almıştır. Kararname md. 4 “Ecnebi mütehasıs tayini Heyeti Vekile müsaadesile mümkündür” (*Resmi Gazete*, sayı 1579, 25 Ağustos 1930, s.9321-9322).

8. Mukavelename [17 Şubat 1933]

Darülfünun Emimi Muammer Raşit Bey [Seviğ] vekili Dr. Tevfik Recep Bey [Örensoy] ile Fransız tebeasından Dr. Mouchet Bey arasında aşağıdaki şartlar dairesinde mukavele akdolanmıştır.

- Md. 1 Müderris Dr. Mouchet Bey İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Ameliyat-ı Cerrahi ye ve Cerrahi Teknik tedrisatını ifayı ve her hafta azami iki saat nazari ve dört saat ameli ders vermeyi deruhte eder.
- Md. 2 Müderris Dr. Mouchet Bey Darülfünun’da tanzif edildiği müddetce hariçte siyasi işlerle meşgul olamaz
- Md. 3 Her ay sonunda 150 TL ücret verilecektir.
- Md. 4 Mukavele müddeti esnasında neşredilecek olan kanun ve vergilerden kendisine tatbik edileceğini şimdiden bilir ve buna muvaffakat eder.
- Md. 5 Müderris Dr. Mouchet Bey sıhhi mazereti dolayısıyla vazifesine devam edemezse hakkında ücretli devlet memurlarının tabi oldukları ahkam tatbik olunacaktır.
- Md. 6 Mukavele 1 yıllıktır.
- Md. 7 Mukavele tecdit edilmediği takdirde Müderris Dr. Mouchet Bey’e memleketine geri dönmesi için 200 TL verilecektir.
- Md. 8 İki akit taraftan biri diğerine üç ay evvel tahriren malumat vermek şartıyla bu mukaveleyi feshedebilir.
- Md. 9 Umumi tatile tesadüf etmek mebde ve müntehası Tıp Fakültesi reisi tarafından tayin edilmek üzere üç ay mezuniyet verilir.
- Md. 10 Müderris Dr. Mouchet Bey Tıp Fakültesinde Türk refiklerinin bilcümle vekaip ve vezaifini aynen kabul eder.
- Md. 11 Müderris Dr. Mouchet Bey tedrisatını Fransız lisanı ile yapacak ve ders notlarını bu dilde yazılı olarak talebesine verecektir.

9. Kararname [7 Mart 1934]

Maarif Vekilliğinden yazılan 5/2/1934 tarih ve 7591 sayılı tezkerede: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Ameliyatı Cerrahiye Profesörü M. Mouchet’in hizmetinden bir müddet daha istifade edilmek üzere 17 Şubat 1934’te biten mukavelenâmesi müddetinin üç sene daha uzatılması için bir karar verilmesi istenilmiş ve Maliye Vekilliğinden yazılan 6/3/1934 tarih ve 4675/137 sayılı mütalâanâmede, İstanbul Üniversitesinde kullanılacak ecnebî Profösörlerle uzun müddetli mukavele akdi hakkında evvelce hazırlanan kanun lâiyhası henüz kat’iyet kesbetmemiş olmasına ve bahsi geçen kanun lâiyhasının tasdikine kadar müddetleri bitenlerle yeniden mukavele yapılması da zarurî bulunduğu göre, mukavele projesinde görülen bu üç senelik müddetin Profösör Mr. Mouchet için kat’î ve Maarif Vekilliği için ihtiyarî olmak kaydıyla mukavele akdinde mahzur olmadığı bildirilmiştir.

Bu iş İcra Vekilleri Heyetince 7/3/1934’te görüşülerek Maliye Vekilliğinin mütalâasına göre muamele yapılması tasvip ve kabul olunmuştur.

Reisicumhur G. M. Kemal

BŞ. V. İsmet, AD. V. Ş. S., M. M. V. Z., DA. V. Ş. K., HA. V. Dr. T. R., MA. V. F., MF. V. H., NA. V. A., İK. V. M. C., S. İ. M. V. Dr. R., G. İ. V. A. R. Z., ZR. V. M.

Darülfünun Müderrislerinden Üniversite’ye alınanlar ile 1933’te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi’ne getirilen Alman hekimler “Ordinaryüs Profesör” yapıldıkları halde, Dr. Aimé Mouchet Profesör (Anatomia Professoru) olarak bırakılmıştır.¹¹⁷

10. Mukavelename [17 Şubat 1934]

Maarif Vekaleti namına Üniversite Rektörü Ordinaryüs Prof. Dr. Neşet Ömer Bey [İrdelp] ve Fransız tebeasından Prof. Mouchet Bey arasında aşağıdaki şartlar dairesinde mukavele akdolanmıştır.

- Md. 1 Prof. Dr. Mouchet Bey İstanbul Üniversite Tıp Fakültesi Teşrih ameli mesaisi profesörlüğünü ifayı ve her gün dört saat ameli ders vermeyi deruhte eder.
- Md. 2 [aynıdır]
- Md. 3 350 TL ücret verilecektir.
- Md. 4-5 [aynıdır]
- Md. 6 Mukavele müddeti 3 senedir.
- Md. 7-10 [aynıdır]
- Md. 11 Prof. Dr. Mouchet Bey tedrisatını Türkçe ve Fransızca lisanı ile birlikte yapacaktır.
- Md. 12 Mukavele üç nüsha olarak İstanbul’da imza ve teati edilmiştir.

11. Belge [tarıhsiz]

Tıp Fakültesi teşrih Prof. Dr. Mouchet’nin Fakültemizden almakta olduğu 350 lira ücreti şehriyeden her ay muntazaman 22 lira kazanç, 36 lira 36 kuruş buhran ve 29 lira 16 kuruş muvazene vergisi kesilmekte olduğunu mübeyyin işbu kayıt sureti talebine binaen verilmiştir].

12. Mukavelename [9 Şubat 1937]

Kültür Bakanlığı namına Üniversite Rektörü Pr. C. Bilsel diğer taraftan Dr. Pr. Mouchet arasında aşağıda gösterilen şartlar dairesinde mukavele akdedilmiştir.

- Md. 1 Pr. Dr. Mouchet Kültür Bakanlığı tarafından İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi “teşrih ameli mesaisi Profesörlüğüne” tayin edilmiştir.
- Md. 2 Pr. Dr. Mouchet Üniversite’de tanzif edildiği müddetçe haricde siyasi işlerle meşgul olamaz ve yabancı bir müessese veya her hangi bir memleketin ilmi, ticari, içtimai ve neşriyata müteallik resmi veya fahri hiç bir propagandasını yapamaz.
- Md. 3-5 [aynıdır]
- Md. 6 Mukavale müddeti 17 Şubat 1940’a kadar 3 senedir. Bu müddet Dr. Mouchet için mecburi Kültür Bakanlığı için ihtiyaridir.
- Md. 7-10 [aynıdır]

¹¹⁷ Darülfünun Tıp Fakültesi Müderrislerinden Üniversite kadrosuna alınanlar arasında klinik kürsülerinden yalnız Akil Muhtar [Özden] ile Neşet Ömer [İrdelp] vardır. Diğer müderrisler: Nurettin Ali [Berkol], Aimé Mouchet, Kemal Cenap [Berksoy], Saim Ali [Dilemre], Tevfik Recep [Örensoy] ve İsmail Hakkı [Çelebi] temel bilimler ve laboratuvar dallardandır.

Md. 11 Pr. Dr. Mouchet tedrisatını Türkçe ve Fransızca lisanile birlikde yapacaktır.
Md.12 Kültür Bakanlığı ile Pr. Dr. Mouchet arasında tahaddüs edecek bütün ihtilafları hal ve fasla Türk mahkemeleri selahiyetdardır.
Md. 13 İki nüshadır.

Prof. Aimé Mouchet (1886-1941) and the decline of French cultural dominance in Turkish medical education

Şeref Etker

Anatomist and surgeon Aimé Mouchet arrived in Istanbul as a conscript officer of the French occupation forces at the end of the First World War. He was subsequently appointed professor of pediatric surgery and orthopaedics at the Medical Faculty of the Istanbul University in 1922, and Professor of Anatomy in 1925. Professor Aimé Mouchet was granted the privilege of instructing in French – the language which had dominated modern medical education in Turkey literally for a century.

Professor Mouchet was instrumental in the introduction of the French curriculum into the Medical Faculty in the academic year 1924-1925, where a basic sciences certificate was a prerequisite for subscription. Aimé Mouchet was also a founding member of the *Turkish Institute of Anthropology*, and the French editor of its bi-lingual (Turkish and French) journal launched in 1925.

Dr. Aimé Mouchet remained in Istanbul until the beginning of the Second World War, where he also served as the Chief of the French “Pasteur” hospital in the city. Professor Mouchet assisted in the definition of Turkish equivalents for the current Ottoman and French terms in anatomy. Dr.Mouchet’s departure marked the decline of French medical culture in Turkey.

Key words: Aimé Mouchet, anatomy, anthropology, France, Istanbul University, medical education; Anahtar sözcükler: Aimé Mouchet, anatomi, antropoloji, Fransa, İstanbul Üniversitesi, tıp öğretimi.

Profesör A.Mouchet
(*Tıp Yolunda Yılbaşı, 1932 Yılı Hatırası, Resimli Ay Matbaası [İstanbul], 1932, s.3*)

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ANADOLU'DA BİR BİTKİ TOPLAYICISI: RÉMI AUCHER-ÉLOY (1793-1838)

*Asuman Baytop**

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Türkiye'den önemli miktarda bitki örneği toplamış olan bir doğa tutkunu da Pierre Martin Rémi Aucher-Éloy'dır (1793-1838). R.Aucher-Éloy, 1830-1838 yılları arasında Doğu Akdeniz bölgesinde Osmanlı ülkelerinde, Anadolu, Mısır, Filistin, Lübnan, Kuzey Suriye, Irak, Yunanistan, Makedonya'da ve İran'da gezmiş (Boissier 1867), bu yörelerden zengin bir bitki koleksiyonu oluşturmuş, topladığı örnekleri Avrupa'nın tanınmış resmi ve kişisel herbaryumlarına dağıtmıştır.

Topladığı Anadolu örnekleri sayesinde Türkiye florasına katkıda bulunmuş, bilim için birçok yeni türler ortaya koymuş olması nedeniyle, Aucher-Éloy'yı tanımayı ve onu tanıtmayı bir görev bilerek bu çalışmamızı hazırladık.

Aucher-Éloy'nun hayat öyküsünü ve yolculuk serüvenlerini anlatan bir kitap, onun ölümünden beş yıl sonra Fransa'da yayımlanmıştır. Kitabın adı *Relations de Voyages en Orient de 1830 à 1838*'dir. Aucher-Éloy'nun gezi notlarına dayanarak, H.F.Jaubert tarafından derlenmiş ve açıklamalarla yayına hazırlanmıştır (Jaubert 1843). Hippolyte François Jaubert (1798-1874) Fransa'da, kral Louis-Philippe zamanında millet vekilidir. Botanik bilimi ile yakından ilgili olup Société Botanique de France'nin kurucularındandır (Baillon 1891). Aucher-Éloy'yı tanımış, İstanbul'a gelmiş, Batı Anadolu'da gezmiş ve bitki örnekleri toplamıştır (Lasègue 1845a, Chaudhri et al. 1972).

Jaubert'in bu kitabını İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde bulduk ve inceledik. 22x14,5 cm ebadında, iki cilt halinde ve toplam XXXI +775 sayfadır. Kitabın sonunda, Aucher-Éloy'nun gezi yollarını gösteren ayrıntılı bir Yakındoğu haritası vardır.

Kitabın 30 sayfalık ilk bölümünde, Aucher-Éloy'nun yaşam öyküsü anlatılmıştır. Geri kalan kısımda, onun 1829-1838 yılları arasında, yani İstanbul'a yerleştikten sonra yaptığı gezilere ait günlük şeklindeki notları ile mektupları yer almıştır. Bu mektuplar, doğduğu şehir olan Blois'dan tanıdığı Naudin'e, destekleyicilerinden doğa meraklısı G.Coquebert de Montbret'ye,

Paris Tabiat Tarihi Müzesi yöneticilerinden A.Brongniart'a, St-Petersburg Botanik Bahçesi direktörü F.E.L.Fischer'e, kendi eşine ve erkek kardeşine yazdığı mektuplardır. Gezi notları 9 Temmuz'da yazdığı şu cümle ile son bulmaktadır:"İsfahan'a dönmem gerekti. Benim için talihsiz bir yıl oldu". Üç ay sonra, 6 Ekim 1838 de İsfahan yakınındaki Culfa'da hayata veda edecekti.

Jaubert'in kitabı dışında, Aucher-Éloy hakkında yazılmış şu dört yayını bulduk. Bunlardan ikisi, Jaubert'in kitabına dayanan, biri bir makale (Mat et al.1997), diğeri bir özetir (Lasègue 1845b). Üçüncüsü, Aucher-Éloy'nun Muskat (Umman) yöresi gezilerinden ve oradan topladığı örneklerden bahseden bir çalışmadır (Ghazanfar 1996). Dördüncüsü T.Baytop'un Aucher-Éloy'yı tanıtan bir bildiridir (Baytop 1991). Bizim çalışmamızın amacı, Aucher-Éloy'yı daha ziyade koleksiyonları ile tanıtmak olacaktır.

Yaşam öyküsü

P.M.R.Aucher 1793 yılında Blois'da (Fransa) doğdu. Orléans'da başladığı eczacılık öğrenimini 1812 de Paris'te tamamladı. 1813 ve 1814 te askeri hastanelerde çalıştı. 1817 de evlendi ve soyadını Aucher-Éloy şeklinde kullandı. Paris'te önce bir kitabevi, sonra 1820 de bir yayınevi açtı. 1829 da işlerini kapatarak St-Petersburg'a gitti. Bir yıl sonra İstanbul'a geldi ve buraya yerleşti. Bir Doğu florası (Herbier d'Orient) geliştirmek amacıyla gereken malzemeyi toplamak için İstanbul'u merkez edindi ve gezilerine başladı. Botanik tutkusu onu eczacılık, kitapçılık ve matbaacılıktan uzaklaştırmış, onu kararlı bir bitki toplayıcısı yapmış ve geçimini herbaryumlara ve bilim adamlarına bitki koleksiyonları satmak suretiyle temin etme yoluna itmişti. Aucher-Éloy'nun bir resmini Ghazanfar'ın yayını içinde buluyoruz (Ghazanfar 1996). Bu resim üzerinde onun adı "Rémy" şeklinde y ile yazılmıştır. T.Baytop'un *İstanbul Florası Araştırmaları* adlı kitabı içine koyduğu resim (Baytop 2002), Ghazanfar'ın bu makalesinden alınmıştır.

Botanik gezileri

Aucher-Éloy, 1830-1838 yılları arasında, İstanbul'dan hareket edip İstanbul'a dönmek suretiyle, hemen hemen her yıl bir botanik gezi gerçekleştirmiştir. Bu gezileri aşağıdaki şekilde özetliyoruz.

Kasım 1830'da Mısır'a gitti. İskenderiye'de, bir doğa meraklısı olan Fransız Gustave Coquebert de Montbret (1805-1837) ile tanıştı. Birlikte Teb'e kadar gittiler. Dönüşte Montbret Kahire'den Avrupa'ya döndü. Aucher-Éloy ise Sina üzerinden Kudüs'e, Batı Suriye'ye, Kıbrıs'a ve İstanköy'e geçti. Ekim 1831'de İstanbul'a döndü

1832'de İzmir'e gitti. Rodos adasını ve Batı Anadolu sahillerini gezdi.

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi.

1833'te Montbret ile birlikte İstanbul'dan, Bursa'dan ve Uludağ'dan örnek topladı.

1834'te gene Montbret ile birlikte İznik, Ankara, Kayseri, Adana, Antakya, Halep, Gaziantep, Malatya, Yukarı Fırat, Erzurum, Trabzon yolunu yaptı.

1835'te Bursa, Kütahya, Toros dağları, Adana, Halep, Bağdat, İsfahan, Tahran, Tebriz yolunu takip etti ve Kasım 1835'te Trabzon'dan hareketle İstanbul'a döndü.

1836'da İzmir'e geldi. Sakız adasına, Syra adasına, oradan Atina'ya geçti. Eğriboz adasında, Tesalya'da ve Athos dağı'nda dolaştı.

1837'de Kuzeydoğu Anadolu'ya gitti. Erzurum'dan sonra, Ağrı dağı eteklerinden Tebriz ve Geylan'a vardı. Hazer denizi'nin güney sahillerini gezdi. Şiraz ve Buşir'e gitti. Laristan'ı geçti. Bender Abbas ve Maskat'tan sonra geri döndü. Şiraz yolu ile İsfahan'a geldi. Fakat hasta ve bitkin idi. Hastalığını yenemedi, 6 Kasım 1838'de İsfahan yakınındaki Culfa'da öldü.

Görülüyor ki Aucher-Éloy Anadolu'nun birçok yöresinden örnek toplamıştır. Gezdiği dağlar arasında batıda Uludağ (Bursa), Kaz dağı (Balıkesir), Manisa dağı (Manisa), Bozdağ (İzmir), Baba dağı (Denizli); güneyde Akdağ (Antalya), Toros dağları (Adana), Amanos dağı ve Yayladağ (Hatay); doğuda Keşiş dağı ve Munzur dağı (Erzincan), Ağrı dağı etekleri (İğdir), Akdağ (Malatya) vardır.

Aucher-Éloy zorluklara dayanan bir toplayıcı idi. Maddi yetersizlikler yanında, güç seyahat koşulları, yorgunluk, hastalık onun sağlığını sarsmıştı. Buna rağmen gezilerine ısrarla devam ediyordu. Ne yazık ki sonunda hastalığa yenilerek, son İran gezisi sırasında, 45 yaşında iken hayata veda etti.

Aucher-Éloy'nun bir talihsizliği, Fransa'dan gelecek olan maddi yardımın zaman zaman gecikmesi, bazen de gelmeyişi idi. Paris Tabiat Tarihi Müzesi'nin yönetici profesörlerinden Alphonse Brongniart (1801-1876), Aucher-Éloy'nun gönderdiği örnekler ile ilgileniyor, onları müzenin herbaryumu için satın alıyor, istekli olan resmi ve kişisel herbaryumlara dağıtıyordu. G.Coquebert de Montbret, Aucher-Éloy'ya maddi destekte bulunuyor, A.P.de Candolle (1778-1841) gezi masraflarına katılıyordu. Fener'deki evinin 1836 da yanması da onu maddi sıkıntıya sokmuştu. Bu yangında eşyasını, kitaplarını ve böcek koleksiyonunu kaybetmişti. Bitki koleksiyonu Tarabya'daki evinde bulunduğundan yangından kurtulmuştu.

Bitki koleksiyonu

Bir Doğu florası'na temel oluşturmak amacıyla Aucher-Éloy'nun Yakınoğu ülkelerinden topladığı örneklerin kesin miktarı hakkında bir bilgimiz olmamakla beraber, onun bitki koleksiyonunun hayli zengin olduğundan şüphemiz yoktur.

Aucher-Éloy'nun örnek gönderdiği ana herbaryum Paris'teki Muséum d'Histoire Naturelle'in herbaryumu (P) olduğuna göre, tam veya tama yakın bir koleksiyonunun bu herbaryumda bulunduğunu kabul edebiliriz. Lanjouw et Stafleu (1954), Paris herbaryumundaki Aucher-Éloy'ya ait 1830, 1832-1834, 1837 tarihli Türkiye örneklerinin sayısını 3856 olarak vermektedir. Cenevre Herbaryumu'nda (G), E.Boissier *Flora Orientalis* adlı eserini (1867-1888) hazırlarken, Aucher-Éloy'nun çok sayıda örneğini incelemiştir. Jaubert'in verdiği bilgilere göre, 1830-1836 arasında Boissier'ye Paris'ten 2247 örnek, 1839'da da 1431 örnek gönderilmiştir (Jaubert 1843, s.XIII-XIV). Toplam miktar 3678 örnektir.

Flora Orientalis'in Supplementum cildinin sonundaki, eserde kaydı geçen toplayıcı örneklerinin dizininden anlaşılacağı üzere (Boissier 1888, s.417-431), *Flora Orientalis* içinde Aucher-Éloy'nun Yakınoğu'dan toplanmış 2687 örneği yer almıştır.

Flora of Turkey'e gelince, onun onbir cildi (1965-2000) içindeki yayılış kayıtlarını tarayarak, Aucher-Éloy'nun Anadolu'dan toplanmış 418 örneğini saydık. Bunlardan 303 gibi büyük bir kısmı tipörnektir. Bu tipörnekler bugün *Flora*'da tür, alttür ve varyete olmak üzere 293 taksona tekabül etmektedir. İkisi İstanbul'dan toplanmıştır. Türkiye'den topladığı 300 kadar tipörnekle, Aucher-Éloy'nun bitki sistematığına katkısı büyük olmuştur.

Ghazanfar (1996), Paris'te gördüğü Aucher-Éloy koleksiyonu hakkında açık bilgi vermektedir. Bu araştırmacıya göre, Aucher-Éloy'nun 1837 ye kadar yaptığı gezilere ait koleksiyonda 3800 kadar örnek, son 1837-1838 gezisine ait koleksiyonda da 2000 kadar örnek vardır. Toplarsak, Aucher-Éloy'nun Yakınoğu gezilerinde, yaklaşık 6000 kadar örnek taşıyan bir koleksiyon oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Aucher-Éloy'nun Yakınoğu'dan topladığı bitki örneklerinin hangi herbaryumlara dağılmış olduğu hakkında Lanjouw et Stafleu (1954) bize bilgi vermektedir. Bu kaynağa göre, herbaryumlardan biri A.B.D.'de Missouri Botanical Garden herbaryumudur (MO). Diğerleri Avrupa herbaryumlarıdır: BM (İngiltere), BP (Macaristan), FI (İtalya), G (İsviçre), LE (Rusya), OXF (İngiltere), P (Fransa), TCD (İrlanda), W (Avusturya). Bu listeye, Ghazanfar'ın (1996) makalesine dayanarak Kew herbaryumunu (K) ilave etmemiz gerekmektedir. Bu taktirde Aucher-Éloy'nun örneklerinin başlıca 11 herbaryuma

dağılmış olduğunu söyleyebiliriz. Göze çarpan bir nokta, Aucher-Éloy örneklerinin Almanya'daki herbaryumlara ulaşmamış olmasıdır (Lanjouw et Stafleu 1954). Gene aynı kaynağa göre, Aucher-Éloy'nun Türkiye örneklerini barındıran herbaryumlar şunlardır: FI, G, LE, MO, OXF, P ve TCD. Bu listeye K'yı ilave etmemiz gerekeceğini tahmin ediyorum.

Aucher-Éloy'nun örnekleri Batı Avrupa herbaryumlarına girdikçe, bu herbaryumlardaki botanistler onları teşhis etmeye, bilim için yeni kabul ettiklerini adlandırmaya, betimlemeye ve yayımlamaya başlamışlardır. Bu çalışmaların başlıca Paris ve Cenevre'de yapıldığını görüyoruz. Paris'te H.F.Jaubert, herbaryumda görevli E.Spach (1801-1879) ile birlikte, 1842-1843 yıllarında *Annales des Sciences Naturelles* dergisinde ve 1842-1851 arasında *Illustrationes Plantarum Orientalium ou Choix de plantes nouvelles ou peu connues de l'Asie occidentale* adlı eserinde, Aucher-Éloy'nun yeni bitkilerini tanıtmışlardır. Cenevre'de, Yakınoğu florası ile yakından ilgili olan E.Boissier, Aucher-Éloy'nun koleksiyonundaki yeni bitkileri 1841-1845 arasında *Annales des Sciences Naturelles*'de, 1843-1859 arasında *Diagnoses Plantarum Orientalium Novarum* serisi (Boissier 1843-1859) içinde betimlemiştir. Gene Cenevre'de, botanik profesörü Augustin Pyramus de Candolle (1778-1841), *Prodromus Systematis Naturalis Regni Vegetabilis* adlı büyük eseri içinde (ilk cildi 1824 tarihlidir), Aucher-Éloy'nun örneklerine de yer vermiştir.

Aucher-Éloy'nun bitkileri ile ilgili ilk yayınları 1836'da, İngiliz botanist George Bentham (1800-1884) yapmıştır. Bu yayınlar *Annales des Sciences Naturelles*'de neşredilmiştir. Bentham bu dergide, Aucher-Éloy'nun Doğu Anadolu'dan Montbret ile birlikte topladıkları ve yeni olarak adlandırdıkları 20 kadar Labiatae örneğini betimleyerek bilim dünyasına tanıtmıştır. Aucher-Éloy'nun 1838'de gözlerini hayata kapamadan evvel bu yayınları görmüş olmasını ümit ederiz. Bentham, J.D.Hooker (1817-1911) ile birlikte *Genera Plantarum* adlı eserin (1862-1883) yazarıdır.

Aucher-Éloy bir toplayıcı olarak, ilgisini yalnız bir bölgeye, Yakınoğu'ya odaklamış, topladığı bitkilerle, bu bölgenin florasının tanınmasına büyük katkı sağlamıştır. *Flora of Turkey*'de, yalnız Anadolu'dan toplanmış 300 kadar tipörneği vardır.

Özet

Pierre Martin Rémi Aucher-Éloy (1793-1838), 1830 yılında İstanbul'a yerleşmiş, bir Doğu florası'na temel oluşturmak üzere Yakınoğu ülkelerinden bitki örnekleri toplamış bir Fransız eczacıdır. Botanik ve serüven tutkusu, onu eczacılıktan, bir müddet yaptığı kitapçılık ve yayımcılıktan uzaklaştırmış, onu bir toplayıcı yapmıştır.

R.Aucher-Éloy, Yakınoğu gezilerini 1830-1838 yılları arasında yapmıştır. 1830-1831'de Mısır, Sinai, Batı Suriye, Kıbrıs ve İstanköy'dedir. 1832'de İzmir, Rodos ve Batı Anadolu sahillerindedir. 1833'te İstanbul'dan ve Uludağ'dan toplamıştır. 1834'te Ankara, Adana, Antakya, Halep, Gaziantep, Malatya, Erzurum, Trabzon yolunu yapmıştır. 1835'te Toros dağlarından sonra Halep, Bağdat ve İran'a gitmiş, Trabzon'dan İstanbul'a dönmüştür. 1836'da İzmir, Sakız adası ve Yunanistan'da dolaşmıştır. Son olarak 1837'de Kuzeydoğu Anadolu'dan ve Ağrı dağı eteklerinden geçerek Hazer denizinin güney kıyılarını gezmiş, güneye yönelerek Luristan üzerinden Maskat'a kadar gitmiş, Şiraz yolu ile İsfahan'a dönmüştür. Fakat hasta ve bitkindir. Hastalığını yenememiş, 6 Kasım 1838'de İsfahan yakınındaki Culfa'da 45 yaşında iken ölmüştür.

Aucher-Éloy, topladığı örnekleri Paris'te Tabiat Tarihi Müzesi herbaryumuna göndermiş, dubletleri buradan, başta Cenevre herbaryumu olmak üzere, Avrupa'nın diğer herbaryumlarına dağılmıştır. Paris herbaryumunda Türkiye'den toplanmış 3856 örneği vardır (Lanjouw et Stafleu 1954). Cenevre herbaryumuna 1830-1839 arasında 3687 örneği gönderilmiştir (Jaubert 1843). *Flora Orientalis* (1867-1888) içinde 2687 örneği yer almıştır. *Flora of Turkey*'de (1965-2000) Anadolu'dan toplanmış 418 örneği kayıtlıdır ve bunlardan 300 kadarı tipörnektir. Ghazanfar (1996), Paris'teki Aucher-Éloy koleksiyonunda 1837'ye kadar yaptığı gezilere ait 3800 kadar örnek, 1837-1838'de yaptığı son gezisine ait 2000 kadar örnek bulunduğunu kaydettiğine göre, onun Yakınoğu gezilerinde yaklaşık 6000 kadar örnek toplamış olduğunu tahmin edebiliriz.

Aucher-Éloy'nun Yakınoğu örnekleri, biri A.B.D.'de, diğerleri Avrupa ülkelerinde olmak üzere 11 herbaryuma dağılmıştır. Türkiye örneklerini şu herbaryumlarda buluyoruz: FI, G, K(?), LE, MO, OXF, P, TCD.

Aucher-Éloy, İstanbul ve Anadolu'dan topladığı tipörneklerle Türkiye florasına 300 kadar bilim için yeni tür katmıştır. Oluşturduğu Yakınoğu koleksiyonu ile bitki sistematğine, taksonomistlere ve flora yazarlarına büyük yardımda bulunmuştur.

Açıklama: Jaubert'in kitabını (1843) İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde buldum. Kütüphane müdürü Sayın Havva Koç'a yakın ilgisinden dolayı teşekkür borçluyum.

Kaynaklar

Baillon,H. 1891. *Dictionnaire de Botanique*, vol.3, Paris, s.152.

Baytop,T. 1991. Türkiye florasının tanınmasına katkıda bulunan yabancı araştırmacılar, *Prof.Dr.Asuman Baytop Onuruna Bilimsel Toplantı*, Eskişehir, 15

Mayıs 1991, Bildiriler (ed.K.H.C.Başer), Anadolu Üniv.Yay. No.474, Eczacılık Fak. No.2, s.40-42.

Baytop,T. 2002. *İstanbul Florası Araştırmaları*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s.44.

Boissier,E. 1843-1859. *Diagnoses Plantarum Orientalium Novarum*, Facsimile edition, 3 vol., Amsterdam, 1969.

Boissier,E. 1867. *Flora Orientalis*, vol.1, Basileae et Genevae, s. XIII, XV, XVII, XXI, XXIII, XXVII.

Boissier,E. 1888. *Flora Orientalis*, Supplementum (ed. R.Buser), Genevae et Basileae, s.417-431.

Chaudhri,M.N. et al. 1972. *Index Herbariorum, Part II(3): Collectors*, Regnum Vegetabile vol.86, Utrecht, s.314.

Davis,P.H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.1-9, Edinburgh.

Davis,P.H. et al. (eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.10, First Supplement, Edinburgh.

Ghazanfar,S.A. 1996. Aucher-Éloy's plant specimens from the Immamat of Muscat, *Taxon* 45(4):609-626.

Güner,A. et al. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.11, Second Supplement, Edinburgh.

Jaubert,H.J. 1843. *Relations de Voyages en Orient de 1830 à 1838, par Aucher-Éloy*, Paris.

Lanjouw,J., Stafleu,F.A. 1954. *Index Herbariorum, Part II:Collectors*, Regnum Vegetabile vol.2, Utrecht, s.45.

Lasègue,A. 1845a. *Musée Botanique de M.Benjamin Delessert*, Paris, s.124.

Lasègue,A. 1845b. *Musée Botanique de M.Benjamin Delessert*, Paris, s.122-124.

Mat,A., Nicolas,M. 1997. Fransız eczacı Aucher-Éloy ve doğu gezisi hakkında, *Marmara Üniv. Eczacılık Dergisi* 13(2):93-99.

A plant collector in Anatolia in the first half of the XIXth century:
Rémi Aucher-Éloy (1793-1838)

Asuman Baytop

Pierre Martin Rémi Aucher-Éloy (1793-1838) was a French pharmacist educated in Orléans and later in Paris. Passionate for collecting, he settled at Istanbul in 1830 with the aim of preparing a Herbarium d'Orient. Using Istanbul as a base for his expeditions, he explored between 1830 and 1838 the following areas: In 1830 Egypt, Sinai, W.Syria, Cyprus, Cos; in 1832 İzmir, Rhode, coasts of W.Anatolia; in 1833 Istanbul, Bursa, Uludağ; in 1834 İznik, Ankara, Kayseri, Adana, Halep, Gaziantep, Malatya, Erzurum, Trabzon; in 1835 Bursa, Kütahya, mount Taurus, Adana, Halep, Baghdad, Ispahan, Tehran, Tabriz, Trabzon; in 1836 İzmir, Chios, Syra, Athens, Thessaly, Athos; in 1837-1838 N.E.Anatolia, Erzurum, foots of mount Ararat, Tabriz, Gilan, south coasts of Caspian sea, Laristan, Muscat, Shiraz, Ispahan. Exhausted and ill, he died at Djulfa near Ispahan on 6th October 1838.

He was selling his collections to the herbarium of the Muséum National d'Histoire Naturelle in Paris, from where they were distributed to other major herbaria. He also was financially supported by owners of private collections and by scientists.

The herbarium of Paris houses 3856 Turkish specimens of Aucher-Éloy (Lanjouw et Stafleu 1954). 3687 specimens were sent from Paris to the herbarium of Geneva between 1830 and 1839 (Jaubert 1843). *Flora Orientalis* (1867-1888) cites 2687 of his specimens (Boissier 1888). In *Flora of Turkey* (1965-2000), we find 418 specimens of Aucher-Éloy from Anatolia from which 303 are type specimens. Ghazanfar (1996) writes that up to 1837 the entire plant collections of Aucher-Éloy in Paris summed up to over 3800 specimens and that the collection of his last excursion comprises about 2000. The total number of Aucher-Éloy specimens from Orient may be then evaluated to ca. 6000.

The collections of Aucher-Éloy are distributed to 11 herbaria, one of which is in U.S.A. Its Turkish specimens are housed in FI, G, K?, LE, MO, OXF, F, TCD. With his rich collection from the Near East and ca. 300 type specimens from Anatolia, Aucher-Éloy has much contributed to the flora of Turkey and that of the Near East.

Key words: Anatolian plants, Aucher-Éloy, botanical expeditions, flora of Turkey, history of botany, travelers; Anahtar kelimeler: Anadolu bitkileri, Aucher-Éloy, botanik geziler, botanik tarihi, gezginler, seyyahlar, Türkiye florası.

DOKTOR KİMYAGER MEHMED ZİYA ÜLKEN:
SIR WILLIAM RAMSAY'IN TÜRK ÖĞRENCİSİ

*Feza Günergun**

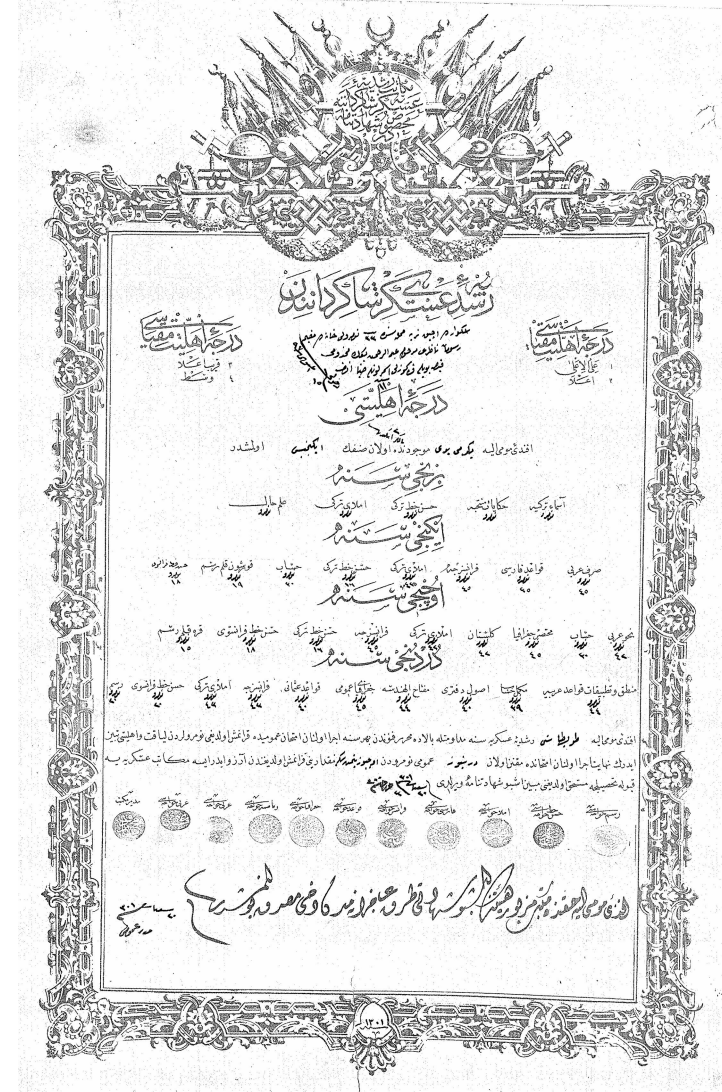
Doktor Kimyager Ziya Bey, 1951 yılında İstanbul'da vefat ettiğinde,¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun son elli, Cumhuriyet döneminin ilk otuz yılı üzerine yayılmış seksen yıllık bir ömrü geride bırakmıştı. Bu makale, onun hayat hikayesini çizmeye çalışacaktır. Mekteb-i Tıbbiye'de başlayan ve Londra'da devam eden öğrencilik, gümrük kimyagerliği, Balkan Savaşı'nda hastahane görevi, Eczacı Mektebi'nde 25 yıl süren kimya hocalığı, kodeks hazırlama çalışmaları, üniversite hayatından ayrılış....

Okuyacağınız biyografik notların bir kısmı Ziya Bey'in ailesi tarafından saklanmış olan belgelerin incelenmesine dayanmaktadır. Hayatının bazı dönemlerine (özellikle gümrük kimyagerliği ve Balkan Savaşı'ndaki hastahane görevi) ait bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır. Londra'da öğrenci olduğu yıllarda ailesine yazdığı mektuplar, gördüğü öğrenimi ve üniversite hayatını tanımlamaktan ziyade Londra şehrini ve buradaki sosyal hayatı anlatmaktadır. Bu mektuplar, bilim tarihi açısından aydınlatıcı bilgi taşımasalar da İstanbul'daki Tıbbiye'den yeni mezun olmuş, yirmili yaşlardaki bir Türk doktorun ondokuzuncu yüzyılın sonundaki Londra ve İngiltere izlenimlerini yansıtmaları bakımından ilgi çekicidir ve bu sebeple, makalemizin ekinde uzun alıntılara yer verilmiştir.

İstanbul'daki öğrencilik yılları

Rüsumat Nazırı² Abdürrahman Hilmi Bey'in oğlu olan Mehmed Ziya[üddin], 29 Şubat 1870 tarihinde İstanbul'da doğmuştur.³ Büyükbabası Alaiyeli [Alanyalı] Mahmut Efendi'dir. Ziya dört yaşına geldiğinde, babası Yanya'da vefat etmiştir.⁴ İstanbul'da büyüyen Ziya, onbir yaşına geldiğinde (1881 yılında), Toptaş Rüşdiye-i Askeriyesi'ne kaydolmuştur. Rüşdiye'den mezun olurken 1884 yılında aldığı Şehadetname'nin üzerinde şu bilgi bulunmaktadır:

Üsküdar'da Açık Türbe mahallesinde 33 numarolu hanede mükim
Rüsumat Nazırı merhum Abdurrahman Bey'in mahdumu
kısa boylu, kara gözlü, esmer levnlı Ziya Efendi
Duhulü: 15 Ağustos 1297 [27 Ağustos 1881]

Ziya Bey'e verilen "Mekاتب-i Rüşdiye-i Askeriyeye Şakirdanına Mahsus Şehadetname" (15 Haziran 1884 / 20 Şaban 1301 / 3 Haziran 1300)

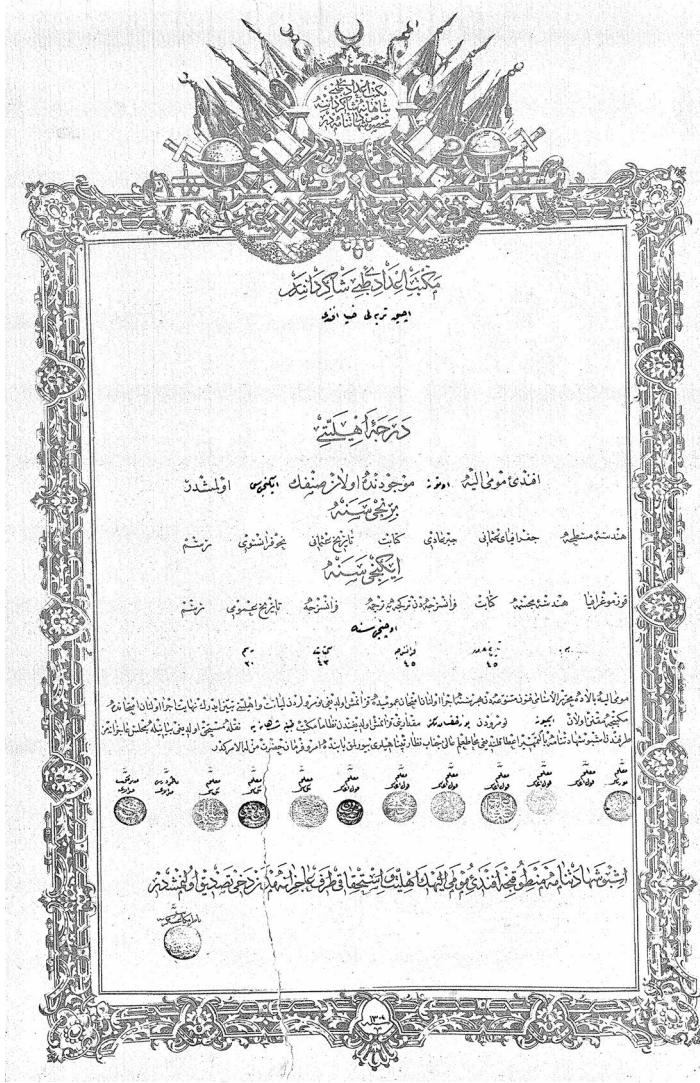
* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Beyazıt – İstanbul.

¹ 6 Nisan 1951 tarihinde vefat etmiş, Sahrayıcedid aile kabristanına defnedilmiştir. *Vatan*, 7 Nisan 1951, s.4, st.5

² Gümrük işlerine bakan "Rüsumat Emaneti"ne bağlı olarak bazı vilayet merkezlerinde oluşturulan Rüsumat idarelerinin yönetimiyle görevli memur. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, İstanbul 1993, s.62.

³ Abdürrahman Hilmi Bey'in üç çocuğu olmuştur. Oğlu Mehmed Ziya dışında iki kızı vardır: Sıdika Hanım ve Melek Hanım.

⁴ [Hilmi Ziya Ülken], "Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken," *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

Ziya Bey'e verilen "Mekاتب-i İdadî-i Tıbbî-i Şahane Şakirdanına Mahsus Şahadetname"
(Tarihsiz)

Ziya, Rüşdiye'de iyi bir öğrencidir: 27 kişilik sınıfın ikincisi olmuş, 400 *umumi numero* (toplam puan) üzerinden 378 *numero* almıştır. Rüşdiye'den sonra Askeri Tıbbiye'nin Çengelköy'deki idadi sınıflarına kaydolan "Açık Türbe'li Ziya Efendi," burada da iyi bir öğrencidir. Üçüncü sene sonunda yapılan imtihanda, 200 tam not üzerinden 198 almış, böylece otuz kişilik sınıfın

ikincisi olarak "Mekteb-i İdadî-i Tıbbî"yi bitirmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye geçmeye hak kazanmıştır. İdadi şahadetnamesinin üzerinde tarih bulunmamakta ise de, öğrenim üç yıl olduğundan, mezuniyet tarihi 1887 olmalıdır.

Ziya Bey'in askeri rüşdiye ve idadi-i tıbbi diplomaları üzerindeki bilgiler, sözkonusu yıllardaki notlandırma sistemi hakkında da bilgi vermektedir. Resim, güzel yazı, kara kalem resim dersleri 20; diğer dersler 45 *numero* (puan) üzerinden değerlendirilmiştir. Örneğin "idadi"nin son senesinde (3.sene) tam puanı 45 olan 8 ders ve tam puanı 20 olan 2 ders bulunmaktadır. Böylece, o senenin toplam puanı (*umumi numerosu*) 400 olmaktadır. Mezun olabilmek için bu miktarının ne kadarının gerektiği şahadetnelerde kayıtlı değildir.

Dr.Ziya Efendi, Tıbbiye'den mezun olup İngiltere'ye gittiğinde çekilmiş bir stüdyo resmi
(The Artists Association, 238 Tottenham Court Road)

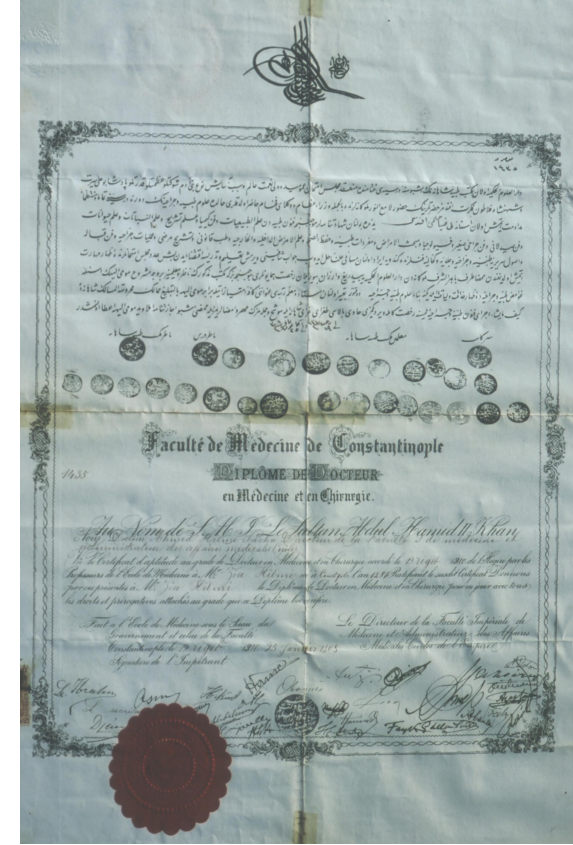
Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de öğrencilik ve mezuniyet

Tıbbiye idadisini 1887’de bitiren Ziya Bey, aynı yıl tıp sınıflarına başlamış ve altı yıl sonra, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den 1893 yılı başında mezun olmuştur.⁵

Ziya Bey ile aynı yıl Tıbbiye’den mezun olanlar arasında, mezuniyetinden sonra Viyana’da kimya öğrenimi gören Darülfünun kimya hocalarından Cevat Mazhar (bkz. dipnot 15), *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye* adlı eserin yazarı Rıza Tahsin Genç (1871-1950), İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularından İbrahim Temo (1865-1939), Türkiye’de ilk psikiyatri hocası Raşit Tahsin Tuğsavul (1870-1936) ve mikroskopi muallimi balteriyolog Mehmet Niyazi⁶ vardır. Ziya Bey’in öğrencilik yıllarında Tıbbiye’de okumakta olan ve ileriki yıllarda hizmetleriyle sivrilmiş diğer isimler şunlardır: jeoloji müderrisi Ahmed Müştak Bey (Kargı, 1865-1938), botanik hocası Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942), göz hekimi Esad Işık Paşa (1863-1936), dermatolog ve şair Cenap Şehabettin (1870-1934), bakteriyoloji ve bulaşıcı hastalıklar konusunda uzmanlaşmış olan Süleyman Nuri Paşa (1864-1908) Kulak-Burun-Boğaz dalının Türkiye’deki kurucusu Ziya Nuri Paşa (Birgi, 1872-1937), kadın hastalıklarında uzmanlaşmış olan Asaf Derviş Paşa (1868-1928), yazar Ruşen Eşref Ünaydın (1892-1959), bakteriyolog Refik Güran (1870-1963).

Ziya Bey’in öğrencilik yılları (1887-1893), Tıbbiye içinde II. Abdülhamid rejimine karşı örgütlenmenin başladığı yıllardır. İleride gelişerek “İttihad ve Terakki Cemiyeti” adını alacak olan “İttihad-ı Osmani Cemiyeti” 1889 yılında beş Tıbbiyeli tarafından kurulmuştur. Jön Türk hareketinin tanınmış isimlerinden Şerefeddin Mağmumi (bkz. dipnot 8), Mehmet Reşid (1872-1919) ve Abdullah Cevdet (1869-1932), İshak Sükuti (bkz. dipnot 9), Bahaeddin Şakir (1870-1922) ve İttihat ve Terakki cemiyetinin diğer kurucuları Ziya Bey’den birkaç sene sonra mezun olmuşlardır.⁷

Hilmi Ziya Ülken, babası Ziya Bey’in Londra’da iken Jöntürklerle, bilhassa yakın arkadaşları Dr. Şerafeddin Mağmumi (1869-1927),⁸ Dr. İshak

Ziya Bey’e “Mekteb-i Tıbbi-i Şahane”den mezuniyetinde verilen diploma.
Tarih: 6 Şubat 1893 (19 Receb 1310 ve 25 Kanun-i Sani 1308)

Sükuti (1868-1902)⁹ ve kısmen Ali Rıza (1858-1930)¹⁰ ile daima temasta bulunduğunu,¹¹ hatta Abdullah Cevdet’in Londra’ya gittiğinde babası Ziya Bey

⁵ Rıza Tahsin (*Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Yay. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul 1991, c.II, s.50-51) “Ziya Hilmi Efendi’nin kolağası olarak 1309’da mezun olduğunu yazmıştır. Bu, Rumi tarih olmalıdır. Ziya Efendi’nin mezuniyet tarihi diplomasında 19 Receb 1310 ve 25 Kanun-i Sani 1308 [6 Şubat 1893] olarak verilmiştir.

⁶ Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*’de adı Osman Niyazi olarak kaydedilmiş olsa da eserlerindeki ismi Mehmet Niyazi’dir. Botanikle ilgili yayınları için bkz. Asuman Baytop, *Türkiye’de Botanik Tarihi Araştırmaları*, TÜBİTAK, Ankara 2004, s.302-309.

⁷ *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, c.II, s.49-54.

⁸ Nazım H.Polat, *Dr. Şerafeddin Mağmumi. Bir Jöntürk’ün Serüveni. Bükre Yayınları*, İstanbul 2002, 253 s.; Br. Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları*. Bükre Yayınları, İstanbul 2001, 265 s.

⁹ Mekteb-i Tıbbiye’nin 1889 mezunlarından, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularındandır. 1895’te Rodos’a sürgün edilmiş, 1897-99 yılları arasında Cenevre’de, diğer Jöntürklerle birlikte, II. Abdülhamid yönetimini eleştiren *Osmanlı* gazetesini yayımlamıştır. 1899’da, muhalefet etmekten vazgeçmesi şartıyla Roma Sefareti doktorluğuna atanmış, 1902’de İtalya’da vefat etmiştir. Yüksel Çelik, “İshak Sükuti,” *Osmanlılar Ansiklopedisi*, c.I, YKY, İstanbul 1999, s. 658-9.

¹⁰ Anadolu köylüsünün sefaletinin tarımın geriliğinden kaynaklandığı düşüncesiyle, ziraat öğrenimi görmek üzere Paris’e gitmiş ve Grignon Ziraat Mektebi’nden mezun olmuştur. İstanbul’a dönünce, 1884’de Ziraat Nezareti’nde çalışmaya başlamış, modern tarımı uygulayacak bir işletme kurmaya çalışmış ise de bu hedefi gerçekleştirmemiştir. 1889-1908 yılları arasında Paris’te yaşamıştır. Bu süre içinde İttihat ve Terakki’nin yayını organı olan *Meşveret*’i ve Fransızca ekini yayımlaması, onu, Jöntürklerin Avrupa’daki lideri konumuna getirmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönerek İstanbul mebusluğuna ve sonradan Meclis-i Mebusan Reisliğine seçilmiştir. Daha sonra İttihatçılar ile anlaşmazlığa düşmüş, Sultan Vahdeddin tarafından Ayan Meclisi reisliğine getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın isteği üzerine, Milli Mücadele’yi Avrupa’da tanıtmak üzere 1919’da Paris’e gitmiş ve Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra, 1926’da Türkiye’ye dönmüştür. Anıları, *Meclis-i*

ile görüşüğünü¹² bildirmektedir. Ancak, “İlim ve siyaseti ayırmalıyız; siyaset hayatını siyasilere bırakmalıyız” düşüncesiyle, İttihatçı arkadaşlarının teşvikine rağmen II. Meşrutiyet’ten sonra siyaset hayatına girmemiştir.¹³

Kimya öğrenimi için İngiltere’ye gönderilmesi

1893 yılında, Askeri Tıbbiye mezunu dört doktorun, “kimya ve tahlilat-ı kimyeviye fennini tahsil” etmek üzere Paris, Berlin, Londra ve Viyana’ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili bir belge, bu dört kişinin Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’deki “kimyahane için fenn-i mezkuru tahsil” edeceklerini belirtmektedir.¹⁴ Bu öğrencilerin maaş ve masraflarının ödenmesiyle ilgili bir başka belge ise, bunların dönüşlerinde “devair-i mülkiye”de görev alacaklarını bildirmektedir.¹⁵ Kimyasal analiz tekniğini öğrenmek üzere gönderilmiş olmaları, bu gençlere öncelikli olarak kimya laboratuvarlarında görev verileceğine işaret etmektedir. Aşağıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, kimya eğitimlerini tamamlayarak 1898’de dönen Ziya Bey “gümrük kimyahanesi”ne, Cevat Mazhar Bey ise Hamidiye Etfal (Şişli Çocuk) Hastanesi’nin kimyagerliğine atanmıştır.

Sadaret makamı, Şubat 1893’te Tıbbiye Nazırı’na yazarak, “bil-irade-i şahane suret-i hususiyeye”de gönderilecek olan bu dört kişinin o yıl mezunları içinden ve “sadalet ve istikametleri ve ahval-i sairesi malum ve kendilerinden istifade edilmesi melhuz olan ahlak-ı hamîde ve istidad-ı fevkalade erbabı” arasından seçilmesini istemiştir.¹⁶ Seçilen dört kişinin arasında “Doktor Yüzbaşı Ziya Efendi” de vardır. Diğer mezunlardan Hikmet Efendi¹⁷ Berlin’e, Nureddin

Efendi¹⁸ Paris’e, Cevad Efendi¹⁹ ise Viyana’ya gidecektir. Paris’e gidecek olan doktor, İstanbul’daki Tıbbiye’de Fransızca öğrenmiş olduğundan, yalnızca üç yıl kimya okuyacaktır. Diğerleri ise, ilk 2 yılı dil, geri kalan 3 yılı kimya olmak üzere toplam 5 yıl öğrenim görecektir. Dolayısıyla Ziya Efendi de, Londra’da önce 2 yıl İngilizce, sonra 3 yıl kimya okuyacaktır. Kendisine ilk iki yıl boyunca aylık 500 frank (20 İngiliz Lirası); takibeden üç yıl boyunca ise “duhuliyeye” (derse kayıt) ve “alet” ücreti olarak aylık 550 frank (22 İngiliz Lirası) verilecektir.²⁰

Tıbbiye-i Mülkiye’nin ve içindeki kimyahanenin Dahiliye Nezareti’ne bağlı olması sebebiyle, kimya öğrencilerinin maaş ve masraflarının Dahiliye Nezareti tarafından Bank-ı Osmani vasıtasıyla ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bununla beraber, Dahiliye ve Maliye nezaretleri, bu doktorların Avrupa’da buldukları süre boyunca “cihet-i askeriye” içinde bulunacakları ve askeri bir okuldan mezun oldukları için, maaşlarının Nizamiye Hazinesi’nden ödenmesi istemişlerdir. Ancak, bu doktorların ülkeye döndüklerinde “devair-i mülkiye”de yani sivil kurumlarda çalışmaları beklendiğinden, maaş ve masraf tutarının Dahiliye Nezareti bütçesine eklenerek Bank-ı Osmani vasıtasıyla ödenmesine

üzerine Fransız ve İngiliz kuvvetleri tarafından esir edilmiş, ertesi sene serbest bırakılarak Selimiye Hastahanesi’nde ve Elibeşinci Fırka başhekimliğine tayin edilmiştir. 1921’de Milli Mücadele’ye katılmak üzere Anadolu’ya geçmiş ve Ankara’da Sevk-i Mecruhin başhekimliği, Keskin İstasyon Hastahanesi başhekimliği yapmıştır. B.N. Şehsuvaroğlu, “Bizde anatomi öğretimine dair”, *İÜ. Tıp Fak. Mecm.*, c. 15, sayı 1, 1952, s.392.

¹⁸ Nureddin Ramiz 1897’de Yunan savaşında tifüsten vefat etmiştir. (*Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, c.II, s.50).

¹⁹ Viyana’da, tanınmış kimyagerlerin laboratuvarlarında çalışmanın yanı sıra deri hastalıkları ihtisası yapmış olan Cevat Mazhar (1873-1934), İstanbul’a dönünce Etfal Hastanesi’ne deri ve frengi hastalıkları uzmanı ve biyokimya laboratuvarı şefi olarak atanmıştır. 1901’de Askeri Tıbbiye kimya muallim muavinliğine ve Gümrük Tahlilhanesi sorumluluğuna, daha sonra Sivil Tıbbiye öğretim üyeliğine seçilmiştir. Askeri ve sivil tıp fakülteleri 1908’de birleştirildiğinde “Kimya-yı maadin” Müderrisi Dr. Nişan Hokasyan Efendi’nin (1830-1918) muavini idi. İttihat ve Terakki’nin yönetimi ele almasıyla üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldı. Dr. Cevat Mazhar Balkan ve I. Dünya Savaşlarında özel görevlerle askeri kimyagerlik yaptı. Cephelerde büyük güçlükler yaşadı ve esir düştü. Nihayet, 1917’de Darülfünun-u Osmani Fen Fakültesi’nin “Kimyagerler Zümresine” öğretim üyesi olarak üniversiteye döndü. Almanların 1918 sonunda ayrılmasından sonra görevini büyük bir gayretle sürdürdü, kimya eğitimindeki boşluğu doldurmak için peşpeşe ders kitapları yayınladı. 1933 Reformu’nda Üniversite’den uzaklaştırılmadan önce Fen Fakültesi’nde “Hayati Kimya”, “Kimya-yı Sinaî Uzvi” ve “Mikroskopî-tekniği” derslerini veriyordu. Üniversite’den uzaklaştırıldıktan sonra lise öğretmeni olarak çalışmayı onuruna yediremeyen Dr. Cevat Mazhar, 10 Mart 1934’te damarlarına baryum klorür zerkederek hayatına son vermiştir. Rıza Tahsin (Gencer), *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, 2.bs., eklerle yay.haz. A. Kazancıgil, İstanbul, 1991, c.2, s. 49; İshakoğlu-Kadioğlu, S., *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*, İst. Üniv. Yay. No.4106, İstanbul 1998, s. 213-214; Şeref Etker, “Darülfünun Kimya Müderrisi Dr. Cevat Mazhar Bey Nasıl İntihar Etti?”, *Cumhuriyet Bilim Teknik*, 17 Mart 2001, sayı 730, s.18.

²⁰ 16 Şevval 1310 [3 Mayıs 1893] tarihli irade ve ekleri. İ.A.S.5/1310-L-16.

Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey’in Anıları başlığı ile (İstanbul 1988) yayımlanmıştır. Z. Ebüzziya, “Ahmed Rıza,” *DİA*, c.I (1989), s.124-7.

¹¹ [Hilmi Ziya Ülken], “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

¹² Hilmi Ziya Ülken, babasını Londra’da tahsil ederken, A. Cevdet’in oraya geldiğini, babasıyla omnibus ile gezdikleri sırada ve babası büyük binaları tanıtmaya çalışırken, A. Cevdet’in birdenbire “Şimdi ne düşünüyorum biliyor musun? Elimde bir bomba olsa da şu koca şehri havaya uçursam” dediğini yazmakta ve A. Cevdet’in sözlerindeki nefret ve hayranlık kompleksine dikkat çekmektedir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 2. bs. Ülken Yayınları, İstanbul 1979

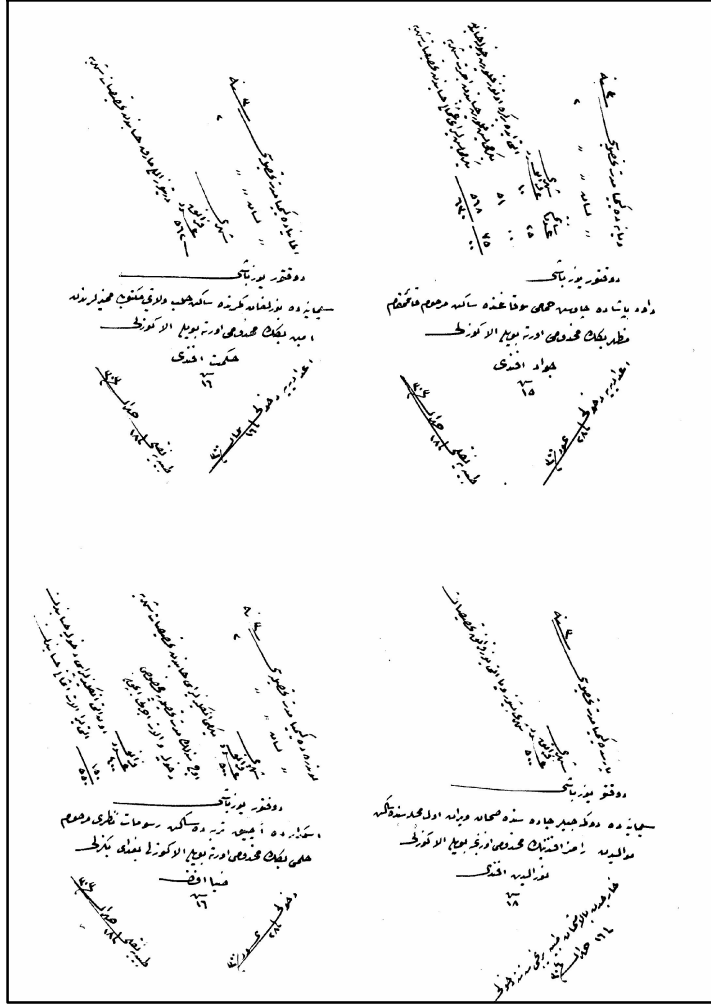
¹³ [Hilmi Ziya Ülken], “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

¹⁴ Tophane Müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nazırı’nın 29 Şaban 1310 [18 Mart 1893] tarihli tezkeresinde doktorların “Mekteb-i fünun-i tıbbiye-i şahanedeki kimyahane için fenn-i mezkuru tahsil” edecekleri kaydedilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İ.A.S.5/1310-L-16). Burada sözü edilen Tıbbiye-i Şahane, “Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye”dir. Zira, konu ile diğer belgelerde bu mektebin ve kimyahanenin Dahiliye Nezaretine bağlı olduğu bildirilmektedir.

¹⁵ 23 Muharrem 1311 [6 Ağustos 1893] tarihli Meclis-i Mahsus-i Vükela mazbatası. BOA, İ.A.S. 12/1311-M-24

¹⁶ BOA, İ.A.S. 1310-L-16.

¹⁷ Konyalı Hikmet Emin Bey (?-?), Berlin’e gönderildikten bir sene sonra, İttihat ve Terakki’nin kurucularından olduğunun jurnal edilmesi üzerine İstanbul’a geri çağrılarak Mekteb-i Tıbbiye’ye “teşrih muallim muavini” olarak tayin edilmiştir. Gerek Tıbbiye’de gerekse daha sonra Beyrut Tıp Fakültesi’nde anatomi hocalığı yapmakla birlikte, hayatının önemli bir kısmında ordu hekimi olarak cephede ve askeri hastanelerde çalışmıştır. 1897’de Yunan harbinin çıkması üzerine Tesalya, Mora ve Yenişehir hastahanelerinde, Yemen’deki Yedinci Ordu’da hekim olarak, Birinci Dünya Harbi sırasında Öndördüncü Kolordu başhekimisi olarak Çanakkale cephesinde görev almış, 1918’de Beyrut’un düşmesi

“Suret-i hususiyede kimya ve tahliyat-ı kimyeviye fennini tahsil etmek üzere Paris, Berlin Londra ve Viyana’ya bi’l-irade-i seniyye-i hazret-i padişahi gönderilecek birer nefer tabibin” (Hikmet Efendi, Cevat Efendi, Nureddin Efendi ve Ziya Efendi) kimlik bilgilerini, yurt dışındaki öğrenim sürelerini ve kendilerine verilecek tahsisatı gösterir pusula (İ.AS.1310 L 16)

Dr. Ziya Efendi İngiltere’de öğrenci iken Alfred Ellis’te (20 Upper Baker Street, London) çekilen fotoğrafın arkasında 2 Teşrin-i evvel 1311 (14 Ekim 1895) tarihi bulunmaktadır.

kılınmıştır.²¹ Dört öğrenci için ayda toplam 2195,5 Frank’ın ödenmesi için sivil ve askeri kurumlar arasındaki bu anlaşmazlığın, bu askeri öğrencilerin “suret-i hususiyede” gönderilmelerinden ve dönüşlerinde sivil devlet hizmetinde istihdam edilecek olmalarından kaynaklanmıştır. Diğer taraftan, sözkonusu kurumların bütçelerine yeni bir yük getirmekten kaçınmak istemiş olmaları şeklinde de yorumlanabilir.

İngiltere’de kimya öğrenimi

Mehmed Ziya Bey, 21 Eylül 1893’de Londra’ya ulaşmıştır. Hangi yolla ve nasıl Londra’ya gittiğini bilemiyoruz. Haftalığı 150 kuruşa (yemek dahil) bir otele yerleşmiştir.²² Ertesi gün, maaşını almak için Osmanlı sefaretine gitmiş, parasını 2-3 ay sonra alabileceğini öğrenmiştir. Annesine yazdığı mektupta, İstanbul’dan yazılacak mektupların Osmanlı sefiri Emin Bey’e göndermesini istemektedir.²³ Aynı mektupta “buradaki gazetelerden birşey anlamıyorum ki” ifadesi, İngilizce öğrenmeye İngiltere’de başladığını gösterir.

²¹ 24 Muharrem 1311 [7 Ağustos 1893] tarihli irade ve ekleri. İ.AS. 12/1311-M-24..

²² Annesine yazmış olduğu 10 Eylül 309 (22 Eylül 1893) tarihli mektup.

²³ Mektupta verilen adres şöyledir: Mr. Emin Bey, Consul Général, Union Court 7, Old Broad Street E.c. Londres

Ziya Bey'in ileriki tarihlerde İstanbul'a yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre, devlet tarafından öğrenim masrafları için verilen 500 frank, masraflarını karşılamadığı gibi, Ziya Bey bu tahsisatı ve aylıklarını Sefaret'ten alma konusunda güçlükler yaşamıştır. Yaz sömestresine başlarken annesine şöyle yazmaktadır:

“Önümüzdeki Rumi Nisanının [Nisan 1310/1894?] ikinci günü tevfiyat-ı Samadaniyeye istinaden ve dua-yı maderaneleri berekatı ile tahsilime ibtida edeceğim. Allah hüsn-i müyesser eylesin. Bu tahsil yaz tahsili olup üç ay müddet sürerek Temmuz ortasına doğru hitam bulacaktır. Burada gerek dersler için gerek ameliyat [laboratuar] için pek çok para istiyorlar. Ufak tefek bazı aletler, dersler, ameliyat hepsi ayda heman 6-7 İngiliz lirasına gelecek. Duhuliye olarak bana tahsis kılınmış olan 500 Frank umum tahsilim için hiç mesahebesinde olup her ne ise o kadarını olsun ahz edebilmek üzere sefarete arz-ı hal vererek İstanbul'a Dahiliye Nezareti'ne göndermelerini söyledim. Sefareten, “Efendim bizim 500 Frank sizin tahsisatınızdan haberimiz yoktur bile” dediler. Her ne ise söylediklerine nazaran şimdi benim istida İstanbul'a gönderilmiş. Şimdi iş istidada benim talep ettiğim bir defaya mahsus meblağı almaktır. Bunu eğer Şeyh Efendi yahud oğulları vasıtasıyla dahiliyeden istihsal ettirebilirseniz pek ziyade müteşekkir kalacağım bediidir. Yok allem kallem edip böyle zahmeti ihtiyar edemezler ise ona da memnun kalırım. Bir de benim taa ilk aylıklardan bir ilişik var. İlk istidam için sefaretten musaddak değil demişler. İkincisini tasdik ettirdik orda sefaretten gönderilmiş. Hala o para gönderilecek! Öteki istediğim parayı almaya zahmet buyuracak zat-ı mürrüvet-simât bu ufak meblağ için de diriğ himmet buyurur. Tabii bunların numerosu yok. Hasan bir defa gidip Dahiliye'de benim istidayı bulmuştu. Bulunmasında güçlük görülürse ondan sorunuz.”²⁴

1896 yılında ise, maaşlar ödenmekte ancak altı aylık alacak biriktiği gibi, aylıklar da iki ayda bir defa çıkmaktadır (3 Temmuz 96 tarihli mektup). Eylül 1896'da dersler başlarken “duhuliye parası”nın temini gerekmektedir. Ailesinden Hakkı Bey'e iki defa yazar, cevap alamaz, İzmir'de Süleyman Efendi'den ses çıkmamıştır. (23 Eylül 96). Kasım ayında kendisine ailesinden “Altı İngiliz liralık” bir çek gelir. İngiltere'deki öğrenimini ailesinin de maddi katkısıyla yürüttüğü açıktır.

Ziya Bey'in Londra'dan İstanbul'a yazdığı mektupların University College, London (UCL) antetli²⁵ kağıtlara yazılmış olması, onun bu

²⁴ Annesine yazdığı bu mektup tarihsizdir ancak içinde “önümüzdeki rumi nisanı” ifadesi mektubun Mart-1894'te yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.

²⁵ Mektup kağıtlarının üzerindeki ikinci antet “Union Society”dir. Kriket, futbol, Amerikan futbolu, atletizm, tenis, yüzme kulüpleri ile Tartışma Kulübü'nden (Debating Society) oluşan bu öğrenci derneği, College'e bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Sayılan kulüplere üye olabilmek için önce birliğe üye olmak gerekmektedir. *UCL College Calender 1895-96*.

üniversitede kimya öğrenimi görmüş olabileceğine dair bir ipucu olmuştur. UCL'de ders veren hocaların ücret defterlerindeki kayıtlar, “Dr. M. Zia”nın 1893-94 ile 1898-99 arasındaki ders yıllarında UCL'de kimya okuduğunu ve Profesör William Ramsay'den (1852-1916) ders aldığını göstermiştir.²⁶ Diğer taraftan, 1895-96 yılında UCL'de okuyan öğrencilerin listesinde Ziya Bey'in ismi kayıtlı olup, bu listede de giriş tarihi 1893-94 olarak verilmektedir.²⁷

Dr. Ziya Bey'in öğrenim gördüğü yıllarda, UCL'da tek bir kimya kürsüsü vardır ve Profesör William Ramsay tarafından yönetilmektedir.²⁸ Dersler, W. Ramsay ve üç yardımcısı tarafından verilmektedir. Ramsay o yıllarda, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerine “Senior Course in Inorganic Chemistry” ve “Advanced Course of Chemistry” derslerini vermektedir.²⁹

368 ARTS, LAWS, AND SCIENCE STUDENTS.

Date of entry.	Name	Date of entry.	Name
1893-94.	Vincent, Elizabeth U., <i>Weymouth.</i>	1893-94.	Wyler, E. J., <i>London.</i>
1892-93.	Virtue, Ethel F., <i>London.</i>	1894-95.	Wymer, D. W., <i>Leytonstone.</i>
1893-94.	Von der Heyden, Marie, <i>Heidelberg.</i>	1894-95.	Wynn, Edith L., <i>Cheltenham.</i>
1892-93.	Walker, C. C., <i>London.</i>	1894-95.	Yeomans, E. M., <i>Redditch.</i>
1893-94.	Walker, E. C. H., <i>London.</i>	1894-95.	Yockney, K. A., <i>Plymouth.</i>
		1887-88.	Yule, G. U., <i>London.</i>
		1893-94.	Zia, Dr. M., <i>Constantinople.</i>

University College London'da 1895-96 ders yılı öğrenci listesinden bir bölüm
UCL College Calender 1895-96, s.368.

Dr. Ziya Bey'in UCL'da bulunduğu yıllar, W. Ramsay'ın asal gazlar üzerindeki keşiflerini yaptığı yıllardır. Ramsay, bu konudaki önçalışmalarını 1885-90 arasında yapmıştır ve Lord Rayleigh (1842-1919)³⁰ ile ayrı laboratuvarlarda yürüttükleri çalışmalar sonucunda atmosferde daha önce bilinmeyen birçok gaz bulunması gerektiğini ortaya koymuşlar ve British Association'un Ağustos 1894'de yapılan toplantısında, Argon'un keşfini açıklamışlardır. Argon kaynağını minerallerde ararken, Ramsay, 1895'te Helium'u keşfetmiş ve Mendeleev'in periyodik sisteminin teorik yapısını

²⁶ UCL arşivlerinde ancak 1901'ten sonra öğrenim gören öğrencilerin dosyaları mevcut olduğundan, 1893-99 arasında okuyan Dr. Ziya Bey'in dosyasına ulaşmak mümkün olmamıştır. Dr. Ziya'yı Ramsay'ın öğrencileri arasında gösteren sayfanın fotokopisini istememize rağmen maalesef elde edemedik.

²⁷ *UCL College Calender 1895-96*, s.368.

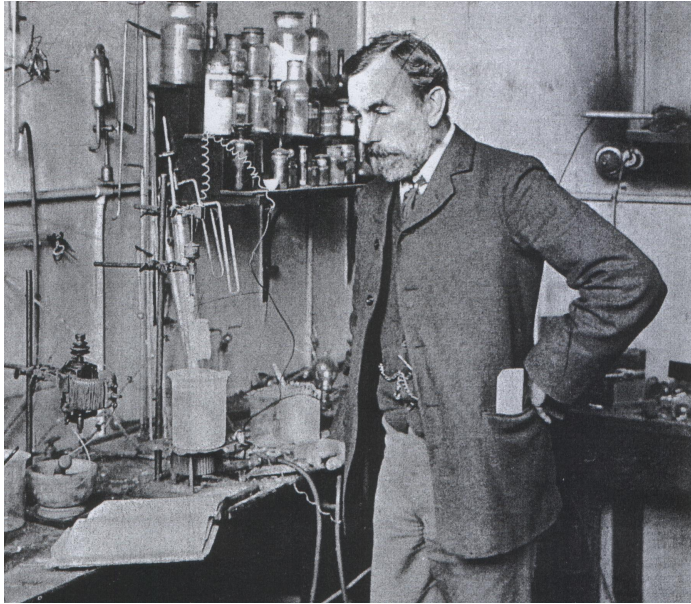
²⁸ 1887'de kürsü başkanlığına getirilen Lord Ramsay, bu görevi emekli olduğu 1913 yılında kadar sürdürmüştür Organik Kimya Kürsüsü'nün Dr. J.N. Collie tarafından 1902'de kurulmasından sonra Ramsay'ın kürsüsü Anorganik Kimya Kürsüsü adını almıştır. Negley Harte & John North, *The World of UCL 1828-1990*, s.102.

²⁹ *UCL College Calender 1895-95*, s.63-65.

³⁰ İngiliz fizikçi. Asıl adı John William Strutt'dır. Argon'un keşfi ve gazların yoğunlukları konusunda yaptıkları çalışmalar ile 1904 Nobel Fizik Ödülü'nü almıştır.
<http://nobelprize.org/physics/laureates/1904/strutt-bio.html>

gözönüne alarak, yeni keşfedilen elementler arasındaki eksik bağlantıyı metodolojik olarak aramıştır. Bunun sonucu olarak 1898’de Neon’u, Kripton’u ve Ksenon’u keşfetmiştir.³¹

Dr. Ziya Bey’in Londra’dan yazdığı mektuplarda, UCL’deki öğreniminden, laboratuvarlardan, derslerden, hocalarından ve William Ramsay’in asal gazları keşfinden bahis yoktur. Ancak bir mektubunda, ismini vermeden “Londra’nın en ileri alimlerinden biri olan kimya hocam” ifadesi yer almıştır (25 Şubat 1895 tarihli mektup). Bunun bir sebebi, yazışmakta olduğu kişinin ilgi alanıdır. Bu kişi, Ziya Bey’in ablası Sıdika Hanım’ın oğlu Agâh Bey’dir ve dayısından üniversite hayatı değil, fakat Londra’daki sosyal hayat hakkında bilgi beklemektedir (Bkz. Ek I).

Sir William Ramsay, UCL binasının kuzey kanadının bodrum katındaki laboratuvarında. Negley Harte & John North, *The World of UCL 1828-1990*, s.100.

Ziya Bey’in ilk yıllarda Londra’da nerede oturduğunu tam olarak bilemiyorsak da muhtemelen okula yakın bir bölgede bir oda tutmuştur. 1895 yılı başında bir İngiliz ailenin evinde kaldığını, evde kendisinden başka misafir olmadığı için rahatının yerinde olduğunu yazmıştır (4 Şubat 1895 tarihli mektup). Daha sonra “86A Portland Place” adresine geçmiştir:

“Londra’ya gitti gideli amma mekan değiştirdi ha diyeceksiniz. Lakin bu sefer kabahat benim değil. Hoş, hiçbir vakit benim değil idi. ... Ev sahibimin oturduğu ev üç sene müddetle kira ile tutulmuş. Şimdi müddeti biter, bu evi satın alırlar, tamir ettirirler, daha tamir bitmeden içine biz...” (25 Haziran 1895).

1896 yılı başında kaldığı daire ve gündelik yaşamını aşağıdaki gibi tasvir etmiştir:

“Şimdi oturduğum ‘apartman’ bir oturma odasıyla, müttesilinde bir yatak odasından ibarettir. Oturma odası dört buçuk metre boyunda ve üç buçuk metre arzında ve iki buçuk metre de yüksekliğindedir. Yatak odam bunun nısfı büyüklüğünde ve her biri birer pencere ile mücehhezdirler. Odamda lüzumlu mefruşat ve resimlerden maada ocakta beni ısıtan ateşim ve odamı tenvir eden havagazım vardır. Gece tamam nısfülleylde yatağıma girip sabahşeyin saat sekizbuçukta hizmetçi tarafından uyandırılır ve sıcak suyum hazır bulurum. Dokuzda odamda kahvaltımı eder, ve 10 dakikalık mesafede olan mektebime koşarım. Akşam yemeğimi de dışarıda ettikten sonra odama gelirim. Şimdilik bu yaşayış pek rahat ve tatlı görünse de yek başa yaşaya yaşaya usanmaz isem çok âlâ ! (18 Şubat 1896).

10 Nisan 1896 tarihli mektubunda ise adresini “57, Charlotte Street” olarak vermiştir. Londra içinde ulaşımını bisikletle yaptığı anlaşılmaktadır. 28 Nisan 1897 tarihli mektubunda, bisiklet kiralamak pahalı olduğu için, onu üzerinde taşıyacak kadar iş gören “elden düşme ucuz bir makina” edindiğini yazmaktadır.

İstanbul’a dönüş ve Gümrük Tahlilhanesi’nde kimyagerlik

Ziya Bey, Ekim 1898’de İstanbul’a dönmek için harcırah beklediğini, dönüşünde bir memuriyet bulma konusunda girişimlere Londra’da iken başladığı ve eniştesinin (Ziya Bey’in ablası Sıdika Hanım’ın eşi Mazlum Bey) Ziya Bey’e iş bulma konusunda yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Ailesinin Ziya Bey için bir görev arıyor olması, tahsil için Avrupa’ya öğrenci gönderen Osmanlı kurumlarının, dönüşlerinde bu öğrencileri istihdam edeceği görevi önceden belirlemediği izlenimini vermektedir. Ziya Bey, 10 Ekim 1898 tarihli mektubunda şöyle yazmaktadır:

“Eniştem beye teşekküratımı nasıl ifa edeceğimi bilmiyorum. Dimağım ne derece mağşuş olsa, benim için bir diğerinin, bir lütufkârın çalışmakta, uğraşmakta olduğunu düşününce derhal bir sükunet, istirahat geliyor. Asıl hissiyat-ı minnetdarani tevlid eden eniştem beyin benim işimi bizzat kendi işiymiş gibi candan baştan görmesidir. Ben bu kadar lütuflara layık mıyım diye düşünüyorum taşınıyorum da mahçub oluyorum.

Bu günkü mektubunuzdan harcırahın ancak irade ile seniyye ile verilebileceğini anlıyorum. Bu, müddeti bir hayli daha uzatacak, fakat beklemeğe hazırım. Birkaç gün evvelisi pederiniz beye takdim ettiğim

³¹ Sir William Ramsay, inert gazların keşfi konusundaki çalışmaları ve bunların periyodik cetveldeki yerlerinin belirlediği için 1904 yılında Nobel Kimya Ödülü’ne layık görülmüştür. <http://nobelprize.org/chemistry/laureates/1904/ramsay-bio.html>

mektubumda tafsil ettiğim üzere terfi-i rütbem için Mabeyn-i Hümayun Başkıtabet celilesine burada beş sene müddetle gerek lisan ve tahsile ettiğim gayretten ve tahlilat-ı hıfzıssıhha ve bakteriyolojide ihtisas kesbettiğimden bahis ederek muhtac-ı avatıf-ı seniyye olduğumu arz ettim. Sefir Paşa da altı seneden beri yüzbaşı olup fakr-ı hal ve kesir ül iyal olduğumdan bahis bir inha yazıp gönderdiler: tahrirata numara yoktur, tarihini mektupta göndermiş idim. Şimdiye kadar tabii siz de almışsınızdır. Validem Hanım'ın Rikab-ı Şahane'ye istida takdim etmelerine henüz sıra gelmemiştir. Zannımca iş mümkün olduğu kadar süratle ileri gitmektedir. Eniştem beyin Beyrut İthalat Gümrüğü müdüriyetine tayinini yazıyorsunuz. Bu tabi evvelki memuriyetleri değildir. Maaşı 2 500 kuruş olan bir memuriyettir zannederim. O halde pek memnunum. Tarafınızdan bu babda kati tafsilata intizar ederim.”

Mektupların 1899'da kesilmiş olması Ziya Bey'in o yıl İstanbul'a dönüş yapmış olduğunu düşündürmektedir.³² Muhtemelen aynı yıl “Rüsumat Heyet-i Sıhhiye Tahlilhanesi”ne memur edilmiştir.³³ Besim Ömer, *Nevsal-i Afiyet*'in 1902 tarihli cildinde “Gümrük Tahlilhanesine memur tabib ve kimyager kolağası Mehmed Ziya Bey'in bir resmini yayımlamıştır.³⁴ Ziya Bey, bu görevini, Eczacı Mektebi'ne kimya hocası olarak atandığı 1909 yılına, veya daha geç bir tarihe kadar sürdürmüş olmalıdır.

Eczacılık Mektebi'nde organik kimya hocalığı ve yayımladığı ders kitapları

Ziya Bey, Darülfünun'un Tıp Fakültesi'ne bağlı olarak hizmet veren Eczacı Mektebi'nde³⁵ yirmibeş yıl boyunca kimya-yı uzvi (organik kimya) dersleri vermiştir. 1909 yılında başladığı bu görevi, 1933 Üniversite Reformu ile son bulmuştur. Ziya Bey, bu göreve “tensikat-ı cedide”de atanmıştır. Söz konusu “yeni düzenleme”, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin “Fakülte” olarak Haydarpaşa'ya taşınmasıyla Kadırga'daki binada bırakılan Eczacı Mektebi'nde yapılan düzenlemedir. 29 Eylül 1909 (16 Eylül 1325) tarihli bu düzenlemede bazı öğretim üyelerinin tayinleri yapılmış veya yenilenmiştir. “Kimya-yı Uzvi

³² Ziya Bey, İngiltere'den döndükten kısa bir müddet sonra 1900'de Kerim Hazret'in oğlu Salih Efendi'nin kızı Müşfika Hanım ile evlenmiştir. Bu evliliğinden dört çocuğu olur: Y. Müh. Nihat Ziya [Ülken] (1909-1992), Ankara Kız Lisesi öğretmenlerinden Sabahat [Lokman] (doğ.1909), Cavide [Tekeli] (1905-1965), Hilmi Ziya [Ülken] (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi sosyoloji profesörü, 1901-1974). Dr. Ziya Bey'in bu dört çocuğundan yedi torunu olur: Mahir Ülken, Celal Ülken, Suna Lokman, İnal Lokman, Yıldız Tekeli-Ergeneli, Esin Tekeli-Başak ve Gülseren Ülken [Artunkal].

³³ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Yay. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul 1991, c.II, s.50-51.

³⁴ Besim Ömer [Akalin], *Nevsal-i Afiyet*, c.3, İstanbul 1320 [1902], s. 604.

³⁵ Eczacı Mektebi ve Dişçi Mektebi, 1908-1926 arasında, Kadırga'daki Mememenli Mustafa Paşa Konağı'nın (bugünkü Kadırga İlkokulu) üst katını birlikte kullanmışlar, mektep 1926 yılında Beyazıt'taki eski Jandarma Komutanlığı binasına (bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi) nakledilmiştir. (T. Baytop, a.g.e., s.312 ve “Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, III,2 (2002) 1-12).

Muallimi Kolağası Ziya Bey”, Eczacı Mektebi'ne yeni tayin edilenler arasındadır.³⁶

Ziya Bey'in görevi, *Genç Kimyager* dergisinin 1912 ve 1914 tarihli iki sayısında “Eczacı Mekteb-i Alisi Kimya-yı Uzvi Muallimi” olarak geçmektedir.³⁷ Adı, Mekteb'in 1919 yılına ait maaş tahakkukunda (aslı 2000, itası 3518 kuruş) mevcut olduğu gibi,³⁸ 1921-27 yılları arasında okutulan ders programında adı vardır.³⁹ 1932'de yayımladığı *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya* adlı kitabının üzerinde “Farmakoloklar ve Diş Tabipleri Mektebinde Muallim” olduğu belirtilmektedir. Ziya Bey, kısa süre de olsa Eczacı ve Dişçi Mektebi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Bu idari göreve vekil olarak 27.4.1933'te atanmış, yaklaşık üç ay sonra, Darülfünun'un ilgası ile 31.7.1933'de 2252 sayılı yasa ile açığa alınmıştır.⁴⁰ Bu yüzden, Eczacı ve Dişçi Mektebi'nin son müdürü olarak bilinir.⁴¹

1910 yılında, Ziya Bey'in Basra Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'ne tayini teklif edilmiştir. Basra Valisi, 15 Haziran 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Dr. Ziya Bey'in bu göreve tayininin onaylanmasını istemiştir. Nezaret, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumi Reisi Besim Ömer Paşa'dan görüş istemiş ve Paşa da, Dr. Ziya Bey'in “vilayette zuhur edecek emraz-ı sariye ve müstevliyenin men'-i tevzi ve sirayeti zımında ittihazı muktezi tedabiri tul müddet icraya vazife-i asliyesi”nin uygun olmadığını Nezaret'e bildirmiştir.⁴²

Eczacı Mektebi'nde ders verdiği yıllarda, Ziya Bey'in adı *Genç Kimyager* adlı derginin bazı sayılarında (1912-1914 yılları arası)⁴³ “muavenet-i tahririyede bulunacak erbab-ı fen ve ihtisas muallim kimyagerân” arasında geçmektedir. Dergide yayımlanan fesli bir resminin altında ise “muavinîn-i tahririyeden”

³⁶ Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Yay. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul 1991, c.II, s.50-51; Üveis Maskar, *Türkiye'de Sivil Eczacı Mektebinin Açılışından Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalara ve Son Yıllardaki İnkişafına Toplu Bir Bakış*, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1957, “İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Monografi Serisi, No. 24”, s. 15.

³⁷ *Genç Kimyager*, Sayı 9, (1 Mayıs 1328), s.148; Sayı 16-4 (1 Mart 1330), s.II.

³⁸ Ziya Cemal B.Aksoy [Büyükkaksoy], “Türk Dişhekimliği Tarihi”, *Türk Diş Tabipleri Albümü*, Yay. Türk Diş Tabipleri Cemiyeti, Hüsniyatı Basımevi, İstanbul 1951, s. 18.

³⁹ *Türk Eczacı Alemi* 1(6):114(1927) ve T. Baytop, a.g.e., s.312.

⁴⁰ Üveis Maskar, a.g.e., s.15. “Darülfünun'un ilgası hasebiyle 31.7.1933'de emekli olduğunu kaydetmiş ise de, burada emeklilik sözkonusu değildir. 2252 sayılı yasa ile ilişiği kesilen müderrisler açığa alınmışlar ve kendilerine uygulamada ilk 10 ay için tam maaşları, sonraki dönem için aldıkları maaşın yarısı verilmiştir. Emeklilik, Barem Kanunu'na göre ancak 65 yaşını doldurduktan sonra mümkün olmaktadır. Dr. Ziya Bey, 1933'te 63 yaşındadır ve takibeden yıllarda Gümrük kimyahanesinde çalışmıştır. Bu hususa dikkatimi çeken A. Baltacıoğlu'na teşekkür ederim. .

⁴¹ “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

⁴² Basra Valisi'nin 2 Haziran 1326 ve Besim Ömer Paşa imzalı 17 Haziran 1326 tarihli takriri için bkz. BOA, DH.MUİ 110/20 (1328.C.26).

⁴³ *Genç Kimyager*, Sayı 13-1 (1 Teşrin-i evvel 1329), s.II; Sayı 16-4 (1 Mart 1330), s.II.

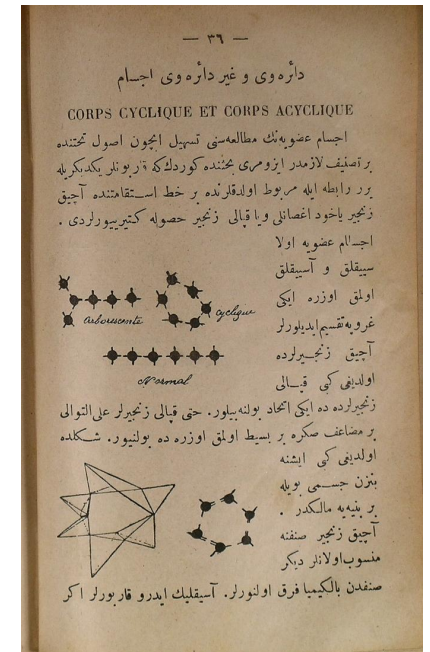
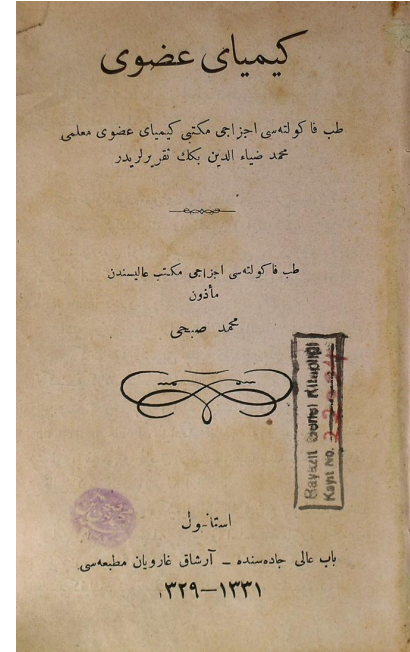
olduğu bildirilmektedir.⁴⁴ Bu ifadelerden, Ziya Bey'in *Genç Kimyager* dergisine yazıları ile destek verecek yazarlar arasında olduğunu anlıyorsak da, bu dergide çıkmış bir yazısına rastlayamadık.

Kimya-yı Uzvi (1913, 1924)

Dr. Ziya Bey'in iki kimya kitabı yayımlanmıştır. Bunların her ikisi de, organik kimya konusundadır. Birincisi *Kimya-yı Uzvi* olup 1913 yılında yayımlanmıştır.⁴⁵ Bu kitap, Ziya Bey'in, Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi'nde verdiği Kimya-yı Uzvi dersinin “takrirleri”dir. Ziya Bey'in derste anlattıkları, aynı okul mezunlarından Mehmed Suphi tarafından kitaplaştırılmıştır. Kitapta içindekiler sayfası bulunmamaktadır. İlk sayfalarda kimyasal işlemler (destilasyon vd.), organik maddelerin bileşiminde bulunan elementler ve bunların (özellikle C,H,O) miktar tayin yöntemleri, organik moleküllerin yapısı (izomeri, tautomeri) hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın geri kalan kısmı alifatik ve aromatik hidrokarbonlara ayrılmıştır: doymuş ve doymamış hidrokarbonlar, alkil halojenürler, alkoller (özellikle polialkollerden gliserin), gliserinin yağ asitleriyle meydana getirdiği esterler (bitkisel ve hayvansal yağlar), aldehytler, mono ve polisakkaridler, yağ asitleri, aminler, amidler, üre, nitriller, siyanürler, aromatik hidrokarbonlar (benzen, toluen, fenol vd.) aromatik alkoller, aromatik ketonlar, aromatik aminler tanen, terpenler, kafur, boyar maddeler (indigo), heterosiklik bileşikler (pirazol, antipirin, piramidon vd.), “şibh kaleviyat” olarak isimlendirilen alkaloidler (atropin, kinin,..) ve diğer organik bileşikler. Kitap, bir genel organik kimya ders kitabıdır. 1977 ve 1985 yıllarında İstanbul Üniversitesi Kimya ve Eczacılık Fakülteleri öğrencileri için yazılmış iki organik kimya kitabı⁴⁶ ile karşılaştırıldığında, içerdiği konular hemen hemen aynı olmakla birlikte, son iki kitap daha ayrıntılıdır. Dr.Ziya, kitabının hangi eserden çeviri olduğunu veya hangi kaynaklardan yararlanılarak hazırlandığını bildirmemektedir. Ancak aynı durum, karşılaştırma yaptığımız 1977 ve 1985 tarihli iki yayında da görülmekte, bunların sonunda bibliyografya bulunmamaktadır.

Kimya-yı Uzvi de, bileşik isimleri genellikle iki türlü verilmiştir. Bileşiğin Fransızcası, ilk geçtiği yerde Latin harfleriyle verilmiş (Chlorophylle) ve okunuşu yanına arap harfleriyle (كلوروفيل klorofil) yazılmıştır. Takibeden sayfalarda, Arap harfli yazılışı kullanılmıştır. “Ethers oxydes” gibi tamlamalarda, “oxydes”in Osmanlıca veya Arapça karşılığı var olduğundan (humz), çeviri “humz-ı eter” şeklinde yapılmış ve bu terim kullanılmıştır.

Formüllere gelince, hepsi Latin harfleriyle yazılmıştır. Konu başlıkları da genellikle Fransızca ve Osmanlıca olarak verilmiştir. Örn. “Corps cyclique et corps acyclique – Dairevi ve gayri dairevi ecesam”; “Isométrie physique – Teşabih-i hikemî”. Son iki örnekte görüldüğü gibi, mümkün olduğu hallerde, Fransızca terimlerin transliterasyonu değil, Türkçe karşılığı kullanılmıştır. Ancak bileşik isimlerinde, bunların Osmanlıca karşılıkları olmadığı için, Fransızca ismin transliterasyonu yapılmıştır. Örn. Kinin, gliserin, piridin gibi.

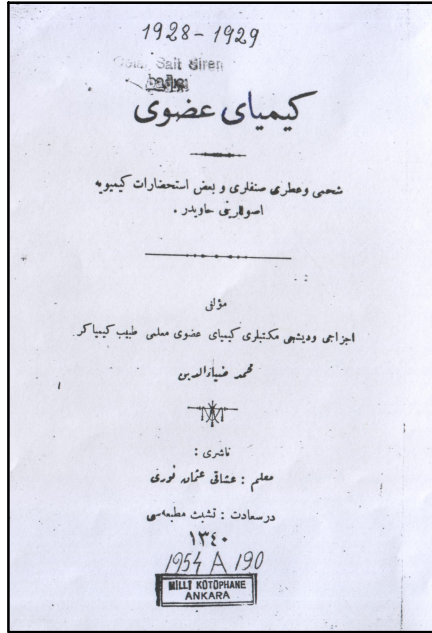
Mehmed Ziyaeddin, *Kimya-yı gayri uzvi*, 1331/1913, kapak sayfası ve s.36.

⁴⁴ *Genç Kimyager*, Sayı 9, (1 Mayıs 1328), s.148.

⁴⁵ Mehmed Ziyaeddin (Tıp Fakültesi Eczacı Mektebi Kimya-yı Uzvi Muallimi), *Kimya-yı Uzvi*, [Düzenleyen] Mehmed Suphi, Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul 1329-1331 [1913], 408 s.

⁴⁶ F.L.Breusch & E. Ulusoy, *Genel Organik Kimya*, İstanbul Üniv. Kimya Fak. Yay. No.34, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul 1977, 329 s.; N.Ergen., Ö.Ateş, A.Gürsoy, *Eczacılar İçin Organik Kimya*, İstanbul Üniv. Eczacılık Fak. Yay. No.50, 685 s.

Dr. Ziya Bey'in yine *Kimya-yı Uzvi* adını taşıyan 1340 (1924) tarihli bir diğer kitabı vardır.⁴⁷ İçerik bakımından 1913 baskısından pek farklı olmamakla birlikte, kapağında, "Şahmî ve itrî sınıfları ve bazı istihzarat-ı kimyeviye usullerini havidir" altbaşlığı yer almaktadır. Ayrıca, kapakta, kitabın ders notları olduğunu gösteren bir ibare ve bir öğrenci ismi bulunmamaktadır. Bu baskıda da içindikiler sayfası bulunmamaktadır. Mukaddime başlığı altında doğrudan konulara girilmektedir.

Mehmed Ziyaeddin, *Kimya-yı gayri uzvi*, 1340/1924, kapak sayfası ve s.324.

Türkiye'de yayımlanan ilk Türkçe organik kimya kitapları, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, tıp öğrencileri için yayımlanan ders kitaplarıdır. Bu on kadar kitabın bir kısmı yabancı dil kitaplardan yapılan derleme ve çevirilerdir. Charles Adolphe Wurtz⁴⁸ ve E.J.J. Langlebert⁴⁹ çeviri yapılan başlıca iki

⁴⁷ Mehmed Ziyaeddin (Eczacı ve Dişçi Mektepleri Kimya-yı Uzvi Muallimi Tabib Kimyager), *Kimya-yı Uzvi*, Naşiri Muallim Uşşaki Osman Nuri. Teşebbüs Matbaası, Dersaadet 1340 [1924], 332 + 3 s.

⁴⁸ Charles Adolphe Wurtz (1817-1884), Paris Tıp Fakültesi ve Paris Fen Fakültesi'nde kimya hocalığı yapmış ve organik bileşiklerin sentezi üzerindeki çalışmalarıyla tanınmıştır. Amonyakın ilk organik türevi olan etilamini sentezlemiştir. En tanınmış eseri *Dictionnaire de chimie pure et appliquée* (3 cilt, 1869-74; ek cilt 1880-86)dir. Türkçe'ye *Kimya-yı Uzvi-i Tibbi* adlı altında 1883 yılında çevrilen eseri *Traité élémentaire de chimie médicale, comprenant quelques notions de toxicologie et les principales applications de la chimie à la physiologie, à la pathologie, à la pharmacie et à l'hygiène* (2 cilt, 1864 - 1865) adlı kitabının ikinci cildi olmalıdır.

⁴⁹ Tıp doktoru Edmond Jean Joseph Langlebert'in (doğ. 1820) zührevi hastalıklar konusundaki çalışmaları yanında orta öğretimdeki öğrenciler ve bakalorea sınavlarına hazırlananlar için yazmış olduğu fizik,

isimdir. Diğer bir kısım kitap ise, öğrencilerin derslerde tuttıkları notların yine öğrenciler tarafından düzenlemesiyle yayımlanmıştır. Askeri ve sivil Tıbbiye hocalarından Nişan Hokasyan'ın (1848-1918), Faik Paşa Della Sudda'nın (1835-1913), Dr. Münir Münib Bey'in (1856-1895) organik kimya kitapları, ders notlarına dayanan kitaplardır. Kimya derslerinin tıbbiyelerin ilk senesinde (6. sınıf) okutuldukları göz önüne alındığında, bu kitaplar bugün "Organik Kimya'ya Giriş" başlığı altında yayımlanan kitaplara yakın içerik ve düzeydedir.

Ziya Bey'in organik kimya kitaplarının (1913, 1924) yayımlandığı yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, Tıbbiyelerde Dr. Ali Rıza Bey (1867-1904) ile Dr. Hâdi Faik (Saçlı, 1871-1951)'nin, Mekteb-i Harbiye'de ise bu okulun Baytar Sınıfları kimya hocası Osman Nuri (Eralp, 1876-1940)'in organik kimya kitabı kullanılmış olmalıdır. Mehmed Ziyaeddin'in ders notlarının öğrencisi Mehmet Suphi tarafından derlenip yayımlanması, Eczacılık Mektebi öğrencileri için bir organik kimya kitabı ihtiyacına yönelik olmalıdır.

Nazari ve Ameli Uzvi Kimya (1932)

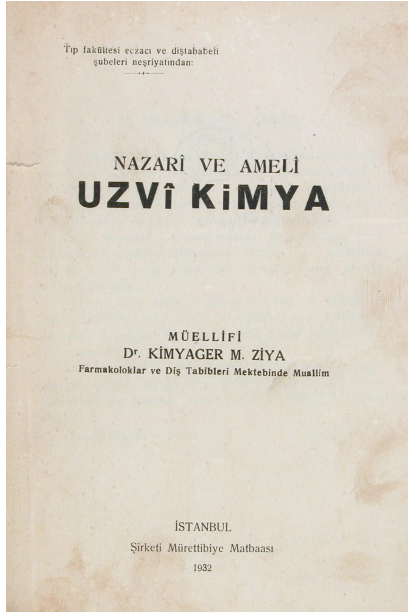
Dr. Ziya Bey'in yukarıda tanıtılan organik kimya kitabının iki baskısı da eski harflerle. Darülfünun'un lağvından ve Üniversite Reformu'ndan bir yıl önce, 1932 yılında, Ziya Bey'in *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya* adlı kitabı yayımlanır.⁵⁰ Harf Devrimi'nden sonra Latin harfleriyle yayımlanmış ilk organik kimya kitaplarından biri olan bu kitap, eski harfli baskıların yeniden düzenlenmiş ve yeni harflerle yazılmış şeklidir. Düzenleme ve çeviri işi, Eczacı Mektebi asistanlarından Bedriye Hanım⁵¹ tarafından yapılmıştır. Ziya Bey'in kitabın üzerindeki ünvanı "Dr. Kimyager" olarak belirtilmiştir. Kitap, yazarın sunuş yazısında belirttiğine göre yirmi seneyi geçen bir "tedris ve tettebbu"un (ders verme ve inceleme) sonucudur. Eserde, özellikle eczacılık ve tıpta kullanılan organik bileşiklere, bunların laboratuvarında elde yöntemlerine, özelliklerine yer verilmiştir. Organik bileşiklerin adları, bunların Fransızca okunuşlarıyla verildiği gibi (örnek: metanol, aldehit vb.), bazı kimya terimlerinin orijinal Fransızcaları da belirtilmiştir (örnek: totomeri/tautomérie) gibi. Molekül için zerre, asit için hamız, poli- için kesir (kesir nitriller), üre için cevher-i bevil, radikal için cezr, alkol için küül gibi Arapça kökenli terimler kullanılmış ise de bunlar fazla sayıda değildir. Dr. Ziya, İngiltere'de kimya öğrenimi görmüş olmasına rağmen, kitapta kullanılan terimlerde İngilizce'nin

kimya ve doğa bilimleri (jeoloji ve botanik) kitapları, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da elliden fazla baskı yapmıştır. Bazıları İspanyolca'ya da çevrilmiştir.

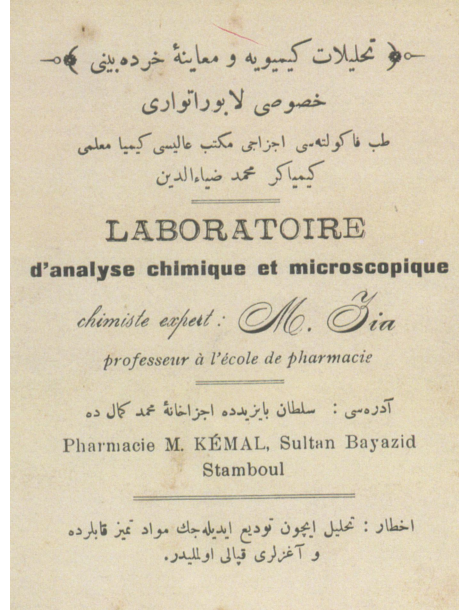
⁵⁰ M.Kimya (Dr.Kimyager), *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya*. Tıp Fakültesi Eczacı ve Diş Tababeti Şubeleri Neşriyatından, Şirket-i Mürretbiye Matbaası, İstanbul 1932, VIII + 344 s.

⁵¹ Eczacı Mektebi'nin ilk üç hanım mezunundan (1930) biri olan Bedriye Sirmen. T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fak. Yay. No.47, İstanbul 1985, s. 323.

izleri görülmemektedir. Bu da Cumhuriyet'in ilk on yılı sonunda, Fransızca'nın Türkiye'deki öğretim kurumlarındaki etkin konumuna işaret etmektedir.

Nazari ve Ameli Uzvi Kimya
(İstanbul 1932) Kapak sayfası.

Uzman Kimyager M. Ziya Bey'in, Eczacı Mekteb-i Alisi'nde kimya hocası iken, Mehmet Kemal Eczanesi'nde işlettiği özel laboratuvarın kartı (tarihsiz).

Analiz laboratuvarı ve Ziya Bey'in adını taşıyan ilaçlar

Dr. Ziya Bey, Eczacı Mektebi'nde hocalık yaptığı yıllarda (1908 sonrası), Beyazıt'taki "Mehmed Kemal Eczanesi" içinde, kimyasal ve mikroskopik analizler yaptığı özel bir laboratuvarı işlettiği anlaşılmaktadır: "Tahlilat-ı Kimyeviye ve Muayene-i Hurdebiniye Hususi Laboratuvarı". Bu laboratuvara ait Türkçe-Fransızca tanıtım kartı üzerinde Ziya Bey, doktor olarak değil, uzman kimyager (chimiste expert) ve "Tıp Fakültesi Eczacı Mekteb-i Alisi Kimya Muallimi" olarak tanıtılmıştır. Kartın üzerinde "Tahlil edilecek maddelerin temiz kaplarda ve ağız kapalı getirilmesi" ihtarının bulunması, aksi durumlarla sık karşılaşıldığını düşündürmektedir.

Dr. Ziya Bey'in adını taşıyan iki ilaç tesbit edilmiştir. Bunlardan birincisi Capsules Dr. Zia adını taşır ve Eczacı Andon Kololian⁵² tarafından

hazırlanmıştır. Bileşiminde yer alan maddelerin (Copahu, Cubeba ve Salol) üçünün de idrar ve döl yolları antiseptiği olması sebebiyle, ilaç muhtemelen belsoğukluğu (gonore) hastalığında kullanılmak üzere hazırlanmıştır. O yıllarda benzer karışımda ilaçlar piyasada bulunmaktaydı. *Revue Médico-pharmaceutique*'in (İstanbul) 1895, 1896 ve 1897 yıllarına ait çeşitli sayılarda yayımlanan ilaç ilanları, içinde salol bulunan kapsüllerin idrar yolları antiseptiği olarak kullanıldığını göstermektedir.⁵³

Kapsül Doktor Ziya

Kopahu, Kübebe, Salol ve saireden mürekkebirdir. Müstahzırın birinci sınıf eczacılardan Andon Kololian. Suret-i istimali yevmiye beşden sekize kadar alınacaktır. Fiyatı 15 kuruştur.

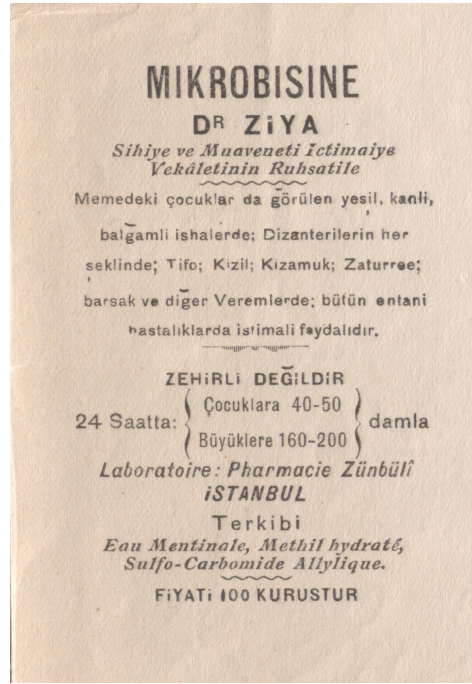
İkinci ilaç, Mikrobisine Dr. Ziya'dır. Elimizdeki pusulada, "Eau Mentinale, Methil hydraté, Sulfo-Carbomide Allylique" içeren bir damla olduğu, İstanbul'daki Pharmacie Zünbül'nin laboratuvarında imal edildiği ve "Memedekeki çocuklarda görülen yeşil, kanlı, balgamlı ishallerde, dizanterilerin her şeklinde, tifo, kızıl, kızamık, zaatürre, barsak ve diğer veremlerde, bütün entani hastalıklarda istimali faydalı" olduğu yazılıdır. Pozoloji: çocuklara günde 40-50 damla, büyüklere 160-200 damla olarak belirlenmiştir. Fiyatı 100 kuruştur. *Türk Eczacı Alemi*'nde 1931'de yayımlanan bir listeye göre, ilacın ruhsatı, 31.12.1930 tarihinden önce alınmıştır ve ruhsat sahibi Eczacı M.Rıdvan'dır. Bu kaynakta ilacın adı "Mikrobisidin Dr. Ziya" olarak verilmiştir.⁵⁴

Bordeaux, Palermo ve diğer yerlerde madalya ile ödüllendirilmiştir. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul, 2001, s.310.

⁵³ Örnek olarak bkz: "Antiseptie des voies urinaires par les Capsules Raquin. Les Capsules Raquin au salol, au salol-santal ou à l'essence de santal, sont les antiseptiques les plus employés contre toutes les affections des voies urinaires. Exiger le Timbre de l'Union des Fabricants." RMPH, 8e Année, No.4, 30 Avril 1895, s.64.

⁵⁴ "1562 numaralı ispençiyari ve tıbbî müstahzarlar hakkındaki kanun neşri tarihinden itibaren 31.12.1930 tarihine kadar ruhsatnamesi verilen ve ecnebi müstahzarlar listesidir", *Türk Eczacı Alemi*, Sene 5, No.5-6, Haziran-Temmuz 1931, s.9.

⁵² Eczacı Antoine Cololian (Andon Kololian) (Üsküdar/İstanbul 1862 – İstanbul 1918). 1883'te İstanbul'da mezun olmuştur. Üsküdar, Tophane, Osmanbey ve Şişli'de eczane işletmiştir. Savaş döneminde Selimiye Kışlası'nda görev almıştır. Jelatinli hint yağı kapsülleriyle tanınmış, hazırladığı ürünler Paris,

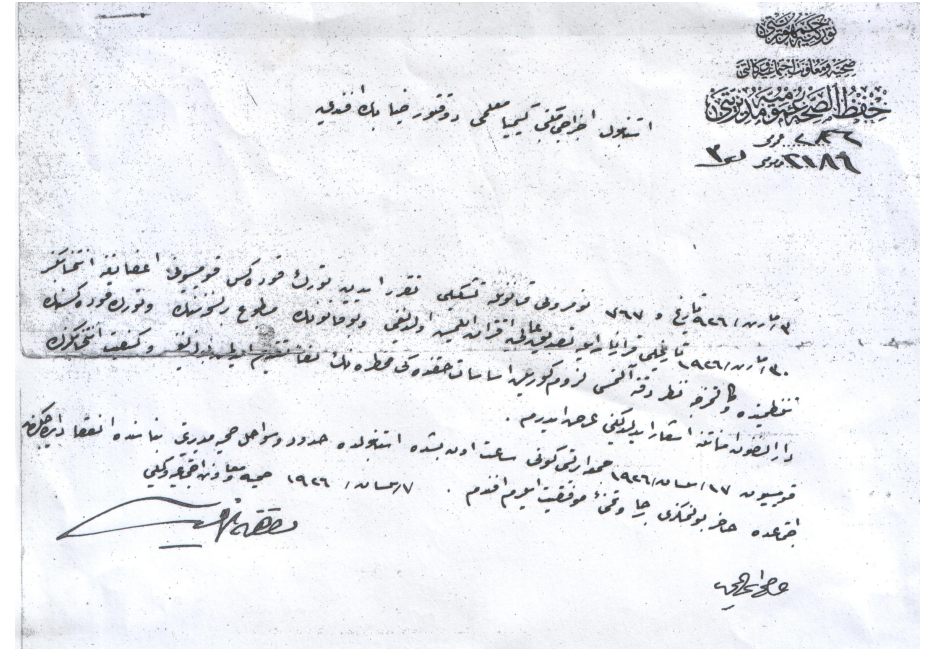
Kodeks komisyonu üyeliği

Dr. Ziya Bey, “Türk Kodeksi Hakkında Kanun” (3 Mart 1926 ve 767 numaralı) uyarınca bir Türk Kodeksi (farmakopesi) hazırlamak üzere kurulan komisyonda görev alan üyelerden biridir. Başkanlığını Dr. Neşet Ömer İrdelp’in yaptığı “Kodeks Komisyonu”nda dönemin tanınmış hekim ve eczacıları biraraya getirilmiştir. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti tarafından kurulan komisyonun üç yıl (1926-1929) süren çalışması sonucunda hazırlanan kodeks, 1930’da yayımlanmıştır.⁵⁵ Kodeks çalışmaları başlamadan önce komisyon üyelerine “Türk Kodeksi Esasatı Hakkında Muhtıra” başlığını taşıyan bir “muhtıra” gönderilmiştir. T.C. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye

Vekaleti Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdüriyeti’nin antetli kağıdına basılmış ve aynı müdüriyetin mührünü taşıyan bu muhtırada, kodeksin hazırlanma gerekçeleri yanında, bu kodeks hazırlanırken gözönünde tutulması gereken hususlar da yer almaktadır.⁵⁶ Muhtıra ile beraber Dr.Ziya Bey’e hitaben bir davet yazısı gönderilmiştir. 7 Nisan 1926 tarihli ve Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Refik Saydam’ın imzasını taşıyan yazıda, komisyonun 17 Nisan 1926 Cumartesi günü İstanbul’da Hudud ve Sevahil Sıhhiye Müdüriyeti binasında toplanacağı bildirilmektedir.

⁵⁵ Dr. Akil Muhtar Özden, Dr. Refik Güran, Dr. Tevfik Salim Sağlam, Dr. İbrahim Edhem Ulagay, Eczacı Dr. Fuat Mehmet Mirel, Eczacı Hasan Rauf Görgülü, Eczacı Mustafa Nail Soydan, Mehmet Halit Civelekoğlu, Şahap Sıtkı Krom ve Dr. Ziya Ülken’den oluşan komisyon, komisyonun toplu resmi ve Türkiye’de kullanılan kodeksler için bkz. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay. No.47, İstanbul 1985, s. 379-380.

⁵⁶ Dr. Ziya Bey’in evrakı arasında bulunan bu muhtıranın Latin harflerine transliterasyonu makalemizin ekinde verilmiştir. Rengi hayli solmuş olan orijinal metni burada yayımlamak teknik bakımdan mümkün olmamıştır.

Kodeks Komisyonu’na davet mektubu (7 Nisan 1926)

Muhtıra’dan anlaşıldığına göre, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’de 1908 Fransız kodeksi kullanılmaktadır. Ancak Fransız kodeksinin, diğer uygar ülkelerde kullanılan kodekslere göre daha az gelişmiş olduğu ve özellikle de son yıllarda kimya ve ilaç sanayiinde görülen gelişmeleri yansıtmadığı görüşü hakimdir. Tıp dünyasının kullandığı yeni ilaçlar ve maddeler kodekste yer almadığı takdirde bunların ithali mümkün olmamaktadır. Zira, ülkeye giren ilaçlar, gümrük kimyagerleri tarafından incelenmekte ve kodekse uygun olmayanlara ithal izni verilmemektedir. Bu durum, ticari işlemleri engellediği ve geciktirdiği gibi, ilaçların girişine izin verilse bile, bunların kodekse uygunluğu kontrol edilemediği için “sıhhat-i umumiye duçar” olmaktadır. Diğer taraftan, ilaçların büyük kısmı Almanya, bir kısmı İngiltere ve küçük bir kısmı da Fransa’dan ithal edilmektedir. Fransa’dan başka ülkelere gelen ilaçların Fransız kodeksine uygunluğunu beklemek “haksızlık” olacağı gibi, işlemlerde “zorluklar” yaşanmakta ve “halkın sıhhati namına zararları da hissedilmektedir.” Ayrıca, Fransız kodeksi bir eczanede bulunması gereken asgari ilaç, alet ve edevatı göstermediği için bir rehber olmaktan uzaktır. Nihayet, Fransız kodeksi Türk eczacı ve kimyagerlerinin çoğunun iyice vakıf olmadığı bir dille yazılmıştır ve milletin kendi diliyle yazılmış bir kodekse sahip olması çok doğaldır.

Bu gerekçeler arasında halkın sağlığının zarar görmesini engelleme bulursa da, yeni bir kodeksin çıkarılmasının temelinde özellikle Almanya ve İngiltere'den Türkiye'ye ilaç ithal eden tüccarların veya Türkiye'ye ilaç ihraç eden yabancı şirketlerin sıkıntılarını giderme niyetinin bulunduğu düşünmek mümkündür. Her ne kadar muhtırada “milletimizin kendi alemlerinin mesaisi mahsulü” bir kodeks istemesinin doğal olduğu ve vekaletin bu gereksinimi temine çalıştığı belirtilse de, gerek 1930 kodeksi, gerekse sonraki yıllarda yayımlanan kodeksler “Türk Kodeksi” ismini taşımakla beraber hiçbir gerçek anlamda “millî” bir kodeks olmamıştır.⁵⁷ Dolayısıyla aralarında Ziya Bey'in de bulunduğu tanınmış hekim ve eczacıların kodeks hazırlama çalışması, büyük ölçüde bir çeviri-derleme faaliyeti olarak kalmıştır.

Sonuç

Ziya Bey, 1933 Üniversite reformu sırasında Darülfünun'dan ayrıldığında 63 yaşındadır. Birkaç yıl tekrar Gümrük'te çalıştıktan sonra bu görevinden çekilmiş, ailesi içinde “âsude ve münzevî” bir hayat geçirmeyi tercih etmiştir.⁵⁸ Tıbbiye'den sınıf arkadaşı olan Dr. Hüseyinzade Ali Bey (Turan, 1864-1940)⁵⁹ ile ailecek görüşmeleri⁶⁰ belki bu yıllarda devam etmiştir. Doktorlar çevresi ile ilişkilerini de sürdürmüş gibi görünmektedir: Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyeti'nin tababette 50 seneyi tamamlamış hekimler şerefine 1945 yılında düzenlediği törene katılmıştır.⁶¹

Arkadaşları arasında İttihad ve Terakki üyeleri bulunmasına rağmen, siyasete atılmamış ve İttihad ve Terakki yönetimi döneminde idari görev kabul etmemiş olan Ziya Bey, hayatının büyük kısmında gümrük kimyageri ve organik kimya hocası olarak hizmet vermiştir. Eczacı Mekteb-i Alisi'ndeki

⁵⁷ Bunların hepsi de ülke drogları, kimya sanayii, hekim ve hastanelerin gereksinimleri, eczanelerin ihtiyaçları ve olanakları yeterince dikkate alınmadan Alman, İsviçre, Amerikan veya diğer ülkelerin farmakopelerinden çeviri yoluyla hazırlanmışlardır ve ülke koşullarının dışında kalmışlardır. 1930 kodeksinde hidrofil pamuk için verilen özelliklerin Alman ve İsviçre kodekslerinden alınmış olması, Türk pamuğunun uzun müddet Türk kodeksine uygun olmadığı haklı gerekçesiyle Türk hastahanelerinde kullanılmasında büyük güçlükler çıkarmıştır. Turhan Baytop, *a.g.e.*, s.381-383.

⁵⁸ [Hilmi Ziya Ülken], “Merhum Profesör Dr. Ziya Ülken,” *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1951.

⁵⁹ 1864'te Salyan'da (Baku'nun bir kasabası) doğmuştur. St.Petersburg Üniversitesi'nde Fizik-matematik okuduktan sonra 1889'da İstanbul'a gelmiş, 1895'te Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'den mezun olmuş, Deri ve Frengi Hastalıkları Kliniği'ne asistan olarak tayin edilmiştir. Yunan Harbi'ne operatör muavini olarak katılmış, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesi olması sebebiyle 1903'te Kafkasya'ya kaçmak zorunda kalmış, 1910'da tekrar İstanbul'a gelmiş, Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Seririyat Şefliği'ne tayin edilmiştir. Bu tarihten ölümüne (1940) kadar İstanbul'da yaşamış, Tıp Fakültesi'nde öğretim üyeliğini sürdürmüş, gazetelerde yazılar yazarak, konferanslar vererek, Avrupa'daki kongrelere katılarak Türk dünyasını tanıtmaya ve birleştirme yolunda hizmet vermiştir. Ali Haydar Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay. Ankara 1998.

⁶⁰ A.Haydar Bayat, *Hüseyinzade Ali Bey*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay. Ankara 1998, s. 328, s.21.

⁶¹ *50 Sene Tababet Hayatı Yaşamış Meslektaşlar Şerefine ve Türk Hekimleri Dostluk ve Yardım Cemiyetinin 25. senei devriyesini tesit maksadile 14 İkcikanun 1945 tarihinde Tokatlıyan salonlarında tertib edilen merasim hatırası.*

görevi sırasında kodeks çalışmalarına da katılmıştır. Ders notları yayımlanmış ve bunlar zamanla geliştirilerek, üç baskısı yapılan bir ders kitabına dönüşmüştür. Bunların dışında herhangi bir yayımına ratlayamadık. İngiltere'de iyi bir kimya öğrenimi görmesine rağmen, İstanbul'a döndükten sonra çalıştığı kurumlarda araştırma yaptığına dair bilgi bulamadık.

Dr. Ziya Bey'in, kendisi gibi kimya öğrenimi görmek için Avrupa'ya gönderilen üç sınıf arkadaşına nazaran daha talihli, düzenli ve sakin bir hayatı olduğu söylenebilir. Arkadaşlarından Dr. Nureddin Ramiz 1897'de Yunan Savaşı'nda hayatını kaybetmiş; Dr. Hikmet Emin'in yaşamının büyük bir kısmı askeri hekim olarak cephelerde ve Anadolu ve Rumeli hastanelerinde geçmiştir; Dr. Cevat Mazhar ise parlak bir meslek hayatının sonunda intihar etmiştir.

EK I

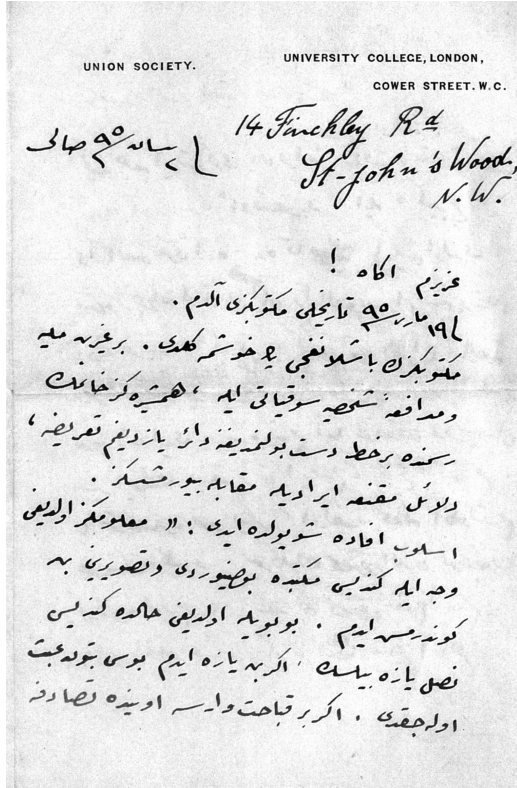
Dr. Kimyager Mehmed Ziya bey'in mektuplarında İngiltere izlenimleri

Ailesinin arşivinde, Ziya Bey'in İngiltere'den akrabalarına yazdığı 42 mektup bulunmaktadır. Bunların dört tanesi annesine, biri kızkardeşi Melek Hanım'a, diğerleri ise ablası Sıdika Hanım'ın oğlu Ağâh Bey'e yazdığı mektuplardır. En erken tarihli mektup 10 Eylül 1893 tarihlidir ve annesine yazılmıştır. En son tarihli mektup ise, Ağâh Bey'e yazılan 10 Ekim 1898 tarihli mektuptur. Mektuplaşma Londra ile İstanbul, Beyrut ve Mudanya arasında yapılmıştır.

Ziya Bey, mektuplarında gerek Londra'daki yaşantı, gerekse tatillerde ziyaret ettiği bölgeler hakkında bilgi verdiği gibi, İngilizler hakkındaki düşüncelerini de yazmıştır. Ağâh Bey'e öğütler verdiği, onun maneviyatını yükseltmeye çalıştığı mektuplar da vardır. Aşağıda, bu mektuplardan bazı alıntılar yapılmıştır. Bunlar, Ziya Bey'in düşünce yapısını ve onun yurt dışında dikkatini çeken hususları aydınlatacağını düşünüyoruz.

Ağâh Bey'e verdiği öğütlerin bir kısmı, onun eğitimiyle ilgilidir: “Sınıfın ilerisine gerisini göz dikmeyiniz. Hakikaten birşey öğrenmeye çalışınız” (27 Temmuz 1898). Matematik ve müzik derslerine önem vermesini ister. Ancak bu müzik alaturka musiki değildir: “Sakin bizim alaturka musiki ile vaktinizi kaybetmeyiniz. Esası olmadığı, monoton olduğu için izaa-i evkattır. Alafranga musiki fen gibidir. İbtida alışmayanlara vahşi görünürse de sonrası gayet tatlı gelir.” Fransızca yanında İngilizce de öğrenmek gereklidir. Zira, İngilizce'nin “dünyada en müfid bir lisan olduğu, ancak o lisan öğrenildikten sonra anlaşılır. Tarih ezberlenmez, geometri zor olmakla birlikte uğraştıktan sonra en güç yerleri bile hoşça gitmeye başlar. Coğrafyayı harita üzerinde çalışmak gerekir. Ziya Bey, din dersleri “sınıf geçmek için ezberlemek evla” bulur. Bu derslerin mekteplere sokulmamasını tercih eder ve yazılıştaki muğlaklık konuların anlaşılmasını zorlaştırdığı için gençleri bizar ettiğini yazar (23 Nisan 1895).

Bazı mektuplarda ise Ağâh'ın sorduğu soruları cevaplamaya çalışır: “Bir pederin mi evladda, bir evladın mı pederde mi hakkı ziyadedir?” sorusuna uzun bir cevap yazar.

Ziya Bey'in tatillerde mümkün olduğu kadar Londra dışına çıkmaya çalışmıştır. 1894 yılı Nisan ayında, “kimyayı bir kere gözden geçirmeğe mecbur” olduğu için Paskalya tatilinde herkes gibi kırlara gidememiştir. “Ben Londra'dan yarım saat dışarıya çıkamadım” ifadesi, gördüğü yoğun eğitiminin bir neticesi olsa gerek. Ancak Ziya Bey, özellikle yaz tatillerinde, çevreyi görmek için Londra dışına çıkmıştır. 1894 yılı yazında Paris'e gitmiştir.⁶² Paris'te en az 15 gün kaldığını tahmin ediyoruz. Burada müzeleri gezmiş, Paris'te yaşayan Türkler ile görüşmüştür. Paris'te 50-60 kadar Türk olduğunu, her gün oturduğu kahvede İstanbul'daki gibi Türkçe işittiğini yazmaktadır. Paris'ten sonra arkadaşı

Nureddin Efendi⁶³ ile Brüksel yolu ile Anvers Sergisi'ne gideceğini ve oradan Londra'ya döneceğini bildirmektedir.

Bir mektubunda, Londra'da hiçbir Türk vatandaşı göremediğini yazmış ve bu durumun onun İngilizce öğrenmesine yardımcı olduğunu belirtmiştir. Ancak, çok sık olmasa da, sefaret mensuplarıyla görüştüğü anlaşılmaktadır. Bu görüşmeler genellikle, İstanbul'dan gönderilecek parayı tahsil işlemleri içindir. Ancak bir keresinde, sefaret kâtipleri ile birlikte Ümit Burnu'ndaki Mekteb-i Osmani muallimlerinden Ahmed Ataullah Efendi'nin akşam yemeği davetine katılır. Davet sonrası gözlem ve düşüncelerini Ağâh'a aşağıdaki şekilde aktarır (27 Nisan 1895):

⁶² Annesine yazdığı 17 Temmuz 310 tarihli mektup.

⁶³ 1893 yılında Ziya Bey ile aynı grupta Avrupa'ya gönderilen ancak 1897 Yunan Savaşı'nda hayatını kaybeden Mekteb-i Tıbbiye mezunlarından Dr. Nureddin Ramiz Efendi olabilir. Nureddin Efendi de Ziya Bey gibi kimya okumaktadır.

“Yemekten sonra sahib-i hane kızlarını piyano çalmaları için davet etti. Hanım kızlardan biri onaltı onyediy yaşlarında, diğeri de ondan küçük idi. Hâzirün ile bade'l-musâfahe piyano başına oturup birbirini müteakip iki kız karındaş parmağı ağızda iki sıra dişler arasında bırakacak kadar bir fevkaladelik ile hem oynadılar hem çaldılar. Kendileriyle mukaleme tabii İngilizce edildi. İngiliz usulünde terbiye görmüş olan bu matmazellerin terbiye ve din hususundaki etkâr-ı mütekidelerine hayrette kaldım. Her sorduğum suale bir erkekten ziyade muvafık cevap aldım. Cenubî Afrika'da yirmi bin kadar Muhammedî varmış. Gayet çalışkan imişler, kadınlar mestur gezmezler, yalnız başlarına bir örtü örterlermiş. Hele kızları terbiye etmemek ve eve gelen dostlardan kaçırarak indlerinde su-i ahlâka delâlet edermiş. Ha yazmaya unuttuyordum. Pederleri bizim en müteassıblardan mutekid halis bir müslüman. Bizde kadınların tamamen kaçtıklarını ve kızlardan ekserisinin terbiyesiz büyüdüklerini ve çabucak erkekten kaçırıldıklarını söyledim. Taaccüb etti.”

Ümit Burnu'ndaki Mekteb-i Osmani muallimlerinden Ahmed Ataullah Efendi'nin Dr. Kimyager Ziya Bey'e, 27 Şevval 1312 (23 Nisan 1895) tarihinde Londra'da verdiği resmi. Arkası ithafı olan bu resim, İstanbul'da Galata Karaköy'deki Manukyan Hanı içindeki Sofiano & Mitaraki'nin “Fotoğrafhane-i Osmaniye”sinde çekilmiştir.

Ziya Bey, Londra hayatını Paris'e göre daha sakin bulmuştur ve bundan memnundur. Ancak Londra'daki sis ve soğuk, Ziya Bey için “can sıkıcı bir amalgam” oluşturur.” Kış aylarının “cisme yorgunluk veren” havasından şikayet etmekte, “köylerin, şehirlerin, hayvanat ve insanların suyun altında mahv ü helak olduklarını yazmaktadır (20 Mart 1897). Londra'nın sisini bir başka mektubunda ayrıntısıyla tarif eder (23 Teşrin-i sâni 97)

“Süphesiz Londra'nın sisine (İngilizce sisin derecesine göre ayrı ayrı isimler vardır) dair pek çok şey işitmiş, okumuşsunuz ve ben de yazmışımdır. Fakat onun nasıl bir sis olduğunu, nasıl bir renkte, kesafette, rezalette olduğuna dair henüz iyice bir fikir hasıl etmemişsinizdir. İstanbul'da da kış zamanı sis olur, insan zekafını göremez, vapurlar birbirine çatar, yollarını kaybederler ve daha sair sizin zikrettiğiniz gibi garabetler vaki olur. Fakat o sis beyaz ve insana zararsızdır. Burada sisi kara, kurumlu, kesif ve rabıttır. Günün her bir saatinde Londra'nın üzerine çöker. Gece, sabah, öğle, akşam zamanları bundan muaf değildir. Sokakta bulunuyorsanız vay halinize! Burnunuz, kulağınız, boğazınıza kurum dolar, sizi öksürtür durur. Vapur bacası başınızdaki aşağı geçirilmiş sanırsınız. Her adımda bir adama çatar, karınca ayağıyla ancak ilerleyebilirsiniz. Omnibüs

üzerinde iseniz ecvaf-ı vechiyyeyi ve yüzü telvis etmekten başka bir maniası olamaz. Mania sizin kendinizde olmaz fakat omnibus ilerlemez, ilerlerse ya diğer omnibus arkadaşına veya arabanın birine çarpar. Bu gibi hallerde her taraftan bir seda, bir gürültü gelir, onlar kaldırıma çıkmaya, arabalar birbirinin içine girmeye başlar. Sokak fenerleri bu hususta delâletten acizdirler. Ancak meşalelerle istikamet tayin edilebilir. Bir hal ki tasavvura sığmaz. Yanbaşınıza diğer bir omnibus gelmiş durur da göremezsiniz: bir hercümercdir gider. Rüya görmek gibi her şey zulmat içinde geçer.”

1894 Aralık ayında, muhtemelen Noel tatilinde Londra dışındadır. Bir mektubunda Margeyt'ten yeni döndüğünü ve Londra'ya şimendifer ile girerken, her zaman olduğu gibi vücudunu bir “hiss-i azim” kapladığını anlatır. Birçok şehrin birleşmesinden oluşan bir memleket olarak tarif ettiği Londra'ya trenle gelişini Ağah'a bir mektubunda şöyle tasvir eder:

“Her Londra'ya giren şimendifer solucan gibi yerlerin altından sıyrılmakta, demir köprüler üzerinde kâh evlerle bir hiza olmakta kâh da kediler gibi damların üzerinden sıçramakta, bazen de köprülerin altından geçtiği zaman üzerinden de başka bir tren seyretmekte ve yolcuları bir velvele-i azime içinde bırakmaktadır.” (27 Kanun-ı Evvel 94 Perşembe).

Hafta sonlarında genellikle Londra içinde kalmıştır. Sultanahmet'teki At Meydanı'nın büyüklüğünde bir alanın kubbe ile kapanmış şekli olarak tarif ettiği Olympia'da açılan sergileri gezmiştir. Orada, her yıl bir başka şehrin küçük örneklerini inşa ettiklerini, 1893 yılında ise İstanbul'un bir temsilini yapmış olduklarını anlatır. Binbirdirek'yle, İstanbul kayıklarıyla, İstanbul kayıkçılarını kıyafetleriyle ve İstanbul'un büyük bir panoramasıyla birlikte çok güzel bir İstanbul yarattıklarını anlatır (27 Kanun-ı Evvel 94 Perşembe; 4 Şubat 95 Pazartesi). 1895 kışında, göl ve nehirlerin donması üzerine, birçok Londra'lı gibi Pazar günü “patinaj” yapmayı denemiştir. Denemesinin fiyasko ile sonuçlandığını tatlı bir dille anlatmıştır (23 Mart 95 Pazartesi). En ciddi kişilerin bile buz paneti kaymayı önemsemelerini biraz hayretle karşılamıştır:

“Londra'nın en ileri alimlerinden biri olan kimya hocam [Ramsay] bile buz üzerinde kayıp kaymadığını bir ehemmiyetle sordu. En ciddi bir adam, en âdi bir oyuna bir vazife derecesinde ehemmiyet verir.” (25 Şubat 1895).

Ziya Bey, Londra'da operaya, tiyatroya gittiği gibi Türk güreşlerini de izlemiş, dünyanın “en birinci muganniyesi Madam Pati”yi dinlemiştir. Opera gecesini şöyle anlatır (25 Haziran 1895):

”Kadındaki sesnin halâveti, yumuşaklığı, düzgünlüğü dünyada başkasında yok diyorlar. Bilmem. Ben hüküm için acizim, yalnız temyiz edebildiğim iki seneye karib müddetten beri iştmiş olduğum sair muganniyelere nisbeten bunu en âlâsı buldum. Operadaki fiyatları hiç sormayınız. Ben tiyatronun ta bala-yı zerinde amfiteatrları da dördüncü sırada bir kanapeye bir İngiliz lirası ve bir şilin verdim.

İsraf mı diyeceksiniz. Ne dersiniz deyiniz işte bir kere oldu. Oturduğum mahal ta kral familyası locasının karşısında idi. İmparatoriçeden ma-ada hemen hepsi orada idi. O zînet, mücevheratı hiç sormayınız, insanı daima hayale vardiıyor.”

Sarah Bernhard'ı Victor Sardou'nun son eseri “Gismonda”da seyretmeye gitmiştir. Gerek Bernhard'ın oyununu, gerek dekoru ve eseri hayranlıkla tanımlar (2 Haziran 95 Pazar):

“Dün akşam Türk pehlivanlarının güreşmelerini seyre gidiyordum. Tebdil-i fikir ile Sarah Bernhard'ın oyununu seyretmeye gittim. Bilmem bu meşhur aktristi biliyor musunuz? Oyun oynamayı bir sanat-ı ulviye derecesine getirmiş, en büyük mukallide-i tabiat, zamanın en mahire aktristi. Oyun fransızca, muharrir-i meşhur Viktor Sardou'nun son eseri Jizmonda nâm eser-i faciadır. Eserde mevzu-i bahis hıristiyaniyetin ilk intişarı ve papaların nüfuzları cari olduğu zamana ait. Sahne be-derece-i mükemmelede menazır fevkalade bir surette irae olunmuş idi. Benim Fransızcam için oyun güzel bir mizan-ı tedkik oldu. Tessüf ederim birkaç kelimeden başka anlamak mümkün olamadı. O güzel lisanı bütün bütün zayi etme derecelerine gelmişim. Hissiyat-ı latife ve ulviyyeyi alaim-i nefret ve dehşeti, hüznü, meserreti son derecede tabii taklid ediyor. İfadat-ı vechiyyesine hasr-ı nazar edip de meclub-i hayran olmamak kabil değil. Ölüm. Nasıl olduğunu hiç görmemiş olanlara hakiki bir ders gösteriyor. Sinni elliye yaklaşmış ve belki de geçmiş olduğunu nazar-ı mülahazanıza alacak olursanız mehareetine şaşmamak hiç de acep gelmiyor.”

1895 İskoçya gezisi

1895 yılı Ağustos ayında İskoçya'ya gider. Londra'ya döndükten bir müddet sonra ve yaklaşık birer ay ara ile yalnızca İskoçya izlenimlerini içeren 12 özel mektup yazmıştır. Elimizdeki 8. mektup geziden yaklaşık 14 ay sonra kaleme alınmıştır. Onikinci mektubunu da 28 Nisan 1897 tarihli mektubuyla birlikte İstanbul'a göndermiştir. Mektupların içinde verilen tarihlerden İskoçya gezisinin yaklaşık 3 hafta sürdüğünü anlıyoruz. Dağ ve göl manzaralı resimleri olan kağıtlara yazılmış bu mektupları kendisi “seyahatname” olarak nitelendirmiş ve bunları, Ağah'a yazdığı mektupların ekinde peyder pey İstanbul'a göndermiştir. Ziya Bey, önceleri bunları “bir gazetede yayımlanacak kadar musanna ve süslü” bulmaz. Ancak sonraki aylarda, Ağah'tan bunları İstanbul'daki gazetelere götürmesini ister. Ayrıca, İstanbul gazetelerine Londra haberleri veren yazılar gönderebileceğini de bildirmesini ister.

“Seyahatname-mektup”ların birincisi kayıptır. İkinci mektuptan (6 Eylül 1895) anlaşıldığına göre, trenle gittiği İskoçya'daki ilk durağı, “inişli-yokuşlu bir şehir” olarak tarif ettiği Glasgow'dur. İkinci durak, 1,5 gün kaldığı Edinburg'dur. Burada, 4-5 sene evvel İstanbul'da adını duyduğu köprüyü (Forth Bridge) görmüştür. Forth Nehri üzerinde 1883-90 yılları arasında inşa edilen ve 2,5 km uzunluğunda olan bu köprünün büyüklüğünü anlatmak için, “Beyazıt ile Galata kuleleri arasını birleştirebilecek bir köprü” ifadesini kullanır.

Edinburg'dan Kuzey yönüne doğru, "seyyahları İskoçya'ya celbeden menazır-ı tabiiyenin müctebi buldukları mahal" olan göller bölgesine doğru trenle ilerler. Tren'in gitmediği yerlere, "İngiltere'de şimendifer icadından önce kullanılan tek ulaşım aracı olan ve yaklaşık 15-20 kişi taşıyan dört atlı "kır arabası"na yani "char à banc"a biner. "İtidal otelleri" olarak tanımladığı "Temperance hotels"den birinde geceler. Alkollü içki satışı yapılmayan bu misafirhanelerin halkı içkiden korumak için en kolay çare olduğunu yazar.⁶⁴ İngiltere'de ilk gördüğü göl, Loch Venachar'dır. Loch Katrine üzerindeki adaları istimbote (steamer) ile gezer. Loch Lomond'da, İngiltere'de ilk şelaleyi görür. Gördüklerinden etkilenmiştir (16 Eylül 1895 tarihli 3. mektup):

"Sabahtan akşama kadar arabadan vapura, vapurdan arabaya sonra yine vapura nakl ede ede geçtiğim yerlerde her biri gözlerin alışmadığı ve ancak hayalin varabileceği menazır-ı nadireyi göre göre dimağım bir mest haline gelmişti."

Lomond gölünden kuzeye doğru yol alır. "Heybetli dağlarla kuşatılmış şirin göller, latif vadiler, kırlar" geçtikten sonra Fort William'da, otelin misafir odasındaki kanapede geceler. Ertesi gün İngiltere'nin en yüksek dağı Ben Nevis dağına eteklerine gider. Tepesinde bir rasathanenin ve telgraf merkezinin olduğunu bildirir. Fort William'dan vapura binerek Güney Doğu'ya doğru iner ve Oban kasabasına ulaşır. Rıhtımı, denize nazır kârgir otellerini, adaları, yatları, yelkenleri, vapurları ile bu tarihi kasaba pek dikkat çekicidir (23 Eylül 1895 tarihli 4. mektup).

Beşinci mektup kayıp olduğu için Oban ile Glasgow arasında nereleri gördüğünü bilemiyoruz. Ancak Glasgow'un en büyük ve aynı zamanda zarif binasının, park içindeki "Darülfunun" olduğunu yazar. (27 Teşrin-i evvel/Ekim 1895 tarihli altıncı mektup). Artık Londra'ya dönüş başlamıştır. Cumbria göller bölgesinden geçer. Bu bölgedeki Keswick kasabasında bulunan kurşun kalem fabrikasını ziyaret eder ve kurşun kalem üretimini anlatır: Grafit öğütülüp çamur hale getirilir, küçük ve ince bir delikten çekilir, kurutulur ve "dağ servisi"nin içi oyulup içine grafit çubuk yerleştirilir. "Hayal-i fener" (*lanterna magica*)⁶⁵ ile bölgenin renkli resimlerinin gösterilen ve "musiki taşları"

⁶⁴ Bu oteller, ondokuzuncu yüzyılın ortasında, Sanayi Devrimi'nin merkezi olan Lancashire ve çevresinde yaşayan ve aşırı alkol alan işçi sınıfının alkol tüketimini azaltmak için doğan "ılımlılık akımı"nın (Temperance movement) bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, alkol tüketimini sınırlamaya yönelik olan bu hareket, daha sonra içki tüketiminin tamamen yasaklanmasını savunmuştur. Yüzyılın sonuna doğru, bu akımı destekleyen cemiyetlerin baskısıyla içki tüketim kanunlarında değişiklikler yapılmış, "pub"ların bir kısmının içki satış izni iptal edilerek bunlar, içki satışı yapılmayan otellere (Temperance hotels) veya kahvehaneye dönüştürülmüştür. http://www.historyofalcoholanddrugs.typepad.com/alcohol_and_drugs_history/

⁶⁵ "Hayal-i fener", Avrupa'da "lanterna magica" (sihirli fener) veya sadece "lanterna" olarak tanınan ve günümüzdeki slayt projektörlerinin ilk örnekleri olarak tanımlanabilen makinedir. Bu aletin ve slaytlarının üretimi ve kullanımı İngiltere'de 1870li yıllarda hızla yaygınlaşmıştır. 1880 ile 1890 arasında yalnızca Londra'da bu aleti imal eden 30'a yakın firma bulunmaktadır. 1895'de Lumière

(ksilofon)⁶⁶ ile müzik yapılan gösteriyi izler (29 Kanun-ı evvel/Aralık 1895 tarihli yedinci mektup). Keswick civarındaki gölleri (bunlardan birisi Derwent gölüdür) gezer (29 Mayıs 1896 tarihli sekizinci mektup). Grasmere'de spor müsabakalarını izler: koşma, güreş, zıplama (sırıkla yüksek atlama), tazı yarışı, dağa çıkma. Bu yarışlar için aşağıdaki kısa yorumu verir (8 Teşrin-i evvel/Ekim 1896 tarihli dokuzuncu mektup):

"Adi düzlükte koşuş için fazla tafsilata lüzum görmem. İstanbul'daki tulumbacıların seğirdişleri bize malımdır. Tazıların yarışı (3 düzine kadar) hem garip, hem eğlencelidir."

Takibeden mektuplar (10., 11. ve 12.) tarihsizdir. Göl, mağra, şelale gezilerini ve bunlar arasındaki yolculuğunu, yoğun yağmur ve sis altındaki gezisini ve başına gelen aksilikleri anlatır.

1896 Galler bölgesi gezisi

1896 yılı Ağustos ayında ise, demiryolu şirketinin fiyatları yarı yarıya ucuzlatmasından yararlanarak 15 günlük Galler bölgesi gezisine gider. Geziyle ilgili bilgiler genellikle doğal çevre ile bilgilerdir ve gezdiği yerlerin ismini vermez (18 Ağustos 1896):

"Şimendifer kompartmanı müddet-i seyahatte kamilen dolu kalıp herkese nefes almak için sadırına hareket verebilecek kadar mahal vardı. Ucuz etin yahnisi meğer her yerde tatsız olur imiş. Gittiğim yerde mütemadiyyen bir hafta oturdum. Burası mürtefi bir dağın eteğinde idi.. Gerek rüzgarın şiddetli esmesi, gerekse midemin birden bire intizamını bozması beni zirvesine suuddan men etti. Sonradan yani orayı terk eder etmez öyle yeniden bir iştiha geldi ki el'an o azim fırsatı kaçırdığıma teessüf-hân oluyorum. Hafta nihayetinde (bir hafta ikamet ucuz geldiğinden) oturduğum oteli ve önünde nümayan menazır-ı latifesini, gölünü, tepeciklerini, gözüm arkada kalarak terk ile, dilijans arabasıyla diğer bir köyceğe gittim. Bu dilijans ile bin yüz kadem irtifanda bir geçitten geçtik ki mevkiin irtifandan ziyade o derece bir yükseklikte dört atlı koca bir dilijans yürütecek kadar yayılan yollara masruf gayret ve himmet zihinlere veleh getiriyor. Bu ikinci köyde dört gece kaldım. Bu köyceğiz birçok ormanlar -- ekserisi çam -- çayırılar, şelaleler ortasında küçük bir vadi üzerinde duruyor. Burayı da geride bıraktım. Şimendifer ile diğer bir üçüncü köy -- daha doğruca -- kasabaya geldim. Burası yeni yetişen deniz kenarı bir mevkiidir. Bir nısf-ı daire

Kardeşler'in Paris'teki "cinématographe" gösterisinden sonra lanternelere olan ilgi azalmıştır. Lanterna magica'nın tarihçesi için bkz. The Magic Lantern Society'nin web sayfası: <http://www.magiclantern.org.uk/history1.htm>

⁶⁶ Üzerinde ince yivler/oluklar bulunan kaya parçalarına denir. Küçük granit kaya parçaları ile bu taşlara vurulduğunda bu oluklar, derin ve gong sesine benzeyen sesler çıkarır. Musiki taşları en eski vurma çalgılardandır. En iyi ton verenleri, İskoçya ile İngiltere'nin bugünkü sınır bölgesinde bulunur. Bu taşlar dizisi, ksilofon, taş santur, kaya harmonikonu veya jeolojik piyano olarak da adlandırılır. Dr. Ziya Bey'in ziyaret ettiği Keswick'teki bu taş ksilofon, ondokuzuncu yüzyılda Londra'ya gönderilmiş ve Kraliçe Victoria için bir müzikal gösteri yapılmıştır. Resmi için bkz <http://www.visitcumbria.com/kes/kesart.htm>

arzeden liman, kumsal ve medd ü cezir garibesiyile letâfet-i değer kazanıyor. Oteller, evler umum kârgir ve mahal ile nisbetsiz bir cesamette mebnidirler. Havası gayet sıhhatdar. Beş gün ancak oturabildim. Eminim vücutça istifadem on günlüğe bedel oldu. Dün, yani Pazartesi günü istemeye istemeye burasını terk etmeye mecbur oldum. Çünkü biletimin müddeti bitmişti. Ucuz ya!”

Galler'den döndükten sonra Londra'nın tenhalığı, mektebin tatil, tiyatroların kapalı olması Ziya Bey'e sıkıntı vermiştir. “Tebdil-i hava ve izaa-i evkat için” Londra'nın altmış mil güneyindeki Brighton'a gider (8 Eylül 1896). Burası köy olduğu için Londra'dan idarelidir, havası lâtifdir, önünde üç millik uzun bir rıhtımı vardır, dolayısıyla eğlence bedavadır (23 Eylül 96).

İsviçre gezisi

10 Eylül 1897 tarihli mektubundan İsviçre'ye gitmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu geziyi 1897 yaz tatilinde yapmış olmalıdır. Mektubunda, İsviçre'ye nasıl gittiğinden, ne kadar kaldığından bahsetmemektedir. Ancak, ömründe ilk çıktığı dağın İngiltere'deki 900 – 1000 metre yüksekliğindeki bir dağ olduğunu, İsviçre'de ise 1000, 1970, 1997, 2445 metre yüksekliğindeki dağların zirvesine çıktığını, gördüğü manzaraların mektupta tarif edilecek cinsten olmadığını yazmaktadır. Çıktığı dağların ismini vermemiş olsa da, dağcılığa ilgi duyduğu söylenebilir:

İngilizler hakkında

İngilizler'in sakin tabiatlarına hayrandır. Onları bu konuda örnek almaya çalışmaktadır. “Dünyanın en âlim, mütemeddin ve büyük milleti olmasına bu itidal-i demlerinin yardım ettiğine” inanmaktadır. Ancak, kriket oyununa olan ilgilerine anlam veremez (8 Eylül 1896):

“Siz İngilizlerin ne derecelerde oyun meraklısı olduklarını belki bilmezsiniz. Bizde bir şeyi ziyade sevene “delisi divanesi” derler. İşte İngilizler oyun için budur: Geldim geleli kriket oyunu lakırdısından başka birşey işitmiyorum. Bu oyun bizim top oyununun temeddün etmiş bir suretidir. Ol kadar muğlak ve mühim ki bugün sabahtan akşama kadar seyrettiğim ve seyrettiğim müddetçe de tarifata aldığım halde yine birşey anlayamadım dersen benim ya ya zekavetime! yahud inadıma verirsiniz. Oyuncuların ekserisi bu oyunu kendilerine sanat edinmişler. Her biri bir beş lira kadar alıyormuş. Ya binlerce halkın yine o nisbette şiliner (altı guruş) vererek gidip can-ı gönülden seyir edişlerine ne dersiniz? Kendilerine sorsanız evde oturacağıma başkalarının sanat ve marifetinden seyie ile lezzet alır ve örnek bulurum der. Bize sorsanız, ben öyle deli yere para vermem deriz. Abdurrazzak'ı seyre gideriz. Her millet bir türlü eğlenir değil mi ya!”

Değişik konular

Londra'da hayat, bir öğrenci için pahalıdır. Ziya Bey, çok sık olmasa da pahalılıktan söz eder (16 Haziran 1897):

“Kraliçe'nin tahta geçişinin 60. senesi âlâ-yı velâyis içinde icra olunacaktır. Görebileceğimi ümid edemiyorum. Yol üzerindeki evlerin penceresi “20, 30, 40 liraya”. Manş denizinde İngiltere donanmasının resmi geçidi. O da Londra'daki alâyişten ziyade görülmeye şayandır. Fakat bu da zenginler için. Eğer hayat-yevmiyeniz üzerine sathi bir felsefe isterseniz derim ki dünyada parasızlık kadar fena bir şey yoktur.”

Agâh'tan el yazması dört eser göndermesini ister. İkisi yazma, iki baskı eser gelir. Kitapları “müştakînden bir zata 3 İngiliz lirası”na satmıştır. Ancak, bir daha baskı eser göndermemesini, hatta “hatt-ı dest” kitapları göndermeden önce isimlerini bildirmesini ister (16 Haziran 1897). Kitaplar yanında, İstanbul'dan gönderilen pulları da Londra'da satmaya çalışmıştır. Bunun için altı dükkan dolaşmış ve Osmanlı pullarının değil İngiliz müstemlekelerine ait pulların makbul olduğunu öğrenmiştir (13 Kanun-i evvel 1897). Aynı mektupta, “ilan ile pazarlama” yöntemini ayrıntısıyla anlatmaktadır:

“Burada ilan başlıbaşına azim ve cesim bir ticarettir. Bu büyük iş için müteaddid kumpanyalar vardır. Gazeteler, muvakkat risaleler, yaftalar, şimendifer istasyonları, evlerin yüzleri, omnibüsler, ve sait maraz-ı temaşa olan mahaller ilan için vesait-i müteaddidelerdir. Bir ev yapıyor veya tamir ediliyor görürsünüz, ta aşağıdan yukarıya kadar sokak ciheti tahta perde üzeri ilan dolmuş. Bu da hem tozu toprağı halkın yüzüne gözüne gitmekten muhafaza eder, hem de binanın imtidadı müddetince bir irad olur. Omnibuslar içinde dışında ilanlar ile yüklüdür. Herifler görürsünüz, arkasında önünde birer tahta levha üzerlerine ilan yapıştırılmış sokaklarda sair halk ile beraber yürürler. Bunlara “sandöviçmen” tabir edilir. İstasyonlarda, duvarlarda bir karış açık yer görülmez. Her bir satılmış gazetelerin “bazen” bütün sahifesi veya sahifeleri yalnız bir ilana tahsis edilmiş görülür. Taymis umumiyetle on iki sahife çıkar, her bir sahifesi bir gün ilan için üç, dört, beş yüz lira kıymetindedir. Sair gazeteler de o nisbettedir. Bu ilanlar yalnız kuru laflardan ibaret değildir. Mükemmel, mücessem boyalı resimler duvarları kaplarlar. Muvakkat gazeteler de musavver ilanla sahifeleri tezyin ederler. Zor ile nazar-ı dikkati celbederler. Her bir şey ilan olunur. Her tacir, her mağaza, her kumpanya ilan ile iş görür. İlansız ticaret hemen yok gibidir. Bir kadın elbise mağazası ilan için senede altmış bin İngiliz lirası, bir sabun kumpanyası otuz bin lira sarf ediyorlar. Bir kakao taciri dünyanın en büyük gazetesi Deylitelegraf'ı bir gün için halka bedava bahşediyor. Gazeteyi satın alıp içindeki kuponu en yakın bakkala göstererek hem gazetenin fiyatına mukabil bir pul alıyorsunuz hem de size bir numune kakao kutusu veriliyor. Bunlar hep halkın nazar-ı dikkatini celp içindir. Unutuyordum. Burada ilaç yapan müteaddid kumpanya ve fabrikalar vardır. Bunlardan biri bir ilan için elli bin lira ! senevi sarfediyor. Kullanan değilse de ismini bilmeyen hemen hiç kimse yoktur. Yazmakla tarifler anlatılmaz. Görmeye, yakından tedkike ihtiyaç vardır.”

EK 2

Türk Kodeksi Esasatı Hakkında Muhtıra

Türkiye Cumhuriyeti
Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti
Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdüriyeti

Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti [ni] bir Türk Kodeksi tertibi için iktiza eden teşebbüsât-ı kanuniyede bulunmaya sevk eden müteaddid sebepler vardır. Malum olduğu üzere hal-i hazırda Türkiye’de meri olan 1908 tarihli Fransız kodeksi ve onun müzeyyelatıdır. Fransız kodeksi bugün sair mütemeddin memleketlerde meri olan düsturu’l-edviyelere nisbeten en mütekamil bir şekilde olduğu iddia edilemez. Filhakika bu kodeks sanayi-i kimyeviye ve saydelaniyede ve mesai-i hayatiyede görülen terakkiyatı ancak son senelerde, o da kısmen müzeyyelatına kayd ve kabul etmeğe başlamış olup umumiyetle bu sahalarda görülen mühayyirul ukul inkişafı o kadar süratle tedkik ve kabul etmemeği itiyad edinmiştir. Bu itibarla ekseriya alem-i tababetçe bi’t-tecrübe kabul ve fevaid-i şifaiyesi neşr ve tamim edilen birçok mevadd-ı tıbbiye ve kimyeviye ve hayatiye uzun müddet kodekste bir mevki tutabilmekten mahrum kalmaktadır. Bu halde ya kodekste muharrer olmayan bir mevaddı memlekete ithal etmemek lazım gelecek veya ithaline müsaade edildiği taktirde muayyen vasf ve şeraitte olmalarını temin etmek mümkün olamayacaktır. Her iki ihtimalde de sıhhat-ı umumiyenin dışarı olacağı zararlar izahtan müstağnidir. Diğer taraftan Fransız kodeksinin ve zeyllerinin muntazaman ve vakit ve zamanıyla alakadarlar tarafından tedarik edilememesi de birçok yanlışlıkları ve şikayetleri mucib oluyor. Memlekete dahil olan bütün edviyenin esna-yı duhulünde gümrük kimyagerleri tarafından kodekse muvafık olup olmadığının muayenesi ahkam-ı nizamiye iktizasından olduğu cihetle zamanında elde edilemeyen son müzeyyelatdaki tadilat gümrük kimyagerlerince malum olamadığından bu tadilata göre ihzar edilen mevaddın bittabi kodekse adem-i muvaffakati sebebiyle idhaline müsaade edilmediği defaatle vaki olmuştur. Muamelat-ı ticariyedeki bu mümanatlar ve teahhurlar hiç şüphesiz doğru değildir.

Hal-i hazırda Türkiye’ye muhtelif memleketlerden edviye idhal olunmaktadır. Fakat mevcut malumata nazaran bu devaların büyük bir ekseriyeti Almanya’dan ve bir kısmı İngiltere’den ve ancak bir kısm-ı kalîli de Fransa’dan gelmektedir. Fransa’dan gelen ilaçların Fransız kodeksine muvafık evsafa olması tabii telakki edilebilirse de diğerlerinde bu evsafın bulunmasında ısrar etmek biraz haksız bir talep olur. Meselenin haksızlığından başka muamelatda da birçok suubeti mucib olmakta ve halk sıhhati namına zararları da hissedilmektedir. Bundan başka Fransız kodeksi bir eczahanenin asgari

olarak muhtevi olması lazım gelen edviye ve sairinin miktarını sarih ve muayyen bir suretde göstermediğinden eczahanelere aid mesail-i idariye ve inzibatiyede elde bir düstur olabilmek mahiyetinden çok uzaktır. Ahiren bera-yı tasdik Büyük Millet Meclisine tevdi edilmiş Eczahaneler Kanunu layihasında bir eczahanenin ancak kafi bir sermayeye sahip eczacılar tarafından açılabilmesi esas kabul edilmiş olduğundan bir eczahanenin asgari olarak ne gibi ecza ve alat ve edevata sahip olmasını gösterir bir rehber ihtiyacı görülmektedir. Bütün bu nokatı nazara ilaveten Fransız kodeksinin Türk eczacı ve kimyagerlerden bir çoğunun iyice vakıf olamadığı ecnebi bir lisanla yazılmış olması ve en nihayet milletimizin de kendi alimlerinin mesaisi mahsulü ve kendi lisanıyla tertib ve tanzim edilmiş bir düsturu’l-edviyeye sahip bulunmasını istemek gibi pek meşru ve tabii bir arzunun tezahürat-ı mahsusası zikr edilecek olursa Vekaletin bu teşebbüsüyle pek bariz bir ihtiyacın tatminine çalışmış olduğu anlaşılır.

Mütalaat-ı maruzeye nazaran Türk kodeksinin atideki esasata göre tertib edilmesi arzu olunur.

1. Kodeks alem-i tababette bittecrübe fevaid-i şifaiyesi görülerek umumiyetle kabul edilmiş olan bütün edviye ve mürekkebat-ı ispençiyariyi ihtiva etmelidir.
2. Müşkûlat-ı müstakillenin önünü almak üzere her maddenin muharriri nazar-ı dikkate alınmak suretiyle o memleketin kodeksinde muharrer evsaf ve şeraiti kodeksimize kabul edilmelidir.
3. Bir eczahanenin asgari ne mikdar ecza ve mevadd-ı kimyeviye ve ne nevi alat ve vesait sahibi olması lazım geldiği düsturda mukayyet olmalıdır. Bir eczahane açmak için kudret-i maliye aranıldığı zaman bu mevaddın kıymeti nazarı dikkate alınacaktır.
4. Kodeks açık bir lisanla yazılmış ve bütün metin her türlü ibhamdan ari ve gayet vâzih bir rehber şeklini haiz bulunmalıdır.
5. Bilumum adedler Arab rakamlarıyla zikredilmelidir. Şu esasata muvafık bir Türk kodeksinin kısa bir zamanda mevki-i meriyete konulduğunu görmek vekaletin ahass-ı âmâlindedir.

Mühür:

Türkiye Cumhuriyeti Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti
Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdüriyeti

Açıklama

Ziya Bey ile ilgili belgeleri kullanmama izin veren, aile hakkında bildiklerini benimle paylaşan ve bu çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Suna Lokman'a (Ziya Bey'in kızı Sayın Sabahat Lokman'ın kızı) ve Sayın Gülseren Ülken'e (Dr. Ziya Bey'in oğlu Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in kızı) teşekkürlerimi sunarım.

Ü.Maskar'ın eserine dikkatimi çekerek Ziya Bey'in Dişçi mektebi müdürlüğü ve Eczacı Mektebi'nde yapılan düzenleme tarihlerine kesinlik getirmemi sağlayan, Konyalı Dr. Hikmet Emin'in biyografisinin bulunduğu B.N. Şehsuvaroğlu'nun yayını bildiren, "Microbisine Dr.Ziya" ile ilgili belgeyi vererek Ziya Bey'in adını taşıyan bu ilacı burada tanıtmamı sağlayan Dr. Şeref Etker'e; Ziya Ülken'in 1932 yılında Latin harfleriyle basılan *Nazari ve Ameli Uzvi Kimya* adlı kitabından beni haberdar eden Sayın Ali Baltacıoğlu'na; 'Capsules Ziya'nın bileşimi ve kullanılışı hakkında bilgi veren Prof.Dr. A. Baytop'a; *Genç Kimyager* dergisinden Ziya Bey ile ilgili notları bana temin ettiği için Sayın Prof.Dr. Emre Dölen'e; Ziya Bey'in mektuplarını incelerken yardımlarını gördüğüm Sayın Abdullah Köşe'ye teşekkür borçluyum.

UCL Professor's Fees Book'a bakarak bana Dr. Ziya Bey'in W. Ramsay'ın öğrencisi olduğunu doğrulayan, *UCL Calender 1895-96*'den fotokopiler göndererek Ziya Bey'in ismine öğrenci listelerinde ulaşmamı sağlayan, N. Harte ve J.North'un *The World of UCL 1828-1990* adlı kitabından W. Ramsay'ın resminin ve çalışmalarıyla ilgili bölümlerinin fotokopilerini gönderen UCL Records Office'den Wendy Butler'a müteşekkirim.

Dr. Mehmed Ziya Ülken: the Turkish student of Sir William Ramsay

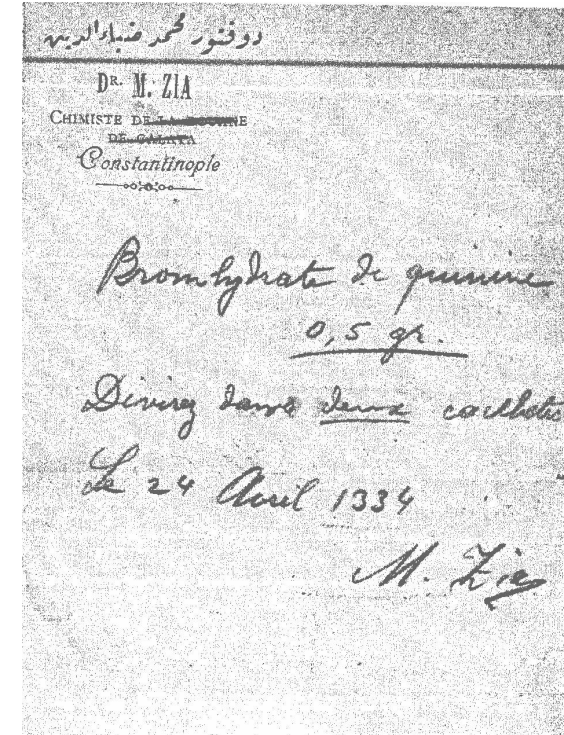
Feza Günergün

Born in Istanbul, Mehmed Ziya (1870-1951) graduated from the Imperial Medical School in 1893. When the Ottoman government decided to send four graduates to Paris, Berlin, London and Vienna to study chemistry, Mehmed Ziya was the one who went to London. He enrolled in the University College London where he became a student of Sir William Ramsay. He graduated in 1898. Back to Istanbul, he started to work as a chemist in the laboratories of the Ministry of the Customs. Following the 1909 reformation in the Medical Faculty, he is nominated as professor of Organic Chemistry in the School of Pharmacy of the Darülfünun. He taught in this school for about 25 years. His lecture-notes were published in 1913 and 1924. During his professorship at the School of Pharmacy, he was asked in 1926 to join the commission for the compilation of the Turkish Pharmacopoeia (1930). Mehmed Ziya had to leave the School of Pharmacy at the 1933 University Reformation.

The letters M. Ziya wrote to his family from London are particularly interesting as they reflect the impressions of a young medical graduate in England at the turn of the 20th century. These letters were addressed to his

cousin who was keen to learn about England, so that M.Ziya often wrote about the social and daily life in London. The letters written following the summer vacations mostly depicts the English countryside that he greatly enjoyed. He does not, however, details his studies under Sir W.Ramsay.

Key words: Mehmed Ziya Ülken, Hilmi Ziya Ülken, Sir William Ramsay, laboratories of the Ministry of Customs, University College London, Imperial Medical School (Istanbul), Darülfünun, School of Pharmacy (Istanbul), Turkish Codex, pharmaceutical education, organic chemistry, history of chemistry; Anahtar kelimeler: Mehmed Ziya Ülken, Hilmi Ziya Ülken, Sir William Ramsay, Gümrük tahlilhanesi, University College London, Mekteb-i Tıbbiye, Darülfünun, Eczacı Mektebi, Türk kodeksi, eczacılık öğrenimi, organik kimya, kimya tarihi.

Dr.Ziya Bey'in 24 Nisan 1918 tarihli bir reçetesi

VETERİNER HEKİMLİĞİ ARŞİVİNDEN BİR ÖRNEK: FAZLI FAİK YEĞÜL'ÜN OTOBİYOGRAFİSİ

*Ferruh Dinçer**

Değerli dostum Prof.Dr. Emre Dölen'i 60. yaşı nedeniyle içtenlikle kutluyor, yaşamının en olgun döneminde yeni başarılar gerçekleştireceğine inanıyor ve kendisine esenlikler diliyorum.

Öğrenciliğimin ilk yıllarımdan başlayarak, okulda ve aile çevremde okuyup dinlediğim yaşam öykülerine büyük ilgi duydum. Aktif akademik yaşamımda ise yüzlerce biyografi okudum, onlarcasını da araştırıp yayımladım. Bu çerçevede bilim tarihi metodolojisinde historiografi için çok büyük önem taşıyan ilk elden kaynaklara ulaşabilme olanağımı buldum. Bir “sözcük”, bir “cümle”, bir “isim” ya da “resim”den yola çıkarak tarihi değer taşıyan pek çok bilgiye ulaşabildim. Belki de bu nedenle, asistanlığımın ilk yılında (1963) o zaman doçent olan Kürsü Başkanım Prof.Dr. Nihal Erk'e *Veteriner Hekimliği Biyografya ve Bibliyografya Arşivi* konulu bir proje sundum. Hocamın da katılımıyla, o tarihlerde 25 hizmet yılını doldurmuş bulunan veteriner hekimleri kapsayan bu proje çerçevesinde gönderilen yüzlerce biyografik ve bibliyografik belge, bugünkü arşivi oluşturdu.** Yıllardan beri birçok evlat ve torun bu arşiv ve belgelerde köklerine uzanan bir yol buldu; bir bilim insanı da ilk elden kaynaklara ulaşabildi.

Bu arşiv projesi çerçevesinde 15 Mayıs 1964 tarihinde kendisine gönderilen soruları yanıtlayan Ord.Prof.Dr. Fazlı Faik Yeğül'ün daktilo ile yazılmış mektubu, orijinaline sadık kalınarak aşağıda sunulmuştur. Görüleceği gibi, bu orijinal belgenin içinde yazılanlar eğitim, meslek, üniversite ve yayın tarihimize ışık tutacak olan birçok noktayı içermektedir. Selanik'te 1882 yılında doğan ve 1903'te meslek yaşamına başlayan Ord. Prof. Dr. Fazlı Faik Yeğül, Türk veteriner hekimliğinin, Osmanlı döneminin sonuncu Cumhuriyet döneminin ilk çeyreğindeki öncüleri arasında yer almıştır. Kırk yıl önce (1965) yitirdiğimiz bu bilim insanının yaşam öyküsü aşağıda kendi kaleminden aynen aktarılmıştır:

* Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Veteriner Fakültesi, Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı emekli öğretim üyesi.

** Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Veteriner Hekimliği Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Veteriner Hekimleri Biyografi ve Bibliyografya Arşivi.

Fazlı Faik Yeğül

Tahsil

“1298 (1882) yılında Selanik'te doğdum. İptidâî, rüşdî, idadî (ilk, orta ve lise) tahsilimi Selanik'te “pekiyi” derece ile tamamladıktan sonra 1315 (1899) yılında İstanbul'a geldim. Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi'ne müsabaka imtihanımı üçüncülükle kazanarak, yazıldım. Birinci sınıftan ikinci sınıfa birincilikle geçtim.

O zaman usulden olduğu üzere 2 nci ve 3 üncü sınıfları geçtikten sonra, 3. ve 4. ders yılları başında birerden iki ve dördüncü sınıfı tamamlayınca, tatilleri müteakip üçüncü bir doktora imtihanı daha geçirdim. 1319 (1903) yılının 13 Temmuz'unda mektebi birincilikle bitirdim ve veteriner hekimliği diploması almaya hak kazandım.

1909'da Avrupa'ya müsabaka ile uzman yetiştirilmesi amacı ile gençler gönderilmeye başlanmıştı. Müsabakayı kazanan altı genç arasında ben de vardım. 1909 Eylülünde kimya tahsili için Berlin'e gönderildim. Bu suretle meslektaşlarımıza Almanya yolunu ilk açan ben oluyordum.

Berlin'de, zamanımızın Dünyaca en şöhretli kimya profesörlerinden biri ve belki birincisi olan, birçok buluşları arasında albüminler üzerinde yaptığı çok önemli ve meşhur tetkikleri ve keşifleri yüzünden Nobel mükafatını kazanmış olan Berlin Üniversitesi Birinci Kimya Enstitüsü Müdürü Ord. Prof. Emil Fischer'i gördüm. Onun asil ve nezaketli direktifi ile diğer profesörlerin derslerinden ve laboratuvarlarından yararlanmak için üniversiteye yazıldım. Bu suretle hem Emil Fischer'den hem de bu zatın müdürü bulunduğu Enstitünün Müdür Yardımcısı olan Prof. Gabriel'den, sentetik petrol kaşifi Prof. Franz Fischer'den, daha o zaman bile radyo aktif elemanlar üzerindeki büyük tetkikleri ve buluşları ile maruf olan Prof. Hahn'dan, aynı Enstitünün Şube

Müdürlerinden Prof. Pekar [Otto] Diels ve Prof. Stehler gibi diğer büyük şahsiyetlerden yararlandım. Emil Fischer'in nezareti altında çalıştım. Bir sömestr de Patoloji Enstitüsü, Biyolojik Kimya Şubesinde Prof. Zalskofski'nin [Szkowsky] fahri asistanı sıfatı ile derslerinden, laboratuvarlarından faydalandım.

Ziraat Nezaretinin verdiği emir üzerine, Berlin Sefarethanesinin delaleti ile bir süre de Berlin Mezbahasında çalıştım. Berlin'in pastörize süt ve süt mamulatu istihsal eden çok büyük "Böhle" Süthanesinde uzun süre incelemeler yaptım. Mezbahalar ve süthaneler hakkında esaslı bilgiler edindim ve bunlar hakkında Nezarete raporlar takdim ettim. 1327 (1911) senesi sonunda - süre tamamlandığı için - pekiyi derecelerle İstanbul'a döndüm.

Resmî ve meslekî görevlerim

Bir vazifeye atanmadan önce Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti, Ziraat Heyet-i Fenniyesi'ne bağlı Beşinci Şube-i Baytariye Müfettişliği'ne - o tarihte bu Şubenin Müfettişi ve Baytar Mektebi Alisi Emraz-ı Hariciye Muallimi Hocam Abdullah Bey'in tavsiyesine uyarak - altı ay kadar fahri olarak devam ettim. Burada Müfettiş Abdullah Bey'in iki muavini ve birbirinin sınıf arkadaşı olan Mehmet Akif (İstiklal Marşı Şairi) ve Kemal Beylerle tanıştım. Mehmet Akif Beyin mültefitane teşviklerini ve yardımlarını gördüm. Kendisine Tekirdağ'dan yazdığım bir mektup ile başlayan samimi ve hakiki dostluğumuz Büyük Şairin vefatına kadar devam etmiştir.

1320 (1904) yılında Ziraat Nezaretince Tekirdağ'da yeni kurulan Muayene-i Hayvaniye Memurluğu ile Kırkkilise (Kırklareli) Sıhhiye Baytarlığı görevine tayin edildim. 27 Mayıs 1320'de işe başlayarak "Devlet Görevine" girmiş oldum.

1321 yılının Ağustos ayında vazifem Edirne Vilayeti Baytar Müfettiş Muavinliğine tahvil edildi. 1322 (1906) yılı Nisan ayına kadar bu meslekî görevlerim devam etti. Bu süre içinde hayvan hastalıkları ile mücadele ettim. Köylülere - bir sığırı birçok uğraşmalarına rağmen devirememeleri üzerine - kocabaş hayvanların kolayca yatırılması usullerini öğrettim.

Hocalığım ve buna ilişkili diğer görevler

İlk hocalığım Müfettiş Abdullah Bey'in İstanbul'da tesis ettiği ve kendisinin idare etmekte bulunduğu özel Mekteb-i Edeb okulunda - hocamın isteğine uyarak- fahriyen Türkçe dersi verdim (1319 – 1903'de).

Edirne Baytar Müfettişi Hasan Efendi ile arkadaşı Kâzım Efendi Edirne'de yine Mekteb-i Edeb adlı bir okul açmışlardı. İstekleri üzerine bu okulda da fahri olarak Türkçe okuttum (1321 – 1905' de).

1322 (1906) yılı Nisanında Mülkiye Baytar Mekteb-i Alisi, Fenn-i Vilâde ve Ticaret-i Baytariye Muallimliği ile Müdürlük Kâtipliğine naklen tayin edildim. Bu tarihte başlayan hocalığım - yaş haddi ile emekliye ayrıldığım - 13 Temmuz 1947 tarihine kadar aralıksız 41 sene sürmüştür. Yukarıda yazılı Muallimliğime, Kimya Muallim Muavinliği de eklendi. Asıl meslek edindiğim Kimya Hocalığı bu suretle başlamış oldu.

1916 (1332) yılında İstanbul Darülfünunu'nda yapılan büyük ıslahat üzerine, Almanya'dan bütün fakültelere -o zamanın unvanıyla- birçok müderris ve Fen Fakültesine de üç kimya müderrisi getirtilmişti. Gayri Uzvi Kimya ve Kimyayı Tahlili Kürsüsü Müderrisliği'ne Prof. Arndt, onun Muavinliğine de ben tayin edildik. Ordudaki görevimden terhis edildim ve Darülfünun'da çalışmaya başladım.

Prof. Arndt'ın isteği ve tavsiyesi üzerine Maarif Nezareti'nce bir Kimya Entitüsü kurulması emredildi. Cağaloğlu'nda Emniyet Sandığı arkasındaki Reşit Paşa İlk Mektebi, Enstitü için uygun bulundu. Binada gerekli tadilat yapıldı. Çok büyük mesai ile kısa bir zamanda ve bütün ihtiyaçları sağlanmış olarak, Türkiye'de kimyagerlik mesleğinin beşiği olan Kimya Entitüsü kuruldu. Burada Tahlili Kimya dersini Muallim olarak ben verdim.

Birinci Dünya Savaşı sona erince, Darülfünun'daki bütün Alman Müderrisler gitmek zorunda kaldılar. Prof. Arndt Beyin vazifeleri, maaşım artırılarak bana verildi. Mütareke'ye kadar bu vazifede kaldım.

Mütareke esnasında Askeri ve Mülkî Baytar Mektepleri Yüksek Baytar Mektebi adıyla birleştirildi. Ben de bu okulda Gayri Uzvi Kimya ve Toksikoloji dersleri öğretmenliğine atandım. Bir süre sonra -evvelce okuttuğum- Ticaret-i Baytari dersi de Tıbbî Adli adıyla ve bana Müderrislik unvanı verilerek diğer derslerime eklendi. Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'nde Kimya Muallimliği, 1928'de Yüksek Orman Mektebi kimya hocalığı da bana verildi.

1933 senesi Şubat ayında, Ankara'da inşaatı tamamlanmak üzere olan ve aynı senenin 29 Ekiminde (Cumhuriyetimizin onuncu mutlu yılında) açılış töreninin yapılması kararlaştırılan Yüksek Ziraat Enstitüsü Umumi Katipliği'ne vekâleten tayin edildim, 2 Mart 1933'de işe başladım. Beş fakülteden teşekkül eden bu irfan yuvasında Veteriner Fakültesi Adli Tıp ve Sağlık Zabıtası Doçentliğine tayin olundum. Umumî Kâtiplik asaleten uhdeme verildi. 1936'da Profesörlüğe terfi ettim.

1939 yılında Fakültenin Kimya Profesörlüğü bana verildi ve toksikoloji dersi de buna eklendi. Toksikoloji Laboratuvarı benim zamanımda kuruldu, toksikolojik adli tahlillere başlandı. 1943'de Ordinaryüs Profesörlüğü unvanını kazandım.

İki defa Veteriner Fakültesi Dekanlığına, iki defa da Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğüne seçildim. Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanununa uygun olarak ilk "rektör" seçilen ve bu unvanı ilk alan ben oldum.

13 Temmuz 1947'de kanuni yaş haddimi doldurdum ve emekliye ayrıldım. Emekli iken de iki yıl Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi'nde 'görevli öğretmen' olarak çalıştım. Bu suretle 46 senelik devlet hizmetinin 41 yılı türlü ilim ocaklarında hocalıkla geçti.

Balkan Harbi'nde bir ve Birinci Dünya Savaşı'nda iki defa vatani hizmetimi yaptım. Birinci defasında 'İhtiyat Veteriner Yüzbaşı' olarak İstanbul'da İkinci Ordu Menzil Müfettişliği Baytari Eczahanesi Müdürü vazifesinde bulundum. İkinci defasında -sivil vazifeme halel gelmemek üzere -vazifeye çağırıldım.

Eserlerim ve yazarlığım

Kimya Enstitüsü kurulurken müdür Arndt Beyin hazırladığı ve benim tercüme ettiğim kimyagerlere mahsus *Kimyayı Gayri Uzviden İlk Tatbikat*¹ adlı büyük laboratuvar kitabının basılmasına başlandı.

Arndt Bey'in evvelce Almanya'da basılmış bulunan bir tatbikat kitabı² kimya muallimi olacaklar için *Muhtasar Tatbikatı Kimyeviye*³ adı ile tarafımdan Türkçe'ye çevrildi. *Miktar Kimyayı Tahlili*⁴ adındaki üçüncü eser de Almanca kitaplardan derlenmek suretiyle tarafımdan hazırlandı. Bu üç eser Maarif Nezaretinde yeni kurulmuş olan Telif ve Tercüme Bürosu'na yayımlandı.

Yüksek Baytar ve Orman Mekteplerinde ders verirken Yüksek Baytar Mektebi Neşriyatı arasında memleketimizde ilk modern kimya ders kitabı olarak *Kimya-yı Gayri Uzvi* ve yine ilk toksikoloji eserlerim, Yüksek Orman Mektebi Neşriyatı arasında da *Kimya-yı Uzvi* adlı eserim Ziraat Nezareti'nce bastırıldı. Bunları Yüksek Ziraat Entitüsü Yayınları arasında bulunan ve ilk defa benim tarafımdan yazılmış olan *Baytarî Tibb-î Adlî*⁵ eserim takibetti.

¹ Fritz Arndt, *Kimya-yı Gayri Uzvi'den İlk Tatbikat*, çev. Fazlı Faik Yeğül, Maarif-i Umumiye Nezareti Telif ve Tercüme Kütüphanesi 99, İstanbul Matbaa-i Amire 1333 (1917), 9+418 s. Mütercimim önsözünde 1333/1917 tarihi, kapakta 1918-1919 tarihi vardır (Beyazıt Devlet Kitaplığı K.23172; Ankara Milli Kütüphane 1956 A 26) (editörün notu).

² Fritz Arndt'ın *Kurzes Chemisches Practicum für Mediziner und Landwirte* başlığını taşıyan, Berlin ve Leipzig'de değişik baskıları olan tanınmış kitabı.

³ Fritz Arndt, *Muhtasar Tatbikat-ı Kimyeviye*, çev. Fazlı Faik Yeğül, İstanbul Matbaa-i Amire 1332/1916, 150 + 2 s., 1 levha (Ankara Milli Kütüphane 1954 A 511). (e.n.).

⁴ A.E. Stock & Arthur Stahler, *Tahlil-i Mikdari Tatbikatı*, çev. Fazlı Faik Yeğül, İstanbul 1332/1916, 192+1 s. (Ankara Milli Kütüphane 1956 A 99). (e.n.).

⁵ Fazlı Faik Yeğül, *Baytarî Tibb-ı Adlî*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Talebe Ders Klavuz Sayı 7, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yay, Receb Musoğlu Basımevi, Ankara 1937, 100 s. (Ankara Milli Kütüphane

Toksikoloji adlı eser, geniş tadiller ve ilavelerle ikinci defa bastırıldı.⁶ Yüksek Ziraat Enstitüsü yayınları arasında *Muhtasar Organik Kimya* adında tercüme bir eserim de vardır.⁷

Ziraat Vekaleti'nin *Köylüye Öğütler* adlı yayınları arasında *Hayvan Yemleri* adı ile bir eserim bulunmaktadır. Meslektaşımız Muallim Sayın Muzaffer Bekman'ın mezbahalara dair mufassal eserinde *Hayvan Sigortaları* üzerine uzun bir etüdüm yayımlanmıştır.

[Mehmet] Akif Bey, teveccühünü kazanan gençleri okumaya, çalışmaya, öğrenmeye teşvik ederdi. Benden de teveccühünü esirgemedi. Beni, arkadaşı Kemal Bey'in yayımlamakta olduğu mesleğimizin ilk dergisi olan *Mecmuayı Ziraiye ve Baytariye* ye yazı yazmaya teşvik etti. 21 yaşında idim. Fransızca mesleki dergilerden iktibas ederek, o sıralarda bahis konusu olmağa başlayan [Bacille Bilié de] Calmette-Guérin (B.C.G.) verem aşısı hakkında, memleketimizde ilk defa olmak üzere yazılar yazmağa başladım.

Tekirdağ'da bulunduğum müddetçe İstanbul'da çıkan *İkdam* gazetesine yazı yazdım.

1324 (1908) yılı Temmuz ayının onüçüncü günü memlekette yeniden Meşrutiyet ilan edilince, sivil veterinerliğin kurucusu ve Mülkiye Baytar Mektebi Alisinin Müdürü Miralay (Albay) Mehmet Ali Bey de -hürriyetseverliği yüzünden 1315 de (1899) İstanbul'dan evvela Yemen'e, sonra Selanik'e sürülmüştü – İstanbul'a geldi. Meslektaşları ile Kabasakal semtinde bulunan Baytar Mektebi'nde toplanarak Mehmet Ali Bey'in teklifi üzerine bir *Mecmua-i Fünunu Baytariye* ve bir Cemiyet-i Baytariye kuruldu. Bu cemiyetin başkanı M. Ali Bey idi. Genel yazmanlık bana verilmişti.

Dergi kuruluncaya kadar, mesleğimizin o zamanki çok bakımsız ve elim hali hakkında, günlük gazetelere yazı yazmak ödevi ile vazifelendirildim. Mesleğimizin o vakit ki perişan halini dile getiren ilk yazı, Büyük Şair Mehmet Akif Bey'in arkadaşlarından, alim ve kıymetli yazar Samih Rıfat Bey'in yeni yayımlamaya başlamış olduğu *İttifak* gazetesinde çıktı (1324 Ağustos'u). Meşrutiyet ilan edilince *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde de yazarlığa başlamıştım.

1928/33 AD 2814); Bu eserim tadil edilmiş 2.bs. için bkz. Fazlı Faik Yeğül ve Yaşar Altan, *Veteriner Adli Tıp*. Ankara Üniversitesi Veteriner Fak. Yay. 106, Yeni Matbaa, Ankara 1959, VIII + 119 s. (Beyazıt Devlet Kitaplığı K.84531). e.n.

⁶ *Toksikoloji*. 2.bs., T.C. Tarım Bakanlığı Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü ders kitabı No.28, Tarım Bakanlığı Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara 1945, IV+160 s. (Beyazıt Devlet Kitaplığı K.43937; Ankara Milli Kütüphane No.1945 AD 2142). e.n.

⁷ Hopff, Heinrich Dr. (8.baskıdan Türkçe'ye çeviren Fazlı Faik Yeğül), *Kısa Organik Kimya*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Ders Kitabı No.33, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara 1946, 149 s. Katkıda bulunanlar Mecit İbrahim Okay, Ali Rıza Gürgen. (Beyazıt Devlet Kitaplığı K.44399). e.n.

Almanya'dan İstanbul'a dönünce, yayımlanmakta olan *Fenni Baytarî* dergisine yazılar yazdım. *Aragon* [Aradon ?] adlı bir dergide, istek üzerine, Türkiye'de ilk defa olarak Modern Kimya'ya dair ve 'Elektroliz ve İyon' nazariyesi hakkında yazılarım yayımlandı.

İstanbul Darülfünunu'nun Fen Fakültesi tarafından yayımlanan *Fen Fakültesi Mecmuası*'nda, memleketimizde ilk defa olarak "Atom Kimyası" hakkında yayımlamaya başladığım yazılara⁸ daha sonraki *Mecmuayı Baytariye* de devam ettim.

Üçüncü defa vatani hizmete çağırılınca Ordu Dokuzuncu Baytar Dairesi'nce neşrine başlanılan aylık *Askeri Mecmua-i Baytariye* nin bütün yazı ve tashih işleri bana verildi. Burada da mesleki yazılarım yayımlandı.

Birinci Cihan Harbi'nde kurulmuş olan Sipahi Ocağı'nın yayımlamaya başladığı aylık *Sipahi Mecmuası*'nın yazı işleri müdürlüğü de uhdemde idi. Burada da yazılarım çıkmıştır.

İstanbul[‘daki] Kimyagerler Cemiyeti azası iken, bu Cemiyet'e Başkan seçildim. Dört kimyager arkadaşıyla *Kimya ve Sanayii* adlı bir dergi kurduk. Bu derginin devamınca yazı işlerini idare ettim, tashihlerini yaptım ve dergiye yazı yazdım.⁹

Yüksek Baytar Mektebindeki Müderrisliğim süresinde dört meslektaş ile kurmuş olduğumuz *Mecmua-i Baytariye*¹⁰ adlı derginin, altı sene fasılasız olarak yazı işleri uhdemde bulunmuştur; bütün tashihler benim tarafımdan yapılmıştır. Mecmuaya: 'Atom Bünyesi,' 'Radyo Aktivite' ve 'İzotoplar' hakkında en yeni bilgileri havi yazılar; aminlere dair ve meslektaşları ilgilendiren başka konular üzerinde birçok makale yayımladım. Yüksek Baytar ve Orman Mekteplerinde atoma dair konferanslar verdim.

Özet olarak diyebilirim ki, mesleğe dair yazdığım yazılar yüzü aşkındır.

⁸ Fazlı Faik, "Bir düşman teyyare harik bombasının muayenesi, *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası Tabiiyat kısmı*, Sene 1, sayı 1, Nisan 1332 (1916), s.77-82; "Beynelmil vezn-i cüz-i ferd komisyonunun 1916 senesine mahsus raporu, *DDFM Tabiiyat kısmı*, Sene1, sayı 2, Haziran 1332 (1916), s.142-146; "1915-1916 senelerinde faaliyet-i inşaiye sahalarında icra edilen tedkikat," *DDFM Tabiiyat kısmı*, Sene 2, sayı 5, Kanun-ı evvel 1333 (1917), s.388-407 ve 459-475. Bkz. F. Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, ed. F. Günergun, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1995, s.285-349.

⁹ Bu dernek bugün "Türkiye Kimya Derneği" (kuruluşu 1919) adını taşımaktadır. İlk sayısı 1 Ekim 1927'de yayımlanan *Kimya ve Sanayi Mecmuası (Revue de Chimie)* adlı dergi, bugün *Kimya ve Sanayi* adı ile yayın hayatını sürdürmektedir. Fazlı Faik Bey'in bu dergide tesbit edebildiğimiz üç yazısı şunlardır: "Kimya-yı hayati: Kanda şeker tayini için basit bir mikrometri usulü" (Ekim 1927), "Kimya-yı Uzvi: Bulgaristan'da gülyağcılık" (Ekim 1927), "Svante Arhenius" (Ocak 1928). e.n.

¹⁰ Anılan derginin adı *Baytari Mecmua*'dır. F.F. Yeğül'ün bu dergide 1923-1929 yılları arasında 22 adet makale ve çevirisi yayımlanmıştır. Bunların bibliyografik künyesi için Bkz: N. Erk ve F.Dinçer (1970) *Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretimi ve Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Tarihi*. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları No:259, s.125-126.

Özel hayatım

1908 Ağustosunda evlendim ve hiç çocuğum olmadı. Resimden ve müzikten çok hoşlanırım. Kitap merakım çok büyüktür. Refikamın vefatında kitaplarımı ve dergilerimi dostlarıma ve talebelerime verdim. Almanca, İtalyanca, Fransızca lisanlarını yazacak ve okuyacak kadar bilirim. Hayatımın diğer yönlerini, uygun görürseniz, Pendik Bakteriyoloji Enstitüsü eski Mühassıs Müdürü sayın Muzaffer Bekman Bey'in (*Üç Bilgin*) adlı eserinden alabilirsiniz.

Teşekkürlerle. (imza) [Fazlı Faik Yeğül]

Fazlı Faik Yeğül (1882-1965) hakkında ayrıca bkz. Muzaffer Bekman, *Üç Bilgin*, İstanbul 1963, s.4-12; Nihal Erk, "Ord.Prof.Dr. Fazlı Faik Yeğül (1882-1965)," *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, XII, 3 (1965), 250-256; Emre Dölen, *Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller*, İstanbul 1996, s.107; Sevtap İshakoğlu-Kadioğlu, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihi (1800-1946)*, İstanbul 1998, s. 231-232 (Editörün notu).

The autobiography of Fazlı Faik Yeğül, professor of veterinary medicine, chemistry and toxicology

Ferruh Dinçer

There is no doubt that archives are among the most important sources for historical studies. Biographies included in collections are also attractive materials for historians. Beginning from 1963 onwards, I started to collect historically important items throughout my academic life. These items contributed to the foundation of the Veterinary Museum of the Veterinary Faculty of Ankara University in 1974. The Museum's Biographical Archive contains hundreds of biographies dating back to the 19th century. Many researchers from different scientific disciplines have used this archive.

The present article will introduce the biography of Ord. Prof. Dr. Fazlı Faik Yeğül (1882-1965) as based on a manuscript kept in the biographical archive of the Veterinary Museum in Ankara University. This manuscript was compiled by Professor Yeğül himself in 1964, and provides valuable information on the history of Turkish veterinary medicine, pharmacy and chemistry, and his personal educative activities.

Key words: Ankara University, biography, Fazlı Faik Yeğül, Fritz Arndt, history of veterinary science, chemistry, Turkey; Anahtar kelimeler: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi, Baytar Mektebi, biyografi, Fazlı Faik Yeğül, Fritz Arndt, veteriner hekimlik tarihi, Yüksek Ziraat Enstitüsü, kimya öğretimi.

subaydan oluşuyordu. Gazete, komisyonun tercihinin Üsküdar civarında Çamlıca yakınında olduğunun haber alındığını yazıyordu.

İstanbul'da yeni bir rasathanenin kurulmasını öngören ilk irade-i seniyye, 16 Ocak 1895 tarihli olup yukarıda belirtilen komisyonun kurulmasına ve bir rasathane inşasına ilişkindir.⁵ Bu belgede, G.Agamennone'un İtalya'dan getirttiği rasat aletlerinin gümrükte bulunduğu ve İstanbul'da rasathane olarak özel bir bina olmadığı, oysa buranın uygar bir ülke olduğu, bu nedenle uygun bir yer bulunması ve gerekenin yapılması için adı verilen kişilerden bir komisyon kurulduğu belirtilmektedir. Ancak, irade-i seniyye, uygun yerin aranması ve bulunmasının ardından rasathanenin "öyle külliyetli masraf edilmeyerek" inşa edilmesi gereğinin de altını çizmektedir. Harita ve projenin hazırlanıp Sadrazam'a sunulması ve bu işler yapılanaya kadar gümrükte bulunan aletlerin korunması amacıyla Silahhane'ye teslim edilmesi istenmektedir. Yıldız Sarayı Başkıtabet Dairesi'nden yazılmış bu belge, önemli bir durum tesbiti yapmaktadır: İstanbul'da ne deprem ne de astronomik ve meteorolojik çalışmalar için müstakil bir rasathane yoktur ve önemli bir kaynak sıkıntısı vardır.

Komisyon gerekli çalışmayı yaparak 21 Şubat 1895 tarihli bir raporla önerilerini Sadrazam'a iletmıştır.⁶ Komisyon, yer olarak, Şişli'de Sergi⁷ için öngörülen, Darülaceze binasının karşısındaki araziye önermektedir. Söz konusu arazi, jeodinamik, astronomi, meteoroloji ve manyetik servislerin tümünü içerecek büyüklüğe ve koşullara sahiptir. Burası, önce jeodinamik pavyonu ve servis şefinin ikametgahı yapılacak, diğer servisler ise daha sonra inşa edilecektir. Saray mimarı ve komisyon üyesi M. D'Aronco, istenen projeyi ve tahmini bütçeyi hazırlayacaktır. Ancak bir yıl sürmesi olası bu inşaatın bitimini beklemeden rasathane (observatoire météorologique) mahallinde geçici, tek odalı bir yerleşme düşünülebilir. M. D'Aronco'ya göre bunun maliyeti de 8 250 kuruşu bulacaktır. İrade-i seniyye geçici yerleşmeyi öngörmediğinden, bunun için D'Aronco'ya hemen bildirimde bulunulması gerekmektedir. Jeodinamik servisinin bütçesi ise, ücret ve donanımlar vb harcamalar için 19 700 kuruş olarak belirtilmektedir. Komisyon ayrıca, halen rasathanede sekreter olan Constantin Macridi'nin bu görevi de yürütebileceğine karar vererek, adını önermektedir. Komisyonun raporu, A.Coumbary Efendi, Emile Lacoine, R.D'Aronco ve G.Agamennone'un imzasını taşımaktadır.

RASATHANE-İ AMİRE BİNASI İÇİN 1895 PROJELERİ

*Afife Batur**

İstanbul'da önemli kayıplara yol açan 10 Temmuz 1894 depreminin ardından Osmanlı hükümeti, o zamana kadar işlevi konusunda yeterli ölçüde duyarlı olmadığı Rasathane'nin¹ reorganizasyonu için art arda girişimlerde bulundu.

Önce Rasathane-i Amire'nin müdürü Aristidi Coumbary'den bir rapor alındı. Ardından, Atina Rasathanesi Müdürü D.Eginitis çağrıldı ve 15 gün İstanbul'da kalıp A. Coumbary ve yardımcısı Emile Lacoine ile birlikte hasar bölgelerini ziyaret etti ve ünlü raporunu verdi.² Rapor, D.Eginitis'in aynı yıl Aralık ayında Paris'te Académie des Sciences'da sunduğu aynı konulu tebliğle birlikte, 10 Temmuz'u Türkiye'nin en iyi belgelenmiş ilk jeolojik olayı haline getirdi.³ Başbakanlık Arşivi'nde bulunan İngiliz ve İtalyan kökenli sismograflara ait prospektüsler ve Louis Palmieri'nin Napoli 1878 tarihli *Sismographes électro-magnétiques* başlıklı kitapçığı (12 s.), uyanmaya başlayan ilgiye işaret eden belgelerdir.⁴

Rasathane ile ilgili ilk haber, *Moniteur Oriental*'in 28 Ocak 1895 tarihli nüshasında yayınlandı. Sadaret makamına iletilen bir irade-i seniyye, Sultan'ın kurulmasına karar verdiği meteorolojik gözlemevinin üzerinde inşa edileceği yerin seçilmesiyle görevli olacak bir komisyonun kurulmasını bildiriyordu. Kurulan komisyon, Rasathane-i Amire müdürü A.Coumbary Efendi, Posta Telgraf Umum Müdürlüğü teknik danışmanı Emile Lacoine, mimar D'Aronco, Mösyö Agamennone ve maiyet-i mülukane müşiri Şakir Paşa'nın belirlediği bir

* Prof.Dr., İTÜ, Mimarlık Fakültesi.

¹ İstanbul'da "Rasathane" adı ile anılan ilk kurum, Tophane sirtlarında Takiyüddin tarafından kurulmuş ve 1577-1580 yılları arasında astronomi gözlemleri yapmıştır. 1868 yılında, Beyoğlu'nda bugünkü İstiklal Caddesi üzerindeki bir binada açılan ve müdürlüğünü A. Coumbary'nin yaptığı Rasathane-i Amire ise, kısmen astronomi gözlemleri yapmış olmakla birlikte, daha ziyade bir meteoroloji şebekesinin merkez bürosu idi. Muammer Dizer, "Osmanlıda Rasathaneler," *Fatih'ten Günümüze Astronomi (Prof.Dr.Nüzhet Gökdoğan Sempozyumu, 7 Ekim 1993)*, İ.Ü. Fen Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s.27-68. (editörün notu).

² D.Eginitis, Rapport sur le tremblement de terre de Const/ple par M.Eginitis, Directeur de l'Observatoire d'Athènes, Constantinople le 3/15 Aout 1894. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y.E.E. 11/24.

³ D.Eginitis, "Sur le tremblement de terre de Constantinople," *Comptes Rendus Hebdomadaires des Séances de L'Académie des Sciences*, Paris, Juillet-Décembre 1894, s.480-483.

⁴ BOA, Y.MTV-(V), 101/18, 22.1.1313

⁵ BOA, İ.Hus. 1417 (992) 133.

⁶ BOA, İ.Hus. 1312 B.19/133.

⁷ 1896 yılında açılması öngörülen büyük İstanbul Sanayi Sergisi için çalışmalar, 1893 yılında başladı. Sergi için tahsis edilen alan, Darülacezenin karşısında Hürriyet-i Ebediye tepesi olarak bilinen ve halen Hürriyet Anıtı'nın bulunduğu, o tarihte çok geniş olan aynı araziydi.

à Son Altesse le Grand Vénir

Monsieur

Conformément à l'Ordre Impérial relatif à la création d'un Observatoire, la Commission s'est occupée en premier lieu du choix d'un terrain convenable pour le service du nouvel Observatoire et avec l'aide du Major Ismaïl Djevad bey, aide de camp et fils de S. E. Cha-Kir-Pacha, la Commission a trouvé un endroit situé à Chichly, sur l'ancien emplacement désigné pour l'exposition et qui paraît réunir toutes les conditions voulues, en regard à la réunion des services, géodynamique, astronomique, météorologique et magnétique. D'après les ordres de V. A. il a été décidé de construire d'abord le pavillon géodynamique et l'habitation du chef de service et plus tard ceux qui seront nécessaires pour l'astronomie et la météorologie.

Monsieur d'Arco, architecte de S. M. et membre de la Commission soumettra en temps voulu les plans et devis relatifs à cette installation. Mais en attendant cette construction, qui d'après les apparences ne pourra être prête au moins avant une année, il est donc nécessaire, comme nous l'a fait remarquer V. A., que l'on procède immédiatement à une installation provisoire dans le local actuel de l'Observatoire Météorologique, qui d'après l'estimation de M. d'Arco, coûtera environ 8250 p. L'Ordre Impérial, qui nous a été com-

V. S. V. S.

muniqué par S. E. le Ministre de l'Instruction Publique, ne mentionnant pas cette installation provisoire, la Commission prie V. A. de vouloir bien faire autoriser M. d'Arco à procéder immédiatement à cette construction provisoire.

Monsieur Agamemnon, d'après son contrat, a droit au logement gratuit. Avant la construction de l'Observatoire de Chichly et faute de place dans l'Observatoire actuel, M. Agamemnon est obligé de se loger en ville et la Commission prie V. A. de vouloir bien ordonner qu'une allocation provisoire soit mise à la disposition de M. Agamemnon.

L'Ordre Impérial ordonne que tous les instruments soient portés au Dépôt d'Armes. Mais pour l'installation et le fonctionnement du service provisoire il est nécessaire que M. Agamemnon soit autorisé à retirer immédiatement les instruments et les ouvrages dont il a besoin.

Pour le fonctionnement régulier du service géodynamique et pour le maintenir à la hauteur des institutions similaires d'Europe, il est indispensable qu'un budget spécial soit attribué à ce service, soit pour l'installation provisoire ou définitive. La Commission après avoir étudié cette question a l'honneur de soumettre à V. A. le budget suivant:

1° Frais d'abonnements aux diverses publications et achats d'ouvrages scientifiques spéciaux etc. piastres:	1000
2° Frais d'entretien des instruments, comprenant réparations, gaz, benzine, papier photographique, réactifs chimiques etc. piastres:	3050
3° Frais d'impression pour les bulletins géodynamiques mensuels, des brochures, gravures etc. piastres:	1500
4° Frais de bureau, comprenant fourniture du bureau, reliure, chauffage, éclairage, frais de poste, etc. piastres:	3150
5° Achats de nouveaux instruments pour Constantinople ou les stations sismiques à créer dans l'Empire. piastres:	2000
6° Enfin un membre de l'Observatoire, attaché au service géodynamique à 750 piastres par mois soit: piastres	9000

Total général du budget p^{tes} 19,700

La Commission recommande, pour la nomination de ce fonctionnaire, Constantin Effendi Macridi, actuellement secrétaire de l'Observatoire météorologique, lequel, par son zèle et son travail mérite un avancement et que nous avons comme apte pour aider M. Agamennone dans son service. Si le service l'exige, il sera désigné plus tard un employé pour le secrétariat de l'Observatoire météorologique, mais nous croyons que provisoirement, jusqu'à la construction définitive de l'Observatoire de Chichly, Constantin Effendi pourra suffire pour les deux services.

De Votre Altesse.

Monseigneur,

Les très humbles et dévoués serviteurs

Coumbary. E. Lacoine

R. D'Arconco G. Agamennone

Constantinople le 31 Février 1895.

Budget

de la Section Géodynamique

Frais d'abonnements	piastres	1000
» d'entretien des instruments	»	3050
» d'impression (gravure y comprise)	»	1500
» de reliure	»	150
Achats de nouveaux instruments	»	2000
Installation et frais de bureau (chauffage et éclairage compris)	»	3000
		<hr/>
		10.700
Rebutions du membre attaché à la section		9.000
		<hr/>
	Total:	19.700

1 ^o Abonnements		
Comptes rendus de l'Académie des Sciences de Paris	f ^{cs}	34
Nature, anglaise	»	35
Mittheilungen du Dr Petermann	»	20
Journal géologique du Japon	»	20
Archives de Genève	»	25
Achats des livres spéciaux	»	66
		<hr/>
	f ^{cs}	200
	Soit	1000 piastres

2 ^o Entretien des instruments	
Benzine ou gaz par an	piastres 750
Papier photographique	» 1000
Réactifs chimiques	» 300
Piles électriques et entretien	» 500
Réparation des instruments	» 500
	<hr/>

3° Frais d'impression

Impression des bulletins géodynamiques mensuels	francs	1000
Gravure et publications extraordinaires	"	500
	francs	1500

4° Frais de reliure

Reliure des publications périodiques et d'autres livres	francs:	150
--	---------	-----

5° Achats des nouveaux instruments

Frais d'achats d'instruments à installer à Constantinople ou dans les stations à créer dans l'Empire Ottoman	francs:	2000
--	---------	------

6° Installation et frais de bureau

Fourniture du bureau, chauffage et éclairage	francs:	3000
---	---------	------

Rétributions de l'aide de la section	"	9000
--------------------------------------	---	------

Total général francs 19,700.

Constantinople le 21/2 Février 1895.

21 Şubat 1895 tarihli raporun ekinde bulunan ve rasathane için öngörülen masrafların dökümünü veren belge (BOA. İ.Hus. 1312 B.19/133).

Rapora yanıt, 19 Mayıs 1895 tarihli irade-i seniye'dir.⁸ İrade-i seniye, Şişli'deki arazinin daha sonra "tevsi ve mükemmel surette tanzim olunmak üzere" rasathane için uygun bulunduğunu söylemekte ve geçici yerleşmenin Silahhane-i Hümayun bahçesine veya Kadın Efendi'nin konağının karşısındaki dutluğa yapılabileceğini, ancak yeni bina yapıldığında terk edilecek geçici yapının Silahhane'ye kalabilmesi için kendi bahçesinde yapılmasının daha uygun olduğuna karar verildiğini belirtmektedir. M. D'Aronco'nun yaptığı ve keşif ve planlar uyarınca 170 lira masrafla uygulanacak olan barakanın inşasına izin ve emir vermektedir.

Moniteur Oriental'in 23 Mayıs 1895 tarihli haberinde "Ordre supérieur" nitelediği haberde, Rasathane'nin, Maçka'daki büyük Silahhane-i Amire'nin bahçesinde inşa edilecek bir binaya yerleşeceği bildirilmektedir. Masraflar, Maarif Nezareti tarafından ve bütçe ek harcama kaleminden karşılanacaktır.⁹ Yapılmakta olan rasathanenin bitmek üzere olduğunu bildiren 10 Ekim 1895 tarihli haber ise,¹⁰ G. Agamennone'un, İtalya'dan gelen aletlerin montajı, kullanımı ve personel eğitimi konularında bir rapor düzenlediğini ekliyordu.

Bu haberler dizisinden, -şimdilik başka belge bulunamamasına karşın- rasathanenin yapımının gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ne var ki halen İTÜ Maçka Kampüsünü oluşturan tarihi Silahhane binası bahçesinde böyle bir yapının varlığı saptanamamıştır.

Arşivlerimizde birbirine çok benzeyen iki geçici baraka projesine ulaşılmıştır. Biri, R. D'Aronco'nun el yazısı ile hazırlanmış olan tahmini keşif raporu ile birlikte'dir.¹¹ Son derece mütevazı ölçülerde çizilmiş olan baraka projesi ve keşif 6 Mayıs 1895 tarihlidir ve D'Aronco imzalıdır.

Baraka, 6,05m x 8,00m boyutunda bir temel üzerine yerleşen ve küçük bir antreden girilen iki odalı bir yapıdır. Küçük oda, görevliye, daha büyük olan ise sismografa ayrılmıştır. Sismografin üzerine yerleştirileceği taban ögesi için, özel olarak zemin takviyesi yapılmış, zemin üstünde 1,00m x 1,00m boyutunda ve güney tarafında 0,50m x 1,00m kesitli ve 3,00m yükseklikte sismik piliye bulunan bir öge hazırlanmıştır. Bu küçük barakanın sade ama özenli bir cephe çizimi de verilmektedir.

⁸ BOA, İ.M. 1312 Za/2

⁹ *Moniteur Oriental*, 23 Mai 1895.

¹⁰ *Moniteur Oriental*, 10 Octobre 1895.

¹¹ BOA, İ.M. 1312..Za/2.

Plan estimatif d'une baraque en bois pour l'observatoire
sismique à construire à Nishan Çeche.

Cette baraque qui mesure en fondation 8^m.00 de
longueur sur 6^m.05 de largeur, comprendra:

Une chambre pour l'observatoire de 4^m.00 de long.
sur 4^m.00 de larg. avec un pilier en maçonnerie et
salle en pierre de 1^m.00 x 1^m.00,

Une chambre pour bureau de m. 3.00 x 4.00, un
petit vestibule, un W.C. et une petite pièce qui ser-
vira de dépôt.

Cette baraque qui reposera sur des fondations
en maçonnerie de 0^m.40 d'épaisseur, sera construite en
bois, revêtu de planches à l'extérieur et de bagdadi
à l'intérieur.

Le toit sera en tuiles de Marseille.

Les planchers seront en bois de (Kehirali), à
l'exception de l'entrée et du W.C. qui seront en
carreaux de ciment. Le W.C. sera en marbre à la
turque.

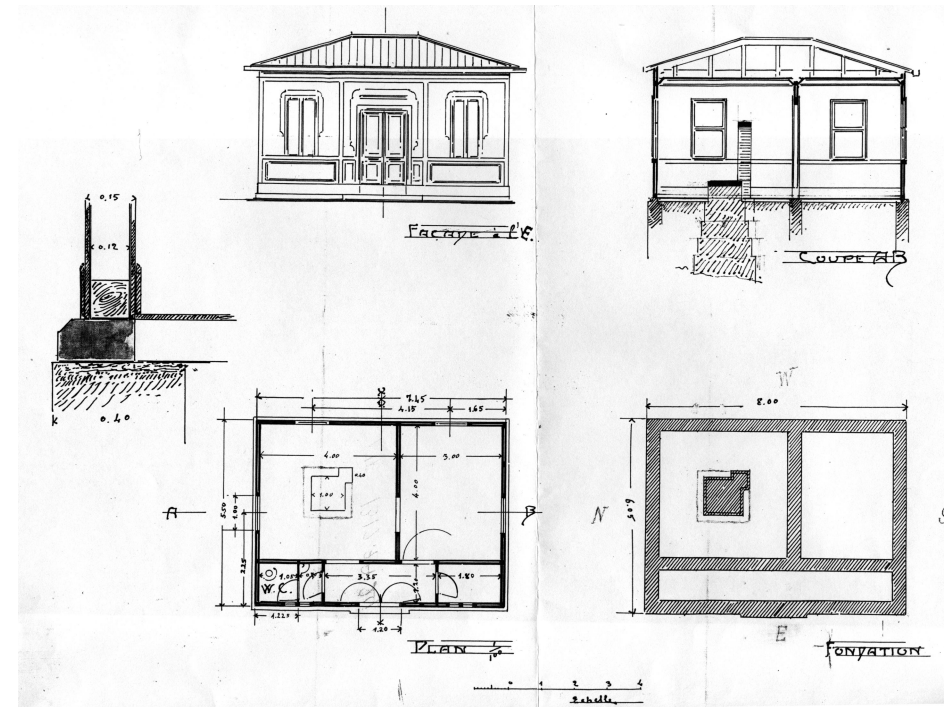
Toutes les façades à l'extérieur, les plafonds inter-
ieurs, les portes et fenêtres seront peint à l'huile à
à 3 couches, l'intérieur à l'eau.

La surface de cette baraque est de 85 pies carrés
à 2 ltqs. le pie carré. Somme totale 170 ltqs.

Constantinople le 6 Mai 1895.

R. D'Aranco

R. D'Aranco imzalı, 6 Mayıs 1895 tarihli keşif raporu (BOA, İrade Maarif 1312 Za 24).

R. D'Aranco imzalı, 6 Mayıs 1895 tarihli keşif raporunun ekindeki çizim
(BOA, İrade Maarif 1312 Za 24).

Rasathane, 1900 yılında hâlâ inşa edilmemiştir. *Moniteur Oriental*, 17 Eylül 1900 tarihli¹² nüshasında Rasathane-i Amire'nin, Cadde-i Kebir'de (Grand Rue de Péra) halen yerleşmiş olduğu binadan atmosferik gözlemlerin daha iyi yapılabileceği bir başka binaya taşınacağını yazmaktadır. *İkdam* gazetesi ise, bu bir binadan ötekine taşınma göçebeliğinden kurtulmak için bir rasathane inşa edilmesini tavsiye etmektedir.

Kaynaklar

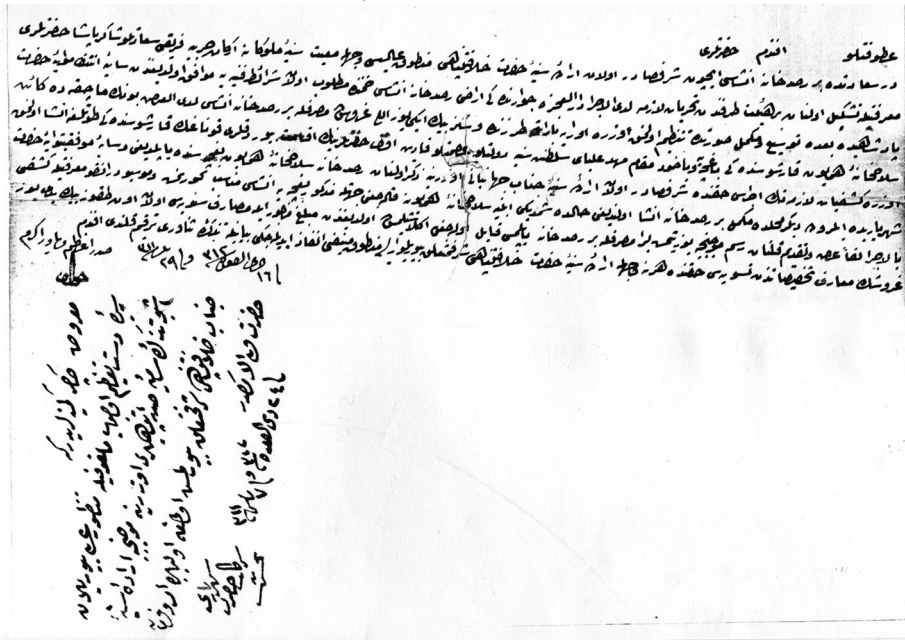
- R. D'Aranco'nun hazırladığı el yazısı liste (Udine Müzesi). D'Aranco bu listede, rasathane projesini G.Agamennone ile birlikte yaptığını belirtmiştir.
- Can, C., *İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları*, YTÜ yayımlanmamış doktora tezi, 1993, s.277.
- Centelli, A., L'architetto del Sultano," *Illustrazione Italiana*, I, 4 (1896), s.58. Centelli 1896'da D'Aranco'nun hâlâ rasathane projesiyle meşgul olduğunu bildirir.
- Freni, V. & Varnier, C., *Raimondo D'Aranco, l'opera completa*, 1983, s.123, cat.101
- Nicoletti, M., *D'Aranco e L'Architettura Liberty*, Bari, 1982, s.156,245.
- Ricci, G., *Architectural Design* 1980, s 51.

¹² *Moniteur Oriental*, 17 Septembre 1900.

kâbil olabiliş ancak manyetik ve astronomik şü'elerinin te'sis olduğu arâzînin beher-hâl cihât-i erba'ası açık ve tarafı rü'yeti müsâ'id bulunması mukteziyât-ı fenniyeden görüldüğünden bu cihetle tedkikât-ı mukteziye ifâ kılınmıştır.

İşte ber-vech-i bâlâ arz olunan şerâyiti câmi' olmak ve Rasadhâne aksâm-ı muhtelif-i inşâiyenin topluca bir mahalde te'sis teşkiline elvermek üzere geşt ü güzâr olunan mahallerden Şişli civârında ve cümle mü'essesât-ı hayriye-i cenâb-ı hilâfet-penâhiden bulunan dârü'l-'aceze kurbunda kâ'in kıt'a-i vesî'a arâzî şerâyit-i fenniyyeyi câmi' ve binâ-berîn te'mîn-i matlûbu kâfil olduğu tedkikât-ı lâzimededen ve mûmâileyh Mösyö Ciovanni'nin ifâdesinden anlaşılmiş olmakla her hâlde emr u fermân-ı hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 7 Kânûn-ı sâni sene [1]310 [19 Ocak 1895].

Yâverân-ı hazret-i şehriyârîden ma'iyet-i seniyye-i mülûkâne Erkân-ı harbiyesine me'mûr kolağası İsmail Cevâd b. Şâkir (BOA, İrade Hususi, 1312 B 19/133)

Bâb-ı âli, Dâ'ire-i Sadâret Amedî-i Dîvân-ı Hümâyûn 3117

Atûfetlü efendim hazretleri

Dersaadet'de bir rasathâne inşâsı için şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî mantûk-ı âlîsi vecihle ma'iyet-i seniyye-i mülûkâne erkân-ı harbiye ferîki sa'âdetlü Şâkir Paşa hazretleri marifetiyle teşkil olunan bir heyet tarafından taharriyât-ı lâzime lede'l-icrâ Dârü'l-'aceze civârındaki arazi rasadhâne inşâsı zımnında matlûb olan şerâyit-i fenniyyeye muvâfık olduğundan sâye-i intizâm-vâye-i hazret-i padişâhîde ba'de tevsî' ve mükemmel sûrette tanzîm olunmak üzere oraya baraka tarzında ve sekiz bin ikiyüz elli kuruş masrafla bir rasathâne inşâsı lede'l-arz bunun Maçka'da kâ'in Silahhâne-i Hümâyûn karşısındaki bahçe veyahud makâm-ı mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye devletlü ve ismetlü kadın efendi hazretlerinin ikâmet buyurdıkları konağın

karşısındaki dutluğa inşa olunmak üzere keşfiyât-ı lâzimenin icrâsı hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cihân-bânî üzerine zıkr olunan rasathâne Silahhâne-i hümâyûn bahçesinde yapıldığı ve sâye-i muvaffakiyet-vâye-i hazret-i şehriyârîde ilerde diğer mahalde mükemmel bir rasathâne inşâ olunduğu hâlde şimdiki ebniye Silâhâne-i Hümâyûna kalacağı cihetle mezkûr bahçeye inşâsı münâsib görülmüş ve Mösyö Dranko marifetiyle keşfi bil-icrâ leffen arz ve takdîm kılınan resm mücebince yüz yetmiş lira masrafla bir rasathâne yapılması kâbil olacağı anlaşılmiş olduğundan meblağ-ı mezkûr ile masârıf-ı seneviyyesi olan ondokuz bin yedi yüz kuruşun maârif tahsîsâtından tesviyesi hakkında her ne vecihle irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref-müte'allik buyurulursa mantûk-ı münîfi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm kılını efendim. 16 Zilkade 1312 / 29 Nisan 1311 [11 Mayıs 1895] Sadrazam ve Yâver-i ekrem Cevad

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki, Resîde-i dest-i ta'zîm olup melfûfuyula manzûr-ı âli buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mücebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmakla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 24 Zilkade 1312 / 7 Mayıs 1311 [19 Mayıs 1895] Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Tahsin (BOA, İ.MF 1312 Za 24)

Architectural projects for a new observatory (*Rasathane-i Amire*) in Istanbul

Afife Batur

Following the 1894 earthquake, the Ottoman government decided to provide a new housing for the imperial observatory, the *Rasathane-i Amire*. Sismological instruments were provided and a commission including Aristidis Coumbary Efendi (director of the observatory), Emile Lacoine (technical advisor), the architect Raimondo D'Aronco, G. Agamennone and an officer were appointed to undertake the construction. According to the daily newspaper *Moniteur Ottoman*, the observatory would be built in Üsküdar. It seems that eventually the gardens of the Silahhane, the armory at Maçka, was considered more appropriate for such a project. This paper will introduce the architectural projects of 1895 for the construction of a new observatory in Istanbul.

Key words: Istanbul meteorological observatory, earthquake, seismology; Raimondo d'Aronco, G. Agamennone, Emile Lacoine; Anahtar kelimeler: Rasathane-i Amire, deprem, sismoloji, Raimondo D'Aronco, G. Agamennone, Emile Lacoine.

OSMANLI BASININDA 1865 KOLERA SALGINI,
İSTANBUL SAĞLIK KONFERANSI VE MİRZA MALKOM¹ HAN

Orhan Koloğlu

Hicaz bölgesi, 1831 yılından başlamak üzere, ondokuzuncu yüzyıl boyunca sık sık kolera salgınlarına maruz kalmıştır. 1916 yılına kadar geçen süre içinde 22 salgının vuku bulunduğu kaydedilmiştir. 1865 salgını da, aynı yıl (1282 H.) Hac için bölgeye gelen müslüman sayısının evvelki yıllara göre dört kez fazla olması nedeniyle, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Diğer taraftan, 1858'de açılan İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolunun Kızıldeniz ile Akdeniz'deki buharlı gemi taşımacılığını birleştirmiş olması, ve Hicaz-İskenderiye hattının 1865 yılında çok sayıda hacı tarafından kullanılması, kolera hastalığını önce Hicaz'dan Mısır'a, oradan da Akdeniz limanlarına ve Avrupa'ya taşımıştır.² Kolera salgınları ve karantina uygulamaları konusunda, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde yapılmış çeşitli araştırmalar vardır.³ Bu makalede, olayın işlenmemiş iki yönü üzerinde durulacaktır. Bunlardan birincisi, 1865 salgınının Osmanlı basınındaki yankılanışı; ikincisi ise, koleranın yayılmasını önlemek için 1866'da İstanbul'da düzenlenen Sağlık Konferansı'nda, Avrupalıların alınmasını istedikleri tedbirler karşısında Müslümanların tepkisini yansıtan Malkom Han'ın görüşüdür.

Hac için Zilhicce ayının 8. günü (1865 yılında 9 Mart'a rastlamıştır) Arafat'da vakfede hazır bulunmak gereklidir. Ondokuzuncu yüzyılda yolculukların yavaş seyrettiği düşünülerek, hacıların Hac gününden uzun süre önce Hicaz bölgesine götüren deniz ve kara yollarını kullanmaya başladıkları kabul edilmelidir. Bu bölgede meydana gelen olayların başkent İstanbul'a yansımalarının da, ayrıca zamana muhtaç olduğu anımsanmalıdır. Bu durumda, denizden gelenlerin Şubat sonundan, karadan gelenlerin ise Şubat ortasından itibaren Hicaz bölgesinde bulunmaya başladığı, Mekke'de 5-7 gün kaldıktan sonra iki haftalık bir yolculuk ile Medine'ye vardıkları, orada da 5-7 gün kalıp

arkasından dönüş yolculuğuna başladıkları hesaplanmalıdır. Dolayısıyla hacılar, Kutsal Topraklar üzerinde en az iki, bazen üç-dört ay kalmaktadır. Dönemin önemli Osmanlı gazetesi *Tasvîr-i Efkâr*'ın 1865 yılı kolleksiyonu üzerinde yaptığımız bir araştırmaya göre, koleranın seyrinin kamuoyuna şöyle yansımıştır:

30 Haziran 1865. Resmî bildiri de, İskenderiye'de görülen kolera hastalığının yayılması, alınan önlemler sayesinde önlenmiştir. Beyoğlu ve Ortaköy'de görüldüğü hakkındaki söylentilerin aslı yoktur (Sayı 311).

12 Temmuz 1865. Meclis-i Sıhhiye, Mısır tarafında görülen hastalık konusunda alınan karantina önlemlerini açıklamıştır (Sayı 314).

16 Temmuz 1865. İskenderiye'den gelen gemiler İzmir'de karantinada bekletilmekte ve yolcular 'tahaffuzhane'de tutulmaktadır. (Sayı 315).

19 Temmuz 1865. Birkaç gündür kolera Bilâd-ı Selâse'de (Galata-Eyüp-Üsküdar) görülmektedir. Pazar günü 30, Pazartesi 32 kişi ölmüştür.. Cumartesi günü Sadrazam'ın başkanlığında Meclis-i Sıhhiye üyeleri toplanmış ve alınacak önlemleri görüşmüşlerdir. Korunma konusunda bazı tavsiyeler verilmektedir. İskenderiye'den gelen haberlere göre hastalık azalmakta, Mısır'dan bildirildiğine göre eski halini korumaktadır. (Sayı 316).

25 Temmuz 1865. Salgın İstanbul'da korkulacak boyutta değildir, en çok Kasımpaşa'da görülmektedir (Sayı 317).

27 Temmuz 1865. Zaptiye Müşirliği'nce oluşturulan komisyon, önlemleri içeren bir bildiri yayımlamıştır. İzmir'de 46 kişi ölmüş, İskenderiye'de ölümler azalmıştır (Sayı 318).

31 Temmuz 1865. İstanbul'daki Hıfzıssıhha Meclis-i Muvakkatı'nın atadığı hekimlerin vereceği 'fakirlik' belgesiyle eczahanelerden ücretsiz ilaç almak mümkün olacaktır. Geceleri, eczahanelerde nöbetçi bulunacak ve önlerinde fener yakılacaktır. (Sayı 319).

3 Ağustos 1865. Bütün zaptiye zabıtlarına ve erlerine sokaklardaki pislikleri temizledikleri ve hastalara yardımlarından dolayı teşekkür edilmiştir (Sayı 320).

8 Ağustos 1865. Salgının Şam bölgesinde görüldüğü, İzmir'den Konya'ya yayıldığı söylentileri vardır. Selanik'ten gelen telgrafta Karantinahane'nin dolu olduğu, koleranın arttığı belirtilip, bölgeye göç etmek isteyenler uyarılmaktadır (Sayı 321).

12 Ağustos 1865. Salgın sebebiyle İstanbul'da artan et ihtiyacının Tuna ve Edirne vilayetlerinin yerel mal sandıklarınca sağlanmasına teşekkür edilmiştir. Trabzon'da iki kişi ölmüş, İzmir'de Rum Metropoliti ile Yahudi Hahambaşısı korkup kaçmıştır. Aden'de salgının şiddeti artmıştır. Bâb-ı Zaptiye'nin salgının önlenmesi için mahallelere yakın olan mezarlara ölü gömülmesini yasaklandığı ve defin işlemlerinin belirtilecek yerlere yapılmasını isteyen tebliği yayımlanmıştır. Karpuz ve kavunun hastalığın yayılmasına sebep olduğu tıbben belirlendiği için, bunların satışı yasaklanmıştır (Sayı 322).

17 Ağustos 1865. İzmir'den koleranın azaldığı haberi gelmiştir (Sayı 323).

22 Ağustos 1865. İzmir'de koleranın yakında biteceği haberi berilmektedir. Aydın sancağında hayli zarar olmuş, pek çok hayvan telef olmuştur (Sayı 324).

27 Ağustos 1865. Tunus'ta İtalyan gemilerine izin verilirken Fransız gemilerinin karantinaya sokulmasını Fransız konsolosluğu protesto etmiştir (Sayı 325).

¹ İngilizce literatürde Malkom veya Malkum, Türkçe literatürde Melkum şeklinde çeşitli yazılışları vardır. İranlı tarihçi H.Ebrahimnejad, Malkam yazılışının doğru olduğunu bildirmiştir. Biz burada, konuşmanın yer aldığı orijinal belgedeki yazılışını koruduk.e.n.

² LaVerne Kuhnke, *Lives at Risk – Public Health in Nineteenth Century-Egypt*. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1990,s.65-68.

³ Kolera salgınları konusunda genel bilgiler için: G. Sarıyıldız, 'Hicaz'da salgın hastalıklar ve Osmanlı Devleti'nin aldığı bazı önlemler,' *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1992 no. 104, s.82-88; Daniel Panzac, *Quarantaines et Lazarets – L'Europe et la Peste d'Orient*, Aix-en Provence, Edisud, 1986; S. Ünver, 'Les épidémies de choléra dans les terres balkaniques aux XVIIIe et XIXe siècles,' *Etudes Balkaniques*, No.4, Sofia 1973, s.89-97; S. Lamec, *Sechzehn Jahre als Quarantaene arzt in der Türkei*, Berlin 1913; O. Koloğlu, "19. yüzyılda hac yoluyla koleranın yayılması ve Hanikin karantina doktorunun anıları," V.Tıp Tarihi Kongresi'ne (1998) sunulan bildiri.

8 Eylül 1865. İstanbul'da salgında kolera, humma ve diğer hastalıklara toplam 11.631 kişi yakalanmış, 5 073 kişi ölmüştür. Bâb-ı Zabtiye'nin bildirisine göre, salgının sona ermek üzeredir ve herkesin kendi dinine ve mezhebine göre yaşamına devam edebileceği, kadınların sokaklarda ve seyir yerlerinde belirli kurallara göre giyinip dolaşmaları gerektiği hatırlatılmaktadır (Sayı 328).

15 Eylül 1865. Salgın sırasında yasaklanan sebze ve meyvelerin satışı serbest bırakılmıştır. İzmir'de kolera kaybolmak üzeredir. Ruscuk'ta koleradan günde 15-20 kişinin ölmekte, hekim sayısının azlığı yüzünden yakalananların pek azı kurtulmaktadır (Sayı 330).

20 Eylül 1865. Bâb-ı Zabtiye'de kurulan Tedabir-i Sıhhiye komisyonu, eczahanelere, fakirlere ücretsiz verdikleri ilaçların bedellerinin ödenmesine başlanacağını açıklamıştır (Sayı 331).

22 Eylül 1865. İzmir'de kolera hemen hemen tamamen yok olmuş, 9 gündür koleradan ölen olmamıştır. Erzincan'da şiddetli bir salgın olduğu söylentisi vardır (Sayı 333).

3 Ekim 1865. Trabzon'dan gelen bir vapur, Boğaziçi'nden geçerken bir yolcu öldüğü için gemi karantinaya alınmalıdır. İzmir salgından tamamen temizlenmiş olmakla beraber, Karantina idaresi gemilere temiz belgesi vermemektedir. İzmir'in Kasaba (Turgutlu) kazasında kolera salgınının şiddetle devam ettiği söylenmektedir. (Sayı 335)

7 Ekim 1865. Erzincan'dan gelen telgrafta, salgın olmadığı, Erzurum'da ve Diyarbakir'de salgın olduğu, çok kişinin öldüğü, halkın şehri terkettiği bildirilmektedir (Sayı 336).

14 Ekim 1865. İstanbul'da artık kolera vakası kalmamıştır; gemilere temiz belgesi verilmektedir (Sayı 338).

26 Ekim 1865. Bağdat'tan gelen mektup, Avrupa gazetelerinin Irak'ta kolera bulunduğu ve İran'a yayıldığı haberini yalanlamaktadır. İzmir'de, salgında ölen bir topçu askerinin muayenesinde bulunmayan hekim hakkındaki tahkikat açılmıştır. (Sayı 341).

26 Aralık 1865. Musul'da salgın azalmış ama ölümler devam etmektedir. Halep'te ölü sayısı 13.700'e ulaşmıştır (Sayı 341).

29 Aralık 1865. Görevini ihmal eden İzmir karantina müdürü Ratip Efendi görevden alınmış ve yerine Beyrut müdürü Enverî Efendi atanmıştır (Sayı 356). Ratip Efendi'nin savunması (Sayı 368) ve buna verilen cevap yayımlanmıştır (Sayı 372).

4 Şubat 1866. Hicaz'da sağlık işleriyle ilgilenmek üzere kurulan komisyonun reisliğine eski Dârüşşurâ azalarından Ahmed Efendi atanmış ve yanındaki hekimlerle birlikte İstanbul'dan hareket etmiştir (Sayı 363).

Bu çalışmada, özellikle, yerli kamuoyuna hitap ettiği ve sadece resmi bildirimlerle yetinmeyip gerekirse özgür fikir de açıkladığı için *Tasvî-i Efkâr* gazetesi üzerinde durduk. Aynı dönemde İstanbul'da yabancı dilde yayımlanan gazeteler (*Courrier d'Orient* ve *Journal de Constantinople* gibi) daha da ayrıntılı, özellikle Avrupalı hekim, tüccar ve diplomatlardan gelen bilgileri aktarmışlardır. Gerçekten de, Mart 1865'ten itibaren resmî yazışmalara, raporlara konu oluşturan salgın, bütün Avrupa devletlerini telaşlandıracak bir düzeye varmıştı. Salgının

Hicaz'dan başladığı inancı egemendi. Bu devletler, salgının Mısır'a yansımış, oradan Akdeniz limanlarına sıçramış olmasından hareketle, 1283 (1866) yılı Hac'ı konusunda daha ciddi önlemler alınması ihtiyacını hissediyorlardı. Gerek Bâb-ı Âlî'nin gerekse Mısır yönetiminin aldığı önlemler onlara yeterli görünmüyordu. Özellikle Fransız hükümeti konuyla ilgilenmekteydi ve Aralık 1865'de yaptığı toplantı önerisi, toplantının İstanbul'da düzenlenmesi koşuluyla Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. Kutsal Toprakları ilgilendiren tartışmaların İstanbul dışında yürütülmesi, tabii ki o bölgenin "hâdimi" sayılan Osmanlı halifesinin dışlanması anlamına gelebilirdi. 1856 Paris antlaşmasıyla Avrupa'nın bir parçası olarak kabul edilmiş olan Osmanlı Devleti, bu toplantıya diğer ülkelerin de katılmasını doğal karşıladı.

13 Şubat 1866 tarihinde başlayan ve 26 Eylül 1866'da sona eren toplantıya (Conférence Sanitaire Internationale)⁴ Avusturya, Fransa, Belçika, Danimarka, İspanya, Papalık, ABD, Büyük Britanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İran, Portekiz, Prusya, Rusya, İsveç-Norveç temsilcileri katılmaktaydı.⁵ Her ülke, bir üyesi diplomat, diğerleri hekim olan heyetler ile temsil edilmekteydi. Osmanlı Devleti adına Meclis-i Umur-i Sıhhiye Reisi ve Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Dr. Salih Efendi ile Dr. Bartoletti;⁶ Mısır adına Dr. Lautner Bey konferansa katılmaktaydı.⁷ İkinci Müslüman ülkesi olan İran'ın, elçilik müşaviri Mirza Malkom Han (1833/34-1908) ile iki doktordan (Bosi ve Salvatore) oluşan bir heyeti vardı. -- Hariciye Nazırı Âlî Paşa'nın açılışına katıldığı Konferans'ta, tamamen sağlık konusunda yürütülen çalışmalar sırasında çok ayrıntılı raporlar ve çözüm önerileri gündeme geldi. İslam devleti olarak sadece Osmanlı Devleti'nin ile İran'ın temsil edildiği konferansta, Avrupalı devletlerin görüşleri ve çözüm önerilerini içeren ve "Godeve – Bikow – Salvatori - Bartoletti" adındaki dört hekim tarafından hazırlanan "1865'de koleranın ilerleyiş ve yayılması konusunda rapor"u şöyle özetlenebilir:⁸

Bütün belgeler ve istatistikler elimizde bulunmadığından daha çok hastalığın yayılma şeklini incelenmiştir. İncelemeye, hastalığın Hicaz'daki hareket noktasından

⁴ B.N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye karantina tarihine giriş / Introduction à l'histoire de la quarantaine en Turquie II," *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, XX, 4 (1957), s. 601-624. Bu yayında, 1866'da İstanbul'da toplanan Beynelmîl Sağlık Konferansı üyelerinden bir grubun resmi bulunmaktadır (s.617).

⁵ Kongre ile ilgili bütün bilgileri Viyana'daki "Hof und Stadt Archiv" de bulunan PA-XII-101 sayılı dosyadaki raporlardan aldık.

⁶ Konferans zabıtlarında Dr. Baroletti'nin ünvanı "Inspecteur général du service sanitaire Ottoman, membre du Conseil Supérieur de Santé de Constantinople" olarak verilmiştir. Bartoletti Efendi'nin çizim portresiyle kısa biyografisi için bkz. B.N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye karantina tarihine giriş / Introduction à l'histoire de la quarantaine en Turquie I," *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, XX, 3 (1957), s.418-443.

⁷ Mısır adına toplantılara katılan bir diğer kişi Dr. Salim Bey'dir. Konferans zabıtlarında ünvanı "Professeur de clinique et de pathologie médicale de l'École de Médecine de Caire, Médecin particulier de la princesse mère de S.A. le vice-roi d'Égypte" olarak verilmiştir.

⁸ Rapport à la conférence sanitaire internationale sur la marche et le mode de propagation du choléra en 1865, Annexe au procès-verbal No.23.

başlanıp, oradan Mısır ve Akdeniz üzerinden Okyanus'un ötesine yayılışı ele alınmıştır. Elimizde, 1865'de hacıların gelişinden önce Hicaz'da kolera bulunduğu dair hiçbir belge yoktur. Buna karşılık, Cidde'ye Şubat [1865] sonu ve Mart [1865] başında gelen iki gemiden önce, o bölgeyle yapılan haberleşmelerde böyle bir salgın bahis konusu olmamıştır. Salgın, Singapur'dan gelen, Cotchin limanına ve Arabistan yarımadasının güneyindeki Mokhalla limanlarına uğrayan iki geminin Cidde'ye varışından sonra başlamıştır. Henüz Cidde'ye gelmeden, iki geminin toplam 1162 yolcu ve tayfasının 143'ü ölmüş ve denize atılmıştı. 5 Nisan 1865 tarihli Osmanlı Komisyonu raporu da Cidde'ye Hindistan'dan ve Cava'dan 51 geminin geldiğini, koleranın bunlar tarafından taşındığını belirtmektedir. Mısır Tıp Heyeti'nin raporunun, özellikle Arafat'ta rastlanan yüksek orandaki ölümü 'cholérine'e yani hafif kolera'ya bağlaması yetersizdir. Camiler ve sokaklar ölümlerle doludur. İngiliz konsolosuna göre 90 bin hacıdan 30'bini ölmüştür. Osmanlı Komisyonu'nun raporu ise 15 bin ölüden bahsetmektedir. 19 Mayıs ile 10 Haziran arasında, Süveys'e 10 gemiyle 12-15 bin hacı getirmiştir. Aralarında hasta yoktur ama yolculuk sırasında ölenler denize atılmıştır. Mısır halkının gelen hacılar ile teması engellenemediği için kolera Mısır'da yayılmaya başlamıştır. Ancak hastalığın kolera değil 'cholérine' (salgın oluşturmeyen kolera) olduğu ileri sürülmüştür. Oysa 11 Haziran'da İskenderiye'de 4000 kişi ölmüştür. Özellikle yabancılardan oluşan 30-35 bin kişi Mısır'dan Beyrut, Kıbrıs, Malta, İzmir, İstanbul, Trieste, Ancona, Marsilya gibi Akdeniz limanlarına kaçmıştır. 11 Haziran – 23 Temmuz arasında Mısır'da 60 bin kişi ölmüştür. 12 Haziran'da İskenderiye'den İstanbul'a dönen askerî gemi *Muhbir-i Sürûr*'un 12 tayfası hastalanıp hastahaneye kaldırılmış, böylece İstanbul'da da salgın başlamıştır.

Raporda, koleranın karadan İran üzerinden yayılması konusunda da bilgi verilmektedir. Ancak Avrupa'ya asıl tehdidin deniz taşımacılığında gelebileceği ısrarla belirtilmiştir. "Kızıldeniz koleranın denizden nakli için en kısa yoldur; bir kere Mısır'a ulaştığında, Avrupa kurtarılamaz. Koleranın yayılmasının en doğal engeli çöldür. Dolayısıyla salgının Avrupa'ya ulaşmasını önlemenin ilk koşulu hacıların, Hac'dan sonra gemi ile taşınmasını engellenmesidir. Ya doğrudan karadan gidecekler, ya da Cidde'de gemiye bindirildikten sonra oradan geri dönemeyecekleri bir mesafede Arap yarımadasında karaya çıkarılacak ve karantina süresini tamamlayıncaya kadar bekletilecektir."

Koleranın kaynağının Güney-Doğu Asya olduğu kabul edilmekle birlikte, ön plana Avrupa'nın korunması alınca, Hicaz'ın merkez addedildiği görülmektedir. Kolerayı, asıl merkezi olan Güneydoğu Asya'da önlenmek yerine, Fransız önerisine göre, hacıların Mısır'a karayolu ulaşmasını istemenin, bu yola alışkın olmayanların çölde yok olmalarına göz yummak olacaktır. Buna tepki olarak, Hicaz'ın Kızıldeniz sahili boyunca yaşanacak sulak yeri bulunmadığı gerekçesi ileri sürülmüştür. Diğer yandan gemilerin taşıdığı 18 bin hacıya yetecek 18 bin devenin bulunamayacak, saatte ancak 3 kilometre yol aşabilen devenin günde en fazla 30 kilometre yol alabileceğinden, yolculuk karantina müddetinden de uzun sürecektir. Fransız tezine karşı İran delegesi Mirza

Malkom Han tarafından, Dr.Savas'ın⁹ hazırladığı projeye dayanılarak aşağıdaki konuşma¹⁰ yapılmıştır.¹¹

"Konferansımızın başlangıcı için, Fransız delegeleri tarafından sunulan projeden daha âcil bir şey bilemiyorum. Bu binada toplantıda bulunduğumuz sırada, kolera, ülkelerimize yeni bir akın yöneltseydi durumumuz ne kadar acıklı olurdu, değil mi! Dolayısıyla, böylesine üzücü bir şeyin tekrarını önlemek için bütün gücümüzü sarfetmek hepimiz için çok büyük bir önem taşımaktadır. Son yıllarda İran, koleradan en şiddetli şekilde etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Bu sebepten, İran'ın bu konferansta da korkunç afetin yeniden belirmesini önlemek için en çok acele edecek devletlerden biri olacağını söylemek lüzumsuz olacaktır.

Aradığımız sonucu sağlayacak yöntemlere gelince, itiraf ederim ki biz İranlılar bunlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak eğer sizin ileri sürdüğünüz âcil projenin dayandığı ilkeler gerçek ise, size şunu açıklayabilirim ki, aynı sonuca varmak için çok daha akılcı ve şimdiye kadar bütün önerilenlerden hiç şüphesiz daha etkili olacak bir başka yöntemi bulmuş bulunuyorum. En kısa yoldan Mekke'ye Hac'ın tamamen yasaklanmasını öneriyorum. Bu öneri tamamıyla sizi meşgul eden âcil projeye aynı ilkelere dayanmaktadır. Eğere hacıları insanlığın selameti için çölde yok olmaya mahkum edebiliyorsak, neden onları aynı amaçla sakın sakın kendi memleketlerinde kalmaya zorlamak hakkımız olmasın! Eğer hacıların geldikleri yerlere geri dönmelerini engellemek için Hicaz limanlarına savaş gemileri gönderebiliyorsak, neden bir ileri adım daha atmayalım? Neden, Mekke'ye kadar uzanıp bir vahşi vadide hayatlarını ve mallarını kaybetmek ve sonra bütün uygar dünyanın üzerine korkunç bir afeti yaymak için gelmiş, dünyanın dört bir yanından çıkmış az ya da çok barbar bu kimselerin toplantısını engellemek için, biz kendimiz Mekke'ye gitmeyelim? Önerime, sizin projenizin ileri sürüldüklerinden daha acımasız ve şiddetli olduğu sitemi yapılamayacağı açıktır. Zira, bir yandan Hac'ı feda ediyorsam, en azından hacıları kurtarmak mutluluğuna sahibim; oysa sizin projeniz Hac'ı kurtarmayı önerirken hiç acımadan hacıları feda ediyor. Eğer bana, Hac'ın kısıtlanmasının İslam'ın ilkelerine aykırı olduğunu ve de müslümanların liderine, mantkı olarak böyle bir önlem almasının önerilemeyeceğini söylerseniz, ben de size, kendi projenizle kabul edilemez saydığınız ilkeyi aynen tekrarladığımız yanıtını verebilirim. Zira girmeye izin verip çıkmaya vermemek, bu hiç şüphesiz bir kısıtlamadan daha

⁹ Dr. Savas [Sava] Efendi'nin Konferans zabıtlarındaki ünvanı şöyledir: Inspecteur de l'hygiène et de la salubrité de Constantinople; Délégué de la Perse au Conseil Supérieur de Santé [de Constantinople].

¹⁰ Considérants – présentés par le général Mirza Malkom Khan ...etc., Annexe au procès-verbal No.3. Malkom Han'ın Avrupalıların karantina uygulama teklifine itirazı İran'ın milli menfaatleriyle renklenmiştir. Bu itirazın tek sebebi, karantinanın ticari malların dolaşımını zorlaştırması değildir. Karantina, aynı zamanda, İranlıların kendi ülkelerindeki egemenliğini de sorgulamaktadır. Kaçar Devleti'nin hacca getirilecek sınırlamaları onaylaması, Kaçarların popülaritesini büyük ölçüde düşürecektir.

¹¹ Malkom Han'ın Avrupalıların karantina uygulama teklifine itirazı İran'ın milli menfaatleriyle renklenmiştir. Bu itirazın tek sebebi, karantinanın ticari malların dolaşımını zorlaştırması değildir. Karantina, aynı zamanda, İranlıların kendi ülkelerindeki egemenliğini de sorgulamaktadır. Kaçar Devleti'nin hacca getirilecek sınırlamaları onaylaması, Kaçarların popülaritesini büyük ölçüde düşürecektir (Dr. Hormoz Ebrahimnejad'ın notu).

fazla bir şeydir. Biliyorum, bize çölün yolu gösteriliyor. Ama gerçekten bu yolu uygulanır gibi göstermek konferansın aydınlatıcılığına uygun mudur?

Ve nihayet Baylar, hangi açıdan tetkik ederseniz edin, önerimin kolerayı önleme konusunda daha çok garanti verdiğini; sizin âcil projenizden daha çok zorluk çıkarmadığı gibi, haklara da daha çok saldırıda bulunmadığını farkedeceksiniz. Öyleyse Baylar, önerimin garantisine ve sadeliğine karşı bunu aranızda ciddiye alan bir kimsenin çıkmamasının sebebi nedir? Zira, tamamen kabul edilemez bir öneride bulunduğum konusunda hepimizin fikir birliğine vardığımızı düşünüyorum. Buna karşılık, sadece kolerayı ortadan kaldırmayı tasarlıyor iseniz, önerimin anında kabul edilmesi gerekirdi. Görevinizin amacına rağmen önerimin reddini gerektiren gerekçeler nelerdir? Ve de, Avrupa'yı bu yeni Asya felaketinin istilasından korumak gibi ağır bir sorunu da eklerseniz, bu düşüncelerin önemi neden yok sayılıyor! Önerimi reddetmenize gerekçe oluşturan sebepleri burada incelemek tamamen gereksizdir. Bu sebepler mevcuttur ve konferansınızın amacıyla sizin kendi ruhlarınızda varlıklarını belirlemek yeterlidir. Öyleyse, baylar, önerimi reddetmenize sebep olan aynı nedenler ve düşünceler size sunulmuş olan âcil projenin onayınıza almasına da izin vermez. Bu projenin tedbirleri, benim önerimi reddederken saygı duymak istediğiniz ilkelere aynı saldırıları içeriyor. Mevcut tek fark, tasarlanan âcil tedbirlerin vasıtalı olarak yıkacağımı, benim önerilerim doğrudan hedef almasıdır. Belki bana, bir kalabalığın yolunu değiştirmekle neyin tahrip edileceği sorulabilir. İşte sorununuzun güçlüğü de buradan çıkıyor. Fikirler, gelenekler, doktrinler ve Asya'nın mantığı Avrupalıdan öylesine farklıdır ki, Avrupa biliminin derinliğine ve yaygınlığına rağmen, bir Avrupalının, karşıt fikirlerin garip içiçeliğini ve Doğu halklarının sosyal yapısını oluşturan kabul edilemez önyargıları nasıl olup da kavrayabileceğini asla anlayamadım. Sadece, Müslüman hükümdarların, hac yolculuğunu düzenlemek için Avrupa devletleriyle anlaşmış olmaları, hükümdarlarımızın halklarıyla ilişkilerini tamamen değiştirmeleri için yeterlidir.

Baylar, bir şeye dikkat etmenizi rica ediyorum: Size düşüncelerimi aktarırken, Asya'nın önyargılarına saygı duymak için Avrupa'nın halklarının selamet ve çıkarlarını feda etmesi şeklinde asla bir fikrim yok. Eğer Ren nehri kıyılarında otursaydım, kendimi koleradan korumak için yalnız projenizin tedbirlerini istemekle yetinmez, hatta Mekke'nin ve Medine'nin yıkılmasını da isterdim. Ama bu kongrenin üyesi olduğum kadar ben bir Doğuluyum da. Asyalı ruhuna borçlu olduklarımızı unutmadan Konferans'ın amacına da katılmak istiyorum.

Böylece, Baylar, hacılarımıza duyduğum sevgiyle sizi soylu amacınızdan döndürmek istemiyorum. Aksine, Avrupa'yı koleranın yapacağı tahribattan korumak için uygun göreceğiniz bütün önlemleri kesin olarak almaya çağırıyorum. Mantığınızdan beklediğim tek şey, ilkelerinizle daima tutarlı olmanızdır. Eğer görevinizin amacından başka birşeyle ilgili değilseniz, ters düşüncelerin karşısında durmadan en etkili önlemleri aramaya yöneliniz. Yok aksine, bu düşüncelere onları görevinizin üstüne çıkaracak kadar önem veriyorsanız, o zaman korumak istediğinizi itiraf ettiklerinizi vasıtalı olarak ve

istemeden yıkmamak için iyi dikkat etmenizi rica ederim. Bu açıdan, projenizin tedbirlerinin kabulü, Doğu'nun sorunlarına en beklenmeyecek karışıklıkları getirebileceğini sizden saklayamam. En garip ve en bağınaz yorumlar, İslam dünyasında hiçbir şeyin dindiremeyeceği bir kin fırtınası estirebilecektir. Bu tedbirlerin yaratacağı sonuçları abartıyormuş havasına girmek istemiyorum ve Avrupa'nın Asya'dan çekinecek hiçbir şeyi bulunmadığını biliyorum. Ancak Müslüman hükümetlerin durumları, Avrupa'nın onları hiç çekinmeden bir bağınazlığın içine sürükleyecek kadar dünya barışı ile bu derece ilgisiz mi? Hem de bu öyle şiddetli bir bağınazlık ki, son zamanlarda Müslüman hükümetler tarafından, Avrupa devletlerinin görüşleriyle bütünleşmek için daha da büyük zorlukla kontrolde tutulabilmiştir.

Yine de, bütün bu mütalaalarına rağmen, konferansın Hicaz'da yapacağı hiçbir şey olmadığına inanmaktan uzağım. Aksine inanıyorum ki, bu ülkelerde [Konferans'ın] yapacağı çok şey vardır ve gerekli olacak her şeyi yapmaya yeterli vasıtaları da vardır. Benim için zorluk, konferansın tedbirlerine vermesi gereken şekillerin tercihindedir. Burada, biz Asyalılar için hiç de övücü olmayan, ama uygulanacak önlemlerde bizi son derece mükemmel şekilde yönlendirebilecek olan gerçeği açıklamalıyım. Bu gerçeği şöyle formülleştirim:

Avrupalı devletler, isteklerine uygun bir şekil vermeyi bilmek şartıyla Asya halklarından her şeyi elde edebilirler ve ben eminim ki, âcil tedbirlerimizin hepsini de görünüşleri kurtarmak temel koşuluyla uygulayabiliriz. Sadece bu amaçla, Yenbu/Yanbu ve Ömer/Omar limanlarının açık bırakılmasını istedik. İtiraf ederim ki, bu iki limanın açık bırakılması hacılarımızın maddi durumuna pek az değişiklik getirecektir. Ama bu sayede moral durumları tamamen değişecektir ve şunu da size tekrarlamaya gerek yoktur ki Yenbu limanını açık bırakmakla âcil tedbirlerinizin etkinliğinden hiçbir şey kaybetmiyeceksiniz. Değişiklik önerimizin ayrıntıları ve pratik açıklaması, size saygıdeğer meslektaşım tarafından açıklandı, onları ciddi mütalaanıza tavsiye etmekle yetineceğim.

Görüşlerimi size aktarırken, bu konferansta görevinizin başarıya ulaşması için İran'ı elinden gelen her şeyi yapmaya hazır bulacağımızı size bildirmekten mutluyum. Konferans unutmamalıdır ki, Müslüman devletlerin bu şartlarda görevleri son derece hassas ve büyük güçlüklerle doludur. Biz kesin olarak bu güçlükleri aşmakta kararlıyız ve uygar Avrupa'dan tek isteğimiz katkı, hiçbir hükümete halkının önyargılarını canını istediği gibi yıkmak hakkının verilmediğini hatırlamasıdır; ve hatta uygarlığın ışıklarına sahip olanların içinde en iyi yere yerleşmiş iktidarların bile, halk kitleleriyle birlikte hayranlıkla bakmak için, en basit önyargıların önünde durduklarına tanık oluyoruz."

Malkom Han'ın, gerek yukarıda metni verilen konuşmasında, gerekse Konferans sırasında yaptığı diğer kısa müdahalelerde, Avrupalıların tavsiye ettiği önlemlere itiraz etmesinin çeşitli sebepleri vardır. Bunların başında, alınması istenen önleyici tedbirlerin İran'da uygulamanın çok zor, neredeyse imkansız olmasıdır. İran'da hemen her sene yaşanan kolera salgınları sırasında hacca ve ölümlerin mezarlarından çıkarılarak kutsal yerlere nakline sınırlama getirmek, dini

hayatı engellemek olacaktı. Diğer taraftan, kurulacak Sıhhiye Meclisi'nde Avrupalı hekimlerin bulunması, İran'ın sağlık işlerinin üzerindeki hakimiyetini kaybetmesine ve Avrupalı güçlere İran'ın içişlerine ve ticaretine müdahale etmesine yol açacaktı. Koleranın kuluçka süresinin birkaç günden fazla olmadığı görüşüne de İran'ın milli menfaatleri doğrultusunda karşı çıkmıştır. Bu görüş destek vermek, şüpheli vakalara kısa süreli dahi olsa karantina uygulanmasının salgın patlamalarına engel olacağı görüşünü zımnen kabul etmek olacaktı. Koleranın giysilerle taşınabileceği görüşüne de, İran'ın pamuk ihracatına zarar vereceği için karşı çıkmıştır.¹²

Türkçe gazetelere nazaran yabancı kaynaklardan daha iyi haber alabilen *La Turquie* gazetesinin bu tartışma ile ilgili haberleri, olayın perde gerisine ışık tutmaktadır:

27 Şubat 1866. “Dünkü Pazartesi günü konferansta Mekke'ye hac konusu gündeme geldi. Heyecanlı bir toplantıydı. İngiliz ve Fransız delegeleri arasında çetin bir tartışma oldu. Söylendiğine göre, İngilizler bir kolera salgınından bahsedilmesini istemiyorlar. Eskiden salgın savunucusu olan İran delegesi İngiliz meslektaşlarının düşüncelerine katıldı. Karşıt görüşlerin gündeme getirildiği bir tartışmadan sonra, konferansın oylaması gereken konu üzerinde iki komisyonun çalışmaları kısmen tamamlandı. Konferans iki, üç ay daha sürecek.”

28 Şubat 1866. “Muhabirlerimizin kongreden öğrendiklerine göre, Pazartesi günü Fransız delegelerinin raporu tartışılmıştı. Salı günü ise aynı tartışma devam etti: Salgın taraftarları gibi, koleranın salgın oluşturmadığı düşüncesinde olanların da (yani hastalığı bireysel sayanların) konferansta yandaşları var. İlk tartışmalar hayli hareketli bir çekişmenin gündemde olacağını düşündürüyor. Bize göre kazanan ilk grup olacaktır. Zira salgın yanlılarının gerekçeleri son salgında edinilen ve karantina lehinde beliren deneyimle desteklenmektedir. Nitekim, salgına maruz kalmış ülkelerden gelenleri geri çeviren memleketler felaketten kurtuldular. Yunanistan, Sicilya, Girit, Selanik bunların örnekleridir. Karantina uygulamasının başarısı kesindir.”

5 Mart 1866. “*Byzantis* gazetesine göre, Sağlık Konferansı, 1 Mart tarihli oturumunda, Fransız delegelerinin, Mekke'de kolera görülmesi halinde Cidde'de 14 günlük karantina uygulanması önerisini 4'e karşı 10 oyla kabul etmiştir.”

10 Mart 1866. “Fransızların, Hicaz'dan Mısır'a sadece bir limandan girilmesi ve hacıların çoğunun karadan gitmeye zorlanması önerisi, 8'e karşı 18 oyla kabul edildi. İngiltere, Rusya, İran ve Türkiye aleyhte oy verdiler.” Anlaşıldığına göre, Müslüman uyruklarını tedirgin etmek istemeyen dört ülke işleri fazla zorlamak istememektedir. Bunlar, muhtemelen, hacda ölümü bir tür kutsallaşma sayan anlayışı dikkate almaktaydı. Bu tartışmalar olurken *Tasvir-i Efkar* gazetesinde 1866 yılı boyunca yer alan haberlerde, Hicaz'da ve hac sırasında sağlık konusuna ilgi gösterilirken kolera salgınından hiç bahsedilmemesi dikkat çekicidir:

¹² Amir Arsalan Afkhami, “Defending the guarded domain: Epidemics and the emergence of an international sanitary policy in Iran,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. XIX, No.1, s. 122-134.

12 Nisan 1866. “İzmir'deki durumu tetkik için Meclis-i Sıhhiye Başkatibi Fevzi Efendi'nin başkanlığında bir heyet görevlendirildi. Tahaffuzhane'nin çevresinde evler olduğundan, bunun yeniden bir adada yapılmasına karar verildi” (Sayı 380).

15 Haziran 1866. “*La Turquie* gazetesinin Hicaz'da kolera görüldüğü haberinin yanlışlığı hacdan dönenlerin ifadeleriyle anlaşılmıştır” (Sayı 396).

13 Temmuz 1866. “Karadeniz bölgesinde kolera görüldüğü için oradan gelen gemilerin Boğaz girişinde beş gün bekletilmesi kararlaştırıldı” (Sayı 404).

25 Temmuz 1866. Boğaz girişinde bekleme süresinin on güne çıkarıldığı bildirilmiştir (Sayı 407).

9 Ağustos 1866. Beyoğlu'ndaki İtalyan hastahanesinde iki kişinin koleradan ölmesi üzerine, bunlarla ilgili yerlerin kordon altına alınması kararı alınmıştır. Gemilere uygulanan karantinanın iyi sonuç vermesinden duyulan mutluluk belirtiliyor. Bağdat, Kerbela ve Necef'te koleranın görülmesi (Sayı 412).

20 Ağustos 1866. Salgın sorunu kalmadığından İstanbul'dan karantina kaldırılmıştır (Sayı 414).

24 Ağustos 1866. İstanbul'dan gelen gemilere uygulanan 11 günlük karantina uygulaması kaldırılmıştır (Sayı 415).

12 Eylül 1866. Ortaköy'de yedi kişinin koleraya yakalandığı ve dördünün öldüğü bildirilmektedir (Sayı 435).

20 Eylül 1866. Bosna gazetesi, bölgede koleranın ortadan kalktığını, sadece Karadağ'da görüldüğünü yazmaktadır (Sayı 437).

Bu incelemenin sonucu, Osmanlı Devleti'nin karantina uygulamasını desteklediğini, ancak uygulamanın, hastalık tehlikesini bile bile hacca giden müminleri rahatsız edecek bir nitelik kazanmasını arzulamadığını göstermektedir. Hilafet makamına sahip bir yönetimin, açıkça Hıristiyan güdümünde görünmek istememesi, daha doğrusu ihtiyatlı davranması doğaldır. Tanzimat'ı başlattığı için II.Mahmud'un “gâvur padişah” olarak anıldığını unutmamak gerekir. Fransız destekli girişime Osmanlı adına karşı çıkılmamış, –bu öneriyi hazırlayanlardan doktor Bartoletti'nin Osmanlı hizmetinde çalıştığı unutulmamalıdır– buna karşılık, Malkom Han'ın tezi desteklenmiştir. Bu noktada, İran adına konuşan Malkom Han'ın kişiliği üzerinde kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır.¹³

Mirza Malkom Han, Ermeni asıllı bir Hıristiyan iken İslamı kabul etmiş bir babanın oğlu olarak 1833/34'de doğdu. İran Şahı'nın hizmetinde çalışan babasının girişimi sayesinde on yaşında iken Paris'e gönderildi. Orta öğrenimini Paris'te tamamladıktan sonra 18 yaşında İran'a geri döndü. Yeni açılmış olan Darülfünun'da ders verdi; derslerinde fizik ve kimya deneyleri yaptı. 1858'de, Tahran'da, Mason locasını andıran Ferâmuşhâne'yi kurdu. Kısa süre sonra Darülfünun öğrencileri ve mezunları, bu kuruma geçtiler. Öğitmen ve tercüman

¹³ Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan - A Study in the History of Iranian Modernism*. University of California Press, Berkely - Los Angeles - London 1973.

olarak çalışırken çağdaşlaşma konusundaki aşırılıkları sebebiyle Ferâmuşhâne kapatıldığı gibi kendisi de yurt dışına gönderildi. O da, Osmanlı yönetimindeki Bağdat'a yerleşti. İslam dünyasında bir Rönesans yapılması gerektiği fikrine sahipti. Irak bölgesindeki Şiiler üzerindeki etkisi hem Tahran'ı hem de Bâb-ı Âlî'yi rahatsız ettiğinden, oradan ayrılması uygun görüldü ve Mayıs 1862'de İstanbul'da İran elçiliğinde uzman olarak görevlendirildi. Osmanlı Tanzimat hareketini çok beğeniyordu ve dönemin Bâb-ı Âlî kadrosu ile iyi anlaştı. Ali Paşa kendisine şüphe ile yaklaşmasına rağmen, Keçecizâde Fuad Paşa, Molière'in eserlerini Türkçe'ye çeviren Ahmed Vefik Paşa ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucusu Mehmed Münif Paşa ile dostluk kurdu. 1863'te İstanbul'lu bir Ermeni'nin kızıyla evlenmesi sorun yarattı. 1868'de İran büyükelçiliği'ndeki görevi'nde ayrıldı. Fuad Paşa, onun Osmanlı uyruğuna geçmesini ve Hariciye Nezareti'nde danışman olarak görevlendirilmesini sağladı. Kısa süre sonra tekrar İran elçiliğine döndü. İstanbul'da iken devlet yönetiminde reform ve toplumların ilerlemesi konusunda eserler yazdı. Müslüman toplumların aydınlanması ve gelişmesi için Arap harflerinin ıslah edilmesi gerektiğine inanıyordu. Namık Kemal'in *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan ve müslüman çocukların dört-beş senelik eğitimden sonra gazete bile okuyamamasını okullardaki öğretim yönteminin yetersiz olmasına bağlayan yazısına aynı gazetede verdiği cevapta, sorunun Arap alfabesi olduğunu ve Arap harflerinin ıslahının gerektiğini savundu.¹⁴ Müstakil harflerden oluşan ve sesli harflerin de kullanıldığı bir alfabe geliştirdi. 1872'de İran'a döndü. İngiltere'nin siyasi ve ekonomik desteğini temin için 1873'te Londra'ya gönderildi. 1886'ya kadar, Baron Julius de Reuter'e Hazar Denizi ile Persian Golf arasında bir demiryolu inşası için imtiyaz verilmesi konusunda çaba gösterdiyse de, başarılı olamadı. Londra'da iken, İstanbul'da yayınlanan Farsça *Ahter* (1876) gazetesine destek verdi, alfabe reformu konusuna ilgisini sürdürdü. 1885'te, "mükemmelleştirilmiş" şeklindeki müstakil harfleriyle üç eser yayımladı. Bunlardan biri, Türkçe atasözlerinden bir derleme olan *Dürub-ı Emsâl-i Müntehabe* idi. 1889'da, İran'da piyango işletme imtiyazını De Cardoel'e vermesini takiben, şahsi menfaat sağladığı için Londra elçiliğindeki görevinden azledildi. Ancak 1890'da yine Londra'da İran'daki yönetimi eleştirdiği *Kânûn* isimli gazeteyi çıkararak fikirlerini yaydı ve itibarını korudu. Osmanlı Tanzimat anlayışına yakın bir uygulamayı hatta parlamenter sistemi savundu. Bir kısım tarihçi tarafından modernizmin cesur ve milliyetçi öncüsü, olarak nitelendirilen, diğerleri tarafından eleştirilen Malkom Han, 1908 yılında İsviçre'de ölmüştür.

The Ottoman press coverage of the 1865 cholera epidemic and
Mirza Malkom Khan's argument in the Istanbul International Sanitary
Conference

Orhan Koloğlu

This presentation is an analysis of the "islamic" reaction verbalized by Malkom Khan, Iranian diplomat in Istanbul, in face of the cholera epidemic of 1865, as reflected in the contemporary Ottoman press. In this year, a cholera epidemic believed to have spread from Hijaz during the pilgrimage season, raged through major Ottoman cities and reached Europe. The presumption was that the epidemic had reached the Mediterranean from the ports of Egypt, and European states demanded that the pilgrimage (Hajj) of the next year should be curtailed. Sanctions by the Egyptians and Ottoman authorities were deemed to be ineffective. The Ottoman government accepted the French request in December 1865 for the commencement of an international sanitary conference on the condition that it be held in Istanbul. The muslim view was presented by the Ottoman and Iranian delegates in the conference which opened in January 1866 and continued for nine months. The Ottoman representatives were Ali Pasha, the Foreign Minister, Dr. Salih Efendi, Deputy Minister for the School of Medicine, and Dr. Bartoletti; Egypt was represented by Dr. Lautner, and Iran by Mirza Malkom Khan (1833-1908), consultant in the Iranian embassy in Istanbul, who was accompanied by two physicians.

The French government demanded strict travel restrictions on the Red Sea, because this maritime line was seen as the cause of dissemination of the disease. The alternative proposed was that the pilgrims return either by the camel caravan route over the desert or that the vessels from Jeddah disembark at a distant port where the passengers were to be quarantined.

Mirza Malkom Khan delivered a long argument against the French demand, which was supported by Dr. Bartoletti, one of the Ottoman delegates at the conference. Malkom Khan explained that the pilgrims would perish in the desert journey, and expressed his support to a second plan conceived by the Ottoman delegation, which accepted the enforcement of the quarantine and the protection of the pilgrims against mistreatment.

Key words: Malkom Khan, cholera epidemic, pilgrimage, Hajj, Mecca, quarantines, Istanbul Sanitary Conference (1866), Iran; Anahtar kelimeler: Malkom Han, kolera salgını, hac, İran, Mekke, karantina, İstanbul Sağlık Konferansı (1866).

¹⁴ Fevziye Abdullah Tansel, "Arap harflerinin ıslâhı ve değiştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri," *Bellekten*, XVII, 65-68 (1953), s.223-249.

İSTANBUL'DA NÖBET MAHALLERİ - NÖBET ECZANELERİ (1845-1895)*

Nuran Yıldırım**

Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane 1839 yılında açıldığında, İstanbul'daki dârüşşifaların bir kısmı işlevlerini yitirmiş, bir kısmı da Süleymaniye ve Toptaşı Valide-i Atik dârüşşifalarında olduğu gibi nitelik değiştirip akıl hastalarına tahsis edilmişti. Mevcut askeri hastanelerden halkın yararlandığını söylemek için yeterli kanıtı sahip değiliz. Azınlık hastaneleri ile yabancı devletlere ait hastaneler de ağırlıklı olarak kendi cemaatlerine hizmet verdiğinden, halkın muayene ve tedavi olacağı bir kurum hemen hemen yok gibiydi.

1841 yılının ilk haftasında açılan Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane muayenehanesinde (poliklinik), pazar ve cuma günleri dışında haftada dört gün okul hocaları nöbetleşe hasta bakmaya başlamıştı. Hocalara, yetenekli öğrenciler asistanlık yapmaktaydı. Bu poliklinikte, İstanbullular muayene edilip ayaktan tedavi görürken, öğrenciler de pratik bilgilerini artırma fırsatı bulmuştu. Muayenehanenin açıldığı *Takvim-i Vekayi* ile ilan olunmuştu.¹ Poliklinikte “Şemsin zevâli vaktine değin” yani Güneş batıncaya kadar tüm hastalar İslâm-reaya, erkek-kadın ayrımı yapılmaksızın meccanen (ücretsiz) muayene edilmekte, yoksul hastaların ilaçları da ücretsiz olarak okulun içinde bulunan Eczahane-i Âmire'den (Merkez Eczane) verilmekteydi.²

1842-1843 öğretim yılında, muayenehanede, payitaht sakinleri ile çevreden gelen 15 835 kişi; Dr. C. Ambroise Bernard (1808-1844), Dr. Etienne Carathéodory (1789-1867), Dr. Constantine Carathéodory (1802-1879), Dr. Archigénès Sarantis (1809-1873) ve Dr. Sigmund Spitzer (1813-1895) gibi okulun en yetkin ve gözde hocaları tarafından muayene edilmişti. Ertesi yıl bu sayı 17 410'a çıktı. 1845-1846'da okula yeni gelen ve adı verilmeyen iki hoca tatil günlerinde çalışmaya başlayınca muayenehane her gün hizmet vermeye

başladı ve hasta sayısı 19 580'e yükseldi.³ 1847-1848 öğretim yılında 18 500,⁴ 13 Şubat-12 Nisan 1849 tarihleri arasında ise 516 hasta başvurdu.⁵ Bir süre sonra poliklinikte; cerrahlar, açıcılar ve fenn-i kıbaleye (doğum) ait meseleleri çözümlenmek üzere ebeler de görevlendirildi. Kadın hastaların muayenesi Tıbbiye'nin baş ebesi nezaretinde yapılmaktaydı. Henüz kadın-doğum kliniği olmadığı için öğrencilerin kadın hastalıklarını görebildikleri tek yer okulun muayenehanesiydi.⁶ Ancak sonraları okulun bulunduğu Galatasaray'daki bu muayenehaneye ulaşma güçlüğü göz önünde tutularak İstanbul'un merkezi semtlerinde seçilen eczanelerde, gece- gündüz hizmet vermek üzere nöbet mahalleri veya nöbet eczaneleri adı verilen ve âcil servis gibi çalışan muayene ve tedavi birimleri açıldı.

İlk nöbet mahalleri - nöbet eczaneleri: Beyazıt, Eyüp ve Üsküdar

Tanzimat'ı izleyen yıllarda İstanbul'da, “hekim dükkânı” adı verilen özel muayenehaneler vardı. Hekimlerin çoğu gayrimüslim idi ve hm evleri hem de muayenehaneleri Beyoğlu ve Galata taraflarındaydı. Bu yüzden, diğer semtlerde oturanlar, özellikle geceleri hekim ve cerraha ulaşmada zorluk çekiyordu.⁷ Bunda emniyeti sağlamak amacıyla; İstanbul (o dönemde sur içi mahalleleri), Üsküdar, Eyüp ve Galata'da uygulanmakta olan “parola usulü”nün de etkisi vardı. Kolluk kuvvetlerinin belirlediği parolayı bilmeyenler geceleri sokağa çıkamıyordu. Bazı şenlik gecelerinde kaldırılan parola doktor ve ebe gerektiren zaruri hallerde büyük zorluklara neden oluyordu. Parola usulü, doktor ve ebeye ulaşmayı güçleştirdiği gerekçesiyle geceleri sokakta fenersiz gezilmemek şartıyla kaldırılmıştı. Aynı yıllarda açılmış olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin muayenehanesi Güneş batıncaya kadar açıktı, geceleri kapalıydı. Şehir halkından gece hastalananlara bakmak üzere karakollara ve bazı yerlere geçici hekimler atandıysa da beklenen sonuç alınamadı.⁸ Ardından, Sultan Abdülmecid önce üç-dört mahalleye, daha sonra da gerek görülen mahallelere Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'den birer doktor tayin edilerek, halk sağlığının korunmasına dikkat ve itina edilmesini emretti. Fakat o sırada, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de tıp eğitimi almış ve teorik bilgilerle donanmış hekimler varsa da çok sayıda mahalleye yetecek ve pratik beceri kazanmış “hâzik tabib” yoktu. Bu yüzden her gece çağrıldığı an zengin veya

* Bu makale, 22-24 Mayıs 2000 tarihlerinde İzmir'de toplanan VI.Türk Tıp Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiri esas alınarak hazırlanmıştır.

** Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi, Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı. nuryıl@istanbul.edu.tr

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.DH. 1390 (12 Za 1256 / 5 Ocak 1841; *Takvim-i Vekayi*, sayı 215, 20 Za 1256 (13 Ocak 1841).

2[Devlet Salnamesi] 1270, Def'a 9. (İstanbul) 1270 (1854), s.96; 1271, Def'a 10. İstanbul 1271(1855), s.105.

3 Y.İşıl Ülman, *Journal de Constantinople'a Göre Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin Galatasaray Dönemi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 1994, s.57, 66.

4 Y.İşıl Ülman, “Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin 1846-1847 öğretim yılı faaliyet raporu,”Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 4, İstanbul 1998, s.141.

5 *Vekayi-i Tıbbiye*, sayı 1 (Gurre = 1 Ca 1265/26 Mart 1849).

6 [Devlet Salnamesi] 1270, Def'a 9. (İstanbul) 1270 (1854), s.96; 1271, Def'a 10. İstanbul 1271 (1855), s.105; Yeşim İşıl Ülman, a.g.tez, İstanbul 1994, s. 82.

7 BOA, İ.DH. 564 (16 S 1256/19 Nisan 1840); İ.DH. 1251 (3 L 1256/28 Kasım 1840); İ.MVL. 1229 (19 R 1261/27 Nisan 1845; *Takvim-i Vekayi*, sayı 213, 20 L 1256 (15 Aralık 1840).

8 BOA, İ.DH. 9134 (10 Ca 1264/14 Nisan 1848).

yoksul hastaların evine gitmek ve gereken tedbirleri almak üzere, birer tabip ve cerrahın uygun bir yerde nöbet beklemesi düşünüldü ve Hekimbaşı Abdülhak Molla'dan (1786-1854) gereğini yapması istendi. Bunun üzerine Abdülhak Molla, 29 Rebiülevvel 1261 (7 Nisan 1845) tarihli yazısıyla (Bkz. EK 3); şehrin en merkezi semti olan Beyazıt Şimkeşhane karşısındaki bakkal dükkanına bitişik Andon oğlu Yanko'nun eczacı dükkânının üstündeki odasının bu işe tahsis edilmesini, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de doktora sınavını kazanmış olanlardan; Hoca Salih,⁹ Mehmed,¹⁰ ve Osman¹¹ Efendiler ile Muavin Emin,¹² Hüseyin,¹³ Rıza¹⁴ ve Arif¹⁵ Efendilerin tabip, ve ayrıca Şerif ve Abdülkadir Efendilerin de cerrah olarak tayin edilmelerini önerdi. Bu odada sadece geceleri nöbet tutacak yedi hekime, yiyecek ve içecek temini için ayda 100'er, gece-gündüz çalışacak iki cerraha 200'er kuruş maaş, eczane sahibi eczacıya da 150 kuruş dükkân kirası olmak üzere toplam 1250 kuruş ödenecek, hastalara yazılan ilaçlar eczacı dükkânında imal edilecek ve yoksul hastalardan ilaç parası alınmayacaktı. Deftere kaydedilen bu ilaç bedelleri her ay padişah tarafından sadaka olarak ödenecekti. Abdülhak Molla'nın bu önerileri, Meclis-i Vâlâ'nın 14 Nisan 1845 günlü oturumunda görüşülüp uygun bulundu. Meclis-i Vâlâ ayrıca, tabip ve cerrahların gidecekleri evde durumu iyi olup da rızasıyla ücret veren olursa almalarında bir sakınca olmadığını; nereden çağırılırlarsa derhal gitmeleri ve yoksullardan para istememeleri şartıyla teklif edilen hekim ve cerrahların tayin edilmelerinin Hekimbaşı'na bildirilmesini, yoksulların ilaçlarının ödenmesi hususunun da Maliye Nazırı'na havale edilmesini kararlaştırdı. Sadaretin arz tezkiresinin ardından çıkan irade ile bu hususların yerine getirilmesi emredildi (Bkz. EK.3).¹⁶ Bu arada, Bilâd-ı Selâse (Galata-Eyüp-Üsküdar) kadılarına gönderilen 25 Nisan 1845 tarihli yazıyla “muktedir etibba ve hâzik cerrahlar tertip buyrularak Sultan Bayezid'de bir mahalli münasip tanzim edildiğinin cümlelerin malumu olmak için” mahalle imamlarına bildirilmesi istendi.¹⁷ 286 numaralı ve 23 R 1261 (1 Mayıs 1845) tarihli

9 İleriki yıllarda hekimbaşı ve okul nazırı olan 1843 (1259) mezunu Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895). Bkz. Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Birinci Kitap. İstanbul 1328, s.137; Salih Efendi'nin botanikle ilgili çalışmaları için bkz. F.Günergun & A.Baytop, “Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) ve botanikle ilgili yayınları,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 1998, s.293-317.

10 1843 (1259) mezunu Mehmed Veliyüddin Efendi. Bkz. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 138.

11 1843 (1259) mezunu Osman Mehmed Efendi. Bkz. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s.138.

12 1843 (1259) mezunu Emin İbrahim Efendi. Bkz. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 138.

13 1843 (1259) mezunu Raif Hüseyin Efendi. Bkz. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 139.

14 1844 (1260) mezunu Ömer Rıza Efendi. Bkz. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 141.

15 1844 (1260) mezunu ve uzun yıllar Meclis-i Umur-i Sıhhiye (Karantina Meclisi) Reis-i Saniliği (Karantina Nazırlığı) yapan Arif Musa Efendi (ö.1895). Bkz. Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s.140, Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Türkiye karantina tarihine giriş III,” *İst. Tip Fak. Mecm.*, sayı 1 (1958), s.158-161; [Ahmed Midhat], “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de karantina yani usul-i tahaffuzun târihçesi,” çev. Abdullah Köşe, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.V, sayı 1(2003), s.89-119.

16 BOA, İ. MVL. 1229 (19 R 1261/27 Nisan 1845).

17 BOA, A.MKT. 23/81 (17 R 1261/25 Nisan 1845).

Takvim-i Vekayi'de de; vakitsiz hastalıklarda geceleyin tabip ve cerrah tedariki müşkül olduğundan ileride daha etraflı surette icabı düşünülüp bir nizam altına alınmak üzere şimdilik münasip bir yerde her gece birer tabip ile cerrahın nöbetçi bekleştirilmesi usulünün uygun görüldüğü Şimkeşhane karşısındaki eczacı Yanko'nun dükkanı semt ve civar olduğundan üstündeki odanın tabip ve cerrahlara tahsis olunduğu, zengin-yoksul, müslim-gayrimüslim her kimin evinde hstalanana olursa derhal bu eczacı dükkânından tabip ve cerrah çağırabileceği ilan edildi. İlk nöbet mahalli böylece Beyazıt'ta Yanko'nun ecza dükkânında faaliyete geçti.

Mayıs-Ağustos 1845 arasındaki dört ayda; “vakitsiz icab eden” (âcil) 480 hasta Beyazıt civarında tahsis olunan mahalde, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'den tayin edilip birer gece münâvebeyle kalan doktor ve cerrahlar tarafından muayene edildi. Bunların 304'ü erkek, 176'sı kadın idi.¹⁸

1845 yılında İstanbul'da patlak veren çiçek salgını izleyen günlerde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Cerrah İsmail Paşa (1807-1880), 26 Safer 1262 (23 Şubat 1846) tarihli tavriri ile; o tarihte faaliyette bulunan Beyazıt nöbet mahallinde cuma ve pazartesi günleri çiçek aşısı yapılmasını, mart ayı başında açılacak olan diğer nöbet mahallerinin tahsisat ve memurlarının atanmasında gaflet olunmamasını, Beyazıt nöbet mahalline şimdiden aşı kalemleri konarak pazartesi ve cuma günleri aşı yapılmasını, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin cuma ve pazar günleri tatil olduğunu bilmeyerek okulun muayenehanesine gelen hastalara bakmak ve çocuklara aşı yapmak üzere, Tıbbiye'den iki muallimin tatil günlerinde münavebe ile aşı yapmalarını önerdi. Padişahın bu hususların ilan edilerek halka duyurulmasını emretmesiyle,¹⁹ Beyazıt nöbet mahallinde muayene yanında çiçek aşısı da yapılmaya başlandı.

Beyazıt'tan sonra, Eyüp ve Üsküdar'da da birer eczacı dükkânı nöbet mahalli yapılmak üzere kiralandı. Bu üç nöbet mahalline; 30 Aralık 1847 gününden itibaren geçici statüde birer hekim ve dörder Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 10. (son) sınıf öğrencisi, nöbetçi memur olarak tayin edildi. Maaş olarak da hekimbaşı Abdülhak Molla'nın önerdiği miktarın çok üstünde maaşlar belirlenmişti. Tabiplerin maaşı 1000 kuruş, nöbetçi memurların ise 500 kuruştü. Dükkân sahiplerine de 250'şer kuruş kira bedeli ödenmekteydi. Nisan 1848'de nöbet mahallerindeki görevlilerin maaşları ile dükkân kiralalarının toplamı 19 300 kuruşa ulaşmıştı. Hekimler ve nöbetçi memurlar bu nöbet mahallerinde gece ve gündüz ikamet etmekteydi.²⁰ Gece-gündüz nöbet mahallerinde kalan hekimlerin

18 BOA, İ.DH. 5502 (10 N 1261/22 Eylül 1845); *Takvim-i Vekayi*, sayı 292 (7 L 1261 / 9 Ekim 1845). Bu bilgi 25 Ş 1261 (29 Ağustos 1845) Cuma günü yapılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mezuniyet töreninde padişaha sunulmuştur.

19 BOA, İ.MVL 1449 (10 Ra 1262/8 Mart 1846).

20 BOA, İ.DH. 9134 (10 Ca 1264/14 Nisan 1848).

maaşları ve yoksullara sarf edilen ilaç paraları hazineden ödenmekteydi. Ancak, Aralık 1848'de, Eyüp nöbet mahallinde 18 ayda başvuran hastalara sarf edilen 670 kuruşun ödenmesi istendiğinde, Eyüp'te bir nöbet mahalli açıldığına ve orada fıkara meccanen ecza verildiğine dair bir kayıt bulunmadığından bu paranın ödenmesinde tereddüte düşülmüştü. Yapılan incelemede, yazışmalarda bir hata olduğu anlaşılacak hata düzeltildi.²¹

Nöbet mahalleri gece ansızın hastalananlar ile doktor çağırma ihtiyacı olanlara kolaylık olmak üzere açılmıştı. Yani birer acil servis ünitesi olarak çalışmaktaydı. Ağır vak'alarda hekimler evlere de gitmekteydi.²² 1854 ve 1855 yıllarında yayınlanan *Devlet Salnameleri*'nden hangi hekimlerin hangi geceler nöbetçi olduklarını izlemek mümkündür. Cerrahların gece çalıştığına dair bir kayıt yoktur.²³

13 Şubat-12 Nisan 1849 tarihleri arasındaki 60 günde; 272'si Beyazıt'ta, 194'ü Eyüp'te ve 353'ü Üsküdar'da olmak üzere nöbet mahallerinde toplam 819 muayene ve aşılama yapılmıştı.²⁴ 13 Nisan-12 Haziran 1849 arasındaki 60 günde ise; Beyazıt / İstanbul nöbet mahallinde 257, Eyüp'te 760, Üsküdar'da 664 hasta bakılmış ve ilaçları verilmişti.²⁵

1861 yılına gelindiğinde, hekimlerin nöbet eczanelerinde eskisi gibi daimi surette bulunamadıklarının anlaşılması üzerine, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Ârif Efendi (öl. 1895) Beyazıt'a altı, Eyüp'e beş, Üsküdar'a da altı yeni mezun hekim tayin etti.²⁶ Ertesi yıl, Babıâli'den Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne gönderilen yazı, nöbet mahallerindeki hekim ve cerrahların yerlerine birer eczacı çırağı bırakıp görev yerlerinden savuşmaları nedeniyle ihtiyaç sahiplerinin ıstırap ve telaşa düştüklerini bildirmekte ve Babıâli, bu gibi durumların tekrarlanmaması için, nezaretin ilgililere tenbihte bulunmasını istemekteydi.²⁷ Anlaşılan, bazı hekim ve cerrahlar, nöbet mahallerindeki görevlerini ihmal ediyorlardı.

Üsküdar nöbet eczanesinde çalışmakta olan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) öğrencisi Hristo/Hristaki Engüsteri mezun olup diplomasını alınca nöbet eczanesindeki görevini sürdürmesi istenmişti.²⁸ İlerleyen yıllarda

21 BOA, İ.MVL 3464 (15 M 1265/11 Aralık 1848).

22 [Devlet Salnamesi] 1270. Def'a 8. (İstanbul)-(1270/1854), s.97.

23 [Devlet Salnamesi] 1270 Def'a 8. (İstanbul)-(1270/1854), s.97 ve 1271 Def'a 9. İstanbul (1271/1855), s.106.

24 *Takvim-i Vekayi*, sayı 2 (Gurre = 1C 1265/24 Nisan 1849).

25 *Takvim-i Vekayi*, sayı 5 (12 N 1265/1 Ağustos 1849).

26 Tercüman-ı Ahval, sayı 100 (Selh=29 R Pazar 1278/3 Kasım 1861)

27 BOA, A.MKT. NZD. 409/100 (7 L 1278/7 Nisan 1862).

28 BOA, BEO.771/41/1 (26 B 1292/28 Ağustos 1875) tarihli belge özeti.

burada çalışmayı sürdüren Engüsteri Efendi'nin, 1881'de 369 kuruş olan maaşının 500 kuruşa yükseltilmesi önerilmişti.²⁹

Salıpazarı/Fındıklı nöbet eczanesi

Nöbet eczaneleri civarında yaşayanların ihtiyaç duydukları anda hekim ve ilâca ulaşması, kimi semt sakinlerini de özendirip harekete geçirmişti. 3 Zilhicce 1281 (29 Nisan 1865) tarihinde Tophane civarında Fındıklı ve Kabataş yörelerindeki mahallelerin muhtarları bir dilekçe vererek; nöbet mahallerine uzak olduklarını,³⁰ bu bölgede henüz bir nöbet mahalli belirlenmediği için gece ansızın hastalananlara hemen hekim temin edilemediğini, ertesi güne kalan hastaların ağırlaştığını ve bazen de öldüklerini ifade etmişlerdir. Bu durumdan kurtulmak için, Tophane ile Fındıklı arasında yer alan Salıpazarı mevkiindeki Eczacı Yorgaki'nin hem dükkanında hekimlerin ikametine elverişli odalar bulunduğu hem de eczacı Yorgaki güvenilir bir kişi olduğu için, eczanesinin nöbet mahalli yapılmasını istemişlerdi (Bkz. EK 4). Bunun üzerine, Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Nezareti'nin görüşü sorulmuştur. Tıbbiye Nazırı Arif Efendi dilekçeyi Meclis-i Tıbbiye'ye havale etmiş, Meclis-i Tıbbiye'de yapılan müzakereler sonunda böyle kalabalık bir yerde ansızın hastalanacakları tedavi etmek üzere nöbet mahalli yapılması teklif edilen eczanenin elverişli olduğu bildirilmiş, Meclis-i Vâlâ'nın da uygun görmesi üzerine gerekli hazırlıklar yapılmış ve 6 Receb 1282 (25 Kasım 1865) tarihli irade ile Salıpazarı nöbet mahallinin, yöre sakinlerinin istediği gibi Eczacı Yorgaki'nin dükkanında hizmete girmesi için gereği emredilmiştir. Dükkan kirası ve görevlilerin maaşı olarak ayda 1250 kuruş ve emsalleri gibi ecza masrafı olarak da ayda 150 kuruş tahsis edilmiştir.³¹ 22 Safer 1283 (6 Temmuz 1866) günlü *Tasvir-i Efkâr* gazetesiyile Fındıklı'da yeni bir tabip nöbet mahalli açıldığı ve tanınmış doktorlardan Ralli Bey'in buraya atandığı ilân edilmiştir. Bir süre sonra, aynı gazetenin 27 Receb 1283 (5 Aralık 1866) günlü nüshasında insan sağlığının önemine değinildikten sonra ve İstanbul'un çeşitli semtlerindeki eczanelerde âcil durumlar için açılan nöbet dükkanları belirtilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den 8 Mart 1306 (20 Mart 1890) tarihinde diploma alan Tevfik İsmail Efendi, 19 Eylül 1306 (1 Ekim 1890) günü Fındıklı

29 BOA, DH. MKT. 1335/6 (15 Ca 1298/15 Nisan 1881).

30 İstanbul'da çıkan büyük kolera salgını nedeniyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane önce Hasköy'deki Gelgelöğlü Konağı'na (Tıp tarihi literatüründe "Gergeroğlu" olarak bilinen bu isim, bu kaynakta "Gelgelöğlü" olarak verilmiştir), oradan Topkapı Sarayı'ndaki Gülhane Kışlası'na nakledilmiştir. Kışlada muayene için uygun bir yer bulunamayınca, Bâb-ı Hümayûn karşısındaki Ayasofya-yı Kebir (Büyük Ayasofya) vakfı odası muayenehane yapılmış, burada 27 Kasım 1865 (9 Receb 1282) Pazartesi gününden itibaren; Cuma – Pazar dışındaki her gün saat 06.00 – 08.00 arası kadınlar, 08.00 – 10.00 arası da erkek hastalar muayene edilmeye başlanmıştı. Bkz. *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, Sayı 291 (9 B 1282/ 27 Kasım 1865) Okul Galatasaray'da iken buradaki muayenehaneden yararlanan Tophane ve civar semtler okulun taşınmasıyla bu imkandan uzak kalmıştı.

31 BOA, İ. MVL 24069 (6 Ra 1282/30 Temmuz 1865).

nöbet eczanesi tabipliğine tayin edilmiş ve ertesı yıl, 5 Şaban 1305 (16 Nisan 1888) tarihli “Memleket Etibbası ve Eczacıları Hakkında Nizamname” uyarınca, kendisine rütbe-i sâlise³² tevcih edilmiştir.³³

Topkapı nöbet eczanesi

Fındıklı ve Kabataş muhtarlarının girişiminden yaklaşık beş sene sonra, bu kez Topkapı ve Babıcedid/Yenikapı civarındaki mahallelerin muhtarları 28 Şevval 1286 (31 Ocak 1870) tarihinde bir dilekçe vererek; mahallelerindeki hekim sayısının az, doktora da uzak olduklarını bildirerek, hastalarını muayene ve tedavi ettirmek üzere Topkapı Eczanesi'nde geceli gündüzlü daimi bir hekim buldurulmasını istemişlerdir (Bkz. EK 5). 1 Rebiülâhır 1287 (1 Temmuz 1870) tarihli irade ile özellikle yöre sakinlerinin yoksulluğu göz önünde tutularak bu kez Topkapı nöbet mahalli açılmıştır. İlaç tahsisatı aylık 200 kuruştur. Bu para, her ay yoksul hastaların reçetelerine karşılık hazineden ödenecektir. Hekim olarak da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den yetişen doktorlardan ahlak ve sadakat sahibi Abdülhakim Efendi tayin edilmiştir. Kısa zamanda bir de cerrah görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.³⁴

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunu olup Topkapı nöbet mahallinde çalışmakta olan Dr. Zekeriya Efendi'ye Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin önerisiyle 1882 yılında rütbe-i sâlise verilmiştir.³⁵ Topkapı nöbet eczanesi tababetine tayin edilmiş olan, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunu Dr. Mustafa Efendi'ye diplomasını aldığı okulun nizamnamesi uyarınca rütbe-i sâlise tevcihini öneren “Nezaret-i Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye” antetli ve Nazır Marko” imzalı, 7 Şubat 1883(29 Ra. 1300) tarihli yazıda, Dr. Mustafa'nın bu göreve Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından seçilip atandığı belirtilmektedir.³⁶

32 Binbaşlık derecesinde sivil bir rütbe.

33 BOA, İ.DH. 96682 (22 Z 1308/28 Temmuz 1891); O. N. Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*. c.6, İstanbul 1995, s.3065-3068.

34 BOA, İ.DH. 42781 (Gurre= 1 R 1287/1 Temmuz 1870).

35 BOA, İ.DH. 68147 (11 R 1299/2 Mart 1882).

36 BOA, İ.DH. 69945 (13 R 1300/21 Şubat 1883).

Anadoluhisarı ve Kasımpaşa'da nöbet eczanesi açma girişimleri

1887 yılında, fakir halkı meccanen tedavi etmek üzere bazı yerlerde açılan nöbet eczanelerinde buldurulan hekimler gibi, Kadıköy ile Anadoluhisarı'nda da birer hekim buldurulması hakkında Dahiliye Nezareti'ne yapılan başvuru üzerine Şehremaneti ve Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile yazışmalar yapılmış, Şehremaneti yeni bir nöbet eczanesi masrafını yüklenemeyeceğini bildirmiş ve Anadoluhisarı ile Kanlıca'da hekim bulunmadığından, mevcut beş nöbet eczanesinden birinin bu mıntıkaya nakledilmesini önermiştir. Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ise, Fındıklı, Eyüp, Topkapı, Koska ve Üsküdar gibi kalabalık semtlerde bulunan nöbet eczanelerinden birini kapatmanın uygun olmadığı, Anadoluhisarı'na yeni bir nöbet eczanesi açılması gerektiği görüşündedir.³⁷ Keyfiyeti Şehremaneti ile görüşen Dahiliye Nezareti, Tıbbiye Nezareti'ne; Koska ve Üsküdar'da birçok eczane bulunduğunu, bunlardan birinin 8. Daire-i Belediye merkez tutularak Anadoluhisarı'na nakli halinde bir müşkilata ve yeniden akça tahsisine gerek bulunmadığını bildirilmiştir.³⁸ Ancak biz, Anadolu yakasında Üsküdar'dan sonra ikinci bir nöbet eczanesi açıldığını gösteren bir belgeye rastlayamadık.

Ertesi yıl, Kasımpaşa mahalleleri muhtarları ile semt ahalisi de bir arzuhal ile Dahiliye Nezareti'ne başvurup Kasımpaşa'daki eczanelerden birinin nöbet eczanesi seçilmesini ve bu eczaneye diğer semtlerdeki gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den bir tabip, bir cerrah ve bir eczacı tayin edilmesini talep etmiştir. Gerçekleşmeyen bu girişim hakkında, Dahiliye Nezareti'nin evrakı gereği yapılmak üzere Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne ilettiğinden başka bir bilgiye henüz ulaşamadık.³⁹

Nöbet eczanelerinin yönetimi

İstanbul'da henüz belediye teşkilatı bulunmayan yıllarda faaliyete geçen ve gece-gündüz muayene ve ayakta tedavi hizmeti veren nöbet eczaneleri, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bünyesinde görev yapan Meclis-i Tıbbiye tarafından yönetilmekteydi.⁴⁰ Daha sonra “Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye”(1869)⁴¹ adını alan bu meclisin başkanı da, okulun nazırı yani dekanıydı. Osmanlı Devleti'ndeki bütün sivil sağlık kurumları ile görevlilerinin atamaları, cezalandırılmaları veya azilleri bu “cemiyet” tarafından yürütülüyordu. Nöbet eczaneleri *Devlet Salnameleri*'nde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bir birimi olarak verilmektedir.

37 BOA, DH. MKT. 1421/13 (24 Ş 1304/18 Mayıs 1887).

38 BOA, DH. MKT. 1425/5 (17 N 1304/9 Haziran 1887).

39 BOA, DH. MKT. 1484/11 (25 Ca 1305/8 Şubat 1888).

40 Meclis-i Tıbbiye için bkz. F.Günergun & N.Yıldırım, “Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye getirdiği eleştiriler (1857-1867)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.III, sayı 1 (2001), s.19-63.

41 O.Ergin, *İstanbul Tib Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*. İstanbul 1940, s.86.

Arşiv belgeleri de, mahalle muhtarlarının nöbet eczanesi yapılmasını önerdikleri eczanenin bu işe uygun olup olmadığına Meclis-i Tıbbiye'nin karar verdiğine işaret etmektedir.⁴² Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye, nöbet eczanelerinin daha iyi çalışması için tasarı hazırlamakta,⁴³ çalışacak görevlileri seçip tayin etmekte⁴⁴ ve kıdemine göre yükselmelerini belirlemekteydi. Örneğin, Topkapı nöbet mahallinde çalışmakta olan Dr. Zekeriya Efendi ile Dr. Mustafa Efendi'ye Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin önerisiyle rütbe-i sâlise verilmişti.⁴⁵

1887'de Anadoluhisarı ve 1888'de Kasımpaşa sâkinlerinin semtlerinde birer nöbet eczanesi açılması için Dahiliye Nezareti'ne yaptıkları başvuruların, hem Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'nde hem de Şehremaneti'nde değerlendirilmesi ve Şehremaneti'nin bütçe yetersizliği yüzünden yeni nöbet eczanesi açmanın mümkün olmadığını ileri sürmesi, sonraki yıllarda belediye ile mali yönden bir ilişkinin varlığını göstermektedir.⁴⁶ İstanbul'daki beş nöbet eczanesi görevlilerinin maaşları 1888 yılında Emanet (Belediye) veznesinden ödenmiştir.⁴⁷ 1890'ların başında da görevliler, maaşlarını Şehremaneti (Belediye) bütçesinden almaktaydı.⁴⁸

Nöbet mahalli olarak kullanılan eczaneler

Nöbet mahalli olarak kullanılan eczaneler, genellikle buldukları semtin en merkezi yerindeydi. Ayrıca hasta muayenesi için ve geceleri doktorların kalabileceği odaların bulunması gerekiyordu.

Hasta trafiğinin en yoğun olduğu "İstanbul Nöbet Mahalli" 1863'e kadar Beyazıt'taki Simkeşhane karşısında bulunan Eczacı Yanko'nun dükkânındaydı (bugün yerinde İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi vardır). 1861 yılında *Tercüman-ı Ahval*'de yayınlanan bir haberde; Simkeşhane karşısında Eczacı Sotiraki'nin dükkânında bulunduğu belirtilmektedir. *Devlet Salnameleri* ile aynı yer tarif edildiğinden Sotiraki'nin Eczacı Yanko'nun soyadı olma ihtimali hatıra gelmektedir.⁴⁹ Gazetelere verilen resmi ilânlarla bu nöbet dükkânının Ocak 1863'te, Sultan Bayezid'de Kağıtçılar karşısında yeni açılmış olan eczaneye taşındığı duyurulmuştur.⁵⁰ Nitekim 1863-1864 yıllarına ait *Devlet Salnameleri*'nde de yeri sadece "Sultan Bayezid Kağıtçılar Karşısında" ifadesiyle belirtilmiş, eczacının adı verilmemiştir. 1865-1866 yıllarında bu kez;

42 BOA, İ. MVL 24069 (6 Ra 1282/30 Temmuz 1865).

43 BOA, BEO. 771/41/1. 27 C 1291 (11 Ağustos 1874) tarihli belge özeti.

44 BOA, İ. DH. 69945 (13 R 1300/21 Şubat 1883).

45 BOA, İ. DH. 68147 (11 R 1299/2 Mart 1882) ve 69945 (13 R 1300/21 Şubat 1883).

46 BOA, DH. MKT. 1421/13 (24 Ş 1304/18 Mayıs 1887) ve 1484/11 (2 Ca 1305/8 Şubat 1888).

47 BOA, DH. MKT. 1479/101 (10 Ca 1305/24 Ocak 1888).

48 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. c.4, [İstanbul 1331], s.101-103.

49 *Tercüman-ı Ahval*, sayı 100 (Selh = 29 R Pazar 1278/3 Kasım 1861).

50 *Tasvir-i Elkâr*, 25 B 1279 (16 Ocak 1863).

"Simkeşhane karşısında Sultan Bayezid hamamı bitişiğinde" kaydı vardır. Burası ilk açıldığı yer olan Eczacı Yanko'nun dükkânı olmalıdır. 1867'de Koska'da Eczacı Bogos'un dükkânına geçmiş, 1872 yılından itibaren de "Koska Nöbet Mahalli" adını almıştır.

Eyüp Nöbet Mahalli'nin 1866 yılına kadar Oyuncakçılar Çarşısı'nda Eczacı Filibaki'nin dükkânında olduğu kaydedilmiştir. 1866'dan itibaren de Oyuncakçılar Çarşısı karşısındaki eczacı dükkânında hizmet verdiği ifade edilmiş ancak eczanenin adı verilmemiştir. Burası yine, Eczacı Filibaki'nin dükkânı olmalıdır.

Üsküdar Nöbet Mahalli; 1860 yılına kadar Uncular Sokağı'nda Yorgaki'nin oğlu Ligoresko'nun dükkânında, 1861-1866 arasında da Doğançılar Çarşısı Zabtiye Karakolu karşısındaki Eczacı Hristaki'nin dükkânında hizmet vermiştir.

Salıpazarı/Fındıklı Nöbet Mahalli, 1867-1868 yılları arasında Fındıklı Caddesi'nde Yunus Efendi Dergâhı karşı sırasında Eczacı Yorgaki'nin dükkânıydı.

Topkapı Nöbet Mahalli ise sadece Topkapı Eczahanesi'nde faaliyet göstermiştir.

Nöbet eczanelerine gelen vak'alar

Beyazıt nöbet mahalline ait iki belge, nöbet eczanelerine gelen vak'alar hakkında aydınlanmamızı sağlamaktadır. Muayene edilen kişilerin adları ile hastalıklarının belirtildiği bu belgelerde uygulanan tedaviler açık bir biçimde verilmemiş, sadece "icab eden tıbbi tedbirlerin icrası, cerrahi tedbirlerin icrası" gibi genel tanımlarla yetinilmiştir.

Bulduğu yer belirtilmeden ve tarihsiz olarak yayınlanan ilk belgede, Sultan Bayezid civarında kiralanmış eczacı dükkânı odasına yapılan başvurular yer almaktadır. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'den her gece nöbetleşe gidip gelen doktor ve cerrahların görev yaptıkları ilk iki ayda, Beyazıt'e gelen 84 vak'anın 14'ü kadındır. Bu kadımlardan birinde ayak kırığı, diğerinde kol incinmesi olup, geri kalan 12'sinin hastalığı "tuzlu balgam (sedef hastalığı, psoriasis?), iltihab-ı rahim ve zatürrie" dir.⁵¹

İkinci belgede yer alan 82 başvuru, şu hastalıklarda odaklanmaktadır: fitik, romatizma, düşme sonucu sol kol kırığı, sağ gözün saydam tabakasına (stratum corneum) giren cam parçasının ameliyatla çıkarılması, kızamık, sol elde ustura kesiği, mafsal iltihabı, düşme sonucu köprücük kemiği kırılması, sol

51 N. Sarı, "Osmanlı sağlık hayatında kadının yeri," *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2-3* (İstanbul 1996/97), s.59-60.

elde satır yarası, kalp hastalığı, sağ bacakta felç, akciğer iltihabı, nezle, sol ele batan iğnenin ameliyatla çıkarılması, göz iltihabı, atar damar genişlemesi, müzmin mide iltihabı (yemek borusuna gerekli tıbbi tedbirlerin icra olunduğu), sol elde keser yarası, sağ ayakta araba tekerleği zedelemesi ve yaralar, sol ayakta taş zedelemesi ve yaralar, göğüs darlığı, bağırsak iltihabı, elde ateşli silah yarası, karaciğer iltihabı, iskeleden düşme nedeniyle sağ ayak kırığı, sağ ayakta keser yarası, koldan kan aldırma sonucu kanama, çiçek, ayak yanığı, ele batan iğne sonucu oluşan iltihap, karın ağrısı, dimağ iltihabı, direk düşmesi sonucu sol ayak yaralanması, zatülcenp, üç günlük gebelik süresi aşımı (doğumu kolaylaştırmak için ilaç verilmesi ve usta bir ebe ismarlanması), zatürrie, boğaza kaçarak hançereye saplanan iğnenin cerrahi alet vasıtasıyla çıkarılması, yürek ağrısı, çiçek aşısı yapıldığı halde çiçek çıkarmış gibi olan bir kız çocuğuna icap eden tıbbi tedbirler, düşme sonucu kol kırığı, ele batan cam kırığının ameliyatla çıkarılması, ağaçtan düşme ile kol incinmesi, elde bıçak yarası, başa dükkân kepengi düşmesi ile bayılma (koldan kan alınarak icap eden tedbirlerin yapılması), iskeleden düşme sonucu bilek çıkması. Bunlardan başka; kan alma, yakı, müzmin yara ve çıban bakımı gibi 210 küçük müdahale yapılmıştır.

Acil vak'aların en ilginç koltukçu esnafından İbrahim'in koluna batan iğnenin çıkarılmasıdır. Ameliyata başlarken paniğe kapılan hasta, iğnenin 16 yıl önce battığını ve o zaman çıktığını iddia ederek operasyona razı olmaz. Yarasına sadece merhem sürülmesini ister. Bunun üzerine cerrah "çifte" isimli aletin ucuna "sisam eczası" ile "kaymak merhemi" koyar. "Yarana münasip merhem budur, yaranın içine sürelim, " diyerek hastayı aldatır ve adı geçen aleti sokarak iğneyi çıkarır.⁵²

Nöbet eczanelerindeki görevliler

1854-1895 yılları arasında yayınlanan *Devlet Salnameleri*'nde yapılan sistematik taramalarla nöbet eczanelerinde çalışanlar hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür.

1854 ve 1855 yıllarında, perşembe gecesinden çarşamba gecesine kadar her gece nöbetçi olanların isimleri verilmiştir. 1856'dan itibaren gece nöbetçilerinin ismi verilmemiş, sadece hekim, cerrah ve aşıcıların isimleri belirtilmiştir.⁵³ İstanbul ve Eyüp'teki hekimler gece çalışmaktadır. Cerrahlar için

herhangi bir açıklama yoktur. Üsküdar'daki hekimler için de açıklama bulunmamaktadır.⁵⁴

Nöbet mahallerinde 1860 yılına kadar oldukça kalabalık bir kadro ile hizmet verildiği anlaşılıyor. Örneğin, 1859'da Beyazıt'te 21 hekim ve 3 cerrah, Eyüp'te 21 hekim ve 6 cerrah, 1860'da Beyazıt'te 11, Eyüp'te 9, Üsküdar'da ise 23 hekim çalışıyordu. 1861 yılından sonra görevlilerin sayısında azalma başlamış, ve 1866'dan sonra hekim ile cerrah sayısı bire düşmüştür.

1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Okulu) mezun vermeye başladıktan sonra buradan yetişen hekimler nöbet eczanelerine atanmaya başlamıştır.

Hekimler ile cerrahların dini kökenlerine baktığımızda ise, hekimlerde gayrimüslimlerin (GM), cerrahlarda Müslümanların (M) çoğunlukta olduğunu görüyoruz. Eczacıların tamamı gayrimüslim iken aşıcıların da tamamı Müslümandır. İsim ve çalışma yılları esas alınarak *Devlet Salnameleri*'nden yapılan tespitler sonunda bu yıllar içinde, dönemin en kalabalık semti Beyazıt'te toplam 83 hekim (37 M+46 GM), 12 cerrah (9 M+ 3 GM), 2 eczacı, 1 aşıcı; Eyüp'te 78 hekim (39 M+38 GM), 28 cerrah (27 M+1 GM), 1 eczacı, 8 aşıcı; Üsküdar'da 49 hekim (26 M+23 GM), 10 cerrah (M), 1 eczacı, 2 aşıcı; Salıpazarı'nda 9 hekim (3 M+5 GM+ 1 adı belli değil), 5 cerrah (3 M+2 GM), 1 eczacı ve Topkapı'da 6 hekim (M), 5 cerrah (M), 1 eczacı çalıştığını söyleyebiliriz (Bkz. EK 1).

Nöbet eczanelerinin kadroları genelde hekim ağırlıklıydı. Hekimleri, cerrahlar, aşıcılar ve eczacılar izlemekteydi. Beyazıt'ta 1866-1870, Eyüp'te 1858-1873, Üsküdar'da 1866-1873 yıllarında aşıcıların bulunması, bu bölgelerde çiçek vak'alarının sık görüldüğünü düşündürmektedir. Fındıklı ve Topkapı nöbet mahallerinde hiç aşıcı çalışmamış olması dikkat çekicidir.

Nöbet mahallerine tayin edilen sağlık görevlilerinin maaşlarında yıllar içinde düşüş gözlenmektedir. 1848'de 1000 kuruş olan doktor maaşı 1870'te 700 kuruşa, cerrah maaşı da 500'den 400 kuruşa inmiştir. 1888'de tabip-cerrah ve eczacılar; Koska/Beyazıt, Fındıklı ve Eyüp nöbet eczanelerinde ayda 850 kuruş, Topkapı nöbet eczanesinde 909 kuruş, Üsküdar'da ise 1050 kuruş almaktaydı.⁵⁵ 1891 yılında ise Topkapı nöbet mahallindeki doktor 500, Üsküdar'daki 650 kuruş alırken diğer nöbet mahallerindekilerin ücreti 450 kuruştü. Bütün nöbet eczanelerinde çalışan cerrahlar eşit ücret, 300'er kuruş,

52 Rengin Dramur: "Beyazıt civarında devlet tarafından kiralanan bir eczanede hasta tedavisi," *Bezm-i Âlem Vâlîde Sultan Vakıf Gureba Hastanesi Dergisi*, c.15, sayı 2 (1988), s.234-244.

53 [Devlet Salnamesi] Sene1272. Def'a 10. (İstanbul). (1272/1856), s.106.

54 [Devlet Salnamesi] Sene 1270. Def'a 8. (İstanbul). (1270/1854), s.97, ve Sene 1271(1855) Def'a 9. (İstanbul). (1271/1855), s.106.

55 BOA, DH. MKT. 1479/101 (10 Ca 1305/24 Ocak 1888).

almaktaydı. Eczacı maaşı da Topkapı'da 109 kuruş diğerlerinde 100'er kuruş idi.⁵⁶

Nöbet mahallerinde yoksullara yapılan ilaç ve tıbbi malzeme harcamaları

Konu ile ilgili arşiv belgelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de; ameliyat hastanesi, dersler, numunehane, teşrihane ve nöbet mahallerinde fıkardan olanlara sarf olunan ecza ve muhtelif tıbbi eşya tutarlarını içeren tek bir rakam verilmektedir. Bu birimlerin sarfiyatı önceleri Hazine-i Hassa'dan⁵⁷ daha sonra "Ecza Anbar-ı Âmiresi ve Eczahane-i Âmire" adlarıyla anılan eczanenin bütçesinden ödenmekteydi.⁵⁸ Son dönemlerde ise Şehremaneti (Belediye) bütçesine devredilmişti.

Arşiv belgelerinden oluşturduğumuz ortak harcama tablosu incelendiğinde masrafların savaşlar ve salgınlarla doğrudan ilintili olduğu görülür. İstanbul'da yaşanan çiçek ve kolera salgınları 1846-47 harcamalarını artırmıştır. 1854-55 Kırım Savaşı yıllarında İstanbul bir kez daha müttefik ordularının getirdiği kolera ile yüz yüze geldiğinden, 1857-58 masraflarının artışında devam eden koleranın rolü büyüktür. 1865 ve 1870'li yıllarda İstanbul yine koleranın pençesinde. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1876 (1293) bütçesinde; nöbet mahallerindeki hekim ve cerrahların maaşları bir önceki yıl 61 674 kuruş iken 1876'da 239 674 kuruşa, yoksullara verilen ilaç bedeli de 24 000 kuruştan 84 000 kuruşa yükselmiştir.⁵⁹ 1877'de ise sadece 6 aylık ilaç bedeli 90 434 kuruştur (Bkz.EK 2). Bu artışın, 1870'li yıllarda sürüp giden kolera salgınları ile ⁶⁰ 1877 yılında çıkan tifo salgınından kaynaklandığını düşünmekteyiz.⁶¹ Ayrıca, aynı yıl 1877 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Rumeli'de kaybedilen topraklardan gelen çoğu hasta ve sakat göçmenlerin de etkisi göz ardı edilmemelidir.⁶²

Nöbet mahallerine yoksul hastaların ilaç bahası olmak üzere ayda 100 kuruştan 200 kuruşa kadar akça sarfına izin verilmekteydi. Ancak Beyazıt'taki İstanbul nöbet mahalli diğerlerinden daha kalabalık ve merkezi bir semtte olduğundan tahsisatı yetmeyince Tıbbiye Nezareti'nin önerisiyle aylık ilaç tahsisatı 3 Muharrem 1286 (16 Nisan 1869) tarihli irade ile 1200 kuruşa

56 BOA, İ. DH. 42781 (Gurre = 1R 1287/1 Temmuz 1870) ; Osman Nuri, a.g.e., s.102.

57 BOA, İ. MVL 3464 (15 M 1265/11 Aralık 1848).

58 BOA, İ. MVL 24069(5 Ra 1282/29 Temmuz 1865).

59 BOA, ML. MSF. 18366 (Z 1293/ Aralık 1876-Ocak 1877).

60 B.N. Şehsuvaroğlu, "Tarihi kolera salgınları ve Osmanlı Türkleri," *İst.Tip Fak.Mec.*, c.17, sayı 2 (1954), s.282-299.

61 Pardo, "Sur l'épidémie de fièvre typhoïde dans les mois de mars et avril 1877," *Gazette Médicale d'Orient*, c.XXI, No.3-4 (Juin-Juillet 1877), s.17-20.

62 M. T.Akad, "Osmanlı-Rus savaşında İstanbul," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.6 (1993-1994), s.177-178.

yükseltilmişti. Tıbbiye Nazırı Salih Efendi, 3 Zilhicce 1285 (17 Mart 1869) tarihli takriri ile nöbet mahallerinde zenginlerin reçetelerini para ile yaptırılmaları gerektiğini yoksulların ise ilaçlarını ücretsiz aldıklarını hatırlatmıştır.⁶³

1870'te; İstanbul, Eyüp, Üsküdar ve Salıpaazarı nöbet mahallerinde çalışan hekimlerin maaşları için ayda toplam 4160 kuruş ödenmiştir. İstanbul nöbet mahallinin aylık ilaç tahsisatı 1200, Eyüp, Üsküdar, Salıpaazarı ve Topkapı nöbet mahallerinin ilaç tahsisatları ise 200'er kuruştur. Aynı yıl, "nöbet mahalleri" ifadesi yanında, "nöbet hastahaneleri" ifadesini de görmekteyiz. Nöbet hastanelerinin bulunduğu eczanelere ödenen kira bedeli ise 250 kuruştan 150 kuruşa indirilmiştir.⁶⁴

Nöbet eczanelerinin kapanışı

Nöbet eczanelerinin kapanış süreci İstanbul'da belediye sağlık teşkilatının kuruluşu ve gelişmesi ile paralel yürümüştür.

Kuruluşu 1854 (1271) yılına dayanan İstanbul Şehremaneti'nde (Belediye) bir "Sıhhiye Müdüriyeti"nin kurulması, 9 Temmuz 1287 (21 Temmuz 1871)'de yürürlüğe giren "İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi" ile başlamıştır. Bu nizamnamenin 1. ve 2. maddeleri; İstanbul'da Şehremaneti, vilayetlerde ise valiler tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile görüşülerek belirlenecek yerlere memleket tabipleri tayin edilmesini, gereken yerlerde yanlarına birer tabip muavini verilmesini ve İstanbul ile taşra belediyelerinin de eczane açmalarını öngörmekteydi.

1888 yılında İstanbul'da çiçek hastalığının artması üzerine, İstanbul Şehremaneti Meclisi, aşı yapmak gibi pek sade bir işin nöbet eczanelerinde bulunan etibba ile cerrahlar ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki aşıcılara ve sıhhiye müfettişlerine yaptırılmaması gerektiğini dile getirerek belediye dairelerinde 10 tabip istihdam edilmesini önermişti. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Şehremaneti'ne, İstanbul'daki belediye dairelerine 1000'er kuruş maaşla muvakkaten birer hekim atanması için gereğinin yapılmasını bildirmişti.⁶⁵ İstanbul'daki 10 belediye dairesine atanan doktorlar, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bünyesinde görev yapan, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bağlı beş nöbet eczanesinde bulunmakta ve haftada iki defa yoksul hastaları meccanen muayene etmekteydi. Daha sonra, Dahiliye Nezareti'nin 3 Ağustos 1307 (15 Ağustos 1891) tarihli tezkiresiyle, nöbet eczaneleri doktorlarından başka her belediye dairesi merkezine birer doktor atandı. Sadece 1. Daire-i Belediye merkezinde iki doktor vardı. Yani 1891 yılında, 10 belediye

63 BOA, İ. DH. 41046 (3 M 1286/16 Nisan 1869); A.MKT.MHM. 441/86 (7 M 1286/19 Nisan 1869).

64 BOA, İ. DH. 42781 (Gurre R 1287/1 Temmuz 1870).

65 BOA, DH. MKT. 1479/101 (10 Ca 1305/24 Ocak 1888).

merkezinde 11 belediye doktoru çalışmaktaydı.⁶⁶ Bu yıllarda, İstanbul'daki beş nöbet mahalli, *Devlet Salnameleri*'nde açıkça belirtildiği gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti'ne bağlıydı ve çalışanların maaşları ise Şehremaneti/Belediye bütçesinden ödenmekteydi.

İstanbul'da, 28 Ağustos 1893-26 Nisan 1894 (16 Ağustos 1309-14 Nisan 1310) tarihleri arasında hüküm süren kolera salgını sırasında, Pasteur Enstitüsü'nden gelen Dr. André Chantemesse'in önerisi üzerine Şehremaneti'nde bir "Hey'ât-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği" ve buna bağlı olarak şehremini (belediye başkanı) başkanlığında toplanan bir "Sıhhiye Komisyonu" ile diğer belediye dairelerinde de birer "Heyet-i Sıhhiye" kuruldu.⁶⁷ Ayrıca dezenfeksiyon uygulamaları için Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da üç tebhirhane/dezenfeksiyon istasyonu faaliyete geçirildi.⁶⁸ Şehremaneti'ne bağlı bu birimlere atanan doktorlar ve diğer görevlilerle Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti'nin temeli atıldı.⁶⁹ Kolerallılara bakmak üzere belediye daireleri ile nöbet eczanelerine açıktan hekimler tayin edildi ve yoğun çalışma tempoları nedeniyle maaşlarına birer misli zam yapıldı. Ertesi yıl salgın bitince Şehremaneti; nöbet eczaneleri ile belediye dairelerindeki devamlı hekimlere zamlı maaş verilmesine lüzum kalmadığını, ilaveten tayin edilen etibbanın ihtiyaten bir müddet daha istihdam olunmasını teklif etmişti. Ancak, 5 Muharrem 1312 (9 Temmuz 1894) tarihli irade ile koleranın halen Anadolu'nun bazı mevkilerinde ve St.Petersburg'da görüldüğü hatırlatılarak sonbaharda hastalığın tekrar İstanbul'a sıçraması ihtimaline karşı hekimlere ihtiyaç duyulabileceğinden maaşlarına yapılan zamların kesilmemesi ve kolera salgını varmış gibi çalışmaları istenmişti.⁷⁰

Kolera salgını sırasında İstanbul'daki belediye dairelerinde açılan eczaneler ve buralarda görevlendirilen hekimler, nöbet mahallerinin işlevini üstlendiğinden nöbet eczanelerine ihtiyaç kalmamıştı. Nitekim Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi, 16 Safer 1313 (8 Ağustos 1895) günkü oturumunda İstanbul'da fakirlerin tedavisi için açılmış olan nöbet eczanelerinin durumunu görüşmüştü. Hazırlanan mazbatada, hekimler ile cerrahların bu eczanelerde daimi olarak bulundurulmalarının kabil olmadığına ve aciz hastaların da belediye dairelerine tayin edilen etibba marifetiyle tedavi edildiklerine dikkat çekilmiş, nöbet eczanelerinin maaş ve ilaç gideri olan yıllık 85 560 kuruşun 1896 (1311) yılı bütçesine konmaması istenmişti. Ayrıca, bundan böyle yoksul hastaların belediye hekimleri tarafından tedavi edilip ilaçlarının verilmesi

66 Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. c.4. (İstanbul 1331), s.101-103.

67 N.Yıldırım, "1893'te İstanbul'da kolera saldı," *Tarih ve Toplum*, sayı 129 (Eylül 1994), s.14-25.

68 N.Yıldırım, "Disinfecting stations in Ottoman Empire," *Science in Islamic Civilisation*. Eds. E. İhsanoğlu & F.Günergun, İstanbul 2000, s.267-277.

69 Osman Nuri, *a.g.e.*, s.103-104.

70 BOA, Y.MTV. 81/4 (1 S 1311/14 Ağustos 1893); İ.HUS. 26 (5 M 1312/9 Temmuz 1894).

hususunun, Şehremaneti'ne tebliğ edilmesi önerilmiş ve 26 Ağustos 1895 tarihli irade ile bu önerilerin uygulanması emredilince nöbet eczaneleri tarihe karışmıştır (Bkz. EK 6).⁷¹

18 Mayıs 1301 (30 Mayıs 1885) ve 17 Muharrem 1312 (21 Temmuz 1894) tarihli aşı nizamnamelerinin 5. maddeleri ile 1903 (Rumi 1319) tarihli Aşı Nizamnamesi ve Talimatı'nın 7. maddelerinde, aşı ameliyatı yapılan yerler arasında İstanbul'daki nöbet eczaneleri de sayılmaktadır.⁷² Bu nedenle nöbet eczanesi vasfını yitiren eczanelerde bir süre çiçek aşılmasının devam ettiğini düşünmekteyiz.

Hekim-eczacı işbirliğinde nöbet eczanelerinin rolü

Doktoru hastaya götüren, hastayı doktor ve ilaçla buluşturan ucuz bir yöntem olan nöbet eczaneleriyle, İstanbul'daki hastane açığı bir ölçüde kapatılmaya çalışılmıştır. Ama bu pratik çözüm, özünde hekim-eczacı işbirliğine yol açan deontolojiye aykırı bir tutum içeriyordu. Devlet eliyle başlatılan bu işbirliği ile halk, her türlü sağlık gereksinimini eczanelerde karşılamaya alışınca, eczacılar bunu fırsat bilip hekimlerle anlaşarak kazançlarını artırmak için eczanelerinde hasta muayene ettirmeye başladılar. 12 Zilhicce 1277 (21 Haziran 1861) tarihli *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, Beyazıt'ta mürekkepeçi dükkânları arasında yeni açılan bir eczanede İstanbul'un en meşhur hekimleri ile bir cerrah, bir ebe, bir çiçek aşıcısı ve frengi illetine mahsus hâzık bir hekimin bulunacağını ilân etmişti. Bu usul çabucak benimsendi ve devlet hastanelerinin hekimleri, askeri ve sivil tıp okullarının hocaları, haftanın belli günlerinde bazen bir bazen de birden fazla eczanede hasta muayene edip reçete yazmaya başladı. Giderek özel eczaneler semt polikliniklerine dönüştü. İlerleyen yıllarda hekim-eczacı işbirliği öylesine yoğunlaştı ki, eczaneler mekânlarının büyüklüğüne göre 15-20 hekimin hasta muayene ettiği, ebe ve diş hekimlerinin küçük ameliyatlar yaptığı dispensanserler haline geldi.

1909 yılında, Kırklareli'nden iki eczacı, hekimlerin eczanelerle ilişkileri ve ortaklıkları olduğunu iddia edip şikâyetçi olmuştu. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi Besim Ömer Paşa (Akalin, 1861/62-1940), hekimlerle eczacıların ortaklığını gösteren bir belge bulunmamakla beraber, hekimlerin hastalara reçetelerini yaptırmak için isim vererek eczane göstermemeleri ve ihtiyaç sahiplerinin reçetelerini yaptırmada serbest bırakılması usulünün belediyeler tarafından belde sakinlerine ilân edilmesini ve hekimlerin de bu yolda uyarılması gerektiğini bildirmiş, bu öneriler Dahiliye Nezareti'nce Edirne vilayetine ulaştırılmıştı.⁷³

71 BOA, İ. ŞE. 2 (5 Ra. 1313/8 Ağustos 1895).

72 A. Süheyl Ünver, *Türkiyede Çiçek Aşısı*. İstanbul 1948, s. 221-228, 233-235, 250-254.

73 BOA, DH. MUİ. 12-1/5 (4 N 1327/19 Eylül 1909).

Anlaşmalı eczanelerde hasta muayene eden hekimler, ilaç seçiminde hasta yararını gözetmeleri gerekirken, hem kendi hem de eczacıların çıkarlarını gözeterek hasta baktıkları eczanelerde üretilen ve satılan ilaçları reçete ediyorlardı. Bu da hekimi bir ilaç komisyoncusu durumuna düşürüyor, hekim-hasta ilişkisinde hekimin saygınlığı zedeleniyordu. Ayrıca hekimler, tedavide kullanacakları ilaçları, “hastayı iyileştirme” esasına göre özgürce seçemiyorlardı. Bu nedenle hastanın hekime ve hekimin kullanacağı ilaca güveni sarsılıyordu. Bu sakıncalar yüzünden 19. yüzyıl başlarında Fransa ve Belçika'da hekimlerle eczacılar arasında doğrudan veya dolaylı yollardan kazanç ve kâr sağlanmasına yönelik her türlü anlaşma yasaklanmıştı.⁷⁴

Fransa'da cerrahi ihtisası yapıp dönen Cemil Paşa (Topuzlu, 1866-1946), önce Şehzadebaşı'nda Fevziye Caddesi'nin köşesindeki eczanenin üst katında, birkaç ay sonra da Sirkeci istasyonu karşısındaki Beşir Kemal Eczanesi'nin üst katında hastalarını muayene etmeye başlamıştı. Ancak eczanelerde hasta muayene etmeyi içine sindirememiş ve ertesi sene Ankara Caddesi'nde dört odalı bir ev kiralayarak muayenehane haline getirmiş ve böylece deontolojik olmayan bu usule son vermişti. İki yıl sonra muayenehanesini Çemberlitaş Sultan Mahmut Türbesi karşısındaki bir konağa taşımış, ardından Besim Ömer Paşa, Kadri Raşit Paşa (Anday, 1875-1949), Ziya Bey (Gün, 1874-1941) gibi dönemin gözde hekimleri de aynı sokakta muayenehane açınca, burası muayenehaneler bölgesi olmuştu.⁷⁵ Ama yine de pek çok hekim eczanelerde hasta muayene etmeyi sürdürüyordu.

Hekimlerin eczanelerde hasta muayene etmesine dayanan ve uzun yıllar süren hekim-eczacı işbirliği, 1925 yılında Sıhhi ve İctimai Muavenet Vekâleti'nce önlenmeye çalışıldıysa da başarılı olunamadı. Ardından, 6 Şubat 1927 tarihi ve 599 numaralı *Ceride-i Resmîye*/Resmî Gazete'de yayınlanan “Eczacılar ve Eczahaneler Kanunu”nun yayın tarihinden itibaren üç ay sonra nüfusu on binden fazla olan yerleşim yerlerinde hekimlerin eczanelerde hasta kabul etmeleri yasaklanmış ve bu yasak gazetelere verilen ilanlarla doktor ve eczacılara duyurulmuştu.⁷⁶ 1928 yılında yürürlüğe giren 1219 sayılı “Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarz-ı İcrasına Dair Kanun” ile sanatını icra eden hekimlerin her türlü ticaretle uğraşması yasaklanmıştı, ayrıca eczacılık diploması olan hekimlerin de iki sanatı bir arada yürütmemeleri hükme

74 A. Alkış, “Hekim-eczacı ilişkisi,” *Akşam Gazetesi*, 2 Ağustos 1965; *Türkiyede İlaç Sorunu*. Türkiye Tıbbi Müstahzar Sanayii ve Laboratuvarlar Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1967, s.28-29.

75 Cemil [Paşa] Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. 4. bs. haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002, s.58-59.

76 *Cumhuriyet Gazetesi*, sayı 991, 9 Şubat 1927 -7 Şaban 1345, s.2.

bağlanmıştı. Hekimlerin eczanelerde hasta muayene etmesi ancak 1953 yılında nüfus dikkate alınmaksızın her yerde yasaklanmıştı.⁷⁷

Tartışma ve sonuç

Arşiv belgeleri ile 1854-1896 yılları arasında her sene yayınlanan *Devlet Salmaları*'nin sistematik taranması, dönem basınından alıntılara ilaveten yaptığımız literatür araştırması ile ulaştığımız bilgilere göre; İstanbul'da ilk kez 1845 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye bağlı olarak Beyazıt/Koska, Eyüp, ve Üsküdar'da üç nöbet mahalli açılmıştır. Bunları Salıpaazarı/Fındıklı (1866) ve Topkapı (1870) semtlerinde açılan iki nöbet mahalli izlemiştir. Semt sakinleri tarafından, Anadoluhisarı (1887) ve Kasımpaşa'da (1888) açılması istenen nöbet eczaneleri ise tahsisat yetersizliğinden hayata geçirilememiştir.

İlerleyen yıllarda, “nöbet hastanesi/nöbet eczanesi-nöbet dükkânı” adları da verilen bu sağlık birimlerinde, gece-gündüz başvuran hastalar ücretsiz bakılmış, mali durumu uygun olanlar reçetelerini, ücretini ödeyerek yaptırmışlardır. Yoksulların ilaçları ise padişahın sadakası olarak nöbet eczanesinden ücretsiz olarak verilmiş, reçete bedelleri daha sonra eczaneye ödenmiştir.

Nöbet eczanelerine genelde acil vak'alar gelmekteydi Ağır vak'alarda doktorlar evlere de gitmekte, böylece halk gece-gündüz ihtiyaç duyduğu anda kolaylıkla hekime ve ilaca ulaşabilmekte, üstelik yoksullar da ilaçlarını ücretsiz alabilmekteydi.

Nöbet eczanelerinde görevli hekim ve cerrahlar genelde kaza sonucu oluşan; kırık-çıkıkları sarmakta, kesik ve yaralara müdahale etmekte, vücuda batan cam kırığı, iğne gibi yabancı cisimleri çıkarmaktaydı. Kan alma, yakı vurma, müzmin yara ve çıban bakımı da sıklıkla yapıyor, aşıcılar da, çiçek aşısı yapıyordu.

Nöbet mahalli yapılan eczane, verdiği bu hizmet karşılığında devletten hem belli bir kira hem de yoksul hastalara padişahın sadakası olarak ödenen reçete bedellerini toplu olarak alıyordu. Maddi durumu elverişli hastaların reçeteleri de eklendiğinde, eczanesi nöbet mahalli seçilen eczacı diğer meslektaşlarına göre ayrıcalıklı bir gelir elde ediyordu.

Devlet tarafından başlatılan bu pratik uygulama halkın sağlık ihtiyaçlarına cevap verirken, insanları da hekim ve ilacı aynı mekânda yani eczanelerde bulmaya alıştırmıştı. Daha sonra bunu fırsat bilen kimi eczacılar hekimlerle anlaşarak eczanelerinde hasta muayene ettirmeye başlamış, bu da hekim-eczacı işbirliğine yol açmıştı.

77 N.Yıldırım, “İstanbul eczanelerinde hasta muayenesi ve tıbbi tahlil laboratuvarları,” *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 2-3, [İstanbul 1996-97], s.71-97.

İstanbul'da belediye sağlık işlerinin teşkilatlanmaya başlaması ve hastane sayısının artması, nöbet eczanelerine duyulan ihtiyacı azaltınca, sağlık hizmetleri ile sağlık görevlileri Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye tarafından belirlenip denetlenen, giderleri ise İstanbul Belediyesi bütçesinden karşılanan bu sağlık birimleri 1895 yılında kapandı.

1845-1895 yılları arasında 50 yıl gece gündüz halka sağlık hizmeti sunan bu nöbet eczaneleri, bir ölçüde günümüzdeki âcil servislerin ve dispanserlerin nüvesi kabul edilebilir. Buralarda yoksulların muayene ve tedavilerinin yapılması, ayrıca ücretsiz ilaç verilmesi de yeşil kart uygulamasını çağrıştırmaktadır.⁷⁸

Teşekkür: Fransızca kaynakları çevirip yararlanmamı sağlayan Doç.Dr. Yeşim Işıl Ülman'a ve nöbet mahallerine yapılan başvuruların değerlendirilmesine yardım eden Dr. Bülent Öztalay'a teşekkür ederim.

78 Bilindiği gibi 14.06.1986 tarih ve 19134 sayılı resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 3294 numaralı "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu'nun üçüncü maddesi uyarınca kurulan "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu" (Halk arasındaki yaygın adıyla Fak-Fuk-Fon), Yeşil Kart sahiplerinin sağlık giderlerini de karşılıyordu. 3.07.1992 tarih ve 21273 numaralı *Resmî Gazete*'de yayımlanıp yürürlüğe giren 3816 numaralı "Ödeme gücü olmayan vatandaşların tedavi giderlerinin yeşil kart verilerek devlet tarafından karşılanması hakkında kanun" ile yoksulların tedavi giderleri sağlık bakanlığının givencesine alınmıştır. Bkz. www.ozida.gov.tr/kurumsal/mevzuat/04-01-029.htm ve www.ttb.org.tr/mevzuat

EK I

Nöbet mahallerindeki sağlık görevlilerinin isimleri ve çalışma yılları (1854-1895 Devlet Salmaları'ndan)

Beyazıt-İstanbul-Koska	Mehmed Efendi (1858-1859)
Nöbet Mahalli	Mehmed Hasan Efendi (1858-1859)
Doktorlar	Mehmed Mustafa Efendi (1860)
Abdüllatif Efendi (1866-1870)	Manol (1860)
Abdürrahim Efendi (1891)	Menahem (1860)
Abdürrahim Hulusi Efendi (1892)	Mihal(1854)
Ahmed Efendi (1857)	Minas/Mitlas? Ruben (1854)
Ahmed Efendi (1892-1895)	Nafiz Efendi (1864)
Ahmed Hüseyin Efendi (1858-1859)	Narsis Efendi (1865)
Ahmed Süleyman Efendi (1859)	Nedim Efendi (1865)
Akif Mehmed Efendi (1862)	Necib Abdurrahman Efendi (1861)
Aleksandr (1856-1857)	Nikola (1856-1860)
Anastas (1855)	Nikola Todori (1862)
Antuvan (1858-1859)	Nikola Vitali (1862)
Antranik (1855)	Nuri Reşid Efendi (1864)
Aristidi (1856)	Osman Efendi (1854), (1863)
Aziz Efendi (1865)	Ömer Efendi (1864)
Bican Efendi (1862-1863)	Panayot(1855) (1858-1859)
Corci (1858-1859)	Pavli Corci (1865)
Dimitri (1855), (1860)	Pavli Marko (1854)
Dimitri Panayot (1865)	Petro (1866-1867)
Emin Ruşen Efendi (1858-1859)	Pisuva (1860)
Ferdinando Grigor (1864)	Piyer (1857), (1859)
Franköl (1860)	Polimenon (1858-1859)
Galib Efendi (1863)	Pozante (1860)
Garabet (1856-1857)	Ralli (1871-1876), (1879-1883)
Hamdullah Efendi (1862)	Rasim Efendi (1856-1857)
Hristo (1856-1857)	Rasim Efendi (1884-1888)
Hristo Mihal (1862)	Raşid Mustafa Efendi (1858-1859)
İbrahim Hasan (1863)	Rıza Osman Efendi (1858-1859)
İbrahim Latif (1865)	Rıza Şerif Efendi (1864)
İskender Efendi (1857)	Salih İbrahim Efendi (1860-1861)
İstavri(1858-1859)	Salim Efendi (1863)
İstefan (1855)	Servet Arif Efendi (1865)
İstrati Foti (1864)	Şefik Efendi (1858-1859)
Jak (1856)	Şerefeddin Efendi (1854)
Jozef Corci (1863)	Şükrü Efendi (1856-1857)
Kalutsyan (1876-1877)	Todori (1859)
Kosti Petro(1854)	Vasil (1856-1859)
Mahmud Efendi (1855)	Viçen (1858-1859)

Yako (1860)
 Yan Kozmapoli (1854)
 Yanko Todori (1861)
 Yorgaki (1855-1859), (1864)
 Yorgi (1856-1859)
 Yuvaki (1860)

Cerrahlar
 Emin Efendi (1855-1859), (1861-1862)
 Halil Efendi (1854)
 Kâmil Efendi (1854)
 Kostî Yanko (1854)
 Mehmed Efendi (1855)
 Mustafa Efendi (1892-1895)
 Ömer Efendi (1856-1857)
 Rıfat Efendi (1854-1859)
 Sotiraki (1858-1859)
 Şevki Efendi (1862)
 Tahir Efendi (1863-1888), (1891-1892)
 Yorgaki (1862-1863)

Eczacılar:
 Nikolaki Efendi (1891-1892)
 Viçen Allahverdi (1893-1895)

Aşıcılar:
 Salih Hilmi Efendi (1866-1870)

Eyüp Nöbet Mahalli (1871)
 Doktorlar
 Abdurrahman Efendi (1856)
 Ahmed Efendi (1858), (1863)
 Ahmed Ali Efendi (1858-1859)
 Ahmed Mustafa Efendi (1858-1859)
 Alber (1856-1857)
 Aleksiyân (1865)
 Ali Efendi (1854)
 Ali İbrahim Efendi (1864)
 Anastas (1858-1859)
 Arif Efendi (1856)
 Aristidi (1857-1859)
 Avram (1860)
 Bohor (1858-1859)
 Cemal Efendi (1854)
 Corc/Corci (1857-1859)
 Edhem Efendi (1856-1857)

Fanu (1857)
 Filibaki (1854-1856), (1858-1859)
 Foti (1854)
 Haçadur (1858-1859)
 Hafız Efendi (1857), (1862-1865)
 Hafız Ahmed Efendi (1856)
 Halim Efendi (1883-1887)
 Hasan Efendi (1854), (1860), (1872)
 Hasan Nazif Efendi (1858-1859)
 Hasan Şaban Efendi (1892-1894)
 Haşim Efendi (1862)
 Hüseyin Mustafa (1865)
 Hüsni Efendi (1873-1882)
 İbrahim Abdi Efendi (1863)
 İbrahim Hasan Efendi (1855)
 İbrahim Nüzhet Efendi (1888), (1891-1892)
 İbrahim Osman Efendi (1855)
 İl, İsil (?) (1858-1859)
 İssak (1856), (1858-1859), (1862-1863)
 İstefân (1858-1859)
 İzzet Efendi (1855)
 Jan (1858-1859)
 Kalavras (1855)
 Kostî (1858-1859)
 Mahmud Hasan Efendi (1858-1859)
 Mehmed Ahmed Efendi (1855)
 Mehmed Hüsni Efendi (1862)
 Mehmed İsmail Efendi (1858-1859)
 Mehmed Salih Efendi (1860)
 Meryan Efendi (1865)
 Moris (1856-1857)
 Milosav (1858-1859)
 Mişel (1858-1859)
 Mustafa Halil (1865)
 Mustafa İbrahim Efendi (1864)
 Netali (?) (1854), (1860)
 Necib Efendi (1860), (1862)
 Nikola (1856)
 Oseb Kirkor (1861)
 Ovannes (1865)
 Öjen (1858-1859)
 Ömer Efendi (1854)
 Piyer (1856-1857)
 Piyer Ricu (1861)

Pol (1860)
 Raif Kâmil Efendi (1864)
 Rıfat Efendi (1861)
 Sadık Mehmed Efendi (1861)
 Said Efendi (1863)
 Salih Efendi (1861)
 Sami Hakkı (1865)
 Serkis (1856-1857)
 Süleyman Efendi (1857), (1866-1870)
 Tabib Mösyö (ismi yok) (1871)
 Tabib Mösyö (ismi yok) (1857)
 Tatyos (1858-1859)
 Vasil (1860)
 Yani (1855)
 Yani Yorgi (1861)
 Yanko (1860)
 Yorgi (1860)
 Yuvan (1856-1857), (1861)

Cerrahlar
 Ahmed Efendi (1863)
 Ahmed Hüseyin Efendi (1865)
 Ahmed Memiş Efendi (1864)
 Alaaddin Efendi (1857-1859)
 Ali Efendi (1858-1859), (1866-1871)
 Ali Salih Efendi (1854)
 Bahaeddin Efendi (1872-1873)
 Filibaki (1859)
 Hafız Efendi (1854)
 Hasan Efendi (1856-1859)
 Hüseyin Arif Efendi (1855)
 İbrahim Efendi (1856-1857)
 İsmail Efendi (1857-1859), (1864)
 İsmail Mehmed Efendi (1854)
 İsmail Mustafa Efendi (1863)
 İsmail Memiş Efendi (1865)
 Kâmil Efendi (1858-1859)
 Mehmed Efendi (1855-1857)
 Mehmed Efendi (1874-1883)
 Mehmed Ali Efendi (1884 -1888)
 Mehmed Hasan Efendi (1856)
 Muhyiddin Efendi (1855)
 Nuri Efendi (1858-1859)
 Osman İbrahim Efendi (1863)
 Raşid Efendi (1855-1856)
 Reşid Efendi (1891-1895)

Şakir Efendi (1861-1862)
 Şerif İshak Efendi (1854)
 Eczacılar
 Kirkor Efendi (1891-1895)

Aşıcılar
 Ahmed Efendi (1858-1859)
 Galib Efendi (1858-1859)
 Hafız Efendi, Aşıcıbaşı (1858-1859), (1861)
 İsmail Efendi (1870-1871)
 İsmail Salih Efendi (1866 -1869), (1872-1873)
 Kadri Efendi (1858-1859)
 Mehmed Efendi (1858-1859)
 Süleyman Efendi (1871)

Üsküdar Nöbet Mahalli
 Doktorlar
 Agop (1860)
 Aleksan Volkonoviç (1865)
 Aristidi (1860)
 Batista (1860)
 Emin Osman (1865)
 Eşref Efendi (1860)
 Etnas (1860)
 Haçadur (1860), (1862)
 Halim Hasan Efendi (1864)
 Hasan Efendi (1860)
 Hristaki (1867-1870)
 Hristaki (1891-1895)
 Hristo (1871-1888)
 Hüsni Efendi (1860)
 Hüsni Efendi (1884), (1888)
 Hüsni Memiş Efendi (1865)
 İbrahim Abdurrahman Efendi (1865)
 İshak (1860)
 İsmail Efendi (1862)
 İsmail Salih Efendi (1860), (1863)
 Kadri Efendi (1860)
 Kadri Edhem Efendi (1864)
 Karakin (1860)
 Kigork (Kevork) (1860)
 Komidas (1860)
 Latif Efendi (1863)
 Latif Ahmed Efendi (1862)

Ligoresko/Ligorako (1854 -1859)

Lanbo/Lambo (1854 -1859)

Mehmed Ali Efendi (1860)

Milutin (1860)

Mustafa Salih Efendi (1864)

Nazaret (1860)

Nazif Süleyman Efendi (1865)

Oseb (1860)

Ömer Efendi (1860)

Petri Bogos (1862)

Rıfat Efendi (1860)

Sadık Efendi (1860)

Salih Efendi (1862)

Süleyman Mustafa (1864)

Tahir Efendi (1857-1859)

Tevfik Efendi (1862)

Tevfik Salih Efendi (1863)

Vitali (1863)

Yanko Mavriko (1862)

Yanko Tenu (1865)

Yorgi (1860), (1866)

Yorgi Maril (1860)

Cerrahlar

Hacı Efendi (1863)

Hacı Mehmed Efendi (1864), (1867-1882)

Halil Efendi (1862)

Hüseyin Efendi (1891-1894)

Hüseyin Veli Efendi (1883-1888)

Mahmud Efendi (1867)

Mehmed Efendi (1866)

Mehmed Mahmud (1864)

Tahir Efendi (1857-1859)

Tahsin Tevfik Efendi (1863)

Eczacılar

Toma Efendi (1891-1895)

Aşıcılar

Salih Efendi (1873)

Salih Rıfat Efendi (1866 -1872)

Salıpazarı-Fındıklı Nöbet Mahalli

Doktorlar

Ali Efendi (1880 -1888), (1891-1892)

Dika Jak (1873)

Dimitri (1874)

İbrahim Yusuf Efendi (1873)

Kaliga (1875-1879)

Ralli (?) Bey (1867 -1870)

Pol Kollaro (1872)

Tabip (ismi yok) (1871)

Tevfik Efendi (1892-1895)

Cerrahlar

Ahmed Süleyman Efendi (1891-1895)

Fevzi Efendi (1875)

Kozma/Kozmi (1871-1878)

Miliya (1867 -1870)

Mustafa Efendi (1879-1888)

Eczacılar

Kosti Efendi(1891-1895)

Topkapı Nöbet Mahalli:

Doktorlar:

Abdülhakim Efendi (1871-1881)

Hacı Mustafa Efendi (1883)

İhsan Osman Efendi (1892-1895)

Kemal Efendi (1891-1892)

Mustafa Asım Efendi (1884 -1888)

Zekeriya Efendi (1882)

Cerrahlar

Âgah Efendi (1871- 1875)

Ali Efendi (1887-1888)

Cemal Efendi (1881-1886)

Hasan Efendi (1892-1895)

Mustafa Efendi (1891-1892)

Eczacı

Kostaki Efendi (1891-1895)

EK 2

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ameliyat hastanesiyle talim ve tedris olunmakta olan derslere ve numunehane ve teşrihaneye Ecza Anbar-ı Âmiresi'nden verilen ve nöbet mahallerinde padişahın sadakası olarak fıkardan olanlara sarf olunan ecza ve muhtelif tıbbi eşya tutarları

Tarih	Tutarı	Kaynak - BOA.
13 Mart 1846-12 Mart 1847 13 Mart-12 Eylül 1849	1 yıl/ 301.700 krş 6 ay/ 27.722 buçuk krş	İ. DH. 9155 (1 Mart-28 Şubat 1262) * İ. MVL. 4865 (1 Mart -31 Ağustos 1265; A.AMD.17/57
13 Aralık 1850-12 Mart 1851	3 ay/ 22. 774 buçuk krş	İ. DH. 14628 (1 Kânunuevvel-28 Şubat 1266)
13 Mart-12 Haziran 1852	3 ay/ 20. 142 krş	İ. DH. 14955 (16 S. 1268) *
13 Haziran 1854-11 Mart 1855	9 ay/ 85. 700 krş	A. AMD. 68/59 (1 Haziran-28 Şubat 1270); İ. DH. 22019
13 Mart-12 Aralık 1855	9 ay/ 1 yük 9. 800 krş	İ. MVL. 15358 (1 Mart- 30 Teşrinisani 1271)
13 Mart 1855-10 Mart 1856	1 yıl/ 58. 800 krş	İ. DH. 22967 (1 Mart 1271-27 Şubat 1271)
13 Mart-12 Eylül 1856 13 Eylül- 12 Aralık 1857	6 ay/ 1 yük 76.159 krş 3/ 83. 709 krş	A. AMD. 81/71 (1 Mart-31 Ağustos 1272) İ. DH. 26519 (1 Eylül-30 Teşrinisani 1273)
13 Aralık-12 Mart 1857	3 ay/ 89. 673 krş	İ. DH. 26958 (1 Kânunuevvel-28 Şubat 1273)
13 Mart-12 Temmuz 1858 Kasım 1858 - Mart 1859	4 ay/ 2 yük 31.189 buçuk krş 4 ay/ 1 yük 11. 400 krş	İ. DH. 27738 (1 Mart-30 Haziran 1274) İ. DH. 29320 (Teşrinisani 1274-Şubat 1274)
13 Mart- 12 Temmuz 1859	4 ay/ 79. 600 krş	İ. DH. 29231 (1 Mart- 30 Haziran 1275)
13 Temmuz-Kasım 1859	4 ay/ 1 yük 53.081 buçuk krş	İ. DH. 29744 (1 Temmuz-31 Teşrinievvil 1275)
13 Kasım 1859-12 Mart 1860	4 ay/ 1 yük 8.500 krş	İ. DH. 30383 (1 Teşrinisani-29 Şubat 1275)
13 Haziran – 31 Ağustos 1860 13 Eylül-12 Aralık 1860 13 Mart-12 Temmuz 1861	2,5 ay/ 99. 847 krş 3 ay/ 1 yük 1.289 krş 4 ay/ 29. 936 krş	İ. DH. 31207 (1 Haziran-31 Ağustos 1276) İ. DH. 31977 (1 Eylül-30 Teşrinisani 1276) İ. DH. 32602 (1 Mart 1277-30 Haziran 1277)
6 Mart 1862 27 Mayıs 1862	? / 34.210 buçuk krş ? / 14. 565 krş	İ. DH. 32890 (6 Mart 1862) İ. DH. 33162 (28 Za. 1278)
13 Eylül-12 Aralık 1862	3 ay/ 16. 861 buçuk krş	İ. DH. 34155 (1 Eylül-31 Teşrinisani 1278)
13 Aralık 1863- 12 Eylül 1864	1 yıl/ 1 yük 29.000 krş	İ. MVL. 23998 (1 Kânunuevvil 1279-31 Ağustos 1280)
13 Haziran-12 Eylül 1865	3 ay/ 13.349 krş	İ. DH. 37454 (1 Haziran-31 Ağustos 1281)
13 Ekim 1865-12 Mart 1866	5 ay/ 9.648 buçuk krş	İ. DH. 38182 (1 Teşrinievvil-28 Şubat 1281)
13 Mart-12 Eylül 1867	7 ay/ 43. 379 krş	İ. MVL. 26273 (1 Mart-31 Ağustos 1283)
13 Mayıs-12 Temmuz 1869	2 ay/ 30. 200 krş	İ. DH. 41789 (1 Mayıs-30 Haziran 1285)
13 Temmuz-12 Eylül 1869	2 ay/ 27. 095 krş 10 para	İ. DH. 41981 (1 Temmuz-31 Ağustos 1285)
13 Eylül-12 Kasım 1869	2ay/ 200 krş	İ. DH. 42361 (1 Eylül-31 Teşrinievvil 1285)
13 Ocak-12 Nisan 1870	3 ay/ 7 krş 7 para	İ. DH. 42846 (1 Kânunusani 1285-31 Mart 1286)

13 Mart-12 Haziran 1870 13 Eylül 1870-12 Ocak 1871	3 ay/ 41.380 buçuk krş 4 ay/ 43.500 krş	İ. DH. 43180 (1 Mart-31 Mayıs 1286) İ. DH. 43953 (1 Eylül-31 Kânunuevvel 1286)
13 Mayıs 1871-12 Mart 1872	10 ay/ 79.249 krş 3 para	İ. DH. 46435 (1 Mayıs-29 Şubat 1287)
13 Mart-12 Temmuz 1872	4 ay/ 25.880 krş	İ. DH. 46876 (1 Mart-30 Haziran 1288)
19 Eylül 1873	?/ 57.231 buçuk krş 10 para	İ. DH. 46897 (26 B. 1290)
13 Mart-12 Temmuz 1874	4 ay/ 38.290 buçuk krş	İ. DH. 48281 (1 Mart-30 Haziran 1290)
13 Temmuz-12 Ekim 1874	3 ay/ 31.404 buçuk krş 15 para	İ. DH. 48887 (1 Temmuz-30 Eylül 1290)
13 Ekim 1874-12 Mart 1875	5 ay/ 45.091 buçuk krş	İ. DH. 49449 (1 Teşrinievvel-28 Şubat 1290)
13 Mart-12 Haziran 1875	3 ay/ 25.222 krş	İ. DH. 49590 (1 Mart-31 Mayıs 1291) *
6 Aralık 1875	?/ 16.851 buçuk krş	İ. DH. 49808 (6 Za. 1292) *
23 Haziran 1876	?/ 27.618 krş	İ. DH. 50554 (Selh=30 Ca. 1293) *
16 Aralık 1876	?/ 37.349 krş 30 para	İ. DH. 60398 (29 Za. 1293)
13 Mart-30 Haziran 1877	3,5 ay/ 67.764 krş	İ. DH. 62438 (1 Mart-30 Haziran 1293)
13 Temmuz-12 Ocak 1877	6 ay/ 90.434 krş 30 para	İ. ŞD. 2142 (1 Temmuz-31 Kânunuevvel 1293)

* Bu belgelerde nöbet mahalleri ifadesi yer almamaktadır. Bazılarında sadece “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ameliyat hastahanesi,” bazılarında da “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ameliyat hastahanesi ve sair mahal” tabiri kullanılmıştır. Bu kalemlerin tamamı bir fasıldan ödendiği için bunlar arasında nöbet mahallerinden yapılan harcamaların da yer aldığı düşünülür.

EK 3

Hekimbaşı ve Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Adliye-i Şahane Nazırı Abdülhak Molla'nın nöbet mahalleri açılması hakkındaki tavrı
BOA, İ.MVL. 1229 (19 R 1261 / 7 Nisan 1845)

Ma'ruz-ı dâ'ileridir ki

Âsîtâne-i ikbâl-âşiyânede bulunan bâ-yü gedânın hânelerinde neuzubillâhi Ta'âla bir illet edip der-akab tabibin görmesi ve icabı vehile kan alma ve mukayyi i'tasıyla/ tedbir ve devâ eylemesi illetin vuku'unda önu kesdirilerek burû(kurtuluş) ve şifâsını mücib olacağı derkâr ve tehir ile illet yerleşip sonra tedbir ve devânın faidesi görülmeyeceği zâhir/ ve âşikâr ve ekseriya Âsîtâne-i Aliyye'de hekim dükkânlarında bulunan etibbanın hâneleri Beyoğlu ve Galata civarında olduğundan geceleri hekim bulunamayıp ael-gafle(gaflet üzere, gafilane) tahaddüs eden illetin tedabir-i/ icâbiyesi te'ehhur ederek ibâdullâha mazarratı müstevcib olduğu bedidâr ve şây-e ma' delet-vâye-i hazret-i gîfî-sitanîde husus-ı mezkûrun bir taht-ı rabıtaya idrâcî(derci konulması) ez her cihet hayr ü hasenâtı/ müstelzim olarak cümleden cânib-i seniyyü'l-cevânib-i cenâb-ı cihandâriye isticlâb-ı da'vât-ı hayriyyeyi müntic olacağı vâzılı ve nümûdar olduğundan vasat-ı Âsîtâne-i Aliyye olan Sultan Bayezid/ câmi-i şerifi civarında bir mahal tahsis olunarak beher gece birer nefer tabib ve cerrah nöbetçi olarak beklemek ve Huda-negerde bâ-yü gedâdan birinin hânesinde vuku' bulan merzâya matlub eyledikleri/ an gitmek ve tedabir-i icâbiyyesini bi't-tedkik icrâ eylemek üzere dârü'l-ulûmü'l-hikemiyye olan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliyye-i Şâhâne'den ledel-imtihan hazâkat ve mahâreti nümâyân olan efendilerden/ yedi nefer tabib ve iki nefer cerrah ta'yin

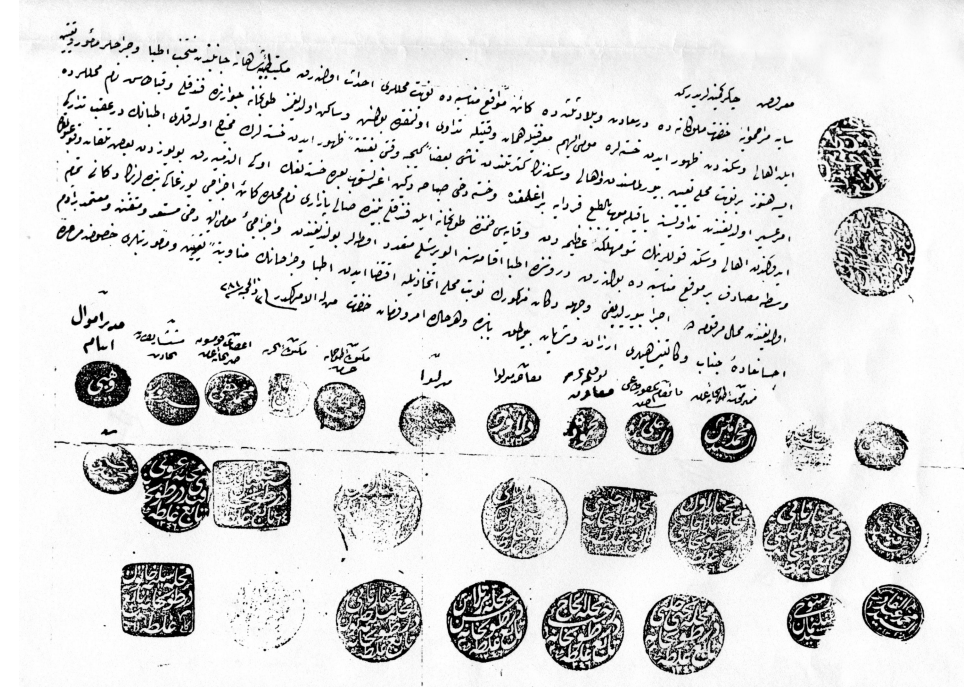
olunması bâbında şifâhen emr ü fermân-ı aliyeleri sünûh ve sūdûr buyrulmuş olmağla tıbk-ı emr ü irâde-i seniyyeleri vechiyle Sultan Bayezid civarında / Simkeşhâne karşısında bakkal dükkânı ittisâlinde kâin Yanko veled-i Anton nam işpeçiyârın dükkânı fevkinde vâki' odası tahsis buyrularak beher gece Mekteb-i Tıbbiyye'den bir tabib/ ve bir cerrah gelüp nöbetçi olmak üzere akşamdan sabaha kadar dükkân-ı mezkûrda beytütet eylemek şartıyla ledel-imtihân hazâkat ve mahâreti nümâyân olup doktor raddesini / ihrâz etmiş olan efendilerden Hoca Salih Efendi ve Mehmed Efendi ve Osman Efendi ve muâvin Emin Efendi ve Hüseyin Efendi ve Rıza Efendi ve Arif Efendi kulları tabib ve Şerif Efendi/ ve Abdülkadir Efendi kulları cerrah olarak tayin olunması ve bunların me'kûlât ve meşrubâtlarına medar olmak üzere tabib efendilere yüz ve cerrah efendilere ikişer yüz ve dükkân/ kirasıyçün işpeçyar-ı mersûma yüz elli kuruş ki cem'an on nefere bin iki yüz elli (1.250) kuruş mâhiyye tahsis buyrulup her kangı tarafından i'tâsı tensib buyrulur ise mâh be mâh o tarafından/ ifâsı ve iktizâ eden mu'âlecât dükkân-ı mezbûrda terkîb ve imâl olunup akçası merzâ tarafından verilmesi ve eger marîz efkar-ı fıkardan (çok fakir) olup muhtacından bulunur ise lâzım/ olan edviyyesi şey-i cüz'î olduğundan yine dükkân-ı mezbûrdan verilip ashâbından akça mutalebe olunmayarak bahâsı defter olunup aydan aya bil-hesâb her neye balîğ olur ise / sadaka-i ser-saâdet-efser-i hazret-i şehinşâhi olmak üzere cânib-i mîrîden inâyet ve ihsân buyrulması ve ol vechile cümleden taraf-ı bâhirü'ş-şeref-i hazret-i hilâfet-penâhiye isticlâb-ı/ da'avât-ı hayriyye kılınması hususları muvâfık-ı irâde-i aliyeleri buyrulduğu halde ber-vech-i meşrûh icrâsını âmir takrir-i dâ'iyânem bâlâsı ferman-ı âlileriyle tezyin buyrulmak ve keyfiyyet cümlemin/ ma'lumu olmak için Tab'hane-i Âmire'de müstakillen tab' ve temsil ile neşr ü i'lân olunmak babında emr ü fermân hazret-i min lehü'l-emrindir.

Abdülhak

29 Rebiülevvel (1)261(7 Nisan 1845)

EK 4

Tophane'ye bağlı mahalle muhtarlarının Fındıklı'da Eczacı Yorgaki'nin dükkânının nöbet mahalli yapılması için verdikleri arzuhal
(BOA, İMVL. 24069, 3 Zilhicce 1281 / 29 Nisan 1865)

Maruz-ı çâker-i kemînelerdir ki

Sâye-i merâhim-vâye-i hazret-i mülûkânede Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de kâin mevâki'-i münâsibede nöbet mahalleri ihdâs olunarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne cânibinden müntehib etibba ve cerrahlar me'mûr ve ta'yîn/ ile ahâli ve sekeneden zuhûr eden hastalara mûmaileyhim ma'rifetiyle hemân vaktiyle tedâvi olunmakta bulunmasına ve sâkin olduğumuz Tophâne civârında Fındıklı ve Kabataş nâm mahallelerde / ise henüz bir nöbet mahalli ta'yîn buyrulmamasından ve ahâli ve sekeneden kesretinden nâşi ba'zen gece vakti zuhûr eden hastaların muhtac oldukları etibbanın der-'akab tedârîki/ emr-i asîr olduğundan tedâvisine bakılmayıp bit-tabî' ferdâyâ bıragılmakta ve hasta dahi sabâha değin ağırlaşıp ba'de hastalığın önü alınamayarak bu yüzden ba'zı telefât vuku'bulmakta/ idüğünden ahâli ve sekene kullarının şu mühlîke-i 'azîmeden vikâyesi zımnında Tophâne ile Fındıklı beyninde Salıpaazarı nâm mahalde kâin Eczacı Yorgaki bendelerinin dükkânı tamam/ vasata musâdîf bir mevki'-i münâsibede bulunarak derûnunda etibba ikâmesine elverişli müte'addid odalar bulunduğu ve eczacı-yı mûmaileyh dahi müste'îd ve mütefennin ve mu'temed bir adam / olduğundan mahall-i merkûmede icrâ buyrulduğu vechile dükkân-ı mezkûrun nöbet mahalli ittihâzıyla iktizâ eden etibba ve cerrâhânın

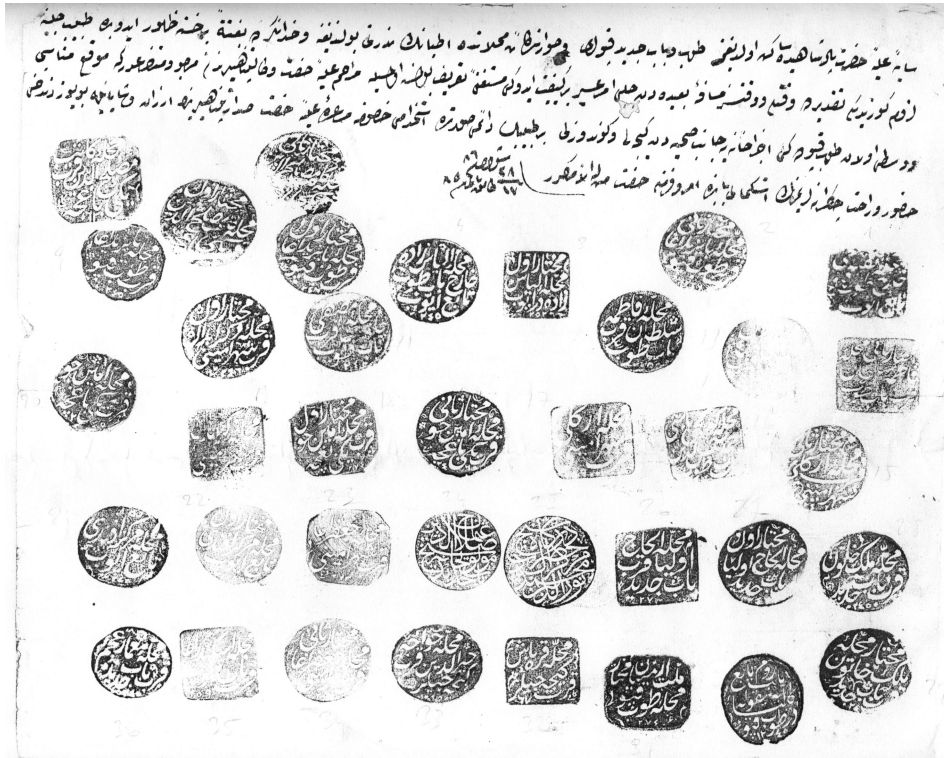
münâvebeten ta'yîn ve me'mûriyetleri husûsuna müsâ'ade-i/ ihsân-âde-i cenâb-ı vekâlet-penâhîleri erzân ve şâyân buyrulmak bâbında ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Kaymakam-ı Beykoz Dağı Esseyid Ali, İmam Vehbi ve Tophane'ye bağlı muhtarların mühürleri

3 Zilhicce (1)281 (29 Nisan 1865)

EK 5

Topkapı'ya bağlı mahalle muhtarlarının Topkapı'da Eczacı Yorgaki'nin dükkânının nöbet mahalli yapılması hakkındaki arzuhalleri (BOA, İ. DH. 42781, Gurre = 1 Rebiülâhır 1287 / 1 Temmuz 1870 31 Ocak 1870)

Sâye-i 'aliyye-i hazret-i pâdişâhîde sâkin olduğumuz Top ve Bâb-ı Cedîd Kapuları ve civârında kâin mahallâtta etibbânın nedreti bulunduğuna ve Huda-negerde bir hasta zuhûr edip de tabîb celbine/ lüzûm görüldüğü takdirde vakitli ve vakitsiz mesâfe-i ba'ideden celbi emr-i asîr bir keyfiyet idüğü müstağni-i ta'rîf bulunmuş olmağla merâhim-i 'aliyye-i hazret-i vekâlet-penâhîlerinden mercûdür ki mevki'-i münâsib / ve vasatî olan Topkapu gibi eczahâneye cânib-i sıhhiye den geceli ve gündüzlü bir tabîbin dâimi sûretde istihdâmı husûsuna müsâ'ade-i 'aliyye-i hazret-i

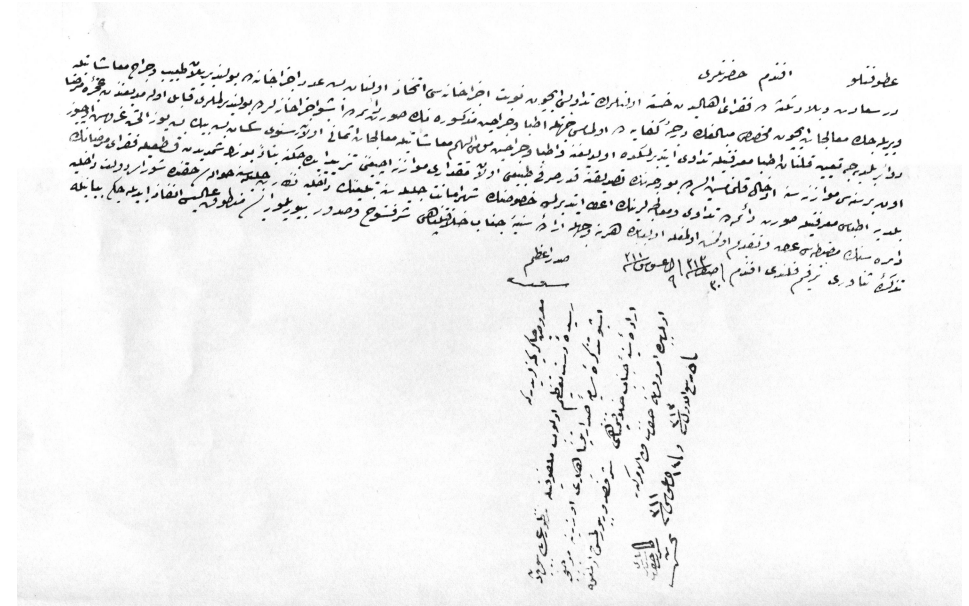
sadâret-penâhîlerine erzân ve şâyânıyla bu yüzden dahi/ huzûr ve râhat-çâkerânelerimizin istikmâli bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.⁷⁹

Topkapı'ya bağlı mahalle muhtarlarının mühürleri

28 Şevval (12)86 (31 Ocak 1870)

EK 6

Beş nöbet eczanesinin maaş ve ilaç tahsisatının kesilmesi, yoksul hastaların muayene ve tedavilerinin belediye etibbası tarafından yapılması, ilaçlarının da belediyeden ödenmesi hakkındaki irade BOA, İ. ŞE 2 (5 Ra 1313 / 26 Ağustos 1895)

Atûfetlü Efendim Hazretleri

Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse'de fikara-yı ahâliden hasta olanların tedâvisi için nöbet eczahânesi ittihâz olunan beş adet eczahâne bulundurulmuş tabib ve cerrah ma'âşâtıyla/ verilecek mu'alecât için muhassas mebâlîğün derece-i kifâyede olmaması cihetiyle etibba ve cerrâhîn-i mezkûrenin sûret-i dâimede işbu eczahânelerde bulundurulmaları kabil olamadığından aceze-i merzâ / devâir-i belediyece tayin kılınan etibba ma'rifetiyle tedâvi etdirilmekte olduğuna ve etibba ve cerrâhîn-i mûmaileyhim ma'âşâtıyla mu'âlecât esmânî olan senevî seksen beş bin beş yüz altmış (85. 560) kuruş üç yüz / on bir (1311) senesi muvâzenesine idhâl kılınmamış ise de bûdçenin tasdikine kadar sarfı tabîî olan mikdarı muvâzene açığı tezyîd edeceğine binaen bunun şimdiden kat'ıyla fikara-yı merzânın / belediye etibbası ma'rifetiyle sûret-i dâimede

tedâvi ve mu'âlecelerinin i'tâ etdirilmesi husûsunun Şehremânet-i Celîlesi'ne tebliğinin Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne havâlesi hakkında Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye / Dâiresi'nin mazbatası arz ve takdîm olunmuş olmağla ol bâbda her ne vechile irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhîleri şeref-sünûh ve sudûr buyrulur ise mantûk-ı âlisinin infâz edileceği beyânıyla / tezkire-i senâverî terkîm kıldmı efendim.

Sadrazam 30 Safer (1)313/9 Ağustos (1)311 (21 Ağustos 1895)

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olup melfûfuyla manzûr-ı âli buyrulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadaret-penâhîleri üzerine mücebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhî şeref-sudûr buyrulmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî

5 Rebiülevvel (1)313/14 Ağustos (1)311 (26 Ağustos 1895)

District health services through pharmacies in Istanbul (1845-1895)

Nuran Yıldırım

Ottoman archival documents and the Ottoman Yearbooks (*Devlet Salnameleri*) published between 1854 and 1896, as well as the primary sources of the period under study reveal that health services were extended to districts in 'rooms' annexed to pharmacies in throughout Istanbul. The earliest of these sugeries were opened in 1845 in Beyazıt/Koska, Eyüp and Üsküdar districts. These were followed by rooms that were set in the districts of Salıpazarı/Fındıklı (1866) and Topkapı (1870). The residents of Anadoluhisarı and Kasımpasa sent petitions in 1887 and 1888 to the government for the creation of rooms in their districts; these demands could not be executed due to economical shortage. Administered by the Imperial School of Medicine, these rooms were called *nöbet mahalleri* (literally, 'localities on duty' where physicians were served day and night) or *nöbet eczaneleri* (pharmacies on duty).

Medical service, including examination and care of patients, dispensing of medication, and prescription of drugs was extended in these rooms. During the day, minor surgical operations were performed, as well. Professors and graduates of the Imperial Medical School were in charge of this medical service. Well off patients would pay for the medicaments, while the expenses of poor were covered by the Palace as the charity of the Sultan, and were reimbursed to the pharmacists.

The state would also pay a rent to the pharmacist for his room. Thanks to the payments by the government and rich patients, the pharmacist would benefit from a larger income than usual. In fact, this practice intiated by the State allowed doctors and pharmacist to cooperate for a common interest.

Doctors would mostly deal with emergency cases. They would visit patient's house when necessary. Thus, people of the district day-round access to medical care and medication. The doctors and surgeons in charge, fixed luxations and fractures, dressed wounds and extracted pieces of foreign bodies from patients. Physicians also performed bloodletting, plaster (sinapism) application, drained abcesses. Free vaccination was also offered.

The rooms annexed to pharmacies that funcioned for about fifty years (1845-1895) can be considered as early examples of district health and emergency units. These units had to close down in late 19th century when the town council decided to appoint doctors to the municipality and employ them to extend health services to local people.

Key words: History of pharmacy, health services, emergency services, social healthcare, smallpox vaccination, hekim-eczacı işbirliği, belediye sağlık teşkilatı, Imperial School of Medicine; Anahtar kelimeler: Eczacılık tarihi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, acil servisler, yoksulların muayene ve tedaveri, çiçek aşısı, hekim-eczacı işbirliği, belediye sağlık teşkilatı

SANTÉ ET MÉDICAMENT DANS LA VILLE DE THESSALONIKI BYZANTINE ET OTTOMANE

*Evangelia A. Varella**

Pendant l'Antiquité tardive et le Moyen Âge, Thessaloniki souffre de problèmes plutôt innés à une grande métropole et un port international. Les fièvres paludéennes et typhoïdes – résultats de l'immense marécage des environs – ne quittent jamais l'enceinte de la ville, tandis que les grandes épidémies s'accroissent dans les quartiers densément peuplés. Déjà aux débuts du septième siècle de notre ère l'évêque Jean se lamente qu'*un mal étrange apparut, inconnu aux savants*.¹ La peste attaque violemment pendant les années 1347, 1372 et 1422/23, et l'évêque Isidore note en 1385 qu'*il y a trois mois que l'épidémie avale les jeunes ... mais maintenant le mal a augmenté et assailli tous les âges*.²

La période ottomane confronte une situation pareille, puisque la peste décime souvent une population déjà affaiblie par les affections endémiques: le paludisme, la variole – qui envahit l'agglomération même en 1897 et 1910 – la diphtérie, la grippe, les maladies vénériennes, la psore, le trachome, la tuberculose, la dysenterie, les rhumatismes comptent leurs victimes. Vu le climat humide, les égouts presque inexistantes et le caractère commercial de la ville, la peste sévit inlassablement du 15e au 19e siècle; le choléra s'est introduit en avril 1832 et se révèle plusieurs fois jusqu'en 1913.³ Seule la communauté hellénique orthodoxe dispose d'un foyer primitif d'isolement jusqu'à ce que le lazaret s'organise en 1839 – d'abord à la proximité du port, puis vers 1870 à la sortie est des remparts. Le nouveau bâtiment dispose d'un système de désinfection et d'un vaporisateur de formole.⁴

* Université de Thessaloniki, Faculté de Chimie, B.P. 10876, 54110 Thessaloniki, Grèce.

¹ Jean, l'évêque de Thessaloniki, *Les Miracles de St. Démètre*.

² Isidore, l'évêque de Thessaloniki, *Lettre no 8*, dans Sp. Lambrou, "Huit Lettres Inédites d'Isidore de Thessaloniki," *Neos Hellenomnemon*, 9 (1912) 343.

³ Les années dans lesquelles la peste a décimé sont 1466/67, 1493, 1497, 1501, 1516, 1523, 1530/33, 1545, 1548, 1550/56, 1561, 1564, 1568/72, 1576/78, 1581, 1586/88, 1591/92, 1594, 1596/98, 1604, 1609, 1613, 1618/22, 1630, 1635, 1640/42, 1648, 1660/ 62, 1667/69, 1679/80, 1687/89, 1697/99, 1707, 1713, 1716/22, 1724, 1730/32, 1735, 1740/42, 1744, 1748, 1754, 1757/65, 1771/76, 1778/84, 1791/92, 1801, 1803, 1812/16, 1819, 1828, 1832 et 1838. Quant au choléra, elle a fait apparition en 1838, 1847, 1855, 1857, 1893, 1904 et 1911/13.

⁴ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans: E.A. Varella, "La Santé dans la ville de Thessaloniki pendant le Moyen Âge," *Thessalonikeion Polis* 5 (2001) 46 [en grec]; et E.A. Varella, "La Santé dans la ville de Thessaloniki pendant la période Ottomane," *Paroron*, 9 (2001) 10 [en grec].

L'Antiquité tardive

Dans les dernières décennies du quatrième siècle, Basile, l'évêque de Césarée en Cappadoce, crée une institution inspirée du *valetudinarium* – l'hôpital militaire romain – mais destinée aux nécessiteux: *nous bâtissons ... des refuges que les gens visitent quand ils ont besoin de soigner leurs maladies, et nous leur offrons les soins, les infirmiers, les médecins*.⁵ Constantinople, ainsi que les grandes métropoles provinciales, suivent son exemple et fondent des *xénons* qui se distinguent par le niveau du traitement, l'intelligence des schémas thérapeutiques, la compétence du personnel.⁶ Dans cette ambiance Thessaloniki donne au septième siècle preuve d'un hôpital situé auprès de l'église de son patron St. Démètre: *et le serviteur a levé son maître du lit et l'a transféré à l'église du glorieux saint Démètre ... et le maître a ordonné les serviteurs de l'enlever et de le mettre sur le matelas prêt pour le recevoir*.⁷

Les formes galéniques mentionnées dans ce cadre sont plutôt sophistiquées mais bien évidentes dans le monde gréco-romain: *et puis des médecins ont été appelés et ils ont dévoilé pour lui toute leur capacité scientifique; ils lui ont prescrit des onguents préparés d'une manière parfaite et contenant une multitude de drogues ... et puis ils ont ordonné des liquides et solutions ... et finalement ils lui ont présenté des clystères savamment préparés d'une variété de substances*.⁸ Les matières premières de l'époque sont d'une grande richesse. Déjà Hippocrate et Théophraste, ou plus tard Dioscoride et Galien, emploient des drogues provenant non seulement de tout coin de la Méditerranée et de Europe romaine, mais en plus de l'Ethiopie, de la péninsule arabe, des Indes, du Ceylan, de l'Indonésie. Les médecins proto byzantins ajouteront à la pharmacopée le camphre, le jujube, le girofle,⁹ alors que les recueils de recettes se multiplient dans les manuels thérapeutiques, et même dans des contextes plutôt inattendus, comme ce sel attribué à St. Grégoire le théologien, ami de Basile de Césarée: *sel proposé par St. Grégoire le théologien ... il se prépare ainsi: une partie d'hysope crétoise, une partie de faux anis, deux parties de sels ammoniacs, trois parties de scammonée, une partie et demie de jujubes, une partie et demie de grains de céleri, trois parties de menthe de montagne, deux parties et demie de persil macédonien, une partie de silphie, une partie d'herbe aux cure-dents,*

⁵ Basile, l'évêque de Césarée, *Lettre no.94* dans J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, Paris 1857/68.

⁶ T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore/London 1997, chapitres 3 & 4.

⁷ Jean l'évêque de Thessaloniki, *Les Miracles d St. Démètre*.

⁸ Ibid.

⁹ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A. Varella, *Pedantii Dioscuridis De Materia Medica*, Thessaloniki 2005 [en grec]; E.A. Varella, "Orientalische Elemente in der byzantinischen Heilkunde," *Medicina Nei Secoli*, 7 (1995) 485.

*deux parties et demie de sel commun, deux parties et demie de feuilles vertes; le tout doit être couper en petits morceaux, mélangé et ajouté dans la nourriture.*¹⁰

Le Moyen Âge

Héritier d'une tradition thérapeutique riche et proprement codifiée, l'Empire Romain oriental sera en même temps ouvert au savoir médical oriental et entreprendra volontiers la synthèse des méthodes et propositions. Siméon Seth, haut fonctionnaire polyglotte dans l'Antioche du onzième siècle, fera une compilation critique d'environ cinquante nouvelles drogues. Parmi elles *le chanvre des Indes, duquel les Arabes mâchent les grains puisqu'ils ne boivent pas de vin.*¹¹ L'assimilation des nouveaux produits sera renforcée au treizième siècle par Nicolas Myrepsos, dont les vastes connaissances ont nourri la science européenne durant des générations. Grâce à lui la pharmacologie hellénique prend contact avec le tamaris, la rhubarbe, la langue de cerf, le chardon béni.¹²

Nicolas Myrepsos ("fabricant de myrrhes" –parfums, huiles médicinales et onguents odorants) dans sa pharmacie (*De compositione medicamentorum*, 1339, BNF, Paris)

Dans le domaine des pratiques du laboratoire, la seule grande innovation par rapport à la méthodologie classique est l'introduction de la distillation des huiles essentielles. D'origine arabe, la technique est déjà utilisée des Byzantins aux premières décennies du deuxième millénium, et l'eau des roses accompagne bientôt l'empereur dans sa pharmacie de camp.¹³ Suivant les grands axes de la fidélité au passé gréco-romain et de l'ouverture au progrès, des recettes sophistiquées remplissent les cahiers des *xénons* – les *iatrosophia* – et même la cor-

¹⁰ Grégoire le Théologien, *Sel* dans I.L. Ideler, *Physici et Medici Graeci Minores*, Berlin 1841/42.

¹¹ Siméon Seth, *Des Facultés des Nourritures*.

¹² Nicolas Myrepsos, *Grand Dynaméron*, dans *Codex Meghistis Lavras (Athos)* M38.

¹³ Constantin le Porphyrogénète, *De l'Administration de l'Empire*, dans J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, Paris 1857/68.

respondance des grands magistrats de l'Eglise. Ainsi le patriarche œcuménique informe l'évêque de Chalcédoine que: *je t'ai envoyé une spécialité amère, neuve comme conception et préparation, et un aide digestif basé à la même technique, mais déjà connu.*¹⁴

En Thessaloniki, les témoignages d'importance proviennent du douzième siècle. L'évêque de la ville, Eustache se lamente de la destruction de l'hôpital effectué par les envahisseurs Normands en 1185. En fait: *les misérables ont usurpé le xénon de l'Eglise ... et ils ont détruit tout ce qui était nécessaire pour les malades, les remèdes et les couvertures des lits; en résultat il n'y a plus d'hôpital; et tous ceux qui ont besoin de traitement viennent et voient les ruines et en grande détresse ... rentrent chez eux et attendent la mort sur leur lit, puisqu'il n'existe plus aucun soin sanitaire.*¹⁵ Dans cet établissement très estimé le vin est utilisé comme fortifiant et désinfectant, *indispensable pour tout autre besoin et en plus pour les blessés*, tandis que les formes galéniques antiques se répètent enrichies d'huiles essentielles: *les huiles parfumées, les distillats des matières aromatiques, les poudres.*¹⁶ Aux années des Paléologues (1261-1453), Joseph le philosophe compose une encyclopédie des connaissances médicales et pharmaceutiques de la nouvelle ère,¹⁷ tandis que quelque grand médecin de la capitale s'occupe aussi des problèmes sanitaires de la ville.¹⁸ En plus, les commerçants et navigateurs étrangers peuvent se procurer des soins élémentaires dans les *ospizzi* vénitiens du port.¹⁹

Les premiers siècles Ottomans (15e-16e siècles)

Héritière d'un passé vénérable, la thérapeutique de l'Empire romain oriental ajouta au *corpus* antique les fruits de ses méditations théoriques et de sa pratique quotidienne. Subséquemment elle put survivre dans le monde ottoman hellénophone comme une richesse, dont l'efficacité se jugeait surtout dans les hôpitaux, structures à but exclusivement sanitaire. La littérature médicale est abondante et variée. Un nombre important de traités honore la pensée d'Hippocrate, de Dioscoride et de Galien, sans pour autant négliger les dispensaires à caractère empirique. Les médecins hellenophones de l'époque ottomane

¹⁴ Photios, l'évêque de Constantinople, *Lettre à Zacharie de Chalcédoine*, dans J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, Paris 1857/68.

¹⁵ Eustache, l'évêque de Thessaloniki, *Sur la Prise de Thessaloniki par les Latins*, dans J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, Paris 1857/68.

¹⁶ Eustache, l'évêque de Thessaloniki, *Sur la Prise de Thessaloniki par les Latins*, dans J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, Paris 1857/68.

¹⁷ Joseph le philosophe, *Encyclopédie*, dans M. Treu, "Der Philosoph Joseph", *Byzantinische Zeitschrift*, 8 (1899) 1.

¹⁸ Etienne, l'archiatre De Mangana, *Lettre écrite à Thessaloniki*, dans *Codex Vaticanus Graecus* 299.

¹⁹ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans: E.A. Varella, "La Santé dans la ville de Thessaloniki pendant le Moyen Âge", *Thessalonikeon Polis*, 5 (2001) 46 [en grec]; E.A. Varella, "Eine kaiserliche Feldzugapotheke des 10. Jahrhunderts", 35e Congrès International d'Histoire de la Pharmacie (Florence 1999).

préfèrent parmi les écrivains byzantins Némésios, évêque d'Édessa, Aétios d'Amida, Paul d'Égine, Mélétiós le moine, Siméon Seth, Michel Psellos, Jean évêque de Prisdriana, Nicolas Myrepsos et Jean Zacharie actuaire; à un moindre degré se rencontrent Oribase, Théophile *protospatharios*, Étienne le philosophe, Jean de Damas, Maxime Planoude. Leur oeuvre circule sous forme de traités entiers ou sujets choisis, faisant parti des *iatrosophia* – compilations de recettes et conseils thérapeutiques. Dans la plupart de ces cahiers la tradition s'entremêle à l'expérience quotidienne des médecins, tandis que la science occidentale n'apparaît qu'aux oeuvres les plus récentes. L'influence médiévale se fait sentir au contenu de nombreuses recettes non attribuées directement aux savants du passé, mais répétées pour autant durant des longues années presque sans modification.²⁰

Dans ce cadre, les sujets chrétiens de la Porte Sublime n'abandonnèrent point les traditions ancestrales, et la tradition hospitalière byzantine a pu survivre d'une façon exemplaire dans les grandes villes, mais surtout dans les cloîtres de Mont Athos et des Météores. Ouvertes aux visiteurs externes, les infirmeries monastiques disposaient toujours d'installations balnéaires, de lits individuels et bien chauffés, d'une cuisine propre, d'une pharmacie annexée de son jardin botanique. Pendant que les médecins se recrutaient d'après leurs titres académiques, le pharmacien et les infirmiers ne sont d'ordinaire que de moines traînés sur place.²¹

L'information sur Thessaloniki est plutôt indirecte et sans doute insuffisante. Tout de même Evliya Çelebi mentionne en 1668 l'hôpital grec orthodoxe situé à proximité du siège épiscopale auquel il appartient, pas loin des ruines du palais impérial romain. En 1757, le fameux savant Eugène Voulgaris y est soigné, et dès 1770 le riche commerçant Goutas Caftantzoglou commence à s'intéresser à son sort. Vers 1815 le grand mécène lui confère dix mille piastres; et bientôt l'institution est transférée dans un *grand bâtiment* voisin à deux étages et muni de seize chambres, trois cuisines, un puits propre et des installations sanitaires. Tout de même, en 1823 l'hôpital doit regagner son ancienne résidence modeste, et est en plein déclin vers 1840.²² En outre, la communauté entretient un foyer pour les pestiférés, quelque part au nord-est de la Tour Blanche. Rénové en 1754 avec la contribution du consulat de France, l'édifice est considéré *misérable* en 1781, et reçoit enfin de Caftantzoglou cinq mille piastres en 1815.

²⁰ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A. Varela, "La Thérapeutique byzantine dans le monde ottoman," *Medicina Nei Secoli*, 11 (1999) 577.

²¹ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A. Varela, "Pharmazeutische Manuskripte Auf Berg Athos," 31e Congrès International d'Histoire de la Pharmacie (Heidelberg 1993).

²² D'après la traduction de N. Moschopoulos, *La Grèce selon Evliya Çelebi*, Athènes 1940; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, vol. VIII, Istanbul 1928, p.164; E. Hekimoglu, "Hôpitaux Grecs dans la ville de Thessaloniki Ottomane," *Makedonika*, 28 (1991/92) 56 [en grec].

Dans les archives impériaux ou consulaires se rencontrent les noms de quelques docteurs, ainsi Assanos Lascaris avant 1770, Angel Tiganitis depuis 1739, le citoyen vénitien Venizélos Assanis vers 1743, Spyridon Métaxas et Mathieu Contis un peu plus tard, enfin le intellectuel Spyridon Assanis avant le tour du siècle. Ce dernier s'occupera des problèmes créés par le voisinage des marécages. En 1793/96 dans la ville sont installés les médecins aisés Serbanos, Jean, Théodore et Nicolas; ainsi que les *iatrainai* (probablement sage-femmes) Asprouda, Tatana et *la mère de Hatzipanayotis*. Vers 1830 le recensement officiel enregistre deux médecins (*hekim*) grecs orthodoxes de nationalité ottomane. Vu leurs revenus très restreints, il s'agit sans doute des guérisseurs pratiques. Parmi les cinq pharmaciens quatre – notés comme *ilâç* – sont plutôt modestes, tandis que l'*ispenciyar* est très riche et dispose même d'un employé. Environ cinquante droguistes s'occupent de la procuration des matières premières.²³

La médication suit d'ordinaire les conseils des *iatrosophia*. En exemple, le monastère Vlatadon dispose d'un codex du quinzième siècle englobant un dictionnaire botanique grec-arabe, et d'un dispensaire écrit entre 1812 et 1840, dont la centaine de recettes couvre tout type de formes galéniques et indications sans jamais glisser à la superstition. Une courte note assure qu'en 1818 un médecin est payé pour soigner *l'enfant de Michel*.²⁴ Dans la même année apparaît le premier manuel grec de contenu purement pharmaceutique, la *Pharmacopée Générale* de Dr. Luigi Brugnatelli (1761-1818) traduit par Denys Pyrrhus.²⁵ Publié à Constantinople, l'édition aura un nombre considérable d'abonnés à Thessaloniki.

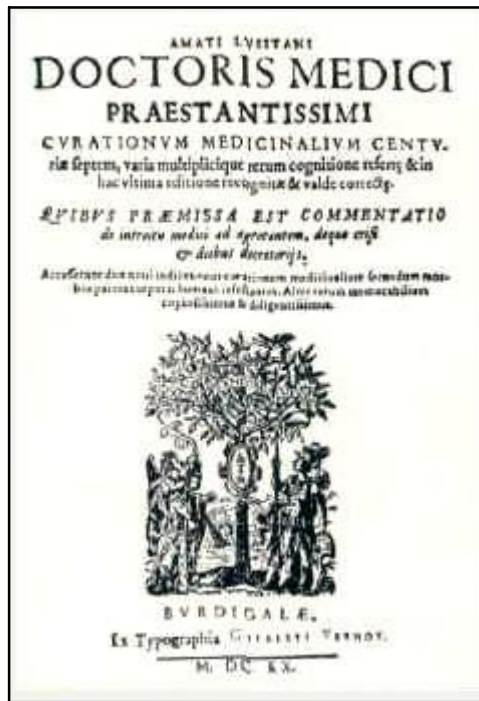
La présence des juifs Sépharades est plus documentée. Combinant l'érudition gréco-romaine et le savoir de l'Andalousie arabe aux prescriptions du Talmud et à la nouvelle science occidentale, les *maestros* installés à Thessaloniki ont souvent une formation universitaire. Aux premières décennies du quinzième siècle excellent Salomon ha-Levi et plus tard les grands bibliophiles Samuel Meir Benveniste et Perahia ha-Cohen, pendant qu'une multitude de médecins sont connus de leur seule stèle funéraire. Les réfugiés de la période suivante sont originaires du Portugal ou de l'Italie et souvent, avaient étudié à Coimbra, à Alcalá, à Salamanca et à Pise. Entre eux le grand Amatus le Lusitain, Aaron Afia, les familles Yahia et Perahia, le rabbin Moïse Almosnino. Tous s'occupent de l'éducation de la nouvelle génération et tous soignent leurs concitoyens sans distinction de race ou religion.

²³ V. Dimitriadis, *Topographie de Thessaloniki pendant la période ottomane*, Thessaloniki 1983 [en grec]; V. Dimitriadis, *Thessaloniki en Décadence – Les Années 1830*, Herakleio 1997 [en grec].

²⁴ *Codex Vlatadon 14; Codex Vlatadon 2.9.*

²⁵ Ş. Etker, "Brugnatelli Farmakopesi'nin 1818'de İstanbul'da Yayınlanan Elence Çevirisi" (La traduction en Grec de la Pharmacopée de Brugnatelli, publiée à Istanbul en 1818), *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998; İstanbul) (Actes du IVe Congrès d'Histoire de la Pharmacie Turquie)*, ed. E. Dölen, Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yay. No.15, Istanbul 2000, pp.297-302.

La figure d'Amatus le Lusitain va marquer la deuxième moitié du seizième siècle. Connu en Orient sous son nom juif Habib ha-Sefardi, le savant docteur de Salamanca et professeur de l'université de Ferrare, s'intéresse très tôt au médicament et publie en 1553 un commentaire pharmacognostique de grande valeur, intitulé *In Dioscoridis Enarrationes*. De 1558 jusqu'à sa mort – dix ans plus tard – il vivra à Thessaloniki et y achèvera son œuvre principale *Curatium Medicinalium Centuria Septem*. La dernière *Ceinture*, éditée en 1561, s'occupe des *maladies sévères et compliquées* de sa patrie d'adoption, et propose de nouveaux schémas thérapeutiques.

Page-titre de *Curatium Medicinalium Centuria Septem* (Bordeaux, 1660) par Amatus Lusitanus

Bien que plus humbles, les praticiens du dix-septième siècle sont souvent de qualité. Ainsi Moïse Amaraggi,²⁶ médecin personnel de Murad IV, et ses fils, Haim Sabethai et Salomon Amarillo. Enfin, aux débuts du siècle suivant les derniers réfugiés de formation académique vont moderniser le savoir médico-pharmaceutique. Très peu documentée, la vie de Isaac de Silvo, Daniel Mendez Lucena ou Emmanuel Calvo se partage entre l'exercice privé de la profession et

²⁶ Joseph Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, tome V, Paris 1959, p.77.

le service au cadre de l'institution bénévole *Bikour Holim*, dont Isaac Perahia sera le directeur légendaire jusqu'à 1810.²⁷ La décadence entre lentement après 1840, en permettant l'intégration de la thérapeutique populaire dans le *corpus* scientifique. Entremêlant les souvenirs antiques aux superstitions et aux remèdes analogiques, cet art du monde féminin assure que l'anneau de cuivre aide aux cas d'arthrite et le cataplasme d'oignon enlève les cicatrices; la *momie* et les oeufs de tortue sont toujours estimés.²⁸

Les témoignages sur les autres communautés de la ville sont précaires. Une courte note de 1712 parle des leçons d'hygiène et thérapeutique offertes dans une *madrassa*. Le quartier européen joui de la présence de médecins passants – comme Paul Lucas en 1714 – ou établis. Ainsi le consul vénitien Pietro Coc en 1752/52, le Napolitain Graziano vers 1782, un docteur italien en 1811, le Français Toselli en 1839, même un pharmacien vénitien vers 1782.²⁹

Le temps de la modernisation

Dans la première moitié du 19e siècle, l'art de guérir est plutôt en décadence à Thessaloniki. Pourtant, la modernisation générale des sciences apportera les éléments nécessaires pour l'épanouissement de la thérapeutique et surtout de la pharmacie, qui évolue comme une discipline étroitement liée à la médecine et la chimie. Outre les *iattrosophia* toujours en usage, les pharmaciens hellénophones de la ville ont la possibilité de se procurer des précis étrangers spécialisés, et surtout les premiers traités grecs, compilations des plus importantes éditions de l'époque. Ainsi les manuels de l'Université d'Athènes, le *Compendium du Médecin* de 1831 et la *Pharmacopée Générale d'après A. Campana* de 1857, oeuvres de Denys Pyrrhus, enfin la *Pharmacopée Hellénique* officielle, rédigée par J. Vouros, X. Landerer et I. Sartorius en 1838.³⁰

En recherche d'amélioration, l'hôpital suit le siège épiscopal dans la rue Edhem Çavuş (Roi Pierre). Le bâtiment *modeste et presque insuffisant* sera reconstruit en 1863/66 en respectant le désir du riche commerçant Théagène Charissis – qui lègue par testament à ce but soixante quinze mille francs – et grâce aux soins de sa sœur Pulchérie Prassakaki. L'immeuble *splendide et spacieux* aura cinquante lits. Quand il sera victime du grand incendie de 1890, deux legs de cinquante mille francs – offerts par Pulchérie Prassakaki et le grand bienfaiteur de la ville Jean Papafis – permettront d'ériger un nouvel hôpital *extra mu-*

²⁷ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A. Varella, *Naturwissenschaftliches Porträt der sephardischen Gemeinde von Thessaloniki während der osmanischen Besatzung*, Conférence: *Les Communautés Juives du Sud-Est de l'Europe* (Thessaloniki 1992)

²⁸ M. Molho, *Usos y Costumbres de los Sefardíes De Salónica*, Madrid/Barcelona 1950.

²⁹ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A. Varella, "La Santé dans la ville de Thessaloniki pendant la période ottomane," *Paroron*, 9 (2001)10 [en grec].

³⁰ E.A. Varella, "Pharmazeutische Handbücher im Griechenland des frühen 19. Jahrhunderts," *Geschichte der Pharmazie*, 45(1993) 535.

ros, au nord-est de l'enceinte. En fonction dès 1895, il dispose de trente quatre lits et des services d'un pathologiste interne; en 1903 une dépendance pour les malades infectieux et un secteur chirurgical à dix lits lui seront accordés par Démètre Ioannidis, qui se charge en plus du salaire du médecin chirurgien. Le pharmacien de l'hôpital doit être diplômé et licencié; il est interne et a droit à un assistant; il est seul responsable de la préparation et distribution des médicaments, surtout apprêtés sur place, mais parfois importés de l'étranger. Des noms sont sauvés de l'oubli: P. Vrettas, M. Mélidis, G. Antoniadis et comme assistant M. Varellas. En 1898 la pharmacie ouvre une annexe au centre même du quartier marchand de la ville. Elle est gérée par un pharmacien diplômé, qui sera rémunéré de deux mille piastres, et accomplira plus de cinq mille ordonnances par an pour les nécessiteux.

Les médecins grecs de cette dernière période ottomane ont étudié à la capitale ou à l'étranger, surtout en Grèce, France, Autriche ou Allemagne. Entre eux se distinguent par leur œuvre scientifique et bénévole D. Zannas, G. Gravaris, K. Vogas, P. Economou, A. Vainanidis, N. Kassapis, C. Catacalos et D. Chatzoglou; les directeurs de cliniques privées J. Nedelcos, M. Christovich et A. Mitsopoulos; enfin les militaires L. Megdanopoulos et N. Vassiliadis.

Déjà en 1861 l'apothicaire diplômé se distingue de son collègue non scientifique. Les pharmacies grecques orthodoxes de la période ne sont pas nombreuses et se trouvent presque exclusivement dans les quartiers marchands ou sur la grande rue Egnatia. La clientèle semble préférer celles de C. Pattoras et G. Pentzikis (établies en 1887), Th. Ditsas, G. Gravaris, L. Papayorgis, G. Bogas, C. Ftikas, K. Galatsanos, E. Paidoussis (établie en 1902), J. Peltekis de l'Université de Lyon, C. Zographos depuis 1891 et A. Rossidis – tous deux brevetés de l'École Impériale de Galata Serai –, Croix Rouge, A. Papayannidis, D. Chatzoglou.

L'importation des matières premières et spécialités se fait surtout par N. Tryphon, G. Pentzikis, M. Varellas depuis 1908, N. Krallis. Les produits importés comprennent la quinine, l'huile de foie de morue, l'ipécacuana, l'acide salicylique, l'acétamide, le mercure, le calomel, l'iodure de potasse, les sels de plomb, fer, zinc, cuivre, manganèse et bismuth, les dérivés de l'ammoniac, les acides organiques simples, le chloramide, le borax.³¹ En même temps l'opium de Thessaloniki fera un grand article d'exportation.³²

³¹ *Archive de Mische*.
saloniki, Leipzig 188

³² "La Santé dans la vil

³² E.A. Varella, "L' C
International d'Histo

ital Grec de Thes-
dans E.A. Varella,
en grec].
nit," 37e Congrès

La Pharmacie C. Zographos à l'ouest de Thessaloniki, 1903

Héritière d'un passé glorieux, la thérapeutique sépharade ne tard pas à sa moderniser, surtout grâce aux tentatives des docteurs Abraham Fernandez et Moise Allatini, qui ont reçu une formation académique solide en Italie et furent actives jusqu'aux années 1880. Leur exemple sera imité par le chirurgien

Tete de lettre de la drogerie Michel Varellas, 1908

La drogerie Michel Varellas, 1910

gynécologue Moïse Misrachi – qui étudia en France – et par une multitude de jeunes, comme E. Pereira, M. Bourla, A. Torres, I. Modiano, A. Nissim, A. Yoël. En même temps et dès 1863 les juifs sont acceptés à l'École Impériale de Médecine à Istanbul. Le plus fameux entre ces étudiants thessaloniciens est Jacob Nissim, un grand chirurgien qui sera médecin en chef des services sanitaires de l'Armée de Macédoine de 1897 jusqu'à sa mort prématurée en 1903. C'est sur l'initiative du docteur Allatini et sous la direction de Nissim pacha que la fondation *Bikour Holim* retrouvera, elle aussi, sa gloire antique en se réorganisant complètement. En outre, vers 1898, M. Misrachi persuadera la baronne Clara de Hirsch de léguer deux cent mille francs – et trente mille de plus chaque année – pour établir un hôpital. L'institution sera inaugurée en 1908 dans la par-

tie nord-est de la ville, et aura presque cent lits, dont la moitié pour les nécessiteux. Toutes les spécialisations, ainsi qu'une pharmacie y seront représentées.

Les pharmacies juives sont bien nombreuses. Ainsi celles de M. Tiano, A. Scialom, B. Frances, M. Angel, I. Modiano, A. Marocco, A et I. Sciaki, A. Broudo, E. Nissim, D. Benuziglio (établie en 1900), A. Abravanel et I. Cunio depuis 1906, A. Nahmia, S. Nahmia, M. Alalouf, D. Arditti, A. Beniesse, M. et S. Cohen, A. Sadoc, et la droguerie Angel et Saltiel.³³

L'hôpital des *Francs* sera fondé en 1865 dans les quartiers des Occidentaux, au sud-ouest de la ville, et géré par les *Frères de la Pitié*. Restreint mais de haute qualité, l'établissement disposera dès les premiers jours d'une pharmacie destinée *aux pauvres de toutes les nations*. En plus, quelques médecins de valeur sont attachés aux consulats, ainsi que les Autrichiens Radwanner après 1869 et B. London vers 1876, le Français Laffont à la même période, et aux débuts du vingtième siècle les Italiens A. Alfieri et S. Salusto, et les Autrichiens H.M. Ehrenfreud, Brautmann et Dreyfus. En 1894 l'hôpital italien *Reine Marguerite* ouvre ses portes: voisin de son équivalent grec, il a quatre-vingts lits et jouit des services du docteur illustre A. Vaïnanidis. Enfin, les moines russes du Mont Athos inaugurent en 1907, au même faubourg, un hôpital *splendide* de seize lits, muni de chauffage central. Parmi ses médecins sont mentionnés Ivanov, Tenchteff, Iossipovich et Kazandjieff.

Le premier établissement sanitaire Ottoman, connu sous le nom de *Hôpital Gureba*, semble apparaître vers 1850 comme institution civile offrant ses soins *aux étrangers*.³⁴ En 1896, la construction d'un nouvel hôpital commence au nord de la ville. Nommé l'*Hôpital Hamidiye*, il sera officiellement inauguré en 1904 et l'Hôpital Gureba, de longtemps décadent, y sera transféré. L'imposant édifice municipal, l'Hôpital Hamidiye est muni de deux cent lits, de toutes les spécialisations médicales, ainsi que des dépendances pour les victimes des maladies vénériennes ou infectieuses, de la rage et de la tuberculose.

L'hôpital militaire se trouve en 1867 à la proximité de la Tour Blanche, dans une construction considérée *importante*. Bien qu'il était au service de l'armée ottomane, il comprenait 50 lits pour les nécessiteux.³⁵ En tout cas, en 1892 il a déjà déménagé plus au nord, dans un bâtiment neuf, disposant des bains et annexes dans la cour intérieure. Ses directeurs sont Iskender pacha, Jacob Nissim pacha et dès 1903 N. Vassiliadis.

³³ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A. Varella, *Naturwissenschaftliches Porträt der sephardischen Gemeinde von Thessaloniki während der Osmanischen Besatzung*, Conférence: *Les Communautés juives du Sud-Est de l'Europe* (Thessaloniki 1992).

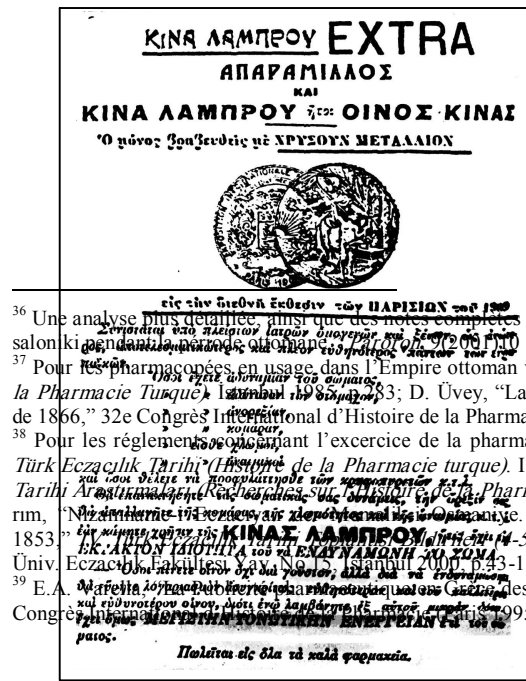
³⁴ V. Dimitriadis, *Topographie de Thessaloniki pendant la période ottomane*, Thessaloniki 1983, p.9.

³⁵ K. Özbay, "Selanik Asker Hastanesi" (L'Hôpital Militaire de Salonique), *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri* (La Médecine Militaire Turque et les Hôpitaux Militaires). Vol. III/2. Istanbul 1981, pp.200-205.

Peu nombreux, les médecins et pharmaciens musulmans ont tous étudié à Istanbul et à Paris. Mieux connus de la population sont les docteurs Nomi effendi, Sake effendi, Halil effendi, Zia Osman effendi et “Selanikli Büyük” Rifat bey, les docteurs-apothicaires Ismail Hakki effendi et Atouf bey, et le pharmacien licencié Ibrahim effendi³⁶. Leurs manuels de référence incluent la *Pharmacopée Militaire Ottomane* de C.A. Bernard (1844) et la *Pharmacopée Française* de 1866, traduite en turc en 1874 par Hüsseyin Sabri bey et ayant acquis un statut semi-officiel comme *Code des Médicaments*.³⁷ Les pharmaciens devaient se conformer aux règlements promulgués par le Conseil de l'Ecole Impériale de Médecine à Istanbul.³⁸

Vers le tour de siècle la publicité pharmaceutique couvre un large spectre de sujets, et tout d'abord elle constitue une source précieuse sur les pharmacies et drogueries de la ville, constituant des grands dépôts de spécialités, de produits chimiques, pharmaceutiques et cosmétiques, d'articles en caoutchouc ou pour la photographie. En même temps, les établissements étrangers de présentent dans les quotidiens: il s'agit d'annonces en grand format, énumérant exhaustivement les produits des entreprises en question. D'allure plus modeste, quelque société de préparations pharmaceutiques, productrice de vin de quinine ou capsules d'huile de ricin laisse aussi parler de soi. La gamme des produits cités est large et répond aux besoins d'une ville en réorganisation, dont la classe bourgeoise jouit d'un niveau de vie plutôt haut et déjà conforme aux habitudes européennes, pendant que l'activité portuaire et industrielle a créé un prolétariat plutôt misérable. Dans ce contexte outre les médicaments propres, objets d'annonces

publicitaires sont les eaux et bains promettent délasserment et vigueur, et les articles de beauté les plus sophistiqués.³⁹

³⁶ Une analyse plus détaillée, ainsi que des notes complètes dans E.A.Varella, “La Santé dans la ville de Thessaloniki pendant la période ottomane” (2007) [en grec].

³⁷ Pour les pharmacopées en usage dans l'Empire ottoman voir T. Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi (Histoire de la Pharmacie Turque)*, Istanbul 1983; D. Üvey, “La Traduction en Turc de la Pharmacopée française de 1866,” 32e Congrès International d'Histoire de la Pharmacie (Paris 1995).

³⁸ Pour les règlements concernant l'exercice de la pharmacie civile dans l'Empire ottoman voir T.Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi (Histoire de la Pharmacie turque)*, Istanbul 1985, p.259-67; T.Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi (Histoire de la Pharmacie turque)*, Istanbul 2000, p.270-272; N. Yıldırım, “Nizamnameleri ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi – 1853,” *İzmir Kültür ve Sanat Dergisi*, No.13, İstanbul 2000, p.43-103.

³⁹ E.A. Varella, “La Santé dans la ville de Thessalonique,” 32e Congrès International d'Histoire de la Pharmacie (Paris 1995).

Annnonce publicitaire de 1911, vin à quinine préparé à Thessaloniki

Bizans ve Osmanlı döneminde Selanik'te sağlık ve ilaç

Evangelia A. Varella

Eskiçağ'ın sonundan yirminci yüzyılın başına kadar Selanik şehri çeşitli bulaşıcı hastalıklar ile savaşmak zorunda kalmıştır. Dördüncü yüzyılın sonuna doğru, Kapadokya'daki Kayseri piskoposu Vasil, Roma askerî hastanesi *valetudinarium*'dan esinlenerek yoksullar için bir hastane, diğer metropoller de onu örnek alarak birer *xénon* kurmuşlardı. Bu gelişmeler çerçevesinde, Selanik'te yedinci yüzyılda Aziz Dimitri Kilisesi yanında bir hastane açılmıştı. Burada kullanılan ilaçlar greko-romen dünyasında kullanılan ilaçlardı. Hippokrates ve Theofrastos'un ve daha sonra Dioskorides ve Galenos'un, bütün Akdeniz bölgesinin, Afrika'nın, Ortadoğu'nun ve hatta Endonezya'nın drogları kullanılmıştı.

Orta Çağ'da Bizans imparatorluğu Doğu'nun tıp bilgisine açıldı. Antakya'da Siméon Seth (11.yüzyıl), İskenderiye'de Nicolas Myrepsos (13.yüzyıl) yeni drogları tanıttılar. Araplar ve daha sonra Bizanslılar tarafından damıtma yoluyla elde edilen uçucu yağlar Yunanistan'da da kullanılmaya başlandı. Selanik'e gelince, 12.yüzyılda Normanlar tarafından yıkılan Kilise hastanesinde şarap kuvvet verici ve dezenfektan olarak, eski ilaçlar uçucu yağlar ilave edilerek kullanılmaktaydı. Paleologlar zamanında (1261-1453), Joseph bir tıp ve eczacılık ansiklopedisi hazırlarken, tüccarlar ve denizciler limandaki Venedik *ospizzi*'lerinde tedavi edilmekteydi.

Osmanlı döneminin ilk yüzyıllarında, Yunanca yazan ve konuşan hekimler, Bizanslı yazarların eserlerini tercih etmekteydi. Bu eserlerde, gelenek ile tecrübe içiçeydi. Bu çerçevede, Bizans hastane geleneği büyük şehirlerde ve özellikle Mont Athos'daki ve Météores'deki manastırlarda sürdürüldü. Bu dönemde Selanik ile ilgili bilgiler oldukça azdır. Evliya Çelebi, 1668'de Roma sarayı yıkıntılarının yakınında, piskoposluğa bağlı bir Yunan ortodoks hastanesinden bahseder. Ondokuzuncu yüzyılın başında bu kurum yakınındaki daha büyük bir binaya geçmiş ancak 1840'da eski parlaklığını kaybetmiştir. Diğer taraftan, Beyaz Kule'nin yakınında, vebalılar için bir ev vardır ancak onsekizinci yüzyıl sonunda önemini kaybetmiştir. Sayım defterlerinde 1830'a doğru Osmanlı tebası Rum ortodoks iki *hekim*, dört *ilâç (eczacı)*, bir *ispenciya* ve elli kadar aktar kayıtlıdır. Tedavide reçete defterlerindeki (*iatrosophia*) tavsiyelere uyulmaktadır. 1818'de Denys Pyrrhus, L Brugnatelli'nin *Pharmacopée Générale* adlı eserini çevirerek İstanbul'da yayımladı. Bu, sadece eczacılığı konu alan ilk Yunanca kitap did ve Selanik'te oldukça çok satılmıştı.

Selanik'teki Yahudi doktorlar, hem greko-romen hem Endülüs kaynaklı İslam tıbbı hem de Rönesans tıbbı konusunda bilgi sahibiydiler. Genellikle üniversite eğitimi almışlardı. Onyedinci yüzyıl pratisyenleri daha gösterişsiz olmakla birlikte nitelikli hekimlerdi. Çöküş, 1840'lardan itibaren başladı ve popüler tedavinin bilimsel eserlere girmesine sebep oldu. Selanik'teki diğer cemaatler hakkında az bilgi vardır. 1712 tarihli bir kaynak, bir medresede hıfzıssıhhat ve tedavi dersleri verildiğini yazmaktadır. Şehrin Avrupalıların oturduğu mahallesinde İtalyan hekimlerin ve bir de eczacının yerleşmiş olduğu bilinmektedir.

Ondokuzuncu yüzyılda, Selanik'li Rum eczacılar, *iatrosophia* lar yanında Avrupa'da yazılmış yabancı tedavi kitaplarını ve bunlardan yapılan Yunanca çeviri-derlemeleri kullanmaktaydı. Piskoposluk hastanesi, 1895'te 34 yataklı olarak yeniden açıldı. 1903'de bulaşıcı hastalıklar için bir bölüm ve cerrahi kısmı eklendi. Hastanenin 1898'de, şehir merkezinde açılan eczanesi, yoksullar için günde beş bin reçete hazırlayacaktır. Bu yüzyılda, doktorlar İstanbul'da, Yunanistan'da, Fransa'da, Avusturya'da veya Almanya'da öğrenim görmüşlerdir. 1861'de diplomalı ve diplomasız eczacı arasında fark gözetilmektedir. Rum eczaneler az sayıda ve şehrin ticaret merkezindedir. İlaç hammaddeleri Avrupa'dan ithal edildiği gibi, Selanik afyonu önemli bir ihraç maddesidir.

Özellikle İtalya'da ve Fransa'da okumuş olan Yahudi hekimler sayesinde, bu doktorların uyguladığı tedavi modernleşti. 1863'ten sonra İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye'ye Yahudiler de kabul edilmeye başlandı. Bu okulda, birçok Selanikli genç öğrenim gördü. *Bikour Holim* vakfının yeni hastanesi 1908'de açıldı. O tarihte Selanik'te çok sayıda Yahudi eczacı da vardı.

Selanik'in güneybatısındaki Avrupalıların mahallesinde, 1865'de Fransız hastanesi, 1894'te İtalyan hastanesi (24 yatak), 1907'de Rus hastanesi (16 ya-

tak) açıldı. Selanik'teki ilk Osmanlı sağlık kurumu ondokuzuncu yüzyılın ortasında açılan Gureba Hastahanesi'dir. 1896'de yapımına başlanan Hamidiye Hastanesi (200 yatak) 1904'te resmen hizmete girmiştir. 1867'de Beyaz Kule'nin yakınında bulunan askeri hastane, ordunun hizmetinde bulunmasına rağmen, yoksullar için 50 yatak ayırmıştır. Bu hastane 1892 yılında, daha kuzeydeki yeni bir binaya taşınmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda Selanik'teki müslüman doktor ve eczacı sayısı oldukça az idi ve bunlar İstanbul'da eğitim görmüşlerdi. C.A. Bernard'ın *Pharmacopée Militaire Ottomane* (1844) adlı eseri ile 1866 Fransız Farmakopesi'nin Türkçe tercümesini kullananları ve 1853'de yayımlanan sivil eczacılık uygulaması hakkındaki yönetmeliğe uymaya zorunluydular. Yirminci yüzyıla girerken, Selanik basınında yayımlanan ve eczacılığı konu alan çok çeşitli ilan ve reklam, eczacılar ve kullanılan ilaçlar hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Health and therapeutics in Thessaloniki: The Byzantine and Ottoman periods

Evangelia A. Varella

The earliest hospitals in Thessaloniki were established between the 4th and 7th centuries AD, and drugs used for therapy were those known to the greco-roman world. In middle-ages, the Byzantine Empire benefited from Eastern medical knowledge, as well. Thus, Simeon Seth of Antioch and Myrepsos of Alexandria, introduced new drugs in the 11th and 13th centuries. In Thessaloniki, wine was used as tonic and disinfectant; traditional drugs were enriched with essential oils. A medical encyclopaedia was compiled during the reign of Palaeologues (1261-1453).

During the early centuries of the Ottoman period (15th-16th c.), the Byzantine tradition was continued in the hospitals at Mont Athos and Meteores. In the 17th century Evliya Çelebi mentions a Greek Orthodox hospital in function next to the ruins of the Roman palace in Thessaloniki. A pesthouse was founded next to the White Tour in the 18th century.

There were a total of two Greek orthodox physicians, four pharmacists and about forty drugists in Thessaloniki in the beginning of the 19th century. Denys Pyrrhus translated L.Brugnatelli's *Pharmacopée Générale* in 1818 in Istanbul. This is the first book on pharmacy printed in Greek and was widely circulated in Thessaloniki. In the 19th century, besides the *iatrosophia*, Greek pharmacists of Thessaloniki used Western medical and pharmaceutical books and their Greek translations. The hospital of the bishopric opened in 1896.

Greek physicians were educated in Istanbul, Greece, France, Italy, Austria or Germany. Greek drugstores, few in number were in the commercial center of the city. Drugs were mostly imported from Europe. There were a large number of Jewish physicians and pharmacists practising in Thessaloniki, and the new hospital of the Jewish community opened in 1908. In late 19th – early 20th centuries French, Italian and Russian hospitals served local patients, together with the Ottoman hospital Hamidiye that opened in 1904.

There were few civilian Muslim physicians and pharmacists in Thessaloniki. They were educated in Istanbul and Paris, and were obliged to conform with the 1853 pharmaceutical regulation issued by the Ottoman government. They mostly referred to Dr. C.A. Bernard's military pharmacopoea (1844) and the Turkish translation of the 1866 French codex.

Key words: history of pharmacy, pharmacy in Greece, history of medicine, hospitals, drugs, therapeutics pharmacopoeia; Anahtar kelimeler: eczacılık tarihi, Yunanistan'da eczacılık, tıp tarihi, hastaneler, ilaçlar, farmakopeler, tedavi

Corydaleus, had as professors Paolo Sarpi and Cesare Cremonini who taught them Ancient Greek science.

To identify themselves with the Ancients was for the Greeks of those times a sign of Modernity. Consequently, Ancient Greek science was not only considered as a valuable knowledge, but also as a knowledge belonging to Modern Greeks, who were identified with the orthodox subjects of the Sultan. And history of science will appear at that moment, in order to reinforce the intellectual trend of "Orthodox humanism".

During the 17th century, the separation between history of science and science was vague enough. As far as it concerns science teaching at the Greek colleges, Gerassimos Vlachos (1605-1685), professor of the College of the Greek community in Venice, was teaching science by presenting to his pupils the definitions given for each subject by Greek and sometimes Latin authors. His book (manuscript) *Harmonia definitiva entium de mente Graecori doctorum*, is a sort of dictionary of terms (for ex. "sky", "meteor", "element", "colour") where one can find what the Ancients had said about these terms. Today, this book could be considered as a Lexicon of Ancient science; for Vlachos's pupils, it was their book on science.

In our survey on Modern Greek historiography of science, we will only present the authors who were conscious to write history of science. This was clear for those who wrote an historical preface to their scientific books. And it is important to remark that writing a preface describing the history of the science treated in the book, became common in the Greek books of science of the 18th century.

From the time of Theophilus Corydaleus and Cyril Lucar until the 1770s, when the new ideas of Enlightenment were introduced into the Greek communities of the Ottoman Empire, this "history of science" consisted of the following ideological scheme: science was born in Ancient Greece and it was time, after the vicissitudes of history, that they come back to their country of origin. This idea of an intellectual revival of the Greeks related to the idea of their independence from the Ottoman Empire was the principal reason for the re-introduction of the scientific teaching to the Greek communities, two centuries after the fall of the Byzantine Empire.

An example of an historical prologue of those times was that of the book *Odos mathematices* [Cursus Mathematicus] of Methodios Anthrakites (1650-1736), one of the Greeks who had studied at Padua University. The book was printed in Venice in 1749 but the manuscript circulated from the beginning of the century on.

HISTORIOGRAPHY OF SCIENCE IN GREECE

Efthymios Nicolaidis

History of science in Modern Greece appeared as a specific scientific field at the beginning of the 20th century, when Michael Stephanides who worked on the history of Byzantine alchemy was named professor of history of science at the University of Athens and furthermore became a member of the new-born international scientific community of historians of science.

Michael Stephanides's interest on history of science did not come "out of the blue". He was the heir of a long tradition, born during the 17th century, which aimed to demonstrate that modern European science was born in Ancient Greece and that the Greek communities of the Ottoman Empire and the Venetian possessions became interested again in science.

At the beginning of the 17th century, a new intellectual trend was born in the Greek communities of the Ottoman Empire. This trend has been named by contemporary historians "Orthodox humanism" that means the renaissance of Ancient Greek studies without turning away from the Christian orthodox dogma. This trend was related to the "heretic" ecumenical Patriarch Cyril Lucar (1570-1638), a discreet partisan of Calvinism, who tried hard to renovate the Orthodox Church. Lucar was dismissed and replaced five times at the patriarchal throne by the Sultan; after the last dismissal, his enemies -orthodox and catholic- assassinated him as they feared that the Sultan would again appoint him as Patriarch.

Lucar favoured the ideas of the "orthodox humanism": modern Greeks were considered as the heirs of Ancient Greece -and not only of Byzantium- and furthermore they came closer to the contemporary intellectual European trends where classical studies were at the forefront of the university curriculum.

The Greeks who have propagated these ideas, have been at their majority students at the university of Padua. Indeed, the current way of studies of the Greek scholars of the Ottoman Empire of those times, was the following: primary education by a private teacher, secondary education at a Greek College of the Empire and then, if they wanted to go on, studies at the Venetian university of Padua, as in Venice existed a flourishing Greek community established there after the fall of the Byzantine Empire. Lucar, as his scientist friend Theophilus

Anthrakites presented a long “history of the discovery, antiquity, development and perfection of mathematics”. After praising the Ancient Greeks and after saying a few words on the Assyrians and the Chaldeans, the author presents the history of mathematics from Thales of Milo to Pappus, calling this later as “almost the last mathematician”. Knowing that Anthrakites was acquainted with Descartes (he had probably translated some of his texts) - that means with modern mathematics-, it is clear that this phrase is not the fruit of ignorance, but a clear ideological position.

This position will change during the 1770s, when the ideas of Greek Enlightenment (following the European Enlightenment) together with the economical development of the Greek communities of Western Europe will strengthen the idea of national independence. The revolt provoked by Russia in 1770 had failed, but two decades later, the French revolution and Napoleon’s campaigns will strongly revive this idea.

The new position of the followers of the Greek Enlightenment was that everything of value came from Europe: the national state, the republic, the new philosophy and furthermore the new science. The new historical prologues of scientific books will not present only Ancient Greek science: for these authors, science was born in Greece but transmitted and developed in Europe.

Constantine Koumas in the prologue of *Seiras stoicheiodous ton mathimatikion kai fysikon pragmateion* [Elementary treatise of mathematics and physics] published in Vienna in 1807, writes that “symbolic calculus [algebra] was born in Greece and the Arabs have given the small baby to Europe where, breast-feed until Descartes and due to him, has grown today not only to an ordinary man but another Hercules”. As for European scholars “inheriting what Ancients [Greeks] have found, Galileo, Descartes, Newton, Leibniz, Wolf, de la Caille, Euler, everyone discovering something and recognizing his due to his predecessors, they traced the gold line of physico-mathematical treatises which are the pride of the peoples of Europe”.

The French Revolution and Napoleon’s campaigns prepared the Greek national revolution but this revolution as well the European philhellenistic movement, were inscribed in the Romantic Movement.

This movement will influence Greek historiography and as a consequence Greek history of science. The new ideology developed by Modern Greek historians after the foundation of the Greek national state, was that of the continuity of Greek nation from the antiquity until today, and Greek history was divided in three periods: Ancient, Byzantine and Modern. Byzantium was again upgraded in the collective consciousness, being presented as a Greek Empire who continued Ancient Greek civilization in combining it with Christianity.

As far as it concerns history of science, the new historiography (systematized by the historian Constantine Papanigopoulos in his book on the history of the Greek nation published in 1853)¹ upgraded the role of Byzantium: until that period, Byzantine science was not mentioned in the Greek historiography of science. Following this new historiography, Byzantium preserved Ancient Greek knowledge and transmitted it to Europe. As for the Ottoman period, science was kept alive in the Colleges of the Greek communities. In order to “fill the gap” of the four centuries of the Ottoman period, the Greek State established a prize for the compiling of a bibliographical dictionary of the Greek scholars of this period. The prize was won by Constantine Sathas who published his dictionary in 1869.

Michael Stephanides (1868-1959), the first Greek historian of science in the current meaning of the word, followed this new historiographical trend. His work *L’art psammurgique et la chimie* edited in Lesbos in 1909 presents the chemistry of Ancient Greeks and in the Alexandrian and Byzantine periods as belonging to the same tradition, different from that of Western Europe and of the Arabs. Stephanides worked also on the history of Greek science during the ottoman period (“before the revolution” as he writes), transposing in history of science the complete historiographical scheme of the three periods of Greek history.

In 1924, Stephanides was named professor at one of the first history of science chairs in the world established at the Faculty of Mathematics and Physics of the University of Athens. George Sarton showed clearly the ideological reasons of the creation of such a chair. In 1926, he wrote in *Isis* that the creation of this chair was not a surprise for him, as Ancient Greek science was one of the most important national glories of the Greek State. Sarton pointed out that Greek science does not belong only to Greece but to the entire world and propagates the idea for the creation of history of science studies in the most important universities.

By his articles in *Isis* and his presence at the international congresses, Stephanides participated to the international community of historians of science. He participated to the famous 2nd International Congress organized in July 1931 in London, where the Soviet delegation led by Boukharin himself related social history to scientific development. Stephanides listened with the other participants to the paper of the Soviet historian Hessen, where Newton’s discoveries were related to the development and the needs of English capitalism. But all that important debate did not influence him. Although Stephanides participated to the

¹ C. Papanigopoulos, *Istoria tou ellinikou ethnous* [History of the Greek Nation], Athens 1853.

activities of the international community, he stayed in the line with the national historiography aiming to show the importance of Ancient Greek science and its relation between Byzantine science.

In his book *Eisagogi eis tin istoria ton fysikon epistimon* [Introduction to the history of physical sciences], published in 1938, the year he was elected member of the Academy of Athens, Stephanides presented his historiographical schema: 150 of the pages this book dealt with Ancient Greece, 20 with the Byzantium, 6 with the Arabs, 10 with Middle-Age Europe, 5 with Renaissance and only 40 with the period from the 16th to the 20th centuries.

Stephanides was the first scholar who wrote a specific book on Greek science during the Ottoman period. By writing this book, his aim was to demonstrate the continuity of the Greek nation after Byzantium until the foundation of the Greek state and also to “upgrade” the intellectual and scientific life of the Greeks during the four centuries of the Ottoman period, considered by his contemporary historians as the “dark period” in Greek history.

Stephanides was not able to organize a team of historians of science and to create a Greek scientific community. Short after his election to the Academy, he retired from the university. The chair was given to Christos Papanastasiou, an unknown professor without any contribution in the field of history of science, and so declined this first attempt to introduce history of science in Greek higher education. Nevertheless, some books were edited, as *I filosofia tis anagennissis kai I themeliosis tis neoteris fisikis* [The philosophy of Renaissance and the foundation of modern physics] edited in 1955 by the National Organization of Education Books (NOEB), written by Constantinos Logothetis in a pedantic style as a chronological table of biographies of scientists and philosophers. In this historiographical desert, we remark Evangelos Stamatis, former master of gymnastics who studied physics in Germany during the 1930s and who edited remarkable editions of Archimedes's *Opera* (4 vols, editions of the Technical Chamber of Greece, 1970-1974), of Apollonius *Conics* (4 vols, editions of the Technical Chamber of Greece, 1975-1976) and of Euclid's *Geometry* (3 vols, NOEB, 1975).

Evangelos Stamatis, represented a specific generation of scholars, lovers of Ancient Greece, with a deep knowledge of Ancient Greek language and also with conservative political ideas.

The new generation of Greek historians of science who will form the present scientific community appeared after the fall of the dictatorship of the Colonels (1967-1974). This generation had a common political characteristic: its members belonged to the left and due to specific political reasons (the sterile

celebration of Ancient Greece by the educational system under the Colonels), they turned away from the study of Ancient Greek science.

During the 1970s, the Greek professor of Byzantine history at the Ecole Pratique des Hautes Etudes, encouraged Yannis Karas, a political refugee from the civil war in East Europe, to study an unknown period of Greek science, that of the Ottoman period. The small book of Stephanides was at that time the only reference to these four centuries and no one had even catalogued the numerous books and manuscripts of science of those times.

Until then, the (very few) Greek historians of science had studied Greek science as the mainstream science: without doubt it was the case of Ancient Greece but also in a certain extend it concerned the contribution of the Byzantines. At the end of the 1970s, Yannis Karas opened a new field, that of the study of the spreading of a scientific knowledge not born in Greece to the Greek communities of the Ottoman Empire. This field will soon interest a great number of scholars who, together with colleagues working on history of science in Europe will constitute the first community of Greek historians of science.

The first institution who opened towards this new field, was the National Hellenic Research Foundation (N.H.R.F.), by accepting at the end of the 1970s Yannis Karas as a researcher on history of science (N.H.R.F. was founded in 1958 by scholars who were too progressive to be accepted by the university at that period and who persuaded, in the cold war context, the Americans – and the King of Greece, that the country needed an institution at the image of the research centers of the Academies of Science of Eastern Europe).

At the same period, a number of Greek scholars became interested in the history and philosophy of science. This group of scholars had the following characteristics:

Graduated in exact sciences, they participated in political movements of the left and followed post graduate studies in history or philosophy of science abroad. Coming back to Greece in a period when finding a post at a university was relatively easy, they entered these institutions not as historians of science, but soon began to teach history and philosophy of science and to organize seminars and, at the end of the 1980s started the post graduate programs. The research field of those scholars was not any more Ancient Greece or Byzantium but European science (19th and 20th century) and also science in post-Byzantine Greece.

If we have mentioned the political affiliation of these scholars it is because there is a bond between this affiliation and their interest on history and philosophy of science. Indeed, this interest came out from the problematic of the 1970s on the social role of science and the relations between hard sciences and

human sciences. This is why the research field of these scholars was mainly on recent periods; Ancient and Byzantine times were out of their interest.

This group of scholars constituted the first organized community of historians of science in Greece. At the end of the 1980s, history of science in Greece had already the following organization:

Except the History of Science Program of the N.H.R.F. (Yanis Karas, Efthymios Nicolaidis and George Vlahakis), two educational programs were organized: the first opened at the University of Salonica by George Goudaroulis and the other at the National Technical University of Athens by Michael Assimacopoulos, Aristide Baltas, Costas Gavroglu, Vassilis Karasmanis, Aris Koutougos, Pantelis Nicolacopoulos and Christina Phili. At the same period, Vassilis Kalfas taught history of science in the University of Crete, Efthychis Bitsakis at the University of Jannena and Costas Krimbas pursued his research on the reception of Darwinism in Greece at the Agricultural University of Athens. The time was mature for the creation of the Greek Society of History of Science and Technology, founded in 1991.

A few years later, in 1994, a “Department of Methodology, History and Theory of Science” was created at the University of Athens upon the initiatives of the rector of this university Petros Yemtos and the professor of mathematical logic Dionysis Anapolitanos. During the same period, post-graduate studies were institutionalized in Greek Universities, and the National Technical University of Athens and the University of Salonica organized such studies in the field of history of science. Unfortunately the initiator of this program in Salonica, our colleague George Goudaroulis, one of the most active Greek historians of science passed away in 1997 at the age of 51 and the program declined. Nevertheless, history of science is not absent in this university; especially history of mathematics is taught by Nikos Kastanis at the Department of Mathematics.

If to all that we add the publication of the journal *Neusis* in 1996 presenting a lot of history of science articles, the publication in 1999 of the *Newsletter of history of science in Southeastern Europe* by the N.H.R.F., the post-graduate teaching of history of science at the Department of Education of the University of Athens organized after 2002 by Costas Skordoulis, and the presence of history of science at the universities of Volos and Patras, we have an active community of numerous researchers, who prospered during the last twenty years and is capable to renew itself by its own means.

This community together with the institutionalization of history of science in Greece has had a large impact on the Greek historiography of science. First of all, as we have already noticed, the main research concerns two fields: that of the spreading of classical science (the science developed in Europe from the 16th to

the 19th century) and that of the mainstream studies on classical and contemporary science (science after the conception of the field in physics).

The research on the spreading of classical science aims to study the process of the spreading of the European Enlightenment to the Greek communities of the Ottoman Empire and of the Venetian possessions and later of the construction of the scientific and educational institutions of the Greek State after the European model. This is why in recent years these studies also deal with the 19th and the 20th centuries and include the history of technology. Many books and articles have been published on that field in Greek but also in French and English.²

As the community of historians of science developed further during the last years, some studies on Ancient and Byzantine science appeared again. Apart the classical editions of Plato's *Timeus* and Aristotle's *Physics* by V. Kalfas, studies on Ancient Greek mathematics in Greek and French were made especially by younger colleagues (Y. Christianides on Diophantos and K. Nikolantonakis on Sirenus), and Byzantine science was also researched (for ex. the theses on the older Byzantine *Quadrivium* preserved, by Y. Katsiavoura).

To conclude this short presentation, we should say that the community of Greek historians of science grew beyond any expectations during these last years, the researches include many historiographical trends that are developing in the international community and the fields of interest of Greeks historians of science are expanding. The number of theses, articles, books and also the international co-operative activities (encouraged and financed by the European Union) show that this young community is open to all new trends in the studies of history and philosophy of science.

Commented Bibliography

On the general frame of the international historiography of science, see Helge Kragh, *An introduction to historiography of science*, Cambridge University Press, 1987. On the 2nd International Congress of History of Science, see J. Needham, *Science at the crossroads*, London, 1931, reedited 1971.

On the ideological position on science of the Greeks during the Ottoman period, see E.Nicolaidis “Les Balkans”, in M.Blav & E.Nicolaidis, *L'Europe des*

² The bibliography on that field is very rich. A pre-1999 bibliography is included in Y. Karas's *Istoria ton epistimon. Neolliniki vivliografia* [History of science. Modern Greek bibliography], Institute for Neohellenic Research/N.H.R.F., Athens, 1997. After 1999, much bibliographical information can be found in the *Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe*, published by the History of Science Program of the Institute for Neohellenic Research/N.H.R.F.

sciences: constitution d'un espace scientifique, Seuil, 2003, p.353-400. The historical prologues of the books of science in that period are presented in Th.Behrakis & E.Nicolaidis, *Statistiki analysi lexicon dedomenon, oi prologoi vivlion ton thetikon epistimon stin periodo tou neollinikou diafotismou* [Statistic analysis of word data, the prologues of the books of science in the period of Greek Enlightenment], Athens, 1990. The entire catalogue of Greek texts on science from 1453 to 1821 is to be found in Y. Karas, *Oi epistimes stin Tourkokratia, xeirografa kai entypa* [Science in the Ottoman period, manuscripts and books], 3 vols, Athens, 1992.

On M.Stephanides, see M.Stephanides, *To ergon mou kai I kritiki* [My work and the critic], Athens, 1959 and V.Baklavas, *Michael Stephanides*, master thesis, National Technical University of Athens and Department of Methodology, History and Theory of Science of the University of Athens, 2002.

A complete bibliography of the Greek history of science concerning the period from the fall of Byzantium until the 20th century is presented in Y.Karas, *Istoria ton epistimon. Neoelliniki vivliografia* [History of science. Modern Greek bibliography], N.H.R.F., Athens, 1997. A presentation of the main works written after 1999 can be found in the *Newsletter for the History of Science in Southeastern Europe*, edited by the N.H.R.F. (also available at <http://www.eie.gr/hasi>)

Yunanistan'da Bilim Tarihi Çalışmaları

Efthymios Nicolaidis

Yunanistan'da bilim tarihi araştırmaları ve bu bilim dalının kurumlaşması, yirminci yüzyılın ikinci çevreğinde, Michael Stephanides'in (1868-1959) çalışmalarıyla ve onun Atina Üniversitesi'ne professor olarak atanmasıyla başlamıştır. Ancak onyedinci yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum toplumlarında ortaya çıkan ve "Ortodoks humanizma" olarak adlandırılan yeni bir düşünce akımı, Hristiyan dogmadan ayrılmaksızın Eski Yunan öğretisini (bilimini) yeniden incelemeyi hedeflemekteydi. Bilim Tarihi bu düşünce akımını kuvvetlendirici bir unsur olarak ortaya çıktı.

Avrupa'daki Aydınlanma'yı takip eden Yunan Aydınlanması, Batı Avrupa'da yaşayan Yunanlıların ekonomik olarak gelişmesi, Fransız devrimi ve Napoleon'un seferleri, ulusal bağımsızlık fikrini kuvvetlendirdi. Yunanlı aydınlara göre değerli herşey -- ki bunlar arasında bilim de vardı -- Avrupa'dan gelmekteydi. Bilim, Eski Yunan'da doğmuştu ama Avrupa'ya geçmiş ve orada gelişmişti.

Modern Yunan Devleti'nin kuruluşundan sonra modern Yunan tarihçileri tarafından geliştirilen yeni ideolojiye göre, Yunan tarihi üç döneme ayrılmıştır: Eski Çağ, Bizans Dönemi ve Modern Dönem. Bu yeni tarih anlayışı, Bizansın rolünü önemli kıldı. O zamana kadar Yunan bilim tarihçiliğinde Bizans'tan söz edilmezdi. Bu anlayışa göre, Eski Yunan bilimi Bizans'ta korunmuş ve Avrupa'ya aktarılmıştı. Osmanlı döneminde ise bilim, Rum cemaatlerin okullarında canlı kalmıştı. Osmanlı dönemindeki dört yüzyıllık açığı kapatmak için Yunan Devleti, Osmanlı döneminde ürün veren Yunanlı yazarların eserlerinin bir bibliyografyasını hazırlatmak istedi ve bunun için bir ödül koydu. Bibliyografya 1869'da yayımlandı.

Yunanistan'ın bugünkü anlamda ilk bilim tarihçisi olan ve yukarıda anılan Michael Stephanides, bu yeni tarih akımına mensuptur. Yunan tarihinin üç dönemini bilim tarihine uygulamıştır. Aynı geleneğe dahil ettiği Eski Yunan, İskenderiye ve Bizans kimyası üzerinde yazmış olduğu gibi, Osmanlı döneminde Yunan bilimi hakkında eser vermiş ilk bilim adamıdır. 1924 yılında dünya üzerindeki ilk bilim tarihi kürsülerinden biri olan Atina Üniversitesi Matematik ve Fizik Fakültesi Bilim Tarihi kürsüsüne profesör olarak atanmıştır. Stephanides, Londra'daki İkinci Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi'ne (1931) katılmış ve Sovyet sosyal bilimcisi Buharin'in sosyal tarih ile bilimsel gelişme arasındaki ilişye dikkat çeken ve Sovyet tarihçisi Hessen'in Newton'un keşifleri ile İngiliz kapitalizminin gereksinimlerine dikkat çeken konuşmalarının etkisinde kalmamış ve Eski Yunan biliminin önemi ve Bizans ile olan ilişkisini ortaya koymak için milli tarihyazıcılığı çizgisinde yürümeye devam etmiştir. Kendisinden sonra kürsüsü verimli olamamış ise de Yunanistan'da bilim tarihiyle ilgili bazı kitaplar yayınlanmıştır. Bunlar arasında, Antik Çağ Yunan bilim adamlarının (Arkimedes, Appolonius, Öklides) eserlerinin edisyonları bulunmaktadır.

Günümüzdeki bilim tarihçileri topluluğunu oluşturan yeni nesil Yunanlı bilim tarihçileri, Generaller cuntasının (1967-1974) düşmesinden sonraki dönemde yetişmiştir. Sol kanada mensup bu bilim tarihçileri, siyasi sebeplerden dolayı (Cunta dönemi eğitim sisteminde Eski Yunan dönemi kısır bir şekilde yüceltildiği için) Eski Yunan bilimini araştırmaktan uzak durmuşlardır. 1970'lerde, Yannis Karas yeni bir araştırma alanı açmış ve Yunan kaynaklı olmayan bilginin Osmanlı dönemindeki Rum cemaatlerine girişini ve yayılmasını incelemeye başlamıştır. Bu alan kısa sürede bilim adamlarının ilgisini çekmiş ve Avrupa'da bilim tarihi konusunda çalışanlarla birlikte, Yunanlı bilim tarihçileri topluluğu oluşmuştur.

Y.Karas'ın 1970lerin sonunda National Hellenic Research Foundation (NHRF) bilim tarihi konusunda araştırmacı olarak kabul edilmesi önemli bir gelişmedir. Bu kurum, 1958 yılında, üniversitelere kabul edilmek için çok ilerici

olan bilim adamlarının, Yunan Kralı'nı ve Amerikalıları, Yunanistan'ın Doğu Avrupa'da örneği bulunan araştırma merkezlerine benzer bir merkeze ihtiyacı olduğu konusunda ikna etmeleri neticesinde, soğuk savaş döneminde kurulmuştur. O dönemde, bilim tarihi ve felsefesi konusunda çalışan bilim adamlarının ortak özellikleri şunlardır: Matematik bilimleri konusunda lisans eğitimi almışlardı, sol hareketin içinde olmuşlar ve lisans üstü eğitimlerini yurt dışında yapmışlardı. Yunanistan'a dönüp üniversiteye girmişler ve bilim tarihi ve felsefesini öğretmeye başlamışlardı. Eski Yunan ve Bizans bilimini değil, Avrupa bilimini (19. ve 20. yüzyıllar) veya Bizans sonrası Yunanistan'da bilimi araştırmaktaydılar. Bu grup, Yunanistan'daki ilk bilim tarihçisi topluluğu olarak nitelendirilebilir.

1980'lerin sonunda bilim tarihinin Yunanistan'daki örgütlenmesi şu şekilde gelişmiştir: NHRF dışında, biri Selanik Üniversitesi, diğeri Atina Teknik Üniversitesi'nde olmak üzere iki bilim tarihi eğitim programı vardır. Başka üniversitelerde, program statüsünde olmasa da, bilim tarihi dersleri verilmekte, araştırmalar yapılmaktadır. 1991 yılında Yunan Bilim ve Teknoloji Tarihi Cemiyeti kurulmuştur. 1994'te, Atina Üniversitesi'nde "Bilim Metodolojisi, Tarihi ve Teorisi Bölümü" açılmıştır. Aynı dönemde, Yunanistan'daki bazı üniversitelerde bilim tarihi konusunda lisans üstü çalışmalar başlamıştır.

1996'da yayıma giren *Neusis* dergisinde çok sayıda bilim tarihi makalesi yayımlanmaktadır. 1999'da ise NHRF tarafından *Newsletter of History of Science in Southeastern Europe*'un yayımlanması, 2002'de Atina Üniversitesi Eğitim Bilimleri Bölümü'nde lisans üstü derslerin verilmeye başlanması ve iki üniversiteye (Volos, Patras) daha bilim tarihinin girmesiyle, bilim tarihçileri grubu büyümüştür.

Yunanistan'daki bilim tarihçileri bugün başlıca iki alanda çalışmaktadır. Birincisi, klasik bilimin 16-19. yüzyıllarda Yunanistan'da yayılması ve hedef, Avrupa Aydınlanması'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Venedik topraklarındaki Rum topluluklarına etki sürecini ve daha sonra Yunan Devleti'nin Avrupa modeli üzerine kurduğu bilim ve eğitim kurumlarını incelemektir. Bu sebeptendir ki, son yıllarda bu çalışmalar 19. ve 20. yüzyılları kapsamakta ve teknoloji tarihini de içine almaktadır. Yine son yıllarda, bilim tarihçilerinin sayıca artmasıyla, Eski Yunan ve Bizans dönemi bilimi üzerinde araştırmalar ortaya çıkmıştır. Uluslararası akımlar doğrultusunda araştırmalar yapılmakta ve Yunanlı bilim tarihçilerinin ilgi ve araştırma alanları gün geçtikçe genişlemektedir.

The present article aims to review the development of history of science studies in modern Greece in the 20th century beginning with Michael Stephanides, first professor of history of science at the University of Athens, who represented the a tradition aiming to demonstrate the birth of modern European science in Ancient Greece.

The new generation of Greek historians of science who would form the present scientific community appeared in late 1970s. They turned away from the study of Ancient Greek science. Yannis Karas opened a new field, that of the study of the spreading of a scientific knowledge not born in Greece or to the Greek communities of the Ottoman Empire. This field soon interested a great number of scholars who, together with colleagues working on history of science in Europe, constituted the first community of Greek historians of science.

The first institution embracing this new field, was the National Hellenic Research Foundation (NHRF) which accepted at the end of the 1970s Yannis Karas as a researcher on history of science. In late 1980s, educational programs were organized in the University of Thessaloniki and National Technical University of Athens.

In the beginning of 1990s the Greek Society of History of Science and Technology was created and a "Department of Methodology, History and Theory of Science" newly created at the University of Athens in 1994. The publication of the journal *Neusis* in 1996 and the *Newsletter of History of Science in Southeastern Europe* by the NHRF in 1999 widened the communion and exchange of information among historians of science. The post-graduate teaching of history of science at the Department of Education of the University of Athens was organised in 2002. Institutionalisation led to the expansion of the community of Greek historians, and researches are presently carried in line with historiographical trends that are developing in the international community.

Key words: Historiography, Greece, history of science, Michael Stephanides, Yannis Karas; Anahtar kelimeler: Bilim Tarihi Yazıcılığı, Yunanistan, bilim tarihi, Michael Stephanides, Yannis Karas.

MİKEN ARABALARININ TEKNOLOJİ TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gaye Şahinbaş Erginöz & Atilla Bir***

Milattan önce ikinci bin yılın başlarında, Yunan anakarasına Karadeniz'in kuzeyinden veya Anadolu'dan geldiği düşünülen "Akhalılar" Hint-Avrupalı bir kavimdir. İ.Ö. 2000-1700 yılları arasındaki dönemde Yunanistan'a yavaş yavaş nüfuz ederek yerleşen Akhalıların kurdukları uygarlığa, önemli merkezlerinden biri olan Mikenai şehirden dolayı "Miken Uygarlığı" adı da verilmektedir. Yunanistan'a gelerek burada feodal beylikler halinde hüküm süren Akhalıların, Girit'e kadar yayıldığı anlaşılmıştır. Bu uygarlık İ.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında, tarihte "Ege (Deniz) Kavimleri'nin İstilas"ı olarak bilinen olayla önce Yunanistan'a, sonra da Girit'e ulaşan Dorlar tarafından ortadan kaldırılmış ve böylece Miken çağı sona ermiştir.¹

Maddi Kültür Belgeleri ve Yazılı Belgelerde 'Miken Arabaları'

Bu makalede Miken araba yapısı, yazılı belgelere, maddi kültür belgeleri üzerindeki betimlemelere ve koşum takımı parçaları ile ilgili gerçek buluntulara dayalı olarak incelenmiştir.

Girit'teki arşiv tabletleri üzerinde, birbirinden farklı Miken tekerlek tiplerini gösteren ideogramlar yer almaktadır (Resim 1). Bu tabletlerdeki tekerleklerin parmaklarının farklı formlarda olduğu, çember tasvirlerinin standart olmadığı ve kalınlıklarının farklı olduğu görülür. Knossos arşivinden çıkarılan Linear B işaretleri² araba okunun koşum hayvanına bağlanması ile ilgili

bilgi verir. Knossos arşivindeki araba ideogramlarında araba kasasının arkasındaki balon şeklindeki uzantı ile üst ve alt araba okunun bağlantısı görülür. Bu araba işaretlerinde devam kısmı bütün halinde olan kasaların yanı sıra, yatay bir orta çizgi ile ikiye ayrılmış kasa türleri de bulunur. Bu ideogramlarda, arabanın kasa, tekerlek ve okları yandan, boyunduruk ve koşum hayvanının boynundan geçirilen çatallar üstten gösterilmiştir (Resim 2a,b).³

Knossos ve Pylos arşivinden çıkarılan tabletlerdeki bilgilere dayanılarak, Miken arabalarında kullanılan tekerleklerde metal kısımlar (bronz ve gümüş) ve süslemeler olduğu ve tekerlek yapımında farklı tipte ağaçların (karaağaç, söğüt ağacı, selvi ağacı vb.) kullanıldığı bilinmektedir.⁴

Miken arabalarını incelerken yararlanılan bir diğer belge grubu mühür baskıları, taş eserler ve vazolardan oluşan maddi kültür belgeleridir. Bir kuyu mezardan çıkarılan, altından yapılmış mühür yüzüğünde, kasasında bir sürücü ve geyik avlayan bir avcının bulunduğu, dörtgen giden çift koşumlu bir araba betimlenmiştir (Resim 3). Resimde dörtgen şeklinde ve iki kişilik bir araba kasası görülmektedir. Bu kasa, balon şeklinde arkaya doğru genişleyen tipik Miken kasa türünden farklıdır. Burada araba oku ile dizgin kayışları resmedilmemiştir. Avlanma temasının işlendiği bu sahnede, avcı ok ile yay kullandığı halde, arabada okluk görülmemektedir.⁵

Avdu'dan (Girit) çıkarılan bir mühür üzerindeki betimde (Resim 4) iki yaban keçisi tarafından çekilen, her biri dört parmaklı iki tekerlekli ve yan korkuluk kanadının, diğer tipik Miken arabalarında olduğu gibi, geriye doğru kavis yaptığı bir araba görülmektedir. Bu kavisli eklentinin içi boş olup, ortasından yatay bir şerit ile ikiye bölünmüştür. Arabanın içinde biri sürücü olmak üzere iki kişi bulunmaktadır. Sürücü her iki elinde dizginleri ve ayrıca sağ elinde sürücü sopasını tutmaktadır. Arabanın üst ve alt oku bulunmaktadır. Ön korkuluğun üst kısmından çıkan üst araba oku, çekim hayvanlarının boynuna doğru yatay olarak uzanmaktadır. Kasanın alt kısmından çıkan alt araba oku ise yukarıya doğru "S" şeklinde kıvrılarak öne doğru devam etmektedir; ancak hayvan gövdelerinin kapatması nedeniyle üst araba oku ile bağlantı yeri görülememektedir. Bu mühür yüzüğü üzerindeki araba betiminde, tekerlek parmaklarının, tekerlek çemberine doğru genişlediği görülür.⁶

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Beyazıt, 34459 İstanbul.

** Prof. Dr., İTÜ Elektrik-Elektronik Fakültesi, Kontrol ve Kumanda Sistemleri Anabilim Dalı Başkanı.

¹ Stylianos Alexiou, *Minos Uygarlığı*, çev. Elif Tül Tulunay, İstanbul 1991, s.79-80; Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul 2001, s.32-35.

² Girit'te, hiyeroglif yazısı (İ.Ö. 2. bin yılın başı) ve Minos Linear A yazısı (İ.Ö. 18. yüzyıl) olmak üzere iki tür yazı kullanılmaktaydı. Akhalıların Girit'teki önemli merkezlerinden biri olan Knossos'ta Linear A yazısından türetilen ve Linear B (İ.Ö. 15. yüzyıl) olarak adlandırılan yazı tipi ile yazılmış tabletlerle karşılaşmıştır. Yunanistan'daki birçok Akha merkezinde de çok sayıda Linear B yazılı tablet ele geçmesi nedeniyle, Akhalıların, Girit'te kullanılan Linear A yazısını kendi dillerine uygulayarak

Linear B yazısını oluşturdukları anlaşılmıştır (Lord William Taylour, *The Mycenaean*, London 1966, s.32).

³ Joseph Wiesner, *Fahren und Reiten*, Göttingen 1968, s.42-43, 46.

⁴ Lord W. Taylour, *a.g.e.*, s.140; J. Wiesner, *a.g.e.*, s.44.

⁵ J. Wiesner, *a.g.e.*, s.38.

⁶ J.H. Crouwel, *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece*, (Studies in Ancient Civilization, Vol. 3), Amsterdam 1981, s.83; J. Wiesner, *a.g.e.*, s.46, 51.

Aya Triada'dan (Girit) çıkarılan bir mühür baskısında (Resim 5) koşum atlarının sırtları üzerinden yatay olarak geçen üst araba oku ile araba kasasından çıkarak yukarı doğru bükülerek devam eden ve at gövdesinin arkasında kaybolan alt araba oku görülmektedir. Her iki araba okunun da boyundurukta birleştikleri anlaşılmaktadır. Burada ayrıca hem göğüs hem karın kayışı ayrı ayrı betimlenmiştir. Dizginler ise çift koşum atlarının ensesine bağlanmıştır.⁷

Araba kasasının arkaya doğru oval şekilde genişlemesi, Ege arabalarında görülen bir özelliktir. Böyle bir genişletme yapılmasının nedeni, arabadaki yolcu kapasitesini attırarak için olabileceği gibi, sadece bir yapım alışkanlığı da olabilir. Çünkü bazı betimlerde, balon şeklinde genişlemiş arka tarafta yolcu olmadığı ve her iki yolcunun da önde bulunduğu görülmektedir.⁸ Tiryns freskinde (Resim 6) kasası arkaya doğru balon şeklinde devam eden bir araba betimi görülmektedir. Buradaki eklentide yatay bölünme yoktur, eklenti kısmı yekparedir. Tiryns freskinde betimlenen arabanın, her biri dört parmaklı iki tekerleği bulunur ve tekerlek parmakları tekerlek çemberine ve tekerlek göbeğine doğru genişler.⁹ Dış çember ise bozuk arazide gidişi kolaylaştırmak ve arabanın saplanması engellemek amacıyla kalın ve tırtıklıdır, bu da çemberin üzerine çizilen şeritlerle gösterilmiştir. Buradaki arabanın hem üst hem de alt olmak üzere iki oku bulunmaktadır. Üzerinde çapraz çizgiler bulunan alt araba oku, araba kasasından yukarı doğru hafif eğimli olarak devam eder. Üst araba oku ise kasanın üst ön kısmından çıkarak yatay şekilde öne (atlara) doğru uzanır. Bu betimde alt ve üst araba oklarının bağlantı yeri görülemez de, araba ideogramlarından (Resim 2a,b) yola çıkarak, boyundurukta birleştikleri düşünülebilir. Ava gidiş sahnesinin betimlendiği Tiryns freskinde, içinde biri sürücü olmak üzere, iki kadın figürünün bulunduğu bir araba resmedilmiştir.

⁷ J. Wiesner, *a.g.e.*, s. 51, 54, 56.

⁸ Miken savaş arabası kasasının arka tarafının balon şeklinde dışarı doğru genişlemesi, bu araba tipini daha doğudaki çağdaşlarından ayıran bir özelliktir. Bu tip kasanın işlevi ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Bunlardan biri, arkaya doğru gereksiz yere uzatılmış gibi görünen bu ek kısmın, hareket esnasında binicilerin bacaklarını korumak amacıyla yapıldığıdır. Bir diğer görüş ise bu eklentinin, tırmanmak için tutamak olarak kullanılabileceği yolundadır. Bunun işlevi ile ilgili bir başka görüş av ve ganimetleri taşımak için ayrılmış bir yer olabileceği şeklindedir. Ayrıca bu eklentinin uçan taşlara ve tekerlekler tarafından itilmesi mümkün olan çakıllara karşı korunmak için yapılmış "çamurluk" olabileceği de düşünülmüştür (Mary Aiken Littauer, "The military use of the chariot in the Aegean in the Late Bronze Age," *American Journal of Archaeology*, 76/2 (April 1972), s. 156.

⁹ Ege dünyasında tekerleği güçlendirmek için göbeğe veya çembere doğru kalınlaşan dört parmaklı tekerlekler kullanılmıştır. Yakın Doğu'da ise, tekerlek parmaklarının sayısı artırılmıştır. Suriye silindirik mühürleri üzerinde altı ve sekiz parmaklı tekerlekleri olan savaş arabalarını gösteren betimler bulunmaktadır. Mısır'da da erken tarihlerden itibaren bu yöntem uygulanmıştır. İlave tekerlek parmaklarının, eski Önasya'da yapılan savaş arabası tekerleklerini güçlendirmek için en elverişli yöntem olduğu anlaşılmaktadır. (M.A. Littauer, *a.g.m.*, s. 155).

Sürücü sağ ve sol elinde ikişer dizgin kayışı tutmaktadır ve atlar ağır adımlarla ilerlemektedir.¹⁰

Aya Triada'dan çıkarılan bir sarcophagus (lahit) üzerinde araba tasvirleri bulunmuştur (Resim 7a,b). Bu lahitte biri grifonlar,¹¹ diğeri de keçiler tarafından çekilen, her biri dört parmaklı iki tekerleği bulunan iki araba betimi görülür. Her iki arabanın da içinde iki kişi bulunur. Aya Triada lahti üzerinde betimlenen sağdaki at koşumlu arabanın yan korkuluğu deri ile kaplıdır. Çift koşum idaresinde ikisi sağdaki ikisi soldaki koşum hayvanı için olmak üzere dört dizgin kayışına ihtiyaç duyulur. Burada da dizgin kayışlarının sayısı doğru betimlidir. Ayrıca grifonlar tarafından çekilen araba betiminde, araba kasasının önünden ileri doğru uzanan araba oku açıkça görülmektedir.¹²

Miken vazoları üzerindeki betimlerin büyük kısmında atlar ortak bir gövdeye sahip şekilde resmedilmiş olmakla beraber, bacak ve kafa sayısı sayesinde arabaların iki at tarafından çekildiği anlaşılır. Bu çizimlerde tek araba oku bulunur. Tek oklu bir arabaya tek at değil de, en az iki atın koşulması gerektiğinden, tek at gibi resmedilmiş olsa da bu betimlemelerde iki at koşulduğu anlaşılmaktadır. Betimlemelerde ayrıca çift koşumlu arabaların, dörder parmaklı iki tekerleği bulunduğu görülür (Resim 8).¹³ Bu dönem araba betimlerinde genelde resmedilen koşum hayvanı attır. Ayrıca grifonlar tarafından çekilen hayali araba tasvirlerini gösteren buluntular da saptanmıştır (Resim 9).¹⁴

Miken koşum takımlarıyla ilgili, çeşitli malzemeler üzerindeki betimlerin dışında, gerçek buluntular da ele geçmiştir (Resim 10a,b). Miken dönemine ait üç adet bronz gemden ikisi (Resim 10a) Milet'te bir geç Miken mezarından

¹⁰ Friedrich Matz, *Grosse Kulturen der Frühzeit: Kreta, Mikene, Troja (Die Minoische und die Homerische Welt)*, ed. H. Th. Bossert, Stuttgart 1956, s.131, 141, 273; J.Wiesner, *a.g.e.*, s.46, 48.

¹¹ Kuş başlı, kanatlı, aslan vücutlu mitolojik yaratık.

¹² J.H. Crouwel, *a.g.e.*, s.91; F. Matz, *a.g.e.*, s.268; J.Wiesner, *a.g.e.*, s.46, 56.

¹³ Kraterin ön yüzünün karın kısmında dört parmaklı iki tekerleği olan iki atlı bir savaş arabası görülür. Atların gövdeleri ortak olsa da, çift baş ve kuyruk çiziminden, arabanın iki atlı olduğu anlaşılır. Arabanın içinde üç kişi betimlidir. Bu kişilerden en önde olanı iki elinde dizginleri tutar. Arabanın ok bağlantısı ile araba okunun ön tarafından çıkarak atların boynuna doğru uzanan ve araba ile atları birbirine bağlayan üst araba oku görülür. Üst araba oku çizimi zikzaklar ve noktalarla süslüdür. Arabanın arkasında, kılıç taşıyan bir kişi, arabayı yayan takip eder. Arabanın önünde ise bir süvari gitmektedir. Bu geçit töreni sahnesinde, savaşa gitmekte olan yaya, arabalı ve atlı olmak üzere üç grup savaşçı betimlenmiştir (*Corpus Vasorum Antiquorum, Pays-Bas I, Musée Scheurleer (La Haye) I*, ed. C. W. Lunsingh Scheurleer, Paris, Lev. 3/7; J. Wiesner, *a.g.e.*, s.114, 116).

¹⁴ Enkomi'den (Kıbrıs) çıkarılan Miken kraterinin ön cephesinde, aralarından bir ağacın yer aldığı, birbirine dönük iki grifon bulunur. Bunlardan sağdaki grifon bir arabaya koşulmuştur. Grifon tarafından çekilen arabanın dört parmaklı iki tekerleği bulunur. Balon şeklinde arkaya doğru genişleyen iki bölümlü araba kasasında, biri sürücü olmak üzere, iki kişi olduğu görülür. Arabanın tekerleğinden çıkan alt araba oku, arabaya koşulu olan grifona doğru "S" şeklinde uzanır (*Corpus Vasorum Antiquorum, Great Britain I, British Museum I*, ed. A. H. Smith, London 1925, Lev. 7/1).

çıkarılmıştır. Burada çift koşumlu bir arabanın atlarına ait iki gem bulunmuştur. Bu iki gemin parçaları burguludur. Bulunan üçüncü gem ise düzdür (Resim 10b). Buna göre bu dönemde en az iki tür gem kullanıldığı anlaşılır. İki kısımdan oluşan bu gemlerin sağ ve sol parçaları, ortada halkalarla birbirine bağlıdır. Birinci tür gemin iki parçası da burguludur, ikinci gem türü ise iki düz parçadan oluşur. Ortadan mafsallı olan bu gemlerin sağ ve sol taraflarında, uçlarındaki halkalara dizginlerin bağlandığı iki dik parça yer alır. Burgulu gem buluntusunda, dik parçaların alt ve üst kısımlarında ağız, boyun ve alın kayışlarının geçtiği delikler açıkça görülür. Ayrıca atın hassas noktalarına temas ederek, sürücünün komutlarına uymasını sağlayan çiviler de yer alır. Bulunan madeni gemlerin yanak parçaları içindeki çiviler, bütün ağırlığın, atların boğazına yüklendiğini kanıtlar. Buradan da koşum takımlarının yetersiz ve at idaresinin acımasız olduğu anlaşılır.¹⁵ Bulunmuş olan her üç gem de madeni olmakla birlikte, görünümünün kayışa benzemesi nedeniyle, daha eski dönemlerde bu parçaların kayıştan yapılmış oldukları düşünülebilir.¹⁶

Değerlendirme ve sonuç

Milattan önce 17. yüzyılın ortalarında Doğu Akdeniz’de kullanılan savaş arabası bazı temel özellikler gösterir. Bunların başında tekerleklerin dört veya altı parmaklı olması, araba akslarının kasanın ortasına yerleştirilmesi, koşum takımına karın kayışının eklenmesi ve düz araba oklarının yanında “S” biçimli araba oklarının da kullanılması sayılabilir. İ.Ö. 2. bin yıla ait Miken arabalarında bunlara ilaveten bazı farklı özellikler de bulunmaktadır. Üst araba oku, koşum hayvanının boynun ön tarafına takılan kayışlarla yönetilmesi, dalgalı hamut çatallarının ve arkaya doğru balon şeklinde genişleme yapan iki bölmeli araba kasalarının kullanılması bu özelliklerdendir.¹⁷

İncelenen malzemeye dayanarak, Miken arabalarının başlıca teknik özellikleri şöyle sıralanabilir:

1. Tekerlek sayısı ve tipi: Girit-Miken sanatında her biri dört parmaklı iki tekerleği bulunan araba betimleri hakimdir. Miken’de araba tekerlekleri parmaklıdır. Parmaklı tekerlek ata gelen eylemsizlik yükünü azaltır. Parmak sayısı ve çember betimleri standart değildir. Genelde dört parmaklı tekerlekler kullanılmışsa da, altı parmaklı tekerleği olan araba betimleri de bulunmaktadır. Arşiv tabletlerindeki tekerlek ideogramlarından da görüleceği gibi, tekerlek parmakları farklı şekillerdedir. Tekerlek parmakları çembere ve göbeğe doğru genişler. Tekerlek çemberleri de farklı kalınlıklarda olup, jant üzerinde daha çok

veya daha az kalın bir dış çember çizildiği görülür. Ancak tekerlek çemberleri genelde kalındır (Resim 6).

2. Araba oku: Girit-Miken kültür sahasındaki arabalarda üst ve alt olmak üzere iki araba oku bulunur. Miken arabalarında dingilden çıkarak boyunduruğa doğru uzanan araba okunun yanı sıra, araba kasasının ön-üst tarafından çıkarak atlara doğru uzanan ve araba okuna yardımcı bir eleman olan üst araba oku da bulunur. Bu üst araba oku kasa ile at bağlantısını daha dayanıklı bir hale getirir. Çift oklu arabalar dönemeçlerde araba kasasının daha kolay çevrilmesini sağlar, ancak kasanın yükü artar. Erken dönem Miken betimlerinde araba oku detayı atlanmıyorsa da, daha geç dönemlerde hem üst hem alt araba oku betimlenmiştir. Üst araba oku ön korkuluğun üst ucundan çıkarak atın ensesi üzerindeki boyunduruğa doğru yatay uzanır. Alt araba oku ise tekerlekleri birbirine bağlayan dingilden çıkarak boyunduruğa ulaşır. Bir kısım alt araba okları öne doğru “S” şeklinde yükselirken (Resim 4), bir kısmı ise yukarı doğru düz bir eğim yaparak ilerler (Resim 6). Her iki ok boyundurukta birleşir (Resim 2a,b).

3. Araba kasası: Kasa bazen dörtgen şekindedir (Resim 3), bazen de arka kısmı yuvarlatılmış (Resim 4, 6) biçimdedir. Arka kısmı yuvarlatılan kasalarda, yan korkuluk kanadı geriye doğru kavis yaparak uzanır ve kasanın arkasında balon şeklinde bir eklenti oluşturur. Bu ek kısım kapalı (yekpare) olabileceği gibi (Resim 2a, 6), bu kavisli kanadın ortasından geçen yatay bir şeritle ikiye bölünmüş bir çerçeve şeklinde olduğu da görülür (Resim 2b, 4). Bu dönemde her iki şeklin birlikte kullanıldığı anlaşılır. Arkaya doğru kavis yapan kasa tipi eski Önasya’da ve Mısır’da kullanılmamıştır. Bu yapının Miken arabalarına özgü olduğu kabul edilebilir.

4. Yolcu kapasitesi: Genellikle iki veya daha çok sayıda yolcu taşıyan araba betimlerine rastlanmıştır (Resim 3, 4, 6, 7, 8, 9). Bu betimlerde araba içinde ayakta durarak dizginleri tutan ve arabayı süren sürücünün yanında bir veya iki kişi daha bulunmaktadır.

5. Aks (dingil): Araba kasası içinde ayakta duran sürücünün konumuna bakıldığında sürücü ile tekerlek ekseninin ya aynı doğrultuda olduğu (Resim 6) veya sürücünün bazen koşum hayvanlarına daha yakın konumda (tekerlek ile hayvanlar arasında) bulunduğu (Resim 4) görülür. Araba kasasındaki insan yükünün araba eksenine üzerine gelmesi, atlara gelen dikey yükü azaltır. Ancak araba kasasının arka kısmının fazla yüklü olması halinde bu yük, yolcuların atlara doğru yaklaşmaları ile dengelenir. Miken arabalarında araba eksenine, genellikle kasanın orta kısmında yer alır. Ancak araba kasasının yük dengesine bağlı olarak sürücü eksene göre konumunu değiştirebilir. Genellikle sürücü ekseninin önünde durarak, ata gelen dikey yükü dengelemeye çalışır.

¹⁵ Peter Levi, *Eski Yunan*, çev. N.Erdilek, Atlaslı Büyük Uygurluklar Ansiklopedisi, III, İstanbul 1987, s.42.

¹⁶ J. Wiesner, *a.g.e.*, s.56-57.

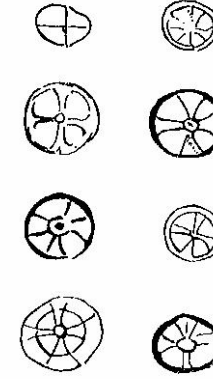
¹⁷ W. Nagel, *Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklung im Ostmediterranen Bereich*, Berlin 1966, s.43.

6. Koşum hayvanı sayısı ve tipi: Arabaya koşulan hayvan sayısı ikidir. Arabalarda kullanılan koşum hayvanı genellikle attır (Resim 5, 8), bunun yanı sıra keçi ve grifon da betimlenmiştir (Resim 4, 7a, 7b, 9).

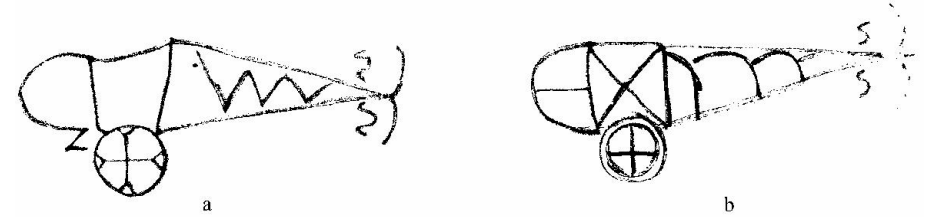
7. Dizgin idaresi: Miken betimlerinde dizgin idaresi oldukça şematiktir. Çift koşum idaresinde, ikisi sağda ve ikisi solda olmak üzere dört adet dizgin kayışı bulunur (Resim 4, 5, 7b). Ancak bazı betimlerde (Resim 3) hatalı çizimler söz konusudur. Geç Miken dönemine ait vazolar üzerindeki betimlerde, dizgin kayışları atın ensesinin arkasında bulunan dizgin idare halkasına ulaşır ve oradan atın ağzına doğru ilerler. Bu dizgin idare halkaları betimlerde gösterilmiştir (Resim 5). Ayrıca vazolar üzerindeki betimleri bir kısmında, dizgin kayışlarının yanı sıra, at ve insan vücutlarının deforme edilmesine (Resim 8) ve tekerlek ile kasa arasında bağlantı yapılmamasına dayanarak, bazı vazolardaki arabaların sembolik olarak resmedildiği söylenebilir.

8. Koşum takımları: Ele geçen Miken koşum takımlarına ilişkin az sayıdaki gerçek buluntudan (Resim 10a,b), savaş arabalarının koşum takımlarının yetersiz olduğu anlaşılır. Bütün ağırlık atların boğazına yüklenir. Koşum takımının kaymasını ve hızla giden arabanın, atların yavaşlaması halinde atın üstüne çıkmasını önlemek için, sadece göğüs kayışı yeterli değildir. Bir tür emniyet kemeri görevini üstlenen ve atın ön bacakları arkasından geçen karın kayışına da ihtiyaç duyulur. Bu sebeple koşum hayvanları arabaya hem göğüs hem de karın kayışı ile bağlanır (Resim 4, 5).

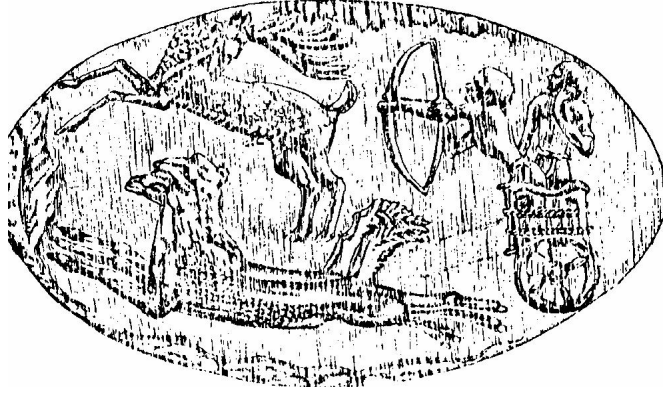
9. Miken dönemi arabalarının kullanıldığı alanların başında savaş ve av gelir. Bazı av ve savaş arabası betimlerinde ok ve mızrak koymak için arabada ayrılmış olması gereken yer ayrıntısına dikkat edilmemiştir (Resim 3, 6). Bazen araba içindeki savaşçıların silahsız resmedildiği görülür (Resim 8). Savaş sahnelerine dayanılarak, Miken'de yaya, atlı ve arabalı olmak üzere üç tip savaşçı bulunduğu anlaşılır.

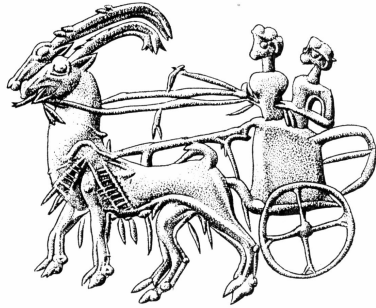
Resim 1. Linear B tabletleri üzerindeki tekerlek ideogramları, Knossos (Girit).
(J. Wiesner, *Fahren und Reiten*, s. 39, Abb. 6 a)

Resim 2a,b. Araba tiplerini gösteren ideogramlar, Girit.
(J. Wiesner, *Fahren und Reiten*, s. 45, Abb. 9 d, i)

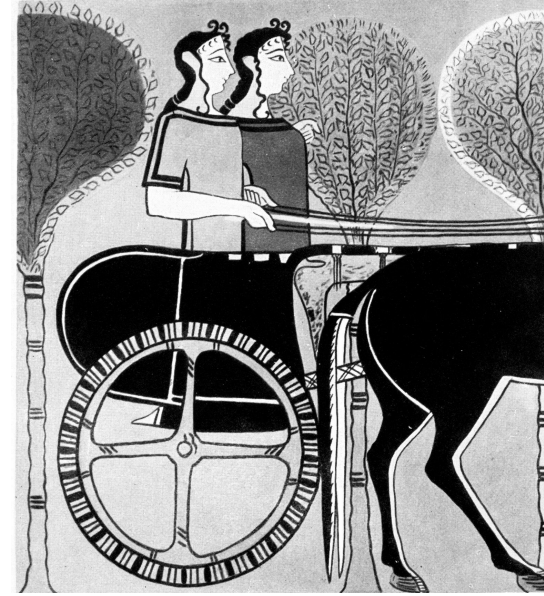
Resim 3. Üzerinde geyik avı sahnesinin betimlendiği, altın yüzük taşı, Avdu (Girit).
(J. Wiesner, *Fahren und Reiten*, s. 37, Abb. 5 b)

Resim 4. Bir mühür üzerindeki keçi koşumlu araba betimi, Avdu (Girit), çap 3,5 cm.
(J.H. Crouwel, *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece*, Pl. 15/G 7)

Resim 5. Üzerinde çift koşumlu bir arabanın koşum hayvanlarının görüldüğü bir mühür baskısı,
Aya Triada (Girit) (J. Wiesner, *Fahren und Reiten*, s. 47, Abb. 10 d)

Resim 6. Geç Miken dönemine ait fresk, Tiryns (Girit). Araba kasasının arkası balon şeklinde genişleyen bir araba içinde iki figür görülüyor. Yükseklik 35,5 cm.
(F. Matz, *Grosse Kulturen der Frühzeit: Kreta, Mikene, Troja*, T. 104)

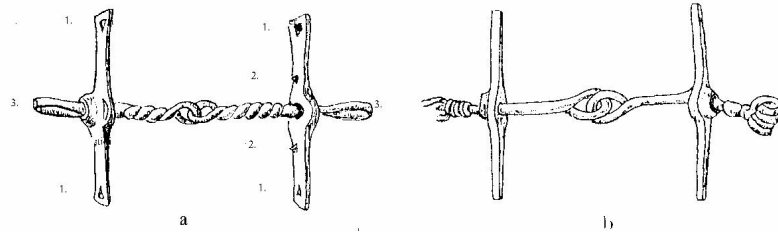

Resim 7a,b. Sarcophagus, Hagia Triada (Girit), genişlik 43,7 cm. ve yükseklik 60 cm.
(J.H. Crouwel, *Chariots and other means of land transport in Bronze Age Greece*, Pl. 32a, b)

Resim 8. Geç dönem Miken krateri, Kıbrıs, yükseklik 43 cm.
(*Corpus Vasorum Antiquorum, Pays-Bas 1/1, Lev. 3/7*)

Resim 9. Miken krateri, Enkomi (Kıbrıs)
(*Corpus Vasorum Antiquorum, Great Britain 1/1, Lev. 7/1*)

Resim 10a,b. Miken mezar buluntuları arasında yer alan bronz gemler.

(J. Wiesner, *Fahren und Reiten*, s. 57, Abb. 14 a, b)

(1: alın ve boyun kayışlarının geçtiği delik; 2: diken; 3: dizgin kayışlarının bağlandığı halka)

Mycenaean chariots: a historical and technological re-evaluation

Gaye Şahinbaş Erginöz & Atilla Bir

The Akhas were believed to have come in mainland Greece from the northern Black Sea or Anatolia at the beginning of 2000 B.C. The civilization established by the Akhas, a Greek-speaking Indo-European tribe, between 2000-1700 B.C. is also called the "Mycenaean" because of the city of Mycenae was a central settlement.

This article review the structure of Mycenaean chariot based on the descriptions of various archeological finds including the fragments of chariots and harness team. The principal technical characteristics of the Mycenaean chariot has been examined and re-evaluated in view of history of technology.

The evaluation showed that the chariots of this period can be classified after the wheel number (2,4), spokes number (4,6), beam form and attachment place, the chariot body, passenger capacity (1,2), axe number (1,2) and place, reins and harness team, type and the method of use (war, hunt, religious ceremony) etc.

Key words: chariot, history of technology; history of transportation, Mycenae;
Anahtar kelimeler: araba, teknoloji tarihi, ulaşım tarihi, Miken.

Erkeklerle yönelik olarak kurulan Darülfünun, II.Meşrutiyet dönemi sonlarında gelişimini büyük ölçüde kurumsal olarak tamamlamıştı.

İNAS DARÜLFÜNUNU (1914-1921)

Ali Arslan & Özlem Akpınar***

Kendi medeniyetine ait kurumları yenileyemeyen Osmanlı Devleti, bütün kurumlarında yaptığı gibi eğitim-öğretim sistemini de Avrupaî tarzda düzenleme yoluna gitmişti. Bu çerçevede, 1845 yılında, esas hedefi meslekî eğitim yerine “ikmâl-i kemâlât-ı insâniye” olan Darülfünun adıyla bir üniversite kurulmasını kararlaştırmıştı.

1863-1865 arasındaki ilk teşebbüs sadece konferanslar tarzında halkı çeşitli ilmî konularda bilgilendirme ile sınırlı kalmıştı. 1870-1873 arasındaki ikinci Darülfünun girişimi de, yönetime fiilî özerklik verilmesine, fakültede verilecek dersler ve öğrenci kayıt-kabul gibi bütün hususlar düşünülmesine rağmen, amacına tam olarak ulaşamamıştı. Darülfünun’un üçüncü kuruluş teşebbüsü, 1874-78 tarihleri arasında yaşanmış, Darülfünun-ı Sultanî’de, doktora programı uygulamasına ve “Lisansiyeye” unvanı ile mezuniyet usulü tatbikine başlanmıştı. Ancak, bu kurum da süreklilik sağlamada başarısız olmuştu.

1900’de kurulan Darülfünun ise, kesintisiz bir şekilde öğretime devam etmiştir. Başlangıçta talebe sayısı sınırlı idi ve merkezîyetçi bir anlayışla yönetilmekteydi. Zaman geçtikçe, gelişme ve yenileşme gösteren Darülfünun, özellikle II. Meşrutiyet döneminde gerçek bir üniversiteye dönüşmeye başladı. Bu dönemde özerk yönetimin en önemli kademesini oluşturan fakülte meclislerinin kurulması sağlanmıştı. Ayrıca, öğrencilerin serbestçe örgütlenmesi ve pratik çalışmaların yapılması bakımlarından ilerleme kaydedilmiş, Alman bilim adamları ile de öğretim kadrosu takviye edilmişti. Fakültelerin gerçek kimliklerini kazandığı bu dönemde, ihtisaslaşma yönünde önemli bir gelişme sağlanmış; bölüm ve kürsülerin oluşması yönünde de ilerleme kat edilmişti. Darülfünun, II.Meşrutiyet döneminde, özellikle Edebiyat Fakültesi’nin çalışmaları sayesinde, 1919 yılında ilmî özerkliğinin yanında fiilen idarî özerkliğini de kazanmıştı. Buna ilaveten, Osmanlı hükümeti tarafından çıkarılan 1922 tarihli bir kararname ile Darülfünun’a resmen idarî özerklik de verilmişti.¹

Özel eğitim dışında, Müslüman kızların devam ettiği ilkokul üzeri kurumlar, Osmanlı Devleti’nde oldukça geç bir dönemde açılmıştı. İlk kız rüşdiyesinin 1858’de açılması yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştu.² 1869 yılında kızlar için meslekî eğitime yönelik olarak Yedikule’de Kız Sanayi Mektebi açılmış ve bunların sayıları artmaya başlamıştı.³ Kız okullarının artışı gözönüne alan yöneticiler, bayan öğretmen yetiştirme amacıyla 1869 Maarif Nizamnamesi’ne Darülmuallimatların açılması yönünde hüküm koymuşlardı. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, 8 Şubat 1870’te ilk Darülmuallimat İstanbul’da açılmıştı. II.Abdulhamid döneminde (1876-1909) bugünkü liseler seviyesinde eğitim veren idadîler yaygınlaştırılırken, kızlar için de idadîlerin açılmasına başlanmıştı.

İkinci Meşrutiyet döneminde kızların eğitimine daha fazla önem verilmeye başlanmış ve bazı il merkezlerinde beş yıllık kız muallim mektepleri açılmıştı. 1913 yılında yapılan düzenlemelerle lise seviyesinde eğitim yapan İdadîler, Sultanî adını almıştı. Kızlar için Avrupaî tarzda ilk, orta ve lise düzeyinde okullar açılmasına rağmen, henüz kızların devam edebileceği bir üniversite kurulamamıştı. Ancak bu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış ve çözülmesi gereken bir konu olarak gündeme yerleşmişti.

İnas Darülfünunu fikrinin ortaya çıkışı

Bu ihtiyacı karşılamak için çareler aranmıştı. Maarif Nazırı Şükrü Bey’in göreve gelmesiyle (1913-1917) bu konudaki tartışmalar artmış ve bu fikri tatbik koymak için çalışmalara girişilmişti. Kızların üniversite öğretiminden hemen faydalanmasını temin etmek için, Süleymanpaşazade Sami Bey ile İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] Darülfünun’da “hanımlara mahsus serbest dersler” verilmesini önermişlerdi. Bu teklif, Maarif Nazırı Şükrü Bey tarafından da uygun bulunmuş ve derhal uygulamaya konması kararlaştırılmıştı.⁴

* Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

** Araştırmacı.

¹ Ali Arslan, *Darülfünun’dan Üniversiteye*, Kitabevi yay., İstanbul 1995, s.33-38; Ali Arslan, “Türkiye’de Üniversitenin Kuruluşu ve Yönetimindeki Değişiklikler (1869-1946),” *Yeni Türkiye*, sayı 23-24, Ankara 1999, s.412-13; Ali Arslan, “İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi tarafından Mustafa Kemal Atatürk’e fahri müderrislik ünvanı verilmesi,” *İst.Üniv.İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 5, 2004, s.13-24; Ali Arslan, “İstanbul Darülfünunu’nda öğretim üyelerinin siyasetle uğraşmaları,” *İst. Üniv. İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı*, sayı X (1999), İstanbul 2001, s.56-70; E.

İhsanoğlu, “Darülfünun Tarihçesine Giriş II -Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultanî,” *Belleten*, c.LVII, sayı 218 (1993), s.239-245; Kenan Olgun, “II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı basınında bir eğitim kurumu olarak Darülfünun (1908-1912),” *İst.Üniv. İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 2, 2002, s.189.

² Serpil Çakır, *II.Meşrutiyet’te Osmanlı Kadın Hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Doktora Tezi İstanbul, 1991, s. 63-73.

³ Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kadını*, İstanbul, 1996, s. 98-99.

⁴ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.4, İstanbul 1942, s.1287-1299, 1553, Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s.35; Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuş ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1970, s.203.

İstanbul Darülfünunu'nda hanımlara serbest dersler verilmesi

Kızlara yönelik ilk dersler, İstanbul Darülfünunu'nun bulunduğu Zeynep Hanım Konağı'ndaki Konferas Salonu'nda 25 Kânûn-ı sâni 1329 (7 Şubat 1914) tarihinde verilmişti. Bu derslerde kadın haklarının öğretilmesi, ev bilgileri, tabiat, sağlık, tarih, pedagoji gibi konular işlenmekteydi. Dersler haftada dört gün olarak düzenlenmişti. Tarih dersi İhsan Bey, kadın sağlığı ve ilk tababet (ilk yardım) Doktor Besim Ömer Paşa [Akalm], iktisat ve ev idaresi Ahmet Cevdet Bey, ilm-i heyet (astronomi) Salih Zeki Bey, malumât-ı fenniye Sait [Gelenbevi] Bey, kadın hukuku Mahmut Esat Efendi, fenn-i terbiye (pedagoji) İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] Bey tarafından verilmişti. Darülfünun'da verilen bu dersler, büyük ilgi ile takip edilmişti. Öğrenci sayısı bazen altı-yedi yüze varan bu konferanslar, öğretim yılı sonuna kadar devam etmişti. Haftada dört gün yapılan bu derslere devam edenlerin büyük çoğunluğu Darülmuallimat öğrencileriydi.⁵

İnas Darülfünunu'nun açılması kararı

Darülfünun'daki serbest derslere ilginin büyük olması hanımlar için bir üniversite açılması fikrini güçlendirdi. Bunda, Darülmuallimat ve gün geçtikçe sayıları artan kız liselerinin öğretmen ihtiyacının karşılanması düşüncesi de vardı. Bu arada lise üzeri eğitim görmek isteyen kızların talepleri de gün geçtikçe artmaktaydı. Nihayet yüksek tahsil görmek isteyen kızların müracaatları üzerine, Zeynep Hanım Konağı'nın sağ kolunda 12 Eylül 1914 tarihinde İnas Darülfünunu resmen açıldı.⁶ Bu önemli icraat Maarif Nezareti tarafından 15 Eylül 1914 tarihinde "Darülmuallimata müddet-i dersiyesi üç seneden ibaret olmak üzere leylî ve neharî sınıf-ı âliye İnas Darülfünunu şubesi kurul"duğu ve öğrenci alınacağı şeklinde basın yoluyla da ilan edilmişti.⁷

İnas Darülfünunu'nun şubeleri (fakülteleri)

"Sınıf-ı âliye" yani yüksek öğretim olarak vasıflandırılan İnas Darülfünunu, Edebiyat ve Fünun adlarıyla iki şube olarak kurulmuştu. Fünun Şubesi, Riyaziyat ve Tabiiyat olarak iki kısma ayrılmıştı.⁸ İnas Darülfünunu kurulurken İstanbul Darülfünunu Edebiyat ve Fen Şubeleri⁹ örnek alınarak kurulduğu görülmektedir. Bu dönemde fakülte ve şube kavramları aynı kurumu ifade etmek için karışık olarak kullanılmakta idi. Bölüm kavramı Fen Fakültesi için belirginleşmeye başlamıştı. İnas Darülfünunu iki fakülteden ibaret olmakla

⁵ Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1553-1557; Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.102-103.

⁶ Osman Ergin, *a.g.e.*, c.4, s.1287-1299; Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1932, s.84.

⁷ *Tasvir-i Etkar*, 24 Şevval 1332, Sayı 1199; *Sabah*, 26 Şevval 1332.

⁸ *Tasvir-i Etkar*, 24 Şevval 1332, Sayı 1199; *Sabah*, 26 Şevval 1332.

⁹ İstanbul Darülfünunu fakülteleri için bakınız; Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, s.55-60.

birlikte, Fen Şubesi, Riyaziyat ve Tabiiyat kısımları için ayrı ayrı diploma vermekte idi.

Öğretim süresi

İnas Darülfünunu'nun öğretim süresi, yüksek öğretim seviyesinde olmak üzere üç yıl idi.¹⁰ Bu, o dönemki İstanbul Darülfünunu Edebiyat ve Fen Fakültelerinin öğretim süreleri ile aynı idi.

Öğrenci kayıt-kabulü

Maarif Umumiye Nezareti 15 Eylül 1914 tarihinde yayınladığı bir duyuru ile İnas Darülfünunu'na öğrenci alınacağını ilan etmişti. İnas Darülfünunu şubelerine kayıt yaptıracak öğrencilerin yaşının onaltı ile yirmibeş arasında olması kararlaştırılmıştı. İnas Darülfünunu giriş imtihanına Darülmuallimat, İnas İdadisi veya Sultanisi şahadetnamesini elinde bununduranlar ile bu seviyedeki diğer okullardan mezun olanlar girebilecekti. Hususi olarak eğitim görenler de bu sınavlara katılabilecekti. Talip olanların tezkire-i Osmaniye (nüfus kâğıdı) ve şahadetnameleriyle Darülmuallimat Müdüriyeti'ne başvurarak isimlerini kaydettirmeleri gerekmekteydi.¹¹

Müracaat eden öğrenciler Sultani yani Lise mezuniyet seviyesinde sınava tabi tutularak İnas Darülfünunu'na kayıt yaptırmışlardı. Daha sonraki yıllarda da giriş sınavları ciddi bir şekilde İnas Sultanileri programı esas alınarak yapılmıştı. Darülmuallimat ve Sultanî mezunları bu sınavlarda başarı gösterirlerken, hariçten ve özellikle İstanbul dışından sınava girenlerin başarı göstermeleri mümkün olamıyordu. Bu problemi aşmak için yardımcı olmaya çalışan *Bilgi Yurdu* dergisi 1917 yılında bir kurs açmıştı. 1917 yılındaki giriş imtihanında, özellikle Riyaziye, Tabiiyat, Dünya, Diniyat konuları ile bir yabancı dile ağırlık verilmişti. Taşradan gelenlerden hiçbir kimse başarılı olamazken, yalnız Bilgi Yurdu nezdindeki bir Heyet-i Talimiye tarafından hazırlanmış olan Aliye, Şükriye, Mediha, Saide Hanımlar imtihanlarda büyük başarı göstererek, İnas Darülfünunu'na kayıtlarını yaptırmışlardı.¹²

İnas Darülfünunu'nun İdaresi

İnas Darülfünunu'na ilk defa kayıt işlemleri yapılırken müracaatların Darülmuallimat Müdürlüğü'ne yapılmasının istenmiş olması, Darülmuallimat'ın 1914 yılında yüksek kısmının bulunmaması ve Darülmuallimat'tan öğrenci alınması gibi sebepler dolayısıyla, İnas Darülfünunu'nun Darülmuallimat'ın yüksek kısmı olarak algılanmasına yol açmıştır. Fakat, esasında İnas Darülfünunu, Darülmuallimat'tan farklı bir kurum olarak faaliyet göstermişti.

¹⁰ *Tasvir-i Etkar*, 24 Şevval 1332, Sayı 1199; *Sabah*, 26 Şevval 1332.

¹¹ *Tasvir-i Etkar*, 24 Şevval 1332, Sayı 1199; *Sabah*, 26 Şevval 1332.

¹² "İnas Darülfünunu duhul imtihanları," *Bilgi Yurdu*, 1/6, 15 Eylül 1333, s.94-95.

Erkeklerle mahsus İstanbul Darülfünunu'nda her şube, yani fakülte bir müdür tarafından idare edilirken¹³ 1912 yılından itibaren akademik alanda fakültelerin işlerini yürütmek üzere bir reis seçilmesine başanmıştı.¹⁴ İnas Darülfünunu, atanmış bir müdür tarafından idare edilmekte idi. İnas Darülfünunu Müdürü Ali Nazima Bey, Müdür Muavini Zahiye Hanım, Katibesi Zehra Celasun Hanım idi.¹⁵ Zaten İnas Darülfünunu mezunlarına verilen diplomalar da, bu kurumun Darülmualimattan müstakil olduğunu ortaya koymaktadır. Meselâ, 2 Temmuz 1918 tarihinde Aliye Esad Hanım'a verilen diplomada; diplomayı veren makam olarak "Devlet-i Aliye-i Osmaniye İnas Darülfünunu Edebiyat Şubesi" kaydı¹⁶ mevcuttur. Bu, İnas Darülfünunu'nun hem Darülmualimat'tan hem de İstanbul Darülfünunu'ndan ayrı bir kurum olduğunu göstermektedir.

İnas Darülfünunu 1914 yılında kurulduktan sonra, 1915 yılında Darülmualimîn ve Muallimat Nizamnamesi'ne göre Darülmualimat'ta, yani Kız Muallim Mektebi'nde bir Âli Kısım kurulmuştu. Bu kısmın derslerinin İnas Darülfünunu ile aynı olduğu nizamnamesinde kaydedilmişti. Darülmualimat'ın Âli Kısım'na alınan öğrenciler derslerini İnas Darülfünunu'da görmekteydiler. Bu sadece kızlar için uygulanan bir usul değildi. Aynı zamanda Darülmualimîn, yani Erkek Öğretmen Okulu'nun Âli Şubesi'ne kayd olan öğrencilere de, İstanbul Darülfünunu dersleri aynen okutulmakta ve bunlar bu dersleri Darülfünun'da görmekteydiler.¹⁷ Zaten 1916 yılındaki yazışmalarda Osmanlı Hükümeti de İnas Darülfünunu'ndan bağımsız bir kurum olarak bahsetmektedir.¹⁸

Kıscacası İnas Darülfünunu'nu, açılma aşamasında, Darülmualimat ile irtibatı ve Darülmualimat öğrencilerinin de burada ders görmeleri dolayısıyla Darülmualimat'a bağlı göstermek doğru değildir. İnas Darülfünunu kendi yönetimi olan müstakil bir kurumdur.

İnas Darülfünunu'nda okutulan dersler¹⁹

Edebiyat Şubesi (Fakültesi):

Birinci sınıf: Edebiyat-ı Türkîye, Kitabet-i resmîye ve hususiye, Tarih-i Osmanî, Tarih-i umumî, Coğrafya ve etnografya, Felsefe, İlm-i terbiye.

İkinci sınıf: Tarih-i edebiyat, Tarih-i sanayi, İlm-i ictimaiye, İlm-i iktisat.

Son sınıf: İlm-i terbiye yerine Kavanin-i cârîye programa dahil edilmekte ve yukardaki diğer derslerin hepsi okutulmaktadır.

Riyaziyyat ve Tabiiyat Şubesi (Fakültesi)

Riyaziyyat Kısmı:

Birinci sınıf: Felsefe, İlm-i terbiye, Müsellesât, Müsellesât-ı müstevîye, Hesab-ı âli, Cebir, Fizik, Hendese-i âliye.

İkinci sınıf: Felsefe, İlm-i terbiye, Müsellesât, Müsellesât-ı müstevîye, Fizik, Cebr-i âli, Heyet-i riyażiyye, Hendese-i tahliliyye.

Son sınıf: Hesab-ı âli, Cebir, Hendese-i tahliliyye, Felsefe, Heyet-i riyażiyye, Fizik, Kavanin-i Cariye.

Tabiiyat Kısmı:

Birinci sınıf: Tatbikat-ı kimya, İlm-i nebatat, Kimya, Fizik, Hıfzıssıhha, İlm-i terbiye, Müsellesât ve Kimya-yı tahlilî.

İkinci sınıf: Fizik, İlm-i nebatat, İlm-i teşrih, Tabakâtularz, Felsefe, Hıfzıssıhha, Kimya-yı tahlilî, Müsellesat, İlm-i hayvanat, İlm-i terbiye, Tatbikat-ı kimya.

Son sınıf: Kimya, İlm-i teşrih, Kimya-yı sınaî, Tatbikat-ı kimya, Felsefe, Hıfzıssıhha, Tabakâtularz, İlm-i hayvanat, İlm-i nebatat, Kavanin-i cârîye.

İnas Darülfünunu'nda iş hayatı için kadınlar a yönelik kurs

Kadınların iş hayatına girmeye başlamaları üzerine bankalarda, ticarethanelerde daktilograf ve memur olarak eleman ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu durum karşısında o zamanki Maarif Nezareti, İnas Darülfünunu'nda ticarete atılacak kadınlar için de dersler açtırmıştı. Bir senelik kurs niteliğinde olan bu programa devam edecek kızlar, bir sene içinde ticaret bilgisiyle birlikte Daktilografî, Usul-ı defter, Hesap, Türkçe ile iş hayatına yönelik Fransızca dersleri görecekerdi.²⁰

İnas Darülfünunu'nda öğretim

1914 yılındaki serbest derslerde başarılı olan kızlar, İnas Darülfünunu öğretiminde de başarılı olmuşlardı. Kızlar erkekler kadar, hatta daha üstün başarı göstermeye başlamışlardı. Bu başarı, bazı hocaları oldukça şaşırtmıştı. Meselâ yıllarca Mülkiye Mektebi'nde hocalık yapmış ve on numarayı hiç kimseye vermemiş olan Tevfik Bey (Tevfik Paşa Kabinesi'nde Maliye Nazırı) İnas Darülfünunu'nda Ayşe Sıdıka Hanım için ilk defa on numarayı takdir etmişti.²¹

¹³ II. Meşrutiyet dönemi Darülfünun yönetimi için bakınız; Ali Arslan, *Kısrıdöngü/Türkiye'de Siyaset ve Üniversite*, İstanbul 2004, s.52-64.

¹⁴ Ali İhsan Gencer & Ali Arslan, *Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve Meclis-i Muallimin Zabıt Defteri*, İst.Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 2004, s.14-23.

¹⁵ Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.102-103.

¹⁶ Bu diploma için bkz. Emre Dölen, "Cumhuriyet'in ilk on beş yılında İstanbul Üniversitesi'nde kız öğrenciler," *Sağlık Alanında Türk Kadını*, ed. Nuran Yıldırım, İstanbul 1998, s.18.

¹⁷ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara 1996, TTK Yay., s.10-28.

¹⁸ Meclis-i Vükela'nın 14 Aralık 1916 tarihli mazbatası, BOA, MV, 205/79.

¹⁹ *Muallim Mecmuası*, 15 Mart 1334, Sayı 20, s.726-727.

²⁰ Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1287 – 1299.

²¹ Zehra Celasun, *Tarih Boyunca Kadın*, İstanbul, 1946, s.139 – 144.

İnas Darülfünunu'nun faaliyet gösterdiği binalar

İnas Darülfünunu'nun ilk binası o dönemki İstanbul Darülfünunu'nun bulunduğu Zeynep Hanım Konağı idi. Erkek ve kız öğrencilerin aynı binayı kullanmaları mahzurlu görülerek,²² İnas Darülfünunu 1916'da Cağaloğlu'ndaki eski Lisan ve Hukuk Mektebi binasına taşındı.²³ Ancak 1919 yılında, I. Dünya Savaşı sırasında düşman devletlere ait olduğu için el konulan İngiliz Kız Okulu binasının geri verilmesi gerektiğinde, bu binada faaliyet gösteren Ticaret Mektebi'ne yeni yer aranmıştır. Bunun üzerine, İnas Darülfünunu'nun binası Ticaret Mektebi'ne verilirken, İnas Darülfünunu da tekrar Zeynep Hanım Konağı'na taşınmıştır.²⁴

İnas Darülfünunu'nun ilk mezunları

Düzenli ve başarılı bir öğretim süreci sonunda, 1917'de İnas Darülfünunu'ndan Edebiyat Şubesi'nden yedi, Riyaziyat Şubesi'nden üç, Tabiiyat Şubesi'nden on olmak üzere yirmi kız öğrenci ilk defa mezun olmuştur.²⁵ Mezun olanlar Edebiyat Şubesi'nden Lamia, Adalet, Meliha, Şaziment, Riyaziyat ve Tabiiyat Şubesi'nin Riyaziyat Kısmı'ndan Sabiha ve Behice, Tabiiyat Kısmı'ndan Hamdiye ve Nezahat Hanımlar idi.²⁶ Mezuniyet dereceleri itibariyle Lamia, Adalet, Meliha, Şaziment Hanımlar İstanbul İnas Sultanileri muallimeliklerine, diğerleri de taşra müdire ve muallimeliklerine tayin edilmişlerdir.²⁷

1918 yılının mezunları Edebiyat Şubesi'den Ayşe Sıdika Hanım, Emine Aliye, Zekiye Hanım, Şadiye Hanımlar idi. Riyaziyat ve Tabiiyat Şubesi'nin Tabiiyat Kısmı'ndan Naime ve Emine Hanımlar, Riyaziyat Kısmı'ndan da Ayşe ve Fatma Hanımlar mezun olmuşlardı.²⁸

²² Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul Darülfünunu Yay., İstanbul 1927, s.49.

²³ Osman Ergin, *a.g.e.*, s.1294-1295.

²⁴ Zehra Celasun, *Tarih Boyunca Kadın*, s.7.

²⁵ Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.103.

²⁶ *Muallim Mecmuası*, c.2, sayı 13, 1 Ağustos 1333, s.415.

²⁷ *Muallim Mecmuası*, sayı 15, 15 Teşrinievvel 1333, s.552.

²⁸ *Türk Kadını*, sayı:4, 3 Temmuz 1334, İstanbul, 1917, s.62.

İnas Darülfünunu Mezuneleri Cemiyeti

İnas Darülfünunu'nun başarılı bir şekilde mezunlar vermesi üzerine 1918 yılında "İnas Darülfünunu Mezuneleri Cemiyeti" kurulması için çalışmalar başlatılmıştı. Bu teşebbüs, o dönemki basına da yansımış ve kurulması düşünülen bu cemiyet hakkında uyarı ve tavsiyelere yer verilmişti. Meselâ, *Türk Kadını* dergisi cemiyete ait beklentilerini açıklamıştı. Bu maddeler şunlardı:

1. Cemiyet, kadınlığı uyandırmak amacıyla mümkün olduğu kadar çok konferanslar vererek, kadın okur yazar sayısını çoğaltmaya çalışmalıdır.
2. Kadınlığa karşı beklenen hürmet, kadının alacağı terbiye ile mütenasip olacağından müsamere ve konferanslarla adab-ı muâşeret kurallarına uyularak kadın eğitilmelidir.
3. Yetişmekte olan bir genç kız, neticede etrafını saran düşmanlardan çoğu kez kendini muhafazaya muktedir olamadığı için, hususi konferanslarla bunlara karşı nasıl korunacağı öğretilmelidir.
4. "Bir milletin terakkisi kadınların terakkisi ile ölçülür" denilmekten maksat, annelerin erkek terbiyesi ile de mükellef olmasıdır. Bu yüzden tüm valideler iyi yetişmeli ve eğitime önem vermelidir.
5. Bütün bu fikirleri ve cemiyet icraatını göstermek için bir mecmua yayımlanmalıdır.
6. Bu cemiyet, İnas Darülfünununun mezunları arasında teşkil etmekte olmasına nazaran henüz tahsilde bulunan talebenin iştirak etmemesi lazımdır. Çünkü, öncelikle talebenin kendi tahsilini tamamlayıp, yetiştirmelidir.

Son bir tavsiye olarak da gelebilecek her saldırıya karşı sükunetle karşılık vermelidirler. Çünkü II.Meşrutiyet'ten itibaren kurulan teşkilatlarda yer alan kadınlar dikkatli olmalı, fakat baş koydukları yoldan taviz vermemelidirler.²⁹

Bu çalışmamız sırasında bu cemiyetin resmen kurulduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

İnas Darülfünunu öğrencilerinin karma öğretim için çalışmaları

İnas Darülfünunu'nun bir kaç defa yer değiştirmesi, sabah İstanbul Darülfünunu'da ders veren öğretim üyelerinin öğleden sonra kızlara ders anlatmaları öğretimde kaliteyi düşürdüğü kanaatine vesile olmaya başlamıştı. İşte bu doğrultuda, kız öğrenciler de kendilerine verilen tedrisatın erkek öğrencilerden daha az olduğunu düşünmeye başlamışlardı. Bundan dolayı Şükûfe Nihal başkanlığında bir öğrenci heyeti Maarif Nazırı Ali Kemal'i ziyaret ederek erkeklerle birlikte öğrenim görme isteklerini dile getirmişlerdi. Öğrencilerin istekleri 1918-1919 öğretim yılında kabul edilmişti.³⁰ Ancak bu karar başta Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi olmak üzere birçok kişinin tepkisine yol açmıştı. İstanbul Darülfünunu'nda karma öğretime geçiş kararı

²⁹ *Türk Kadını*, sayı 2, 2 Haziran 1334, / 1917 s.31-32.

³⁰ Zehra Celasun, *a.g.e.*, s.141.

alınmadan önce bu konu basında tartışılmış, *Büyük Mecmua* bu konuda bir anket bile düzenlemişti. Ankete katılanlar arasında önemli isimlerde bulunmaktaydı. Bunlar arasında Halide Edip, Müfide Ferit, Nakiye Hanım, Köprülüzade Fuat gibi karma eğitimden yana görüş bildirenler olduğu gibi, Rauf Ahmet gibi kızların ayrı üniversitede eğitim görmesini savunanlar da vardı.³¹

Kızların bu istekleri ve Ali [Yar] ve Mehmet Refik [Fenmen] gibi öğretim üyelerinin teşebbüsleri ile 1919 yılında kız öğrenciler erkeklerle beraber aynı sınıfta, fakat ayrı taraflardaki sıralarda oturarak tedrisata başlanmışlardı. Bu uygulamayı Darülfünun idaresi mahzurlu görmemiş, Osmanlı Hükümeti de yapılan itirazları inceleyerek, kız ve erkek Darülfünunlarının birleşmesinde bir sakınca olmadığı kanaatine varmıştı.³² Böylece Darülfünunlarda ayrı ayrı ders yapılması sona ermiş ve fiilen birleşme sağlanmıştı.

İnas Darülfünunu'nun kapanması

Bu fiilî durum bir yıldan fazla devam etmesine rağmen, resmi olarak bir işlem yapılmamıştı. Nihayet İstanbul Darülfünunu Divanı (senato) 16 Eylül 1921 tarihinde İnas Darülfünunu öğrencilerinin İstanbul Darülfünunu'na devam etmelerini hukuki olarak kabul etmişti. Böylece 1919 yılında fiilen başlayan süreç hukuki olarak ta tamamlanmıştı.³³

Sonuç

1869 da yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, kız çocuklarına ilköğretim zorunluluğunu getirmiş ve kadınlar için önemli bir adım olan rüştiyelerin açılmasını sağlamıştı. 1870'de Darülmuallimatin kurulmasıyla da kadınlar eğitim hayatında ilerlemeler kaydetmiştir. Osmanlı Devleti'nde erkeklerin devam ettiği İstanbul Darülfünunu bulunmasına rağmen, kızların devam edebileceği bir yüksek öğretim kurumu bulunmamakta idi. Özellikle lise mezunu kızların sayısının gün geçtikte artması, kızlar için de yüksek öğretim imkanı sağlanmasını zaruri hale getirmişti. Bu meselenin çözümü için II. Meşrutiyet döneminde çareler aranmaya başlanmıştı. İlk önce 1914 yılında İstanbul Darülfünunu'nda bayanlar için serbest dersler adı altında bir kurs açılmıştı. İlginin yoğun ve devamlı olması üzerine, 12 Eylül 1914 tarihinde İnas Darülfünunu resmen açılmıştı. Osmanlı Devleti'nde karma eğitim olmadığı için mecburi olarak erkeklerin gittiği İstanbul Darülfünunu'ndan ayrı bir müessese olarak kurulmuştu. Müstakil idaresi olan İnas Darülfünunu, Edebiyat ile Riyaziyat ve Tabiiyat şubelerinden (fakülteler) meydana geliyordu. Edebiyat

Şubesi tek diploma verirken Fen Şubesi Riyaziye ve Tabiiye olmak üzere iki diploma vermekteydi. Üniversite seviyesinde öğretim yapmak üzere, lise mezunları veya bu seviyede bilgiye sahip olanlar sınavı tabi tutularak İnas Darülfünunu'na öğrenci alınmıştı. İnas Darülfünunu esasında İstanbul Darülfünunu Edebiyat ve Fen şubelerinin birer benzeri olduğu gibi, dersler İstanbul Darülfünunu öğretim üyeleri tarafından verilmekteydi.

İlk mezunlarını 1917 yılında veren İnas Darülfünunu öğrencileri kendilerine verilen öğretimin erkeklerden daha yetersiz olduğu görüşünden hareketle ikili öğretime son verilmesini Maarif Nezareti'nden talep etmişlerdi. 1919 yılında bu istekleri kabul edilmiş, ancak tepkiler dolayısıyla uygulamada bazı gecikmeler yaşanmıştı. Bununla birlikte uygulamada bir mahzur olmadığı Darülfünun yönetimi ve bizzat Osmanlı Hükümeti tarafından tesbit edilerek, geri adım atılmamıştı. 1919 yılında fiilen karma öğretime geçilmişti. İstanbul Darülfünunu Divanı yani senatosu da 16 Eylül 1921 tarihli kararı ile hukukî olarak bu birleşmeyi tasdik etmişti. Böylece İnas Darülfünunu tarihe karışırken Türkiye'de karma eğitim-öğretim için de ilk adım atılmış olmaktadır.

İstanbul Women's University: İnas Darülfünunu (1914-1921)

Ali Arslan & Özlem Akpınar

Attempts to create a *Darülfünun*, an institution similar to European universities, started within the Ottoman modernisation movement from 1845 on. Various social and political difficulties encountered throughout the second half of the 19th century delayed the establishment of the *Darülfünun* which finally offered regular and continuous education after 1900. Only men were allowed to enroll in the university until the proclamation of the Second Constitution in 1908. The issue of extending higher education to women was introduced on the cultural agenda following this event, and in 1914 the Women's university "*İnas Darülfünunu*" opened in Istanbul.

The Women's university had two faculties, in the social sciences (*Edebiyat Şubesi*) and mathematical and natural sciences (*Riyaziyat ve Tabiiyat Şubesi*). The university had a three-year program, and entrance required certification from girls' high schools. The Women's university concluded its function in 1919 when women were allowed to attend the courses at the *Darülfünun* together with men, and were accepted as students to the Istanbul University officially merged

Key words: Education, Women's Education, Ottoman State, University for girls, Westernization; Anahtar kelimeler: Batılılaşma, Darülfünun, Eğitim, Kızların Eğitimi, Osmanlı Devleti. Üniversite,

³¹ Şefika Kurnaz, *a.g.e.*, s.104-105.

³² Çağatay Uluçay & Enver Kartekin, *Yüksek Mühendis Mektebi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yay., İstanbul 1958, s.625-626.

³³ Faik Reşit Unat, *a.g.e.*, s.56-57.

KÜRESELLEŞME ve ZANAATÇI-TEKNOLOJİ USTALARININ ÇARESİZLİĞİ

*H.H. Günhan Danışman**

Çağdaş bilim ve teknoloji son yüz yıldır gelişmekte olan dünyada daha iyi yaşam şartlarının oluşmasına önemli katkılarda bulunmuş olmakla birlikte, kaçınılmaz bir şekilde üçüncü dünya toplumlarının zanaatçı-teknoloji ustalarının meslek hayatlarına olumsuz etki yapmıştır. Ekonomik gelişmenin ‘evrensel’ ve ‘evrimsel’ kavramları gibi, endüstrileşme sürecinin ‘küreselleşmesi’ bir yandan şiddetli çevresel krize ve gelişmekte olan toplumların gereksinimlerinin bilim insanları ve çağdaş bilimlerden uzaklaşmasına yol açmış¹ diğer yandan birçok geleneksel el sanatları ile zanaatı ortadan kaldırmıştır. Gelişmekte olan ülkelerdeki yüzlerce ve binlerce zanaatçı-teknoloji ustası, geleneksel hünelerini sürdürülebilmek için son savunmalarını yapmaktadır. Elleriyle üreten bu insanlar, çağdaş endüstrilerin yarattığı hızlı değişime ayak uydurmaya çalışırken ve de ailelerinin bahtı kararırken, gelişmekte olan toplumlar da zengin ekosistemlerinin yok edilmesine ve doğal çevrelerinin kirletilmesine katlanmak durumunda kalmaktadır.² Başka bir deyişle, “ekolojinin yıkımı ekonomik gelişmenin kaçınılmaz sonucu olmaktadır.”³

Batı tarzı bilimsel ve teknolojik devrimin gelişmekte olan toplumlara devir edilmesi süreci birçok önemli ortak özellikler tanımlamaktadır. İleri düzeyde endüstriyel teknolojinin ithali Batı yaşam tarzını ve yüksek gelir gruplarının amaçsız tüketimini sürekli kılmakta, ancak sermaye ve enerji krizleri ile modası geçmiş ve uygun olmayan teknoloji transferi şeklinde gerçekleşen önemli sorunlar yaratmaktadır. Toplumun bir sektöründe makineye dayalı endüstrileşmenin gelişmesi, geleneksel el sanatlarının yok olmasına

sebebiyet vermekle kalmayıp, en ilkeleri hariç hemen tüm iş kollarının belli kent merkezlerine kayması sonucunu doğurmaktadır. Bu durumda, “sınırlı çerçevede de olsa Batı tarzı ‘gelişme’ yaratma gayreti, sistemin dışında kalmaya kararlı milyonlarca insanın yaşamlarını sürdürebilmeleri pahasına gerçeğe dönüştürülmektedir.”⁴ Merkezden çevreye endüstriyel teknolojinin transferi aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerin yerel araştırma ve geliştirme yeteneğini körletmektedir.⁵ Zorlamayla ortaya konan bu çağdaş gelişme kavramı, Batı yaşam tarzına ve kaynak kullanımına uymayı zorunlu kılmakta, bu da kaynakların geleneksel zanaatlardan koparılıp gelişmiş sektörlere aktarılmasına sebep olmakta, böylece gelişmekte olan dünyanın sıradan insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan işlevler yok edilmektedir.

Çağdaş endüstriyel devlere karşı günümüzün Don Kişotları

Küreselleşen endüstrileşme süreci karşısında zanaatçı-teknoloji ustalarının çaresizliği, 2002 yılından beri yürütülmekte olan bir sözlü tarih araştırma projesi kapsamında Çukurova, Trakya ve İstanbul’da sürdürülmektedir. Çeşitli iş kollarındaki zanaatçı-teknoloji ustaları ile gerçekleştirilmiş olan mülakatlardan birkaç örnek aşağıda özetlenmektedir.

Ahşap heykel zanaatçısına dönüşen tekerlekçi ustası - 59 yaşında Ahmet Bıçakçı, kendisini Arapça kökenli ‘najjar’ (neccar) olarak tanımlamakta ve üç nesildir araba tekerleği üretmiş olan bir ailenin bu işi yapan son ferdi olduğunu belirtmektedir. Ahmet Usta, bugün, Çukurova’da makineli tarıma geçilmesi sonrasında ortadan kalkan atlı arabalar yüzünden 50 yıldır sürdürdüğü tekerlekçi ustalığını bir yana bırakıp dükkanını açık tutabilmek için ahşap heykelcikler yontup satmaya çalışmakta. Ailesinin her iki tarafından büyük babaları Arabistan’dan Çukurova’ya göç edip Tarsus’a yerleşmişler.

“Ahdımız Arap kökenlidir, Mekke taraflarından gelmiş dedemiz ve iki dedemiz; Mısır, Halep Bağdad’da askerlik yapmışlar. Babamız Gelibolu Bolayı’da askerlik yapmış ve bu meslek bana babadan geçmek şartıyla, dayılarımız, kardeşlerimiz hepsi bu meslekteler. Ve şu anda tek ben çalışıyoruz; Tarsus’da değil, Çukurova’da tek ben çalışıyoruz. Fakat ne var ki bizim meslek bitmiş. Bizim mesleğimiz aslında ne mobilyacı, ne marangozdur; ‘najjar’; Arapça’dan gelme bir kelime. Türkçesi de ‘yontan’, ‘yontucu’. Ve o zamandan bu zamana gelmişik... Biliyorsun, eskiden, o günkü at arabaları, affedersin, öküz arabaları, eşek arabalarıydı. Ben 1960 senesinde, rahmetli Menderes’in Tarsus’a gelip de eski öküz arabaları ile şenliğe çıktığımı hatırlıyorum...”

* B.Arch., M.Phil., Ph.D. Teknoloji Tarihi Doçenti, Tarih Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi, Bebek, 34342, İstanbul. Bu bildirinin İngilizce versiyonu 23-26 Haziran 2004 tarihinde Roma’da toplanan *XIII. Uluslararası Sözlü Tarih Konferansı “Anılar ve Küreselleşme”* ye, “Globalization and the Predicament of the Artisan/Technologist” başlığı ile sunulmuştur. Bu çalışmaya, Boğaziçi Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Merkezi, 01-HB-902 ve 04-B-904 kodlu projeler yoluyla destek sağlamaya devam etmektedir.

¹ PATTNAIK, Binay K., “Science, Technology and Quality of Life in the Developing World: a Critical Perspective”, *The Indian Journal of Social Work*, Vol. LV, No. 3 (July), 1994, s.391.

² MERCHANT, Carolin, *The Death of Nature*, Harper & Row Publishers, new York, 1982, s.42.

³ SHIVA, Vandana, *Ecology and the Politics of Survival*, U.N. University Press & Sage Publications, Delhi, 1991, s.38.

⁴ ALVARES, Claude, *Science, Development and Violence*, Oxford University Press, London, 1992, s.7.

⁵ STEWART, Francis, *Technology and Underdevelopment*, The Macmillan Press Ltd., London, 1977, s.27.

Ancak Ahmet Usta'nın kalbi kırıktır, çünkü oğullarının hiç biri baba mesleğine devam etmek istememiş. Ancak tüm çocuklarına iyi bir eğitim aldırılmış.

“Ben dört çocuk okutmuşum ve okuttuğum çocuklardan karşılık alamamışım. Hiç biri bu mesleğe girmede. 1994 senesinde 255 milyona ben bir yer sattım, Çocuk okutmak için tabii.”

Tek kızı ise Erzurum Atatürk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi'nden ilköğretim öğretmeni olarak mezun olmuş, ancak şu anda halen işsiz. Bunun sebebini de çocukken kızının geçirdiği çocuk felcinden sonra bedensel özrü kalmasına bağlıyor, Ahmet Usta.

Tekerlekçi ustalığının şanlı günleri - Ahmet Usta babasının dükkânında en az bir düzine çırağın çalıştığı günleri çok iyi anımsıyor. Babasının dükkânı gece gündüz durmaz çalışmış, çünkü Çukurova'da her şey araba ile yapılmış.

“Bugünkü çiftçilerimiz ne kadar makine ile çalışıyorsa dahi, aletini yine koyması gereken yerler var. Bugün traktörlerin girmeyeceği yerleri elle, çapayla, kazmayla, tırpanla temizleyeceğiz. Şu anda, doğana beşik yapıyorum, şurada gördüğün beşiktir ve antiparantez, ölene de tabut yapıyorum. O da şu anda hazırda mevcut, yalnız gelip geçen korkmaması için ilan etmiyoruz.”

Tarımın makineleşmesi ülkede oldukça geç gerçekleşmiş, genelde çiftçilikle uğraşan aileler ürünlerini pazara at veya öküz arabaları ile taşıyıp, arabaları ile taşıyıp, arabalar ile tekerleklerinin sürekli bakımının yapılması ve tamir edilmesi gerekmiştir.

“Tarsus'ta '90 senesine kadar şuradaki Abacı Han'da 35 tane dükkandık. Yan yana 27 esnaftık ve bu 27 esnafın bir çay içmeye dahi boş vakti olmazdı, çünkü tarım yeri idik, makine yoktu. Çiftçimiz mahsulünü pazara getirecek, neyle getirecek, at arabası ile getirecek... Fakat bu at arabaları her ay dökülürdü. Bunların tamiri, [bizlerin] semeremizdi. Araba tamiri, tekerlek tamiri, ayrı bir ustalık işiydi. Kuyumcu dediğimiz, sarraf dediğimiz kimseler bizim kazandığımız paraları kazanamazdı. Bugün nasıl bir Kadillak servisi, bir Mercedes servisi, bir Ford servisi, nasıl ki boş kalmaz ise, O zaman öyleydik.”

Ahmet Usta'nın dükkânında bugün elektrikle çalışan torna tezgâhı, şerit, planya, zımpara makinası gibi aletler var. Ancak ahşaba son şeklini yine de el ile vermek gerekiyor, özellikle de araba tekerleği el yapımı bir hünerdi.

“Çember için en iyi ağaç duttur; bu lata halindedir, bundan kahpa olarak, eğimine göre, tekerleğin pergeline göre alınır, 6 parçadan ibarettir. 12 parmak veya İskit deriz bunlara. Şu ortadaki de zaten göbektir. Hepsi dut, başka ağaçtan olmaz... Bugün gemi tersanelerine gidelim, gemilerin burun dedikleri, duttan başka olmaz.”

Tekerlekçi 'najjar' ustalığının şansı dönünce - Ahmet Usta'nın dükkânının geleceğinin ne olacağını iyi biliyor. Şimdilik gücü yetene kadar çalışmak niyetinde. Ancak öldüğünde, Çukurova'daki son tekerlekçi dükkânı kapanacak.

“[Sanatkârlığın] değeri yok, eski at arabası tekerlerini bugün aksesuar olarak kullanıyoruz, otellerin önünde, konaklamaların ve lokantaların önünde dekor olarak kullanıyoruz. Yayıklar da öyle, görmüş oldukların yayıktır... Bugün yağı çıkarmak için değil de, aksesuar olarak kullanılıyor.”

'Najjar' Ahmet Usta'nın son zamanlarda gururla andığı işler de var. Tarsus Belediyesi'nin 'Çanakkale Şehitleri' anıtı için bir top arabasının tekerleklerini yapmış; bir de kent merkezindeki açık hava müzesinde teşhir edilen 'Aziz Paulos Kuyusu' için bir ahşap çıkırığı restore etmiş. Ama geçim dersinden işi artık heykeltraşlığa çevirmiş. Dükkânının önünde fırın kürekleri, güğümler, ahşap fiçiler yanında keserle yonttuğu kocaman bir el, bir erkek torsosu, bir kadın başı, dizden aşağı bir erkek ayağı da sergilenmekte.

Kolları çekiç sallayabildiği sürece çalışmaya yeminli demirci ustası Ali Eren

Kolları çekiç sallayabildiği sürece çalışmaya yeminli demirci ustası - Namrun'lu Ali Eren 60 yaşında, Toros dağlarının tepesindeki, Tarsus'a 85 km mesafede çam ağaçları ile çevrili tarihi Çamlı Yayla'dan. Dostları onu 'Namrunlu Ali Usta' diye biliyorlar.

"Meslek baba mesleğim. 10 yaşından beri devam ediyorum. Babam başka ustadan öğrenmiş, biz babamızdan aldık. Kardeşlerim de yapıyordu, onlar heves etmedi yani, zor diye bıraktılar onlar. Başka işlerle uğraştılar."

Ali Usta'nın babası askerden geri dönmemiş, mezarını da bilmiyorlar. Annesi Ali'yi bir demircinin yanına çırak vermiş. Anne 1988'de ölmüş. Ali Usta evli ve 4 çocuk babası, tüm çocuklarını üniversitede okutmuş. Zanaatında başarılı olmak için çok çalıştığını belirtiyor. Gençliğinde daha çok destek alabilseymiş, daha da başarılı olabilirmiş, ancak elde ettiklerine de şükrediyor.

Bir zamanlar demirci ustası olmak vardı - Ali Usta Namrun'da 25 yaşına kadar çalışmış. 1970 yılında Tarsus'a göç edip sanayi sitesindeki şimdiki dükkânını açmış. O tarihlerde bu sitede 15 demirci dükkânı varmış. Hepsisi de tarım aletleri yapıyorlarmış.

"60'lı yıllarda Namrun'da cereyan yoktu mesela, benim körüğüm vardı, iki ellen çalıştırdık, asılı tavanda duruyor böylece. [Şimdi] cereyanlı körükle devamlı çalışıyoruz. Daha önceleri eritme kaynak yaptım ben, eritip birbirine kaynatmak."

Ali Usta yaptığı işin üstün niteliğinin farkında ve bundan gurur duyuyor. Çukurova'da onun ününden faydalanıp, adını kullanarak demirden el aletleri yapıp satanlar varmış.

"Şimdi ben, burada, yani bu muhitte, Adana Mersin dahil, benim ismim söyleniyor, ustalık [olarak], yani usta; benim yaptığım işte hile hurda yapmam... Adam mesela 'Demirci Akli'nin yapması' diyor, götürüp satıyormuş... 'Ben bunu bir mahkemeye verim, tazminat alım', falan diyom, mahsus. Hammaddeyi saklamıyoz, nerde demir varsa saltık ordan, hurdacıdan, bir de... mamül, çekme demiri de bazen kullanıyoruz. Ekseri hurdacıdan alırsız malzemeyi."

Yaptığı işin kalitesi ile ilgili hoş bir hikayesi de var Ali Usta'nın. Çukurova'ya birkaç yıl önce bir İtalyan teknik yardım heyeti gelmiş, amaçları portakal ve limon bahçelerinin iyileştirilmesi. İtalyan'ın ağaçların diplerini havalandırmak için çok miktarda demir çapaya gereksinimi olmuş ve ona Ali Usta'ya gitmesi tavsiye edilmiş.

"Adam çok beğendi [çapamı], ama yavaş yapılıyor diye beğenmiyor. Yani 'fabrikan mı sandın bizi', affedersin, 'motor mu var bizde' filan dedik. Adam bize, işte, 'yav, bizim orda bir düğmeye basıveriyon, bir saatte tak, tak, tak, 30 tane..' Ben de kızdım, 'Santim Bey, senin makinenin anasını, avradını, bilmem ne yaptığım...' Santim Bey gitti... İki sene sonra geldi. Çat pat Türkçe de

konuşuyor artık. Dedi, 'Ali Usta', dedi, 'efendim Santim Bey'; 'O fabrikanın anasını avradını..' dedi, 'biz Santim Bey haksız yere konuşmak'. İki günde yaptık biz bu işi ona, iki sene kullanmış adam, çapalarımı, ağızlarında bir şey yok."

Demirci ustalığının şansı dönünce - Şu anda Tarsus sanayi çarşısında 3 tane demirci dükkânı kalmış ve bunlardan biri Ali Usta'nın. Ali Usta gençlerin artık bu mesleğe itibar etmediğini ve yeni çıraklar yetiştirmenin çok zor olduğunu söylüyor.

"İşte, ağaçlar devrildi mi, yerine çıkmadı mı, bitti işte [orman]. Bir ara iyi bir çırak yetiştirdim, sizlere ömür, o hastalandı öldü. Şimdi... bu çocuk var işte, bu da bayağı yeni bir şeyler yapıyor, öğreniyor... Vallahi devam ettirirse ettirir; ettirmese bizim için pek de problem değil, yani. Tabi, benim yanıma gelip giden adam, çırak kalfa var ya belki laf olmasın, 500 kişi olmuştur. 40 senede 500 kişi olmuştur. Gelir, bir sene, iki sene çalışır, kıvıramaz, geçer gider. Eskiden bu meslek zordu, şimdi kolay."

Ali Usta demirciliğin dünyanın temeli olduğunu düşünüyor. Ancak, bu meslek giderek yok olmakta ve 'Demir Çağı'nın geri gelmesi çok olası görünmüyor Ali Usta'ya.

"Hocam, benim demek istediğim... bu dünyanın temeli demire ve demirciye dayalı, niye biliyor musun? Marangoz takım yaptıracağız, gelir demirciye. Çiftçi gelecek demirciye. Arabacı, at arabası tamircisi gelecek... Bende paftalar var, 50 senelik, 60 senelik... hem kılavuz, hem pafta; böyle saklamışız duruyor sandıklarda... Yani, eskiden her şey demirciden, ille demirci yapacak herkesin takımını... Diş çekecekse, eskiden, şimdiki gibi değil, dişçinin pensesini demirci dövüyor, veriyor dişçinin eline. O eski düzene dönmek için büyük kuraklıklarla sular bitecek, cereyan kesilecek, veya mazot bitecek, falan filan, yoksa zor."

Üçüncü köprüye inat dükkânını kapatmayan kalaycı ustası - 71 yaşındaki Tahsin Turgut Boğaziçi'ndeki Arnavutköy çarşısındaki son kalaycı dükkânının sahibi; aslında o bir bakırcı ustası.

"Meslek yok olmaz, usta bulamaz olacağız. Benim esas meslek bakırcılık, antikacılık. Bu işi [kalaycılığı] yapıyorum onun yanında... Fakat pek yok bu işi yapan... Burada bir ben varım, bir de Ortaköy'de bir tane daha var, dereboyunda. Ondan sonra yok, bir de Bayezit'de Kemeraltı var, Süleymaniye Camisi'ne giderken... Bir de orada var. Bilemiyorum, 10 tane çıkmaz."

İlk kez Tahsin Usta'nın babası ve babasının ağabeyi 1930'larda Trabzon Maçka'dan Arnavutköy'e göçle gelmişler. Büyük amca, Birinci Dünya Savaşı'nda Arabistan cephesinde İngilizlere esir düşmüş, genç Tahsin 1943'de Arnavutköy'e geldiğinde 54 yaşındaki amcası ile karşılaşmış. O tarihte babası ve amcasının dükkânı çok iyi iş yapmaktaymış. Tahsin Usta'nın kendisi 1953'de askerliğini yapıp geldikten sonra kendi dükkânını açmış.

“O zaman bakırcılık, kalaycılık, yorgancılık, üç zanaat, bunlar da Rumlardan kalma...Bizim Karadenizli kemeçe çalar, kemeçe de Rumlardan kalma... ilk dükkân Ziraat Banka giderken solda idi. Ziraat [o zaman] sinema idi. Akşamları bu davul ziyade çalardı, millet duysun diye, artık mahalleye adam çıkarırlardı, sinema 25 kuruş, ben de gidiyordum tabi. 55’de çocuklarımı buraya getirdim. Ben çocuklarımın hepsini okuttum. İki kızım öğretmen oldu.”

Kalaycı ustalığı güzel bir meslek iken - Tahsin Usta gece gündüz çalışıp 5 kızını ve bir oğlunu okutmuş. Ayrıca işleri iyi giderken Arnavutköy’de 3 katlı 40 m² oturumlu bir evi ayda 25 lira taksitle satın almış. Daha sonra da şimdiki dükkânına sahip olmuş.

“Arnavutköy’de iki taneydik, bir tane de Bebek’de vardı, üç tane; Ortaköy’de üç tane, Beşiktaş’da üç tane; kalayı Rum ve Ermeniler yapardı...Benim zamanımda, günde 50-100 tane bakır yapıyorduk; 150-200 tane yapıyorduk. Şimdi haftada 10 tane yapıyorum.”

Kalaycı ustalığının şansı dönünce. İlk değişiklik alüminyum kap kacağın çıkması ile başlamış; arkadan piyasayı çelik paslanmaz kaplar ve düdüklü tencereler kaplamış.

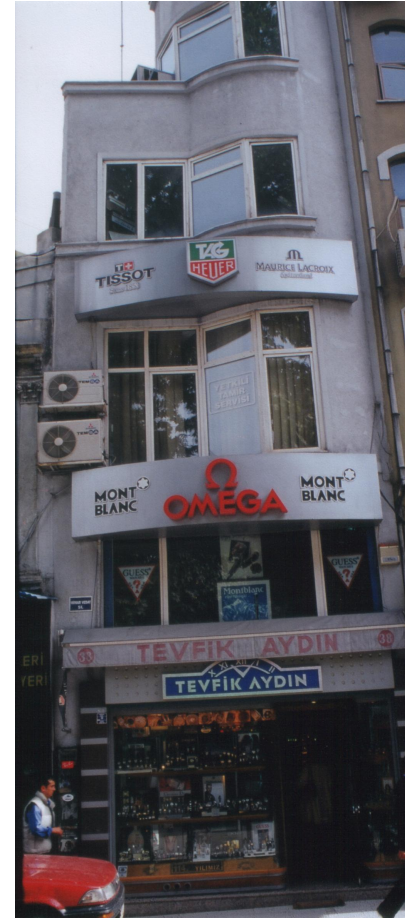
“Şimdi bak arkadaşım, evvela alüminyum çıktı, o öldürdü, olsun % 20; arkadan paslanmaz çelik çıktı, % 50 öldürdü bu işi, tamam mı? Göz görmeyen delik olur alüminyumda... Alüminyum, paslanmaz, bunun reklamını yaptılar... Halbuki sağlığa çok zararı var... Bunu yapan, büyük fabrikalar bunu yapıyor...Bu [bakır] tencereyi alıyorum, bir güzel kalay yapıyorum, gün gibi yenileniyor... Mesela benim zengin bir müşterim vardır, mutfağı komple bakırdır, tamam mı?”

Tahsin Usta 1999 senesinde Bağkur’dan emekliye ayrılmaya karar vermiş. Ancak dükkânını kapatmıyor. Kapatırsa bütün gün

gidip kahvede oturacak ve kağıt oynayıp çay içecekmiş. O ise, 1999 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü Arnavutköy’den bir 3. köprü geçirmeye kalkışınca projedeki köprü ayaklarından birinin tam dükkânının üzerine oturacağını öğrenip özellikle de dükkânı açık tutmayı kararlaştırmış.

“50 senedir açık bu dükkân. Ben hakkımı hak eden bir insanım. Sağlıklıyım, kalbime gidip bakıyorum, kolona koydular, bisiklete koydular, bir sürü baktılar. Bak ben sana söyleyeyim arkadaşım, seni iş öldürmez, insanı huzursuzluk öldürür.”

Tahsin Usta bir yandan köprüye karşı inadına dükkânını açık tutarken, bir yandan da kalayı bakır yüzeylere tuttururken nişadırı yaktığı kömür ocağını Aygaz’a çevirmiş, böylece çirak tutmak gereği de kalmamış.

“Eskiden kömür vardı. Ben 5 yıldan beri Aygaz teşkilatı kurdum. Kömürle baş olur mu? Açıyorsun bunu, tak, işine bakıyorsun. Eskiden kömür derdi, yakıyorsun, belki yanmaz, duman, çok şükür Allaha, çirak mirak da yok, anlıyor musun? Bir gün bana okuldan [Arnavutköy Robert Lisesi] bir Amerikalı geldi, ‘Yazık ki’ dedi, ‘sizin değerinizi bilmiyor hükümetiniz...Bu işin öldürülmemesi gerekir, yazık. Sizin gibi ustalara yazık’ dedi.”

Kuvartz kelimesinden nefret eden saat ustası- Tevfik Aydın Eminönü’nde 4 katlı saatçi dükkânı olan 87 yaşında bir saat ustası. 1937’de Taşkılla’da 6 aylık bedelli askerlik hizmetini tamamladıktan sonra İstanbul’a yerleşmiş. İlk işine Trabzon’da babası Kabazade Hacı Mehmet Nuri’nin gözlük ve saat dükkânında çirak olarak başlamış. Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus orduları Trabzon’u işgal ettiğinde Mehmet Nuri ailesini Adapazarı’na kaçırmış ve Bolşevik İhtilali sonrası Rus orduları geri çekilince Trabzon’a dönebilmişler. Tevfik Aydın babasının dükkânında 1938’de çalışmaya başladığında Trabzon’a ilk kez elektrik gelmiş ve baba oğul elektrik malzemeleri satmaya karar vermişler. Ancak elektrik işi yapabilmek için ruhsat almak

gerekliyormuş ve Pertevniyal Lisesi’ne 20 günlük kurs görmek için İstanbul’a

gelmiş genç Tefvik. Ruhsatı da Valinin başkanlığındaki bir komisyon huzurunda imtihan verip almış. Ancak Tefvik Aydın İstanbul'da baba mesleğine geri dönüp saat ve gözlük işine girer.

“Soyadı kanunu çıktığında, ben aldım ‘Aydın’ı, sonra ‘Nuri Aydın ve Oğulları’ [abim ve ben] olduk, kapalı çarşıdan alet aldığım [adam], ‘sen çabuk, iyi bir saatçi olursun’ dedi. Baştan gözlükçülük de yaptık, tescilli idik, Sağlık Bakanlığı Refik Saydam kanun çıkardı, bizler gözlük numarası veriyorduk. 1942’de açtığım ilk bina kendi mülkümdü. 15-16 sene sürdü, en güzel mağaza idi; istimlak 1957, yukardan emir geldi, 10 bin lirayı geçmeyecek dendi. [İstimlak parasıyla yeni bina alınır] yeni yer ile birlikte İsviçre Zenith mümessilliğini bulunduğu şehirden aldım, o zaman, fabrika ödedi cephe dekorasyon parasını, altın yaldızdı, bina yıkılırken parçalandı. [Şimdiki] bu bina 15 sene oldu.”

Mekanik saatçiliğinin güzel günleri - 1960’lı ve 70’li yıllarda Tefvik Aydın’ın işleri çok genişler, Zenith’e ek olarak Zodiac, Tissot, Naccar ve Omega gibi saat firmalarının da mümessilliklerini alır; İsviçre’ye balans ayarı konusunda eğitilmek üzere çıraqlar gönderilir.

“Zodiac saatlerinin 51 sene mümessilliğini yaptım Türkiye’de; o fabrikanın sahibi, dünyadaki bir tek saat okulu var, onun da balans hocasıydı. Benim tamirciler orda 3 hafta kursa gittiler, [birçoğu sonra] mağaza sahibi oldular. Gidenlere fabrikada ona ‘çalışır mısın’ demişler, balans tamirciliği teklif etmişler.”

Tefvik Aydın yanında yetişen birçok çırağın sonra usta olduklarını görmüş. Uzun yıllar Saat Cemiyeti Başkanlığı yapmış. Meslekte elli seneyi dolduranlar için Topkapı Sarayı’nda verilen yemekte plaket almış. ‘Aydın’ ismini tersine çevirip *NİDYA* ismi ile saat piyasaya sürmüş. İstanbul Bankası’nın ilk kurucuları arasında olmuş. Türkiye’nin en çok pay veren sanayi kuruluşu Kartonsan’ın yatırımcıları arasında imiş, ve 350,000 m² büyüklükteki arsasını kendi elleri ile almış. Türklerin cemiyet hayatını, anonim şirketleri yaşatmaktaki becerisizliklerini kırmak için 35 sene çalışmış, saatçilik mesleğinden kazandıkları ile ülkenin endüstrisine katkılarda bulunmuş. Uzun meslek hayatının ona en çok haz veren anısı ise şu olmuş.

“Eskişehir’den bir inşaat mühendisi vardı, Tissot saat almıştı, kurmalı; 50 sene bozulmadan kullanıp sonra geri getirdi. Aldık, fabrikaya gönderdik, fabrika bize son model bir saat gönderdi. Mühendis [bunu] üniversitede birincilikle geçen bir talebeye hediye etti.”

Mekanik saatlerin ustalığının şans dönünce - Tefvik Aydın’ın 115 yıllık aile mesleği elektronik saatlerin piyasaya çıkması ile zora girer.

“Elektronik saatler, bozuldu at; ilk kuvarzlar pilli saatler...Zenith ve Omega, o kadar dakik, mücevher gibi, çeyiz için, sünnetlerde takılırdı. Şimdi tersine oldu.

2 dolara saat var, hassasiyetleri üstün, ama malzeme bakımından plastik. Benim kanaatim, bu saat teknolojisinde, tekrar ona dönülecek.”

Tefvik Aydın ümidini kaybetmiyor, bir gün mutlaka o muhteşem mekanik otomatik saatler geri gelecek diyor. Yeğenine, Amerika’da saatçilik yaparken ölen kardeşinin oğluna ve onun karısına, her ikisi de Boğaziçi Üniversitesi mezunu makine mühendisleri, dükkânını onlara devretmiş, ama her gün gelip üst kattaki odasında işler nasıl gidiyor, takip etmekte. Fakat onların çocuklarının artık bu mesleği devam ettirmeyeceklerini biliyor, çünkü plastik saatler artık süper marketlerde satılıyor.

Geleneksel zanaatların geleceği üzerine düşünceler

Ülkemizin iki ayrı yöresinde zanaatçı-teknoloji ustaları ile sürdürülmekte olan sözlü tarih araştırmaları sonucunda küreselleşme karşısında gelişmekte olan üçüncü dünyanın geleneksel zanaat ve el sanatlarını bekleyen ortak sorunlar şu şekilde özetlenebilmektedir:

Yaklaşık 20-25 yıl önce başlayan endüstrileşme sürecinin küreselleşmesi ile hemen tüm üçüncü dünya toplumlarının geleneksel teknolojileri geri dönülmez bir şekilde global ekonomi içersindeki pazar paylarını kaybetmektedirler;

Bu önlenemeyen durum karşısında, genç nüfus alternatif iş kollarına yönelmekte ve geleneksel zanaatçı ustaları çirak yeni çiraklar yetiştirememektedirler;

Gelecek nesil ustaların ortadan yok olması ise birçok geleneksel iş kolunun kesin olarak son bulmasına yol açmaktadır;

Buna karşılık yaşlı zanaatçı-teknoloji ustaları cesurca küreselleşmeye karşı durmaya devam etmekte, genellikle mesleklerinin güzel günlerindeki birikimleri sayesinde ayakta kalmaya gayret edip toplumsal baskılar ile geleneksel zanaatların ve teknolojilerin ilerdeki nesillere aktarılabilceğini umut ile beklemektedirler.

Globalization and the predicament of the artisan/technologist

H.H. Günhan Danışman

In spite of some significant contributions made by modern science and technology within the last century to the betterment of the living conditions in the developing world, the globalization of the industrial process, however, has affected the professional life of the artisan/technologist adversely and caused severe environmental crisis, as well as the end of the ways of practicing many traditional arts and crafts. An oral history project being conducted in Cilicia, Thrace and the city of Istanbul has been trying to illustrate the predicament of the artisan/technologist in the face of the growing globalization of the industrial process. Four such interviews with different craftsmen are being summarized:

- A wheel-wright who was forced to turn into a sculptor of wood;
- A blacksmith who refuses to retire until he can no longer swing his hammer;
- A tinker fighting the third bridge over the Bosphorus to save his 50-year old shop; and
- A master mechanical watch repairer who hates the word 'quartz'.

Key words: artisan, craftsman, technologist, industrialisation, globalization, wheel-wright, blacksmith, thinker, master mechanical watch, oral history;
Anahtar sözcükler: zanaatkâr, teknoloji ustası, endüstrileşme, küreselleşme, tekerlekçi, demirci, kalaycı, mekanik saatçi, sözlü tarih.

TÜRK FİZİK DERNEĞİ YAYINI *ÇAĞDAŞ FİZİK*:
POPÜLER BİR BİLİM DERGİSİ

Meltem Akbaş*

Türk fizikçilerin Cumhuriyet döneminde örgütlenmeleri 1931 yılında *Türkiye Fizik Cemiyeti*'nin¹ kuruluşuyla başlamıştır. Cemiyet'in dört kurucusundan birisi "İstanbul Kız Lisesi'nde Fizik Muallimi H. Avni"dir. Diğerleri İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi'nde öğretim üyesidir. Bunlar, "Fizik Müderrisi M.Tevfik", "Şimi-Fizik Müderrisi Muavini M. İlhami [Civaoğlu]" ve "Fizik Müderrisi Muavini Fen Doktoru Fahir E.[Yeniçay]"dır.² Cemiyet'in bu kurucuları, Nisan 1932 ile Nisan 1933 yılları arasında *Türkiye Fizik Cemiyeti Mecmuası* adında bir dergi yayınlamıştır.³ Dergi, "para ve makale bulma güçlüğü, ilgilenenlerin sayısının azlığı ve bunlara ilave olarak Ağustos 1933'te Üniversite Reformu neticesinde yazı heyetinin dağılması sonucu cemiyet kayıplara karışmış", böylece, derginin yayını da sona ermiştir.⁴ 1934 yılında ise fizikçilerin de üyesi bulunduğu bir diğer cemiyet, *Türk Fiziki ve Tabii İlimler Cemiyeti* kurulmuş⁵ ve *Türk Fiziki ve Tabii İlimler Cemiyeti Arşivi* adında bir dergi çıkarmıştır.⁶

Türkiye Fizik Cemiyeti, o yıllarda az sayıda fizikçi olması sebebiyle kurumsal olarak sürekliliğini koruyamamıştır. Süreklilik gösterebilen ilk fizik derneği, ilk teşebbüsten yaklaşık yirmi yıl sonra, 17 Mart 1950 tarihinde kurulan Türk Fizik Derneği (TFD) olmuştur. Derneğin kurucuları, dönemin önde gelen bilim adamlarıdır: Sait Akpınar, Cahit Arf, Hilmi Benel, Ali Rıza Berkem, Ratip Berker, İlhami Civaoğlu, Kerim Erim, Nusret Kürkcüoğlu, Celâl Saraç, Adnan Sokullu, Sadrettin Tunakan, Salih Murad Uzdilek ve Fahir Yeniçay.⁷ Dernek, 1976-1991 yılları arasında *Çağdaş Fizik* adlı bir dergi

yayımlamıştır. Bu yazımızda, 15 yıl içinde 22 sayısı yayımlanan bu dergiye incelemeye çalışacağız.⁸

Çağdaş Fizik, dernek üyelerinin bir süreli yayın çıkarma isteği doğrultusunda yayın hayatına başlamıştır. Başlangıç olarak yılda iki kez yayımlanması düşünülmüş, periyodunun artırılması mali olanakların genişlemesine bağlı kılınmıştır.⁹ Erdal İnönü, TFD'nin 1987 yılına kadar olan etkinliklerini anlattığı bir yazısında, *Çağdaş Fizik*'in doğuşuna ilişkin tanıklığını şu sözlerle yansıtmaktadır: "Yönetim kurulunun genç üyeleri bir popüler fizik dergisi çıkarmamızı önerdiler. Hem dernek haberleriyle üyelerle iletişim kuracak, hem de fiziğin dünyada ve ülkedeki gelişmelerinden bilgi verecek bir sürekli yayın organı düşünüyorlardı. Gerçekleşme güçlüklerini az çok tahmin etmekle beraber ben de öneriye katıldım yalnız Türkiye'de alışılmış biçimiyle bir çeviriler dergisi olmamasını, fizikçilerimizin özgün yazılarını içermesini önemli bir şart gibi gördüm. Ancak böyle bir dergi Derneğimizin araştırmacı yaklaşımına yakışırdı. Arkadaşlarım da bu görüşümü benimsediler ve böyle bir anlayışla *Çağdaş Fizik* dergisinin ilk sayısı 1976 yılının Mayıs ayında yayınlandı."¹⁰

Süreli yayın çıkarma arzusu, derneğin kuruluşundan yirmi altı yıl sonra gerçekleşebilmiş, yirmi altı yıl boyunca hem dernek üyesi fizikçilerin hem de fizikle ilgilenenlerin beklentilerini karşılamak gibi bir sorumluluğu yüklenmek zorunda kalmıştır. Derginin niteliğine ilişkin beklentiler, "Nasıl bir dergi?" sorusunun da yanıtını oluşturmuştur. *Çağdaş Fizik*'in birinci sayısında yer alan ifadeler, bu süreli yayına yüklenen anlamları da açıkça göstermektedir:

"*Çağdaş Fizik* 'popüler' bir fizik dergisidir. İçinde önce fizik dünyasındaki başlıca gelişmeleri ve Türkiye'deki ilginç çalışmaları Üniversite öğrencilerinin anlayacağı bir dille ortaya koyan yazılar bulacaksınız. Sonra, Türkiye'de fiziğin gelişmesi ve bugünkü durumu, fizikçilerimizin karşılaştığı çeşitli meslek sorunları üzerinde duracağız. Fizik öğretiminin amaçları, verimi ve başarısı konuları da ilgimizi çekecektir. Ayrıca her sayıda fizik tarihinin ilginç bir sayfasını ya da ünlü bir kişisini canlandırarak, çağdaş fiziğin ve fizikçilerin geçmiş dönemlerdeki karşılıklarıyla bağlarını göstermeye çalışacağız. Bütün bu yazıların bir özelliği, konu ile doğrudan doğruya ilgilenmiş fizikçilerimizin kaleminden çıkmaları olacaktır. Çeviri yazıları dergimizde çok az göreceksiniz. *Çağdaş Fizik* dernek üyeleri arasında doğal olarak bir haberleşme organı görevi de yapacaktır. Üyelerimiz fikir ve görüşlerini burada açıklayabilecekler ve tartışacaklardır. Ayrıca kişiler,

* Araş.Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı. 34459 İstanbul. akbas.meltem@gmail.com

¹ F.Yeniçay, "Fizik Derneği Hakkında," *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 1, Mayıs 1976, s.13.

² F.Yeniçay, gös. yer.

³ Mecmuanın altı sayıdan oluşan bir koleksiyonu Ankara Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Bu sayıların fotokopilerini bize gönderme nezaketini gösteren Sayın Ali Baltacıoğlu'na teşekkürlerimi sunarım.

⁴ F.Yeniçay, gös.yer.

⁵ E.K.Unat, "Türk Fiziki ve Tabii İlimler Tarihçesi," *Cerrahpaşa Tıp Fak. Der.*, c.24, sayı 1, 1993, s.194.

⁶ Dergi daha sonra *Türk Fiziki ve Tabii İlimler Sosyetesinin Yıllık Bildirileri* ve *Türk Fiziki ve Tabii İlimler Sosyetesinin Yıllık Bildirileri ve Arşivi* adlarını almıştır, bkz. E.K.Unat, *a.g.m.*, s.197.

⁷ E.İnönü, "Türk Fizik Derneğinin İlk Yılları", *Fizik Dergisi*, s.3. Kuruculardan bazılarının fizik dışı alanlarda çalışmaktadır; örneğin Cahit Arf ve Kerim Erim matematik, Ratip Berker mekanik, İlhami Civaoğlu ise kimya profesörüdür. Benzer bir durumu Türk Matematik Derneği'nde de görmekteyiz. 1948 yılında kurulan Türk Matematik Derneği'nin üyeleri arasında, fizikçi Salih Murad Uzdilek ve Fahir Yeniçay bulunmaktadır.

⁸ Dergi, 23. sayıdan itibaren, bu kez sanal ortamda yayımlanmaya başlanmıştır. *Çağdaş Fizik e-dergisine* <http://www.tps.org.tr> adresinden ulaşılabilir.

⁹ "Başlarken," *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 1, Mayıs 1976, s.3.

¹⁰ E.İnönü, *a.g.m.*, s.16.

toplantılar, kitaplar gibi çeşitli konularda ilgi toplayabilecek haberler dergide yayımlanacaktır.”¹¹

Çağdaş Fizik bu söyleme göre, “fizik dünyasındaki başlıca gelişmeleri ve Türkiye’deki ilginç çalışmaları” yayınlaması itibarıyla *bilimsel*, “Türkiye’de fiziğin gelişmesi ve bugünkü durumu, fizikçilerimizin karşılaştığı çeşitli meslek sorunları”nı sergilemesi bakımından *mesleki* bir dergi, “dernek üyeleri arasında doğal olarak bir haberleşme organı görevi yapması” bakımından aynı zamanda bir *bülten*’dir. Derginin *popüler* oluşu, fizik dünyasındaki başlıca gelişmeleri ve Türkiye’deki *ilginç* çalışmaları *Üniversite öğrencilerinin anlayabileceği bir seviyede* ele alması, belki biraz da fizik öğretiminin sorunları, fizik tarihi gibi konulara da eğilmesiyle yakından ilgilidir.

Derginin içeriğini ve niteliğini, başka bir deyişle nasıl bir dergi olduğunu belirleyen önemli bir unsur da, okur grubudur. Dergi kimlere yönelik olarak çıkarılıyordu ve pratik olarak kimler tarafından okunuyordu? *Çağdaş Fizik*’in okuru olarak düşünülen kesim öncelikle, yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, dernek üyesi olan ya da olmayan tüm fizikçilerdir. *Çağdaş Fizik*’in ikinci sayısında “dernek haberleri” başlığında yer alan şu ifadeler de bize derginin okuru olarak, fizik öğretmenlerinin de hedeflendiğini göstermektedir:

“Milli Eğitim Bakanlığı ile yapılan yazışma sonucu aldığımız bilgiye göre Bakanlık, *Çağdaş Fizik*’i ‘Orta öğretim ve Yüksek Öğretim kurumları öğretmen ve öğrencileri için faydalı görmüş olup, ilgililere tavsiyesini uygun görmüştür’. Bu tavsiyenin Tebliğler dergisinde yapılacağı da Başkanlığımıza yazılan bir yazı ile duyurulmuştur. [Yazı işlerinden: Milli Eğitim Bakanlığı Fen Öğretimi Geliştirme Bilimsel Komisyonu Genel Sekreterliğinden alınan 28 Ekim 1976 tarih ve 394 sayılı yazıda; Talim ve Terbiye Dairesi Fen Öğretimi Geliştirme Bilimsel Komisyonu, Derneğin yayınlanmış olduğu ‘*Çağdaş Fizik*’ Dergisinin, Eğitim Enstitüleri ve Lise öğretmenleri ile öğrencilerine tanıtılması amacıyla Mayıs 1976 tarihli 1. sayısından satın alınarak okul kitaplıklarına birer adet gönderilmesini kararlaştırmıştır...’ denilmektedir]. Bunun yanı sıra, bu yazışmalara paralel olarak Milli Eğitim Bakanlığında tüm orta öğretim kuruluşlarındaki Fizik Öğretmenlerinin adreslerini içeren bir liste sağlanmış ve bu adreslere dergimiz hakkında duyuru yazısı yazılmıştır. Orta öğretim ve yüksek öğretim arasındaki koordinasyonu amaçlayan Yönetim Kurulumuz bu alanda daha ileri adımlar atmayı planlamaktadır”.¹²

Özetle, okur profili orta-yüksek öğrenim fizik öğretmenleri, fizik-fizik mühendisliği mezunları, sanayi, üretim v.b. gibi alanlarda çalışmakta olan fizikçiler ve üniversite öğrencileri olarak öngörülmüştür. Dergide yer alan

yazıların çeşidi de, bu öngörüğü desteklemektedir. Zaten, TFD’ye kayıtlı üye sayısının 424 olduğu bir dönemde, derginin 2000 adet basılması, sınırlı bir fizikçi grubuna hitap etmek istenmediğinin açık bir kanıtıdır. Derginin tirajı hakkında bir bilgimiz olmadığı için, hedeflenen okur sayısının ne kadarına ulaşıldığı bilinmemektedir. Ama üçüncü sayıda yer alan: “İlk iki sayımızın üyelerimiz ve fizik ile uğraşan herkes tarafından aranılan bir dergi olmasının kanıtları, bize dergimizin çıkması için uğraşlarımızda büyük destek olmaktadır”¹³ ifadesi, derginin okur grubuyla buluştuğu izlenimini vermektedir.

Ancak derginin okura dair hedeflerinde bir sorun vardır. Ortak paydası, üniversite düzeyinde fizik eğitimi görmüş olmak olan okurların fizikle ilgisi ve birikim düzeyleri farklıdır. Dergide çoğunlukla akademisyenlerin yazısı bulunmaktadır. Üniversite dışından gelen yazılar ise genellikle “okur mektupları” köşelerinde yer bulmaktadır. Bu durum, yazıların içeriğine olmasa da, kullanılan dile dair derginin bazı eleştiriler almasına yol açmıştır. “Dergimizin son iki sayısının içeriği bakımından bir çok yapıcı dilek ve öneriler aldık. Bunların başında dergimizin lise ve dengi okulların fizik öğretmen ve öğrencilerine kadar yayıldığı ve bu nedenle de yazıların bilimsel düzeyinin çok yüksek tutulmamasıydı. İlk amacımız olarak fizikçiler arasında bir iletişim kaynağının oluşması ve bilimsel gelişmelerin duyurulması öngörülmüştür. İlk iki sayımızdaki toparlama (review) yazılarımızın bu amaçlarımızı da aşan düzeyde olması nedeniyle haklı olarak eleştirildik. Bu sayımızda genel anlamda ve basitleştirilmiş toparlama ve tanıtma yazılarına daha çok yer verdik”¹⁴ sözleri bir yandan, yayın kurulunun bu eleştirileri kabul ettiğini gösterirken, diğer yandan başka bir sorunu da ortaya koymaktadır. Fizikle ilgili derleme yazıların bilimsel seviyesi ya da dili sorunu, hedeflenen okurla yakından ilgilidir ve *Çağdaş Fizik*’i çıkaranlar bu sorunun farkındadır. Birinci sayıda *Çağdaş Fizik* için “popüler bir fizik dergisi” sıfatı kullanılırken, üçüncü sayıda derginin öncelikli amacı “fizikçiler arasında bir iletişim kaynağının oluşması ve bilimsel gelişmelerin duyurulması” olarak sunulmuştur. Bu söylemlerden ilki, daha geniş bir okuyucu grubunu gözetmektedir. Burada sorgulanması gereken, *Çağdaş Fizik*’in gerçekten popüler bir fizik dergisi olup olmadığıdır. Belki de popülerlik, hem TFD üyelerinin hem de fizikle ilgili olan diğer kesimlerin beklentilerini, mevcut olanaklar dahilinde karşılayacak en uygun sıfat olduğu için telaffuz edilmiştir.

Çağdaş Fizik’in içeriği

Çağdaş Fizik’in hemen her sayısında fiziğin çeşitli konuları (yüksek enerji fiziği, katı hal fiziği, nükleer fizik vb.) üzerine çoğunluğu derleme tarzında olan yazılar yayımlanmıştır. Dergide doğrudan fizik üzerine yazılmış

¹¹ “Başlarken,” *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 1, Mayıs 1976, s.3.

¹² E. Aktulga, “Dernek Haberleri,” *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 2, Kasım 1976, s.47.

¹³ Yayın Kurulu, “2.Yıla Başlarken,” *Çağdaş Fizik*, c.2, sayı 1, 1977, s.7.

¹⁴ Gös.yer.

yazılar dışında yer alan konulardan biri, fizik terimleri için doğru Türkçe karşılıklar bulunması ve bu terimlere bir tutarlılık kazandırılması amacıyla kaleme alınmış yazılardır. *Çağdaş Fizik*'in ilk sayısında R.Ömür Akyüz imzalı "Fizikte Türkçe" başlıklı yazı bunların ilkidir.¹⁵ Ömür Akyüz, "düzenli ve tutarlı bir fizik Türkçesi" oluşturulması çabasına, gördüğü çeviri hatalarını düzeltmek ve örnekler sunmak yordamıyla, kendi açısından katkıda bulunmuş ve derginin bu doğrultuda yayın yapmasını önermiştir. Bu yazı, dergide bir tartışmanın başlamasını sağlamış ve takip eden üç sayıda fizik kavram ve terimlerinin Türkçe karşılıkları üzerine üç yazı daha yayınlanmıştır. Bunlardan birinde¹⁶, Ömür Akyüz okurlara çağrıda bulunarak, kitaplarda gözlerine çarpan fizik sözcüklerini ve bunların Türkçe karşılıklarını dergiye göndermelerini istemiştir. Kendisi de aynı yöntemi izleyerek, 30 kadar terimin Türkçelerini vermiştir. Diğer yazıda ise,¹⁷ Demir İnan, yerleşmiş fizik kavramlarının Türkçe karşılıklarında bir değişikliğe gidilmeksizin, gelişen bilim ve teknolojiyle birlikte batı dillerinden çevrilmek zorunda olan yeni kavramlara uygun karşılıklar bulunmasının daha önemli bulduğunu vurgulamış ve bu konuda dilbilimcileri de katkıda bulunmaya davet etmiştir. Demir İnan, kendi derlediği sözlüğünden seçtiği bir dizi İngilizce fizik-mühendislik teriminin Türkçe karşılıklarını da vermiştir. Bunların çoğunluğu *Çağdaş Fizik* dergisi tarafından benimsenmiştir. Bir sonraki yazıda ise,¹⁸ bazı terimlerin çevirisi üzerine Rauf Nasuhoğlu'nun Ömür Akyüz'e getirdiği eleştiri ile Ömür Akyüz'ün ona verdiği yanıtlar yer almaktadır. Bu yazılar ve zaman zaman da kitap tanıtımı ve okur mektupları köşelerinde, Batı dillerinden Türkçe'ye yapılan çevirilerde fizik terimleri için kullanılan birçok Türkçe karşılık gözden geçirilmiş, eleştirilmiş ve önerilerde bulunulmuştur. Derginin yayın kurulu bu çabayı desteklemiş, yayın politikasının bir parçası olarak kabul etmiştir.

Fizik terminlerine doğru ve anlamlı Türkçe karşılıklar kazandırmak kadar önemli bir başka mesele de, bu terimlerin yaygınlaşmasını ve ortak kullanımını sağlamaktır. Tutarsız bir terminolojinin önüne ancak böyle geçilir. Bu noktada *Çağdaş Fizik* dergisinin önemli bir katkısı olmuştur. *Çağdaş Fizik*'in yayın kurulu, terimler için çeşitli yazarlar tarafından önerilen Türkçe karşılıklardan bazılarını benimsemiş ve yazarların onayından geçmesi durumunda dergideki diğer yazılara da uygulamıştır.¹⁹ Ancak, Türkçe fizik dili konulu yazılar

¹⁵ Ö.Akyüz, "Fizikte Türkçe," *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 1, 1976, s.23-24.

¹⁶ Ömür Akyüz, "Terimler Üzerine Söyleşi," *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 2, 1976, s.41-42.

¹⁷ Demir İnan, "Bilimsel Türkçe," *Çağdaş Fizik*, c.2, sayı 1, 1977, s.48-49.

¹⁸ "Çeviride Türkçe," *Çağdaş Fizik*, c.2, sayı 2, 1977, s.42-43.

¹⁹ "Dergimizdeki yazılarda Türkçe sözcüklerin tutarlı olarak kullanılmasına ayrı bir özen göstermekteyiz. Türkçe sözcükler konusundaki yazıların yanında, bilimsel yazılardaki yabancı terimlerin Türkçe karşılıklarının, yazarların onayı alınarak, değiştirilmesi yönüne gidilmiştir. Dergimizin bilimsel Türkçe'nin tutarlılık kazanmasında etkinlik göstereceği kanısındayız" [yayın kurulu, "2.Yıla Başlarken," *Çağdaş Fizik*, c.2, sayı 1, 1977, s.7].

derginin yalnızca ilk sayılarıyla sınırlı kalmış, bu hassasiyet ilerleyen yıllarda sürdürülmemiştir.

Ortaöğretim ve Yükseköğretimde fizik eğitimi ve sorunları, TFD'nin önemle eğildiği bir diğer konudur. Dolayısıyla *Çağdaş Fizik*'te de dönem dönem eğitim sorunlarını tartışan makaleler yayımlanmıştır. Özellikle Rauf Nasuhoğlu'nun ortaöğretim fen bölümlerinde fizik öğretiminin durumunu inceleyen yazısı²⁰ oldukça ilgi çekicidir. Yazı, dönemin (hatta şimdi de devam etmekte olan) fizik öğretiminde süregiden, dogmatik, ezberci ve yaratıcılığı geliştirmekten uzak olan uygulamasını eleştirmekte ve sorunların giderilmesi amacıyla daha önce gerçekleştirilmiş olan reformları ele almaktadır. Bunun dışında, fizik eğitiminin sorunları ve bunlara getirdiği çözüm önerileri bakımından, pedagojik olmayan bazı yazılar da yayımlanmıştır.²¹

Çağdaş Fizik dergisinde, fizik ve onunla ilişkilendirilebilen tüm alanlarda, elden geldiğince yazı yayımlandığı gözlemlenmektedir. Sanayi ve fiziğin uygulama alanları, fiziğin eğitimi, tarihi ve felsefesi gibi. Bunlar içinde fizik felsefesi ile ilgili olan dört yazı, iki değerli felsefeci Nermi Uygur ve Yalçın Koç tarafından yazılmış özgün yazılardır.²² Yalçın Koç'un kuantum mekaniği felsefesi üzerine olan iki yazısında, kuantum mekaniğine ilişkin daha önce ortaya konmuş bazı felsefi sorunlar, eleştirel olarak sunulmuştur. "Kuantum mekaniğinin tamamlanmış bir teori olup olmadığı sorusu", "yerellik", "gizli dinamik değişken" gibi bu sorunlar, A.Einstein, B.Podolsky, N.Rosen'in "Doğanın Kuantum Mekaniksel Tasviri Tamamlanmış Kabul Edilebilir mi?," başlıklı ve 1935 tarihli makalesi çerçevesinde değerlendirilmiştir.²³ Nermi Uygur'un yazılarında ise, fizik metinlerindeki sözcük, kavram ve tümceler dil felsefesi açısından irdelenmesi ve matematik ile deneyin fizik metinlerinde birer dil olarak yeri konu edilmiştir.

Çağdaş Fizik ve Fizik Tarihi

Çağdaş Fizikte fizik dışı alanlar içinde en sık karşılaştığımız yazılar fizik tarihi ile ilgili olanlardır. Ünlü fizikçilerden W.K.Heisenberg (1901-1976), Lord Rutherford (1871-1937), P.A.M. Dirac'ın (1902-1984) bilim yaşamlarını tanıtan biyografiler bu tür yazıların yalnızca küçük bir örneğini oluşturur. Bir diğer örnek de, doğumunun 100. yılı vesilesiyle dünya çapında anılan Einstein anısına

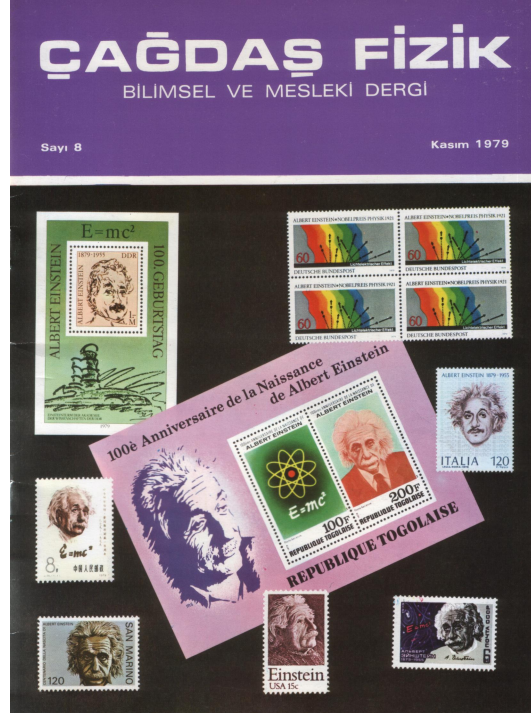
²⁰ Rauf Nasuhoğlu, "Ortaöğretim Fen Bölümlerinde Fizik Eğitimi," *Çağdaş Fizik*, c.1, sayı 2, 1976, s.30-32

²¹ Ömür Akyüz, Haluk Beker, "Bir Araştırma, 1984 ÖYS Sonuçları ve Ortaöğretimdeki Eğitim Düzeyi Hakkında Bazı Gözlemler" ve "Ortaöğretim Reformu ve Lise Başarı Sınavı," *Çağdaş Fizik*, sayı 17, 1985, s.30-32 ve 44-45.

²² Nermi Uygur, "Fizik Yazılarında Belli Başlı Öğeler ve Bağlımlar," c.3, sayı 1, 1978, s.29-36 ve "Fizikte Matematik ve Deney," sayı 9, 1980, s.31-35; Yalçın Koç, "Kuantum Mekaniği Felsefesine Kısa Bir Bakış," sayı 12, 1981, s.8-15 ve "Kuantum Mekaniği Felsefesine Kısa Bir Bakış (2)," sayı 13, 1982, s.5-11.

²³ Bu makale EPR (Einstein – Podolsky – Rosen) makalesi olarak da tanınır.

TFD tarafından 14 Mart 1979 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlenen "100.Doğum Yıldönümünde Einstein" etkinliğinde yapılan konuşmaların metinleridir (sayı 8). Einstein'ın hayatı ve kişiliği (F.Kortel), bilimsel mirası (A.Y.Özemre), teorilerinin denel gerçeklenmeleri (A.Hacınlıyan), günümüzde gözlemsel ve kuramsal durum (R.Güven), Einstein'ın katkılarında bütünlük, dalga-parçacık ikiliği ve birleşik alanlar teorisi (F.Gürsey), yazıda üzerinde durulan konulardır.

Çağdaş Fizik'in fizik tarihçiliği açısından esas önemi, Türk fizik tarihi ile ilgili yazılarıdır. Örneğin, Fahir Yeniçay'ın "Fizik Derneği Hakkında" başlıklı kısa yazısında önemli veriler vardır. Benzer bir özelliği, "Profesör Hayri Dener ve Ankara Fen Fakültesinin Başlangıç Yılları" (Erdal İnönü) ve "Prof.Dr. Adnan Sokulu ile Yapılan Bir Söyleşi" (Metin Bolcal) başlıklı yazılarda da bulmaktayız. Çünkü bu yazıların, Türkiye'deki bilim tarihi araştırmalarında az rastlanan türde birer kaynak olma özelliği vardır: tanıkların tanıklığı. Gediz Adeniz'in de bir dönemine tanıklık ettiği ve fikir babalığını ünlü fizikçi Abdus Salam'ın yaptığı Uluslararası Teorik Fizik

Merkezi (ICTP) (İtalya) hakkında hazırlanmış olan "Uluslararası Teorik Fizik Merkezi ve Türk Fiziği" başlıklı yazıda çağdaş Türk fiziğinin gelişmesine katkısı olan bu kurumun tarihi ve Türk fiziğine olan etkisi ele alınmıştır. *Çağdaş Fizik*'in bu yazılar dışında iki sayısı neredeyse tamamıyla fizik tarihine ayrılmıştır. Bunlardan biri TFD'nin Mayıs 1991 tarihinde düzenlediği "Kurt Zuber (1899-1991) Sempozyumu" nun bildirleridir (Sayı 19). "Zuber'in Hayatı" (Fikret Kortel), "Zuber'le Deneysel Çalışmalar (Sait Akpınar)", "Yangından Sonra Bir Fizikçi" (Belkıs Özdoğan), "Prof.Zuber'i Anarken (İhsan Özdoğan), "Kurt Zuber'in Anısına (Adnan Sokullu), "Prof. Zuber'in En Yakın Arkadaşı" (Ayhan Çilesiz) başlıklı yazılar, yakın dönem fizik tarihimiz açısından belge niteliğindedir. Diğerleri ise medikal fiziğe ayrılmış olan 21.sayıdır. Bu sayıda

medikal fiziğin dünyadaki ve Türkiye'deki tarihi (Seyfettin Kuter), tıp fiziğinin anlamı, gelişimi ve eğitimi (Ali Girgin) gibi değerli yazılar bulunmaktadır.

Türkiye'nin fizik eğitimindeki ve araştırmalarındaki düzeyini belirlemeyi ve sorunlarını ortaya koymayı amaçlayan birçok yazı da, günümüz itibariyle artık yakın dönem fizik tarihi araştırmalarının değerli birer malzemesi haline gelmiştir. Türkiye'deki çeşitli üniversitelerin fizik bölümlerini tanıtan bir dizi yazı: "Orta-Doğu Teknik Üniversitesi Fizik Bölümünde Yapılan Araştırmalar" (Cengiz Yalçın), "Hacettepe Üniversitesi Fizik Enstitüsü" (Y.Sanalan, A.İşin), "Ankara Üniversitesi, Fen Fakültesi Fizik Bölümü" (Rauf Nasuhoğlu), "Genç Bir Üniversitede Yeni Bir Fizik Bölümü" (Çukurova Üniversitesi: Hakkı Ögelman) ve "Ç.N.A.E.M. Ulusal Araştırma Merkezi (Altan M. Ferendeci), kurum tarihlerinin yazılabilmesi için gerekli adımlardır. İstatistiksel yöntemlerle hazırlanmış bir grup yazı ise, hem bilim politikalarının belirlenmesinde, hem de dönemin fizikçilerinin kendilerinin ve kurumlarının ülke çapında fizik etkinlikleri içindeki konumunun saptanmasında yararlı olduğu kadar, bilim tarihi açısından da önemlidir. "Fiziğimizin Gelişmesi Üzerine Sayısal Gözlemler" (Erdal İnönü), "Türk Astrofizik ve Astronomları İçin Bir Performans Değerlendirmesi" (Ali Uzun), "Türk Fizik Derneği Üyeleriyle İlgili İstatistikler" (Hülya Demiryont, Turgay Türkeli) gibi yazılar buna örnektir. Yine aynı yöntemle hazırlanmış olan "Türkiye'de Fizik Alanında Bilimsel Araştırma Yapmakta Olan Kurumlarda Araştırma Etkinliği Sorunu" (Ali Uzun) başlıklı yazıda 1923-1977 arası yurt içi ve yurt dışında çalışmış olan Türk fizikçiler ile Türkiye'de çalışmış yabancı fizikçilerden oluşan toplam 340 fizikçinin Science Citation Index'in bir parçası olan Source Index serileri içinde yer alan uluslararası nitelikteki makaleleri analiz edilmiştir. Bu analiz ile, Türkiye'de fizik alanında yapılan araştırmaların etkinliği, verimi ve seviyesi ortaya konmaya çalışılmıştır. Aynı yazarın "Bölgeler Düzeyinde Dünya Araştırma ve Geliştirme Faaliyeti (1970-1983) Kaynaklar ve Verimlilik" (Ali Uzun) yazısında da 1970-83 yılları arasında tüm dünya ülkelerinde araştırma-geliştirme etkinliklerindeki verimliliğinin kaynaklarla olan ilişkisi analiz edilmiştir.

Dikkat çekici bir başka yazı da anket ve görüşmelerle hazırlanmıştır. "Türkiye'de Deneysel Araştırma" (Peter Hawkins/Hopkins ?) başlıklı bu yazıda, Türk bilim adamlarına yöneltilen "Türkiye'de iyi deneysel araştırmaların daha çok yapılmasını neler engelliyor?" sorusuna yanıt aranmıştır. Makalenin yazarı bu çalışması için Ankara Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, ODTÜ, İstanbul Üniversitesi, İTÜ, Boğaziçi Üniversitesi ve Ege Üniversitesinde deneysel alanda çalışmakta olan fizikçi, kimyacı ve biyokimyacılarla, görüşmüş, elde ettiği sonuçları istatistiksel olarak göstermiş ve yorumlamıştır.

Bir diğer önemli yazı da, İstanbul ve Ankara'daki üniversite ve araştırma merkezlerinde yer alan fizikçilerin yaptıkları araştırmaların nicel olarak karşılaştırıldığı "İstanbul'da Fiziği Canlandırmak İçin Bir şeyler Yapmayacak mıyız? (Erdal İnönü) adlı yazıdır. Araştırmada, İstanbul'daki yayın sayılarında duraklama hatta zaman zaman azalma olmasına karşın, Ankara'da giderek artan bir araştırma etkinliği gözlemlenmiştir. Yazı, bu olguyu ve nedenlerini açıklamaktadır.

Bazılarının içeriklerinden kısaca bahsettiğimiz ve tamamı fizikçiler tarafından yazılmış bu yazıların, özellikle yakın dönem Türkiye fizik tarihi çalışmaları açısından değerleri, biraz da bu alanda yapılan araştırmaların artmasıyla anlaşılacaktır.

Çağdaş Fizik'in Sonu

Çağdaş Fizik'in son sayısı Haziran 1990-1991'de yayımlanmıştır. Onbeş yıl boyunca 22 sayısı çıkan derginin yayın hayatını sona erdiren nedenlerden biri, maddi olanaksızlıklardır. Derginin birçok sayısında bu sorun (yüksek basım maliyeti, reklam gelirinin yetersizliği, devlet desteğinin olmayışı) dile getirilmiştir.²⁴ Yüksek basım maliyeti birçok derginin karşılaştığı önemli bir sorundur. Özellikle, *Çağdaş Fizik*'in yayınlandığı 1970'li ve 1980'li yıllarda yaşanan ekonomik krizler, sorunu derinleştirmiştir.

Derginin düzensiz yayımlanmasının ve neticede çıkarılamaz hale gelmesinin bir diğer nedeni, yazı bulma güçlüğüdür. Yayın hayatının ilk yıllarında, dergiyi hedeflenen tarzda yazılarla beslemek zor olmasa da, zaman içinde bu önemli bir sorun haline gelmiştir: "Okurlarımız gerek mesleki gerekse sosyal ilişkileri ve durumları ile ilgili olay ve haberleri ile görüşlerini bizden esirgiyorlar. Bu yüzden dergimizin içeriği daha çok bizim seçtiğimiz yazılardan öteye gidemiyor"²⁵ cümleleri bu sorunun zarif bir ifadesidir. Bir süre sonra, yazı sorunu açıkça şöyle dile getirilmiştir:

"*Çağdaş Fizik*'in 16. sayısının yayımlanması neredeyse bir yıl gecikti. Gecikme tek bir nedene dayanıyor: yayımlanacak yazının bulunamayışına. Gerçi yazı bulmak, *Çağdaş Fizik* için başından beri en önemli sorunu oluşturmuştur. Yılda iki sayının aşılamayışının nedeni de budur. Ancak yazı bulma sorunu geçen yıl, tırmanacağı en yüksek noktaya ulaşmış, hatta V. Fizik Kongresi'nde yapılan çağrılı konuşmaların metinleri bile elde edilememiştir. Bu durumun nedenleri de ne olursa olsun, soruna bir çözüm bulmak ve *Çağdaş Fizik*'in yılda hiç olmazsa dört kez çıkmasını sağlamak amacımızdır. *Çağdaş Fizik*, TFD'nin

²⁴ Derginin kaç adet sattığını bilmiyoruz. Dergilerin üzerinde de satış fiyatı bulunmamaktadır. Ancak 8. sayıda, derginin eski sayılarının 20 TL'den, öğrenci, öğretmen ve öğretim üye yardımcılara 15 TL'den satışa sunulduğu belirtilmiştir.

²⁵ "Beşinci Yıl Biterken," *Çağdaş Fizik*, sayı 10, Kasım 1980, s.3.

Türk fizik topluluğu için sürdürmeye çalıştığı üç forumdan birini oluşturmaktadır. Bu forumlardan ilki, TFD genel kurullarıdır. Genel kurullara en çok 40-50 TFD üyesi katılmaktadır. İkinci forum TFD fizik kongreleridir. Yaklaşık 200-250 fizikçimizi bir araya getirmektedir. *Çağdaş Fizik* ise 750'ye yakın TFD üyesinin eline geçtikten başka fizik öğrencileri ve bilim meraklıları arasında alıcı bulmaktadır. Sayılarından da anlaşılacağı üzere, TFD amaçlarının gerçekleştirilmesinde en etkili aracı *Çağdaş Fizik* oluşturmaktadır. TFD'nin varlığını sürdürmesinde, amaçlarını gerçekleştirmesinde *Çağdaş Fizik*'in rolünü gözden ırak tutmayalım ve düşündüklerimizi anlatmak istediklerimizi kağıda dökelim."²⁶

Derginin, fizikçi olmayan ancak fiziğe ilgi duyan kesimlere ulaşma amacıyla sebat etmesi, yukarıda ele aldığımız "bilimsel seviye" engeline takılmayacak türden yazıların dergide yer bulmasıyla özdeş görülmüş, okurlardan ve dernek üyelerinden defalarca yazı talep edilmiştir. Buna rağmen dergi, çoğu zaman başlangıçta duyurulduğu gibi yılda iki kez çıkarılamamış, hatta yayımlanmadığı yıllar olmuştur. Dergiye neden yazı bulunamadığı tartışılması gereken bir sorudur. *Çağdaş Fizik*'in on beş yıllık yayın hayatı boyunca fiziğin çeşitli konuları üzerine (fizik eğitimi, tarihi, felsefesi ya da tanıtım yazıları hariç) derleme ya da özgün yazılar kaleme almış olan yazarlar göz önüne alındığında, bazı noktalar dikkat çekmektedir. Salt fizik üzerine yazı yazmış 62 kişiden, yaklaşık % 90'ının dergide yalnızca bir kez yazısı yayımlanmıştır. Dergide 2 kere yazısı çıkmış olan yazar sayısı 4 iken (Tolga Yarman, Mahmut Hortaçsu, Avadis Hacınliyan, Asım Barut), 3 yazısı bulunan yazar sayısı yalnızca 2'dir (Feyzi Apaydın, Mehmet Erbudak). Üçten fazla yazısı bulunan kimse yoktur. Dergide editörlük ve yayın kurulu üyeliği yapmış olan 26 fizikçi içinde fizikle ilgili derleme ya da özgün yazısı bulunan yazar sayısı 10'dur. Bu 10 kişiden 7'sinin yazıları, editörlük ya da yayın kurulu üyeliği yaptıkları esnada yayımlanmamıştır. Bu basit gözlem, aslında deneyim yoluyla bildiğimiz bir gerçeği doğrulamaktadır. Editörler ve yayın kurulu üyeleri, dergiye yazı toplanması, derginin basıma hazırlanması, dağıtımını gibi yapılması zorunlu ve bir o kadar da mesai isteyen işlerle uğraşmaktadır. Bir yandan bilimsel üretimde bulunmak, diğer yandan ders vermek, aynı zamanda derneğin diğer etkinliklerine katılmak durumunda olan dergi ekibinin, *Çağdaş Fizik*'in ilk sayılarında yayın politikası olarak ilan ettiği vazgeçilmez ilkelerden birini gerçekleştirmeye, fiziğin ilgi çekici konularını ve dünyadaki gelişmeleri derleme ya da özgün tarzda ele alan yazılar kaleme almaya vakti kalmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, derginin tüm sayıları incelendiğinde, derginin yayımlandığı 15 yıl boyunca, bahsedilen tarzda yazı kaleme alabilecek en az 62 kişi bulunabilmiştir. Bu da, derginin muhtelif sayılarında editör ya da yayın

²⁶ "Yedinci Yıl Biterken," *Çağdaş Fizik*, sayı 16, 1984, s.3.

kurulu üyeleri tarafından dile getirilen “yazılarınızı bekliyoruz!” çılgınlıklarının haklılığını tartışmaya açmaktadır. Elbette, hedeflenen okur grubunun anlayabileceği bir dilde, fizik üzerine yazı kaleme almak kolay olmasa gerektir. Ancak, 1970-90 yılları arasında ülkemizdeki fizikçi sayısında önemli bir artış görülmesine rağmen dergiye yazı bulunamaması, *Çağdaş Fizik* gibi bir derginin gereğine inanan fizikçi sayısının yeterli olmamasına bağlanabilir.

Bununla birlikte, *Çağdaş Fizik*'in kadrosu, kaderini ülkenin ve fizikçi topluluğunun durumunun belirlediği maddi olanaksızlıklara ve yetersiz desteğe rağmen, bugün dahi eski sayıları keyifle okunan bir fizik dergisi yayımlamayı başarmıştır. Derginin yılından itibaren (sayı 23) *Çağdaş Fizik-e* adı ile elektronik ortama taşınması, basımla ilgili maddi sorunları ortadan kaldırdığından, derginin geleceğini bundan böyle *Çağdaş Fizik*'in yaşamasını ve gelişmesini isteyen fizikçilerin destek ve emeği belirleyecektir.

EK

ÇAĞDAŞ FİZİK BİLİMSEL VE MESLEKİ DERGİ

Sayı 1-22 (Mayıs 1976 – Haziran 1991)

İÇİNDEKİLER

Derginin sahipleri (TFD başkanları) ve görev aldıkları yıllar. Erdal İnönü (1976-1987), K.Gediz Akdeniz (1987-1991)

Editörler ve görev yaptıkları dönemler. Altan Ferendeci (1976-1977), R. Ömür Akyüz (1977-1978), H.Odabaşı (1978-1979), Yani Skarlatos (1979-1986), Metin Bolcal (1987), İdris Gümüş (1988-1990), Emine Rızaoğlu (1990-1991)

Yayın Kurulu üyeleri. Ender Aktulga, Altan Ferendeci, Erdal İnönü, Metin Subaşı, Turgay Türkeli, Ömür Akyüz, Ayhan Çilesiz, Ergun Gültekin, Fikret Kortel, Hülya Birey, Ali Alpar, Yani Skarlatos, Meral Serdaroğlu, Gülen Aktaş, Cihan Saçlıoğlu, Rahmi Güven, İ.Hakkı Duru, K.Gediz Akdeniz, Dursun Koçer, Nizamettin Erduran, Nihal Ercan, Engin Arık.

Cilt 1, Sayı 1, Mayıs 1976	
Başlarken (Yönetim Kurulu)	s.3
Yüksek Enerji Fiziğinde Yeni Gelişmeler (Feza Gürsey).....	s.4-10
Fizik Derneği Hakkında (Fahir Yeniçay)	s.12-13
Fiziğimizin Gelişmesi Üzerine Sayısal Gözlemler (Erdal İnönü).....	s.14-17
Ç.N.A.E.M. Ulusal Araştırma Merkezi (Altan M. Ferendeci).....	s.18-22
Fizikte Türkçe (R.Ömür Akyüz).....	s.23-24
XX. Yüzyılın Büyük Fizikçileri Werner Karl Heisenberg (5.12.1901-1.2.1976) (Fikret Kortel).....	s.25-30
Sizlerden (Metin Subaşı)	s.30
Kitaplar.....	s.31-32
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.33-36

Cilt 1, Sayı 2, Kasım 1976	
Okuyucu Mektupları	s.4
Arayış ve Buluş.....	s.5
50. Yılında Schrödinger Denklemi; Güncel Araştırma Problemlerine Bakış (Asım O.Barut).....	s.9-15
Katı Hal Fiziğinde Son Yıllardaki Genel Görünüm (Mehmet Rona).....	s.16-20
Yüksek Enerji Fiziği Tiflis Konferansından İzlenimler (Mehmet Koca).....	s.21-22
Orta-Doğu Teknik Üniversitesi Fizik Bölümünde Yapılan Araştırmalar (Cengiz Yalçın).....	s.24-29
Orta Öğretim Fen Bölümlerinde Fizik Öğretimi (Rauf Nasuhoğlu).....	s.30-32
İstanbul'da Fiziği Canlandırmak İçin Bir şeyler Yapmayacak mıyız? (Erdal İnönü).....	s.34-36
Franck-Condon İlkesi: Doğuşu ve Modern Uygulamaları (Halis Odabaşı).....	s.37-40
Terimler Üzerine Söyleşi (Ömür Akyüz)	s.41-42
Toplantılar	s.43-44
Sizlerden (Metin Subaşı).....	s.45
Kitaplar.....	s.46
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.47-48

Cilt 2, Sayı 1, Mayıs 1977	
Okuyucu Mektupları ve Forum.....	s.4
Arayış ve Buluş.....	s.5-6
2. Yıla Girerken	s.7
Güçlü Bir Denel Yöntem: Fotosalım spektroskopisi (Mehmet Erbudak).....	s.10-13
Hacettepe Üniversitesi Fizik Enstitüsü (Y.Sanalın, A.İşın)	s.14-18
Jeofizik: Uğraşı Alanı Son Gelişmeler (İhsan Özdoğan).....	s.19-24
Laser: Gerçekler ve Düşler (Altan M. Ferendeci).....	s.30-43
Alçak Sıcaklıklar Fiziği (Acar İşın)	s.46-48
Bilimsel Türkçe (Demir İnan).....	s.48-49
Kitaplar.....	s.50
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.51-53
Sizlerden (Metin Subaşı)	s.53

Cilt 2, Sayı 2, Kasım 1977	
Arayış ve Buluş.....	s.3
İslamda Rasathaneler (Uluslararası Simpozyum)	s.4
Açık Oturum “Fiziğin Güncel Konuları”.....	s.5-10
Deprem (Kâzım Ergin).....	s.11-17
Elektron-Pozitron Çarpışmalarının Fiziği (Z.Zekeriya Aydın).....	s.18-25
Endüstride Kalite Kontrolü (Nasuhi A. Çandarlı).....	s.28
Deney Tüpü Yerine Bilgisayar (Attila Aşkar).....	s.29-34
XX. Yüzyılın Büyük Fizikçileri Lord Rutherford (Fikret Kortel).....	s.35-41
Çeviride Türkçe: Bir Tepki: Rauf Nasuhoğlu ve Bir Yanıt: R.Ömür Akyüz.....	s.42-43
Kitaplar.....	s.44-45
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.45-46

Sizlerden.....	s.46
Okuyucu Mektupları	s.47-48

Cilt 3, Sayı 1, Mayıs 1978

Okuyucu Mektupları	s.3-5
3.Yılımız.....	s.5
Bir Anket: “Enerji Sorunu ve Fizik Bölümlerimiz”	s.6-7
Enerji: “Dünyanın Kabul Olunabilir Nükleer Enerji Geleceği” Konulu Uluslararası Bilimsel Forum (Sadık Kakaç).....	s.8-9
Kara Deliklerin Kuantal Işması (Rahmi Güven).....	s.10-13
Gamma Işımları ve Mini Karadelikler (Mehmet E. Özel)	s.14
Kristal Magnetik Yapılar (Dinçer Ülkü).....	s.16-20
Ankara Üniversitesi, Fen Fakültesi Fizik Bölümü (Rauf Nasuhoğlu)	s.21-24
Polimer İstatistiği (Burak Erman)	s.25-27
Fizik Yazılarında Belli Başlı Öğeler ve Bağlımlar (Nermi Uygur)	s.29-36
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.38-39
Üstel Fonksiyon (A.A.Bartlett).....	s.40-41

Cilt 3, Sayı 2, Kasım 1978; Cilt 4, Sayı 1, Mayıs 1979 (Özel Kongre Sayısı)

TFD II. Fizik Kongresini Açış Konuşması (Erdal İnönü).....	s.3
Önsöz (Yayın Kurulu).....	s.4
Genel Görelilikte Yeni Gelişmeler (Yavuz Nutku).....	s.5-7
Atom ve Molekül Fiziği (İskender Öksüz).....	s.8-14
Hubble Olayının Kökeni Hakkında Tartışmalar (Ahmed Yüksel Özemre)	s.15-18
Kuantum Kromodinamiği: Yüksek Enerji Fiziğindeki Umudun Işığın (Namık K. Pak).....	s.19-26
Ağır çekirdeklerin Çarpışmaları (Alpar Sevgen)	s.27-32
Güneş Pillerinin Enerji Üretimindeki Yeri (Yani Skarlatos)	s.33-36
İstatistik Mekanikte Son Gelişmeler: 2-Boyutta Hal Değişimleri (Ayşe Erzan)	s.37-45
Enerji, Nükleer Enerji ve Türkiye (Tolga Yarman).....	s.46-56
Bir Tılsımlı Parçacık İzi Görüldü (Perihan Tolun).....	s.57-58
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.59-60
Enerji Sorunu ve Türk Fizikçileri (TFD Enerji Komisyonu).....	s.61-62
Sayı 8, Kasım 1979	
Dördüncü Yıl Biterken	s.3
Arayış ve Buluş.....	s.3-5, 38
100. Doğum Yıldönümünde Einstein	s.6-23
Magnetik Rezonans: Temel İlkeler (Feyzi Apaydın)	s.24-33
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.34-38
Sayı 9, Mayıs 1980 (Türkiye’de Deneysel Fiziğin Durumu)	
Arayış ve Buluş.....	s.4-6
Kitaplar.....	s.6-8
Genç Bir Üniversitede Yeni Bir Fizik Bölümü (Hakkı Ögelman)	s.9-11
Türkiye’de Denel Fiziğin Durumu ve Sorunları	s.12-18

Biyolojik Dokuların Elektriksel Kutuplaşması (Nejat Güzelsu)	s.19-25
Veri Analizi ve Minimizasyon Yöntemleri (Avadis Hacınlıyan).....	s.27-30
Fizikte Matematik ve Deney (Nermi Uygur).....	s.31-35
Türkiye’de Deneysel Araştırma (Peter Hawkins)	s.36-40
TFD III. Fizik Kongresi Enerji Paneli (Hasan Külünk).....	s.41-42
Dernek Haberleri (Erdal İnönü).....	s.43-46
Sayı 10, Kasım 1980	
Profesör Hayri Dener ve Ankara Fen Fakültesinin Başlangıç Yılları (Erdal İnönü)	s.4-6
Güneş Enerjisi ve Isısal Dönüşüm Sistemleri (Hasan Külünk).....	s.7-22
En büyük Entropi Yordamı (Bülent Sankur)	s.23-32
Yeni Tür Bir Gökcismi: SS 433 (Ali Alpar).....	s.33-37
Birleştirilmiş Ayar-Alan Teorileri (GUTS) (Meral Serdaroğlu)	s.38-41
Sizlerden.....	s.42-44
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.45-50
Sayı 11, Mayıs 1981	
Avrupa Fizik Derneği 5.Genel Kongre Programı.....	s.3-6
Radyoaktif Işımlar ve Sağlık Tehlikelerine Karşı Koruma (Turhan Hıfzı Evcimen)	s.7-18
Fizikçilerin Geleceği (Rauf Nasuhoğlu).....	s.19-20
Kristallerde Ultrasonik Dalgaların Yayılması (Turhan Alper).....	s.21-30
Toryum Nükleer Yakıt Çevrimi ve Türkiye Açısından Değeri (V.Altın, T.Enginöl, T.Yarman).....	s.31-34
R S C Vn Türü Örtün Çift Yıldızlar (Cafer İbanoğlu).....	s.35-39
Arayış ve Buluş.....	s.40-41
Kitaplar.....	s.41
Sayı 12, Kasım 1981	
EPS 5- Fizikte Eğilimler.....	s.3-5
Okuyucu Mektupları	s.6-7
Kuantum Mekanikliği Felsefesine Kısa Bir Bakış (Yalçın Koç)	s.8-15
İstanbul Üniversitesi Prof.Dr. Feza Gürsey ile Prof. Abdussalam’a Fahri Fen Doktoru Pâyesi Verdi (Ahmed Yüksel Özemre)	s.16-18
Jeofizik Problemlerinin İnversiyonu (Özer Kenar)	s.19-26
Amorf Silisyumun Fiziksel Özellikleri (Özcan Öktü).....	s.27-37
Türk Fizik Derneği Üyeleriyle İlgili İstatistikler (Hülya Demiryont, Turgay Türkeli).....	s.38-39
Dernek Haberleri.....	s.40-42
Sayı 13, Mayıs 1982	
Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Gökbilimleri Araştırma Enstitüsü (Necdet Güdür).....	s.3-4
Kuantum Mekanikliği Felsefesine Kısa Bir Bakış (2) (Yalçın Koç)	s.5-11
Türkiye’de Fizik Alanında Bilimsel Araştırma Yapmakta Olan Kurumlarda Araştırma Etkinliği Sorunu (Ali Uzun)	s.12-19
Amorf Yarıiletkenlerin Teknolojik Uygulamaları (Turgay Atalay)	s.20-25
Dernek Haberleri.....	s.26-30
Ters Doğrultuda Laboratuvar Deneyi (Bengt Sandell).....	s.31-34
Sizlerden.....	s.35

İyon-Yüzey Etkileşmeleri (Orhan Yenen).....	s.36-42
Sayı 14, Kasım 1982	
Temel Bilimler: Dün, Bugün ve Yarın (Asım Orhan Barut).....	s.3-4
Dernek Haberleri.....	s.5
Uluslararası Fizikte Grup Teorik Metodlar Kollokyumu.....	s.6-8
Brown Hareketi ve Fizikteki Uygulamalarına Örnekler.....	s.9-17
Okuyucu Mektupları.....	s.17-18
Arkeolojide Bilimsel Tarihlendirme Yöntemleri ve Analiz Teknikleri (Yeter Göksu).....	s.19-26
Gözlenmeyen Temel Parçacıkların Bir Tasnifi (Cihan Saçlıoğlu).....	s.27-35
Sıvı Kristallerin Ultrasonik Yöntemlerle İncelenmesi (Erol Gündüz).....	s.36-42
Sayı 15, Mayıs 1983	
Uluslararası Teorik Fizik Merkezi ve Türk Fizigi (K.Gediz Akdeniz).....	s.3-7
Temel Fizik Mahkemede.....	s.7-8
Elektron Katı Etkileşmelerinde Spin-Polarizasyon Gözlemleri (Mehmet Erbudak).....	s.9-14
NMR Görüntüleme: Tomografi (Fevzi Apaydın).....	s.15-29
Dernek Haberleri.....	s.30-35
Fizik Araştırmalarında Günümüzdeki İmkanlar (Hülya Demiryont).....	s.36-38
Sayı 16, Kasım 1984	
Yedinci Yıl Biterken.....	s.3
Sizlerden.....	s.3
Dernek Haberleri.....	s.4-13
Fizikte Basit Modeller (Mahmut Hortaçsu).....	s.14-17
Fizikte Bilgisayarların Yeri (Avadis Hacınılyan).....	s.18-23
Türk Astrofizik ve Astronomları İçin Bir Performans Değerlendirmesi (Ali Uzun).....	s.24-27
Arayış ve Buluş.....	s.28-31
Okuyucu Mektupları.....	s.32
Türk Fizik Derneği Tüzüğü.....	s.33-36
Türk Silahlı Kuvvetler Mensubu TFD Üyelerinin Üyelikleri Sürüyor.....	s.37
Yeni TFD Üye Fişi.....	s.38
Sayı 17, Kasım 1985	
Dernek Haberleri (Ender Aktulga).....	s.3-8
18. Eslab Sempozyumu Ardından (Nihal Ercan).....	s.9-15
P.A.M. Dirac (1902-1984) (Cihan Saçlıoğlu).....	s.16-19
Bir Araştırma (Ö.Akyüz, H.Beker).....	s.20-23
Çift Yıldızlar Üzerine (Osman Demircan).....	s.24-26
Çağdaş Birleşik Alan Teorileri (Tekin Dereli).....	s.27-37
Solitonlar ve Ters Saçılma Dönüşümü (Metin Gürses).....	s.38-43
Ortaöğretim Reformu ve Lise Başarı Sınavı (Ö.Akyüz, H.Beker).....	s.44-45
Türk Fizik Vakfı Esas Senedi.....	s.46-49
1985 Nobel Fizik Ödülü.....	s.50
Sayı 18, Kasım 1986	
Dokuzuncu Yıl Biterken.....	s.1
Dernek Haberleri.....	s.2-5
Bilim Adamı Yetiştirmek İçin Seferberlik (Asım Orhan Barut).....	s.6-7
X-Işın Astronomisinde QPO'lar (E.Nihal Ercan).....	s.8-9

Amerikan Fizik Derneği'nin İlk Milletlerarası Konferansından İzlenimler (C. Saçlıoğlu).....	s.10-13
Türkiye'de Yüksek Enerji Fizigi Dalındaki Araştırmaların Desteklenmesinde TÜBİTAK Araştırma Ünitesinin Önemi (Zekeriya Aydın-Tekin Dereli).....	s.14-17
NMR Spektroskopisinde Son Gelişmeler (F.Apaydın).....	s.18-29
Katılmal Yapı Araştırmasında Yeni Bir Yöntem: EXAFS (Mehmet Erbudak).....	s.30-32
Sayı 19, Kasım 1987	
Başlarken (Metin Bolcal).....	s.1
Dernek Haberleri (K.Gediz Akdeniz).....	s.3-6
Türk Fizik Derneği Başkanı K. Gediz Akdeniz'in TFD I. Ulusal Medikal Fizik Kongresi Açılış Konuşması (8-9 Ekim 1987, İstanbul Üniversitesi Cerrahgâza Tıp Fakültesi).....	s.7
Prof.Dr. Adnan Sokulu ile Yapılan Bir Söyleşi (Metin Bolcal).....	s.8-12
Pluto (Çetin Bolcal).....	s.13
Sicim Kuramlarına Giriş (Mahmut Hortaçsu).....	s.14-17
Çernobil Nükleer Santral Kazası ve İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri (Dr. Selâhattin A. Göksel).....	s.18-23
Bölgeler Düzeyinde Dünya Araştırma ve Geliştirme Faaliyeti (1970-1983) Kaynaklar ve Verimlilik (Dr. Ali Uzun).....	s.24-32
Sayı 20, Kasım 1988	
Önsöz.....	s.1
Dernek Haberleri.....	s.3-9
Türk Fizik Derneğinin İlk Başkanı Prof.Dr.Fahir Yeniçay (1902-1988)(Ali Girgin).s.9-12	
Erwin Schrodinger'in 100. Yıldönümü ve Kuantum Mekaniğinin Bugünkü Durumu (Asım Orhan Barut).....	s.13-16
Temel Fiziksel Sabitler ve Birimler (Zafer Ziya Öztürk).....	s.17-21
Proton Bozunumu Üzerine Araştırmalar (Güneş Tanır).....	s.23-26
Radyasyonun Eski ve Yeni Birimleri (Hatice Bilge).....	s.27-29
Sayı 21, Kasım 1989-Haziran 1990	
Dernek Haberleri.....	s.1-7
Medikal Fizigin Dünyadaki ve Türkiye'deki Tarihi (Doç.Dr. Seyfettin Kuter).....	s.8-12
Tıp Fiziginin Anlamı, Gelişimi ve Eğitimi (Ali Girgin).....	s.13-15
Nükleer Fisyonun Keşfinin 50'nci Yılı Atom Çağının Başlaması (Prof.Dr. Ali Rıza Berkem).....	s.17-19
Soğuk Füzyon (Ali Ercan, Nizamettin Erduran, Ergun Gültekin).....	s.20-25
BDFE Bilgisayar Destekli Fizik Eğitimi (Erdoğan Gültekin).....	s.27-30
Sayı 22, Haziran 1990-Haziran 1991	
Dernek Haberleri.....	s.2-5
TFD 1989-1991 Dönemi Çalışma Raporu (Prof.Dr. Gediz Akdeniz).....	s.8-10
TFD Kurt Zuber (1899-1991) Sempozyumu (Mayıs 1991)	
Zuber'in Hayatı (Fikret Kortel).....	s.15-16
Zuber'le Deneysel Çalışmalar (Sait Akpınar).....	s.17-20
Yangından Sonra Bir Fizikçi (Belkıs Özdoğan).....	s.21-23
Prof.Zuber'i Anarken (İhsan Özdoğan).....	s.24
Kurt Zuber'in Anısına (Adnan Sokulu).....	s.25-26
Prof. Zuber'in En Yakın Arkadaşı (Ayhan Çilesiz).....	s.27

Çağdaş Fizik: A popular periodical of the Turkish Physics Society*Meltem Akbaş*

Published between 1976 and 1991 by the Turkish Physics Society (est. 1931), the earliest and longest lasting union of Turkish physicists, *Çağdaş Fizik* (*Contemporary Physics*) was considered by the Society as its most valued activity. A professional journal aiming to establish communication between physicists in Turkey, it was planned to serve as a popular journal covering actual and interesting topics in physics. Its target readership included physicists, physics teachers, engineers and university students in science. The members of the editorial board and most of the authors were university professors. Developments in physics, history and philosophy of physics, physics in both secondary and higher education in Turkey, Turkish terminology in physics were the most frequently treated issues in the journal.

Çağdaş Fizik is worthy of attention for those researching history of physics, since it provides a profile for the Turkish community of physicists in the 1980s. The present work introduces the articles published within the 22 issues of the journal, analyses those concerning with the history of physics in Turkey, and gives the table of contents in the appendix. It also discusses the publishing policy of the editorial board, the financial difficulties experienced and the problems encountered in recruiting manuscript. The journal can be considered as an important undertaking in science journalism in Turkey around 1980s.

Key words: *Çağdaş Fizik*, history of physics, periodicals, physics, Turkey;
Anahtar kelimeler: *Çağdaş Fizik*, fizik, fizik tarihi, süreli yayın, Türkiye.

BURSA ZİRAAT CEMİYETİ (1927) VE YAYINI *ASRİ ÇİFTÇİ*

Sevta Kadioğlu*

Ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren Türkiye’de bilim cemiyetlerinin yanı sıra mesleki cemiyetler de kurulmuş ve aynı yüzyılın ortalarından itibaren çok sayıda bilimsel ve mesleki dergi yayın hayatına başlamıştır. Bu cemiyetlerin birçoğu, kendi fikir, amaç ve faaliyetlerini ifade etmek ve bazen de kendi alan ve meslekleri hakkında Batı’daki gelişmeleri tanıtmak için bir mecmua yayımlama gayreti içine girmişlerdir. Ziraat alanında cemiyetleşme hareketinin ve bu cemiyetler tarafından dergi yayımının İkinci Meşrutiyet’ten sonra olduğu bilinmekte ise de, ziraat konusundaki ilk dergiler 1880 yılından itibaren yayımlanmıştır. Bu dergilerin bazıları şahısların gayretleriyle, bazıları ziraat okulları, bazıları ilgili bakanlıklar ve bir kısmı da ziraat cemiyetleri tarafından yayımlanmıştır. Bunlardan ziraat okullarının yayımladıkları arasında bulunan *Halkalı Ziraat Mektebi Mecmuası* ve devlet eliyle Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde yayımlanan *Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası* daha önceki çalışmalarımızda tanıtılmış ve içerikleri hakkında bilgi verilmişti.¹ Bu çalışmamızda ise, Cumhuriyet’in ilk yıllarında (1927) kurulan Bursa Ziraat Cemiyeti ile bu cemiyetin yayın organı olan ve 1927-28 yılları arasında 10 sayısının yayımlanmış olduğunu tespit edebildiğimiz *Asrî Çiftçi* hakkında bilgi verecek, böylelikle mesleki bir cemiyeti ve yayımını tanıtmaya çalışacağız. Bu suretle İstanbul dışında kurulmuş bir ziraat cemiyetini ve onun yayın organını tanıtmış olacağız.

Bursa Ziraat Cemiyeti

Osmanlı dönemi Türkiye’inde ilk mesleki cemiyet, hekimler tarafından kurulmuştur. Bu cemiyet, Kırım Savaşı sırasında İstanbul’da bulunan müttefik ordular tabiplerinden İngiliz P.Pincoffs’un teşebbüsüyle 15 Şubat 1856’da kurulan ve daha sonra “şahane” (*impériale*) ünvanını kullanma iznini alarak Cemiyet-i Tıbbiye-yi Şahane adıyla tanınan “Société Médicale de Constantinople”dur.² Ziraat alanında ise daha önce de belirttiğimiz gibi, cemiyetleşme hareketinin II.Meşrutiyet’ten sonra başladığı anlaşılmaktadır.³ Osmanlı Ziraat Mekteb-i Alisi Mezunin Cemiyeti ve Osmanlı Ziraat Cemiyeti

adı altında iki ayrı cemiyet kurulmuştur. Osmanlı döneminde kurulan mesleki cemiyetlerin çoğunlukla imparatorluğun merkezi olan İstanbul’da kurulmuş oldukları görülmektedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren de İstanbul dışında çeşitli şehirlerde de ziraat cemiyetleri kurulmuştur. Bunlardan birisi, 23 Nisan 1927’de kurulan Bursa Ziraat Cemiyeti’dir.

Cemiyetin kuruluş amacı, 28 Temmuz 1927’de Başvekil’e sunulan⁴ nizamnamesinde de belirtildiği gibi, Bursa ilinde “fenn-i ziraatın”⁵ gelişmesini temin etmek, ziraat ile uğraşan kişilerin hükümet ve belediye ile olan her türlü işlerinde onları bilgilendirmek ve rehberlik etmek, ürünlerinin satılmasına yardımcı olmak, yabancı piyasalar hakkında kişileri bilgilendirmektir. Ayrıca, ehliyetli dava vekilleri bularak davalarını takip ettirmek, ziraat sergileri açmak, halkı zirai hastalıklarla mücadeleye teşvik etmek, kooperatiflerin kurulmasına hizmet etmek, işsiz ziraatçılara iş bulmak ve ziraatçıların hukukunu korumak da cemiyetin amaçları arasındadır.⁶ Cemiyetin diğer bir amacı da Türklerin ziraat alanında çağın gelişmelerine uyum sağlamasına rehberlik etmektir.⁷

Cemiyetin tüzüğü

Bursa Ziraat Cemiyeti’nin, Temmuz 1927 tarihli “Nizamname-i Esasî”si, *Asrî Çiftçi* dergisinin ilk sayısında yayımlanmıştır.⁸ Aynı nizamname küçük bazı değişiklikler ile derginin yedinci sayısında tekrar yayımlanmıştır.⁹ Cemiyetin nizamnamesinden, cemiyetin kuruluş amacı, üyeleri, gelir kaynakları ve idari yapısı hakkında bilgi edinmek mümkündür.

Nizamnameye göre, cemiyetin, “âzâ-yı asliyye”, “âzâ-yı hâmiye” ve “muhib âzâ” olmak üzere üç çeşit üyesi vardır. Ziraat ile uğraşan veya onu meslek edinen, on sekiz yaşını doldurmuş olan ve cemiyete yıllık bir Türk lirası veren ve Türk olan kadın ve erkek herkes cemiyetin asli üyesi olabilir. Maddi ve manevi olarak cemiyeti himaye edenler cemiyetin “aza-yı hâmiyesi” olur. Türk vatandaşı olmayan ancak, cemiyetin amaçlarının gerçekleştirilmesine yardımcı olan yabancılar cemiyetin muhib üyesi olurlar. Hâmî ve muhib üyeler cemiyetin

* Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Beyazıt, 34459 İstanbul. sevtaapk@istanbul.edu.tr

¹ Sevta Kadioğlu, “Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası Üzerine Bir İnceleme,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Ed. Feza Günergun, c.IV, sayı 1, 2002, s.99-118; Sevta Kadioğlu, “Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası Üzerine Bir İnceleme,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Ed. Feza Günergun, c.V, sayı 2, 2004, s.39-60.

² Hüseyin Hatemi-Ayıkut Kazancıgil, “Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, İstanbul 1987, s.111-119.

³ 1885 yılında kurulan Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünun Odaları bir devlet kuruluşu olan Ticaret ve Ziraat Nezareti bünyesinde teşkilatlandığı için bu kurumu bir cemiyet/dernek olarak değerlendirmemek gerekir.

⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 28.7.1927, Dosya No.8015, Fon kodu 30.10.00, Yer No. 80.525.15.

⁵ Gerek cemiyetin nizamnamesinde, gerekse *Asrî Çiftçi*’de yayımlanan yazılarda sıkça geçen “fenn-i ziraat” terimi “ekincilik bilgisi” anlamında kullanılmıştır. Tek başına kullanılan fennî sıfatı ise fen ile ilgili olan demektir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 6.bs, Ankara, 1984, s.306.

⁶ “Cemiyet Nizananame-i Esasîsi,” *Asrî Çiftçi*, sayı 1, 1927, s.4, “Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyeti’nin Muaddel Son Nizamname-i Esasîyesi,” *Asrî Çiftçi*, sayı 7, 1928, s.13-14.

⁷ “İfade-i Meram,” *Asrî Çiftçi*, sayı 1, 1927, s.2.

⁸ “Ziraat Cemiyeti’nin Hey’et-i İdaresi, Ziraat Cemiyeti’nin Esas Nizamnamesi, Ziraat Cemiyeti’nin Dahili Nizamnamesi”, *Asrî Çiftçi*, sayı 1, 1927, s.3-6.

⁹ “Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyeti’nin Muaddel Son Nizamname-i Esasîyesi”, *Asrî Çiftçi*, sayı 7, 1928, s.13-14.

her iki senede bir toplanan genel kuruluna iştirak edemezler.¹⁰ Genel kurul üyeleri, dokuz kişilik bir idare heyeti seçer, idare heyetine seçilen kişiler de aralarında bir reîs-i evvel, bir reîs-i sâni, bir kâtib-i umumî, bir muhasib, bir müşavir-i sıhhi, bir müşavir-i adli, bir müşavir-i baytarî ve bir idare müdürü seçerler. İdare heyetine seçilen kişiler, kendi aralarında bir reîs-i evvel, bir reîs-i sâni bir katib-i umumî, bir muhasib, bir müşavir, bir fen müdürü, bir muamelat müdürü, bir idare müdürü seçerler.

Cemiyetin gelir kaynakları, üyelerin aidatları ve bağışları, hükümet veya diğer resmi kurumlar tarafından verilecek tahsisat, açılan sergilerden elde edilecek gelir, seyahat gelirleri ve dergi satışından elde edilecek gelirdir.

Cemiyetin “mürevvic-i efkarı” olarak (fikirlerini yaymak amacıyla) ayda bir mecmua yayımlayacağı, kesinlikle siyasetle uğraşmayacağı, bütün hukukuyla Türk kanunlarına uygun hareket edeceği, cemiyet parasının Ziraat Bankası’nda tutulacağı gibi hükümler de nizamnamede yer almaktadır. Nizamname ayrıca, cemiyetin gelişmesini sağlayacak bütün teşkilat ve encümenleri kurma yetkisini de İdare Heyeti’ne vermektedir.

Cemiyetin iç tüzüğü

Cemiyetin, çalışanlarının görev ve yetkilerini tanımlayan bir de “Nizamname-i Dahilî”si vardır. Bu nizamnamede,¹¹ cemiyete nasıl üye olunacağı, kongrelerin nasıl yapılacağı belirlenmiş ve idare heyeti üyelerinin görevleri tanımlanmıştır. Cemiyetin iyi bir kütüphanesi ve ilmi teşkilatı olması, mükemmel bir tercüme heyeti teşkil edilmesi, ziraatçıların bir araya toplanması için bir klüp kurulması ve cemiyet üyelerine mahsus bir “alâmet-i fârîka”nın belirlenmesi de tüzük maddeleri arasındadır.

Cemiyetin yönetimi

Cemiyetin ilk “Heyet-i İdare”sinde görev yapanlar, *Asrî Çiftçi*’nin ilk sayısında yer almıştır.¹² Mümtaz Reis, Bursa Valisi Fatin Bey’dir. Yönetim kurulu, aşağıdaki kişilerden oluşmaktadır. Bursa Ziraat Bankası Müdürü Fazıl Bey (Reîs-i evvel), Bursa Ziraat Müdürü Haydar Bey (Reîs-i sâni), Bursa Ziraat Mektebi ve Ameli Ticaret Mektebi muallimlerinden Sadullah Bey (Kâtib-i

umumî), Bursa Ziraat Mektebi Mesul Müdürü Hakkı Bey (Muhasib), Bursa Ziraat Mektebi Müdürü Refet Bey (Fen Müdürü), Bursa Sıtma Mücadele Heyeti Reisi Talat Bey (Müşavir-i Sıhhiye), Avukat Cezmi Bey (Muamelat Müdürü), Merkez Ziraat Memuru Aziz Bey (İdare Müdürü), Bursa Ziraat Mektebi muallimlerinden Refet Bey (Mütercim ve aza). Cemiyet genel sekreterinin ve dokuz kişilik yönetim kurulunun dört üyesinin Bursa Ziraat Mektebi hocaları olması, okul hocalarının dernek kuruluşunda etkin olduklarını göstermektedir.¹³

Cemiyetin idare heyetinin dahili nizamname ile belirlenen görev ve yetkileri şunlardır:¹⁴ Reîs-i evvel’in görevleri; cemiyetin resmi mührünü kullanmak ve evrakı imzalamak, İdare Heyeti’ne başkanlık etmek ve kararlarının uygulanmasını takip etmek, davetlerde cemiyeti temsil etmektir. Reîs-i sâni’nin görevleri Reîs-i evvelin yokluğunda onun görevlerini yerine getirmek ve vekalet etmektir. Kâtib-i umumî’nin görevleri; reîs ile birlikte gündemi düzenlemek, karar defterini tutmak, reîsin kendisine vereceği görevleri yapmak, idare heyetinin kararlarının uygulanmasını reîs ile birlikte izlemek, cemiyetin yayımladığı mecmuanın düzenini, basılmasını ve abonelik işlerini yönetmek, üyelerin üyelik kimliklerini ve kayıt belgelerini doldurmak ve cemiyetin kongrelerinde raportörlük yapmaktır. Muhasibin görevleri; üye aidatlarını makbuz karşılığında toplamak, cemiyetin gelir ve gider bütçelerini hazırlamak, topladığı meblağı Ziraat Bankasına reîs ile birlikte yatırmaktır. Müşavir-i Sıhhiyenin görevleri; Ziraatçıları arasında tıbbî bir teşkilat oluşturmak ve ucuz muayenelerini temin ederek ucuz ve ciddi eczaneler tavsiye etmek, ziraatçıları sağlık durumları hakkında aydınlatmak ve bilim dışı itikatlarını yok ederek onları bilimsel tedaviye teşvik etmektir. Müşavir-i fenniye’nin görevleri; ziraatçılara fenni ziraatı telkin etmek, onları makinelerin faydaları ve tohumların ıslahı konularında bilgilendirmek ve böcek mücadelesi hakkında halkı aydınlatmak, sergiler açarak ürünlerinin kıymeti konusunda halkı aydınlatmak, ziraatın bilimsel yolları hakkında ilgililere açıklama yapmaktır. Müşavir-i baytarînin¹⁵ görevleri; hayvanların ıslah ve çoğaltma işlemlerine nezaret etmek, halkı hayvan tedavihanelerinden yararlanmaya ve hayvanları korumaya sevk etmektir. Müşavir-i adliye’nin görevleri, ziraatçıların mahkeme işlerinde onlara rehberlik etmek ve uygun fiyatla davalarına baktırmak, her türlü belgelerini, kontratlarını, mukavelelerini, senetlerini düzenlemek, cemiyetin hukuki meselelerini halletmek, kurulacak kooperatiflerin yasal işlemlerini yerine getirmektir. İdare Müdürü’nün görevleri; cemiyet merkezinin demirbaş eşyalarının korunmasına nezaret etmek, genel kurula ait tertibatı hazırlamak,

¹⁰ “Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyeti’nin Muaddel Son Nizamname-i Esasiesi”, *Asrî Çiftçi*, sayı 7, 1928, s.13-14. Derginin ilk sayısında yer alan cemiyet nizamnamesinde ise, dört çeşit üyelik olduğu ifade edilmiştir. Yukarıda adı geçen üyeler dışında bir de “aza-yı mümtaze”lik vardır. Nizamnameye göre Cemiyetin asli üyelerinden olup senelik cemiyete beş lira verenler mümtaz üye olabilirler. (“Cemiyet Nizamname-i Esasiesi”, *Asrî Çiftçi*, sayı 1, 1927, s.4) Ancak bu üyelik çeşidinin daha sonraki nizamname ile kaldırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹ “Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyeti’nin Muaddel Son Nizamname-i Esasiesi,” *Asrî Çiftçi*, sayı 7, 1928, s.13-14.

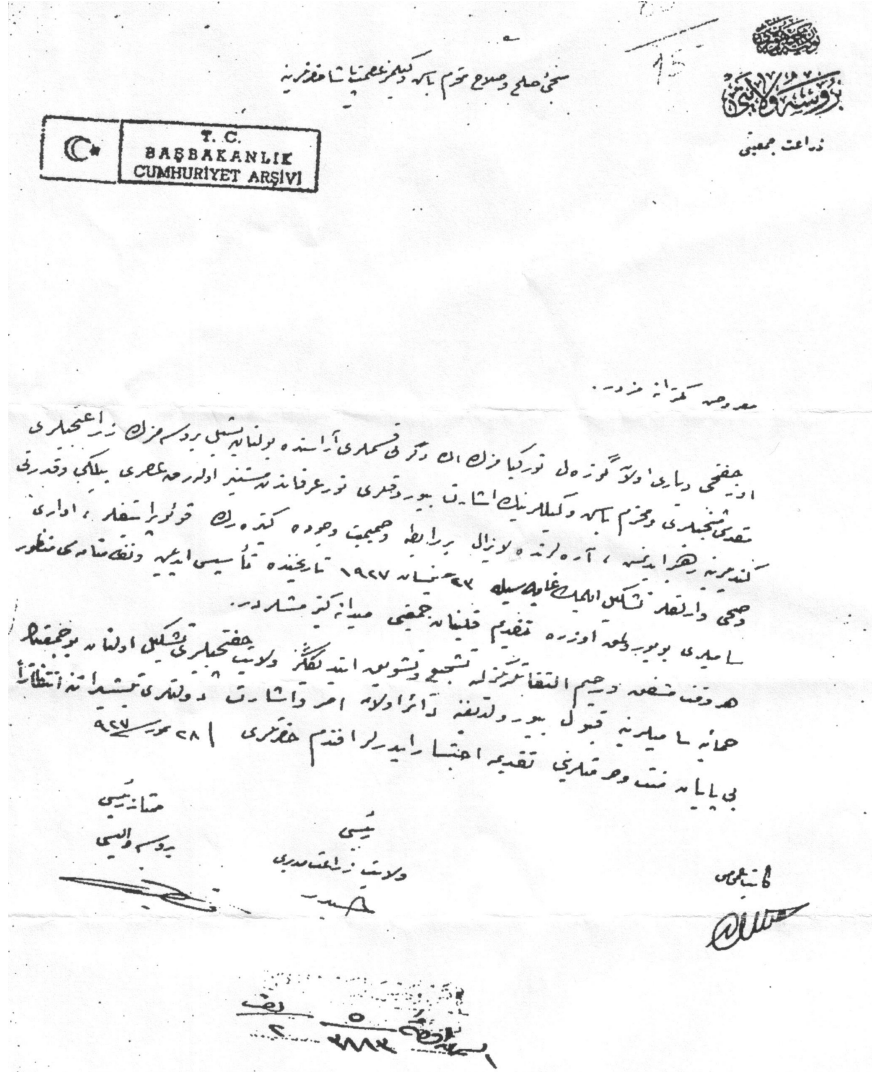
¹² “Ziraat Cemiyeti’nin Hey’et-i İdare, Ziraat Cemiyeti’nin Esas Nizamnamesi, Ziraat Cemiyeti’nin Dahili Nizamnamesi”, *Asrî Çiftçi*, sayı 1, 1927, s. 3.

¹³ Bursa Ziraat Mektebi üzerinde yapmakta olduğumuz çalışma tamamlandığında, cemiyetin bu üyeleri hakkında daha ayrıntılı bilgi verebilmeyi ümit ediyoruz.

¹⁴ “Nizamname-i Dahili”, *Asrî Çiftçi*, sayı 7, s.14-16

¹⁵ Müşavir-i Baytari ve Müşavir-i Adliye birinci sayıda yayımlanan ilk nizamnamede bulunmamaktadır. Bu üyeler İdare Heyeti’ne tadil edilen ikinci nizamname ile ilâve edilmiştir.

seyahatler ve toplantılara ait organizasyon işlerini yapmak, postaya verilecek evrakı yollamak, cemiyette istihdam edilecek kişilerin görevlerini belirlemek, cemiyetin dergisinin abonelere yollanmasını sağlamaktır.

Bursa Ziraat Cemiyeti Nizamnamesinin Başbakan İsmet Paşa'ya sunulduğuna dair 28 Temmuz 1927 tarihli belge. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 28.7.1927, Dosya No.80.15, Fon kodu 30.10.00, Yer No. 80.525.15.

Cemiyetin çalışma programı

Cemiyet faaliyetleri hakkında bilgi edinebildiğimiz tek kaynak yine *Asrî Çiftçi*'de yayımlanan iki yazıdır.¹⁶ Bunlara göre cemiyetin gerçekleştirmeyi hedeflediği etkinlikler şunlardır:

1. İyi tohumların seçimi ve temini konusunda halka rehberlik etmek.
2. Kimyevi gübrenin kullanılması ve yaygınlaştırılması için deneme tarlaları oluşturmak.
3. Hayvanlar için bir tedavihane kurulmasını ve hayvanların korunmasını sağlamak.
4. Haşarat ve hastalıklarla mücadeleyi teşvik etmek ve özellikle zeytin güvesi ile mücadeleye halkı teşvik etmek.
5. Ay çiçeği, yer fıstığı ve yağ fasulyesi gibi yararlı bitkilerin ekimini yaygınlaştırmak.
6. Konserve kooperatifine halkın iştirakini temin etmek.
7. Üretim ve satış kooperatifleri kurulmasını desteklemek.
8. Ziraî ürünler için bir sergi açmak ve iyi ürün yetiştirenlere ödül verilmesini sağlamak.
9. Kozacılık ve böcekçiliğe dair bilimsel yöntemlerin kullanımını halka telkin etmek.
10. Bağların Amerika çubuklarıyla yenilenmesi ve bağ hastalıklarıyla mücadeleyi sağlamak.
11. Dut fidanlarının çoğaltılması yollarını köylülere anlatmak.
12. Tavuk ve kümes hayvanlarını ıslah ve hastalıklardan korumak.
13. Köylüye sağlığına özen gösterme yollarını telkin etmek.
14. Hasat, harman işlerinin fenni usullere göre yapılmasını halka telkin etmek.
15. İlde ihtiyaç olan kalbur makinelerini sağlamak.
16. Fenni kovanları halk arasında yaygınlaştırmak ve arıcılık kursu açmak.
17. Fidancılık ve çiçekçiliğin yaygınlaştırılması için kurslar açmak.
18. Pirinç, tütün ve haşhaş ziraatının ıslahı için girişimde bulunmak.
19. Çiftliklerde kullanılmak üzere "fennî ve ilmi risâleler" yayımlamak.
20. Ziraatçilerin teknik sorunlarını çözmek üzere bir "hey'et-i fenniye" kurmak.

Bursa Ziraat Cemiyeti'nin umumî kâtibi, aynı zamanda derginin de sorumlu müdürü olan Sadullah Bey'in, *Asrî Çiftçi*'nin 10. sayısında, cemiyetin çalışma programı hakkında bir değerlendirme yazısı bulunmaktadır.¹⁷ Sadullah Bey, Ziraat Cemiyeti'nin 1928 yılı çalışma programının ziraat alanında gerçekten önem taşıyan konuları dikkate aldığını belirterek, bu konuların başında halka tam manasıyla hizmet eden hayvanların sağlığına ve tedavisine gereken önemin verilmesi için bir revir kurulmasının geldiğini belirtmiştir. Sadullah Bey ikinci önemli faaliyet olarak cemiyetin çok önemli ve gerekli olan "fenni ve ilmi" bir laboratuvar kurma hedefini göstermektedir. Yazara göre bu

¹⁶ "Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyeti'nin 1928 Senesi Mesai Programı", *Asrî Çiftçi*, sayı 3, 1927 (Fevkâlade Nüsha), s.2-4 ve *Asrî Çiftçi*, Sadullah, "Bursa Ziraat Cemiyeti Mesai Programı Vesilesiyle", *Asrî Çiftçi*, sayı 10, 1928, s.3-4.

¹⁷ Sadullah, "Bursa Ziraat Cemiyeti Mesai Programı Vesilesiyle", *Asrî Çiftçi*, sayı 10, 1928, s.3-4.

laboratuar sayesinde, toprak analizleri yapılacak, bütün tohumlar bilimsel olarak incelenecek, gerekirse ilaçlanacak, böylece köylünün aylarca güneş karşısında çalışarak elde edeceği üründen azami verim alması sağlanacaktır. Ayrıca halka öğüt verecek küçük broşürler hazırlanmasının önemi üzerinde de durmuştur. Böylece, ülkenin ekonomik açıdan gelişmesinin “fennî ziraat” (bilimsel tarım) ile mümkün olduğu halka telkin edilebilecektir.

Sadullah Bey, bu faaliyetleri gerçekleştirebilmek için bir bütçe hazırladığını ve “Vilayet Meclis-i Umumiyesi”nden iki bin beş yüz lira ödebek istediğini belirtmektedir. Sadullah Bey, eğer bu yardım sağlanırsa cemiyetin, “tetkik laboratuvarı” ve “hayvan hastanesi”nin yanı sıra bir de Ziraat Müzesi kurulacağını ifade etmektedir. Sadullah Bey’e göre, zirai olarak çok gelişmiş olan yabancı ülkelerin topraklarından belki de daha verimli olan topraklarımızın “fen ve ilim” sayesinde işlenmesi ile ürün artacak ve ülkemiz zenginleşerek daha müreffeh hale gelecektir. Sadullah Bey’in ifadesine göre, cemiyetin mesai programı arasında, para toplamak için bir bankanın kurulması da vardır. Ürün zamanında azar azar toplanacak ve zamanla büyük yekunlara ulaşacak olan servet sayesinde ve iyi bir programla, beş sene içinde bu bankanın kurulması mümkün olacaktır. Sadullah Bey son olarak, cemiyetin bu hedeflerinin İktisat Vekaleti’nin onayına da sunulacağını ve kendisi de bir çiftçi olan Vekil Rahmi Bey tarafından da destekleneceğine inandığını ifade etmiştir.

Asrî Çiftçi dergisi

Bursa Ziraat Cemiyeti’nin yanı sıra ve ondan önce de, Türkiye’deki ziraat cemiyetleri birer dergi çıkarma gayreti içinde olmuşlardır. Osmanlı Ziraat Cemiyeti 1908-1909 yıllarında *Resimli Çiftçi*’yi, Osmanlı Ziraat Mektebi-i Alisi Mezunin Cemiyeti 1909-1914 yılları arasında *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*’ni, 1920’de kurulan Ziraat Cemiyeti kuruluşundan 1926 yılına kadar *Yeni Çiftlik* adlı mecmuayı yayımlamışlardır.¹⁸ Burada ele alınan *Asrî Çiftçi* ise İstanbul dışında kurulan Bursa Ziraat Cemiyeti’nin yayın organıdır.

Asrî Çiftçi, 15 Ağustos 1927-15 Mayıs 1928 tarihleri arasında, toplam 10 sayı olarak Bursa’da yayımlanmıştır. Her ayın on beşinde çıkan derginin bütün sayıları Bursa Vilayet Matbaası’nda basılmış ve 20 kuruşa satılmıştır. Derginin sahibi ve sorumlu müdürü, Cemiyetin umumi katibi Sadullah Bey’dir.¹⁹

Asrî Çiftçi dergisinin 15 Ağustos 1927 tarihli ilk sayısının kapağı ve ve birlikte basılan son üç sayısının (Sayı 8-9-10 / Mart-Nisan-Mayıs 1928) içindekiler sayfası

Derginin üzerinde, idare merkezinin Bursa Ziraat Odası olduğu belirtilmiştir. Derginin üçüncü sayısı “fevkalade nüsha” olarak yayımlanmıştır. Cemiyetin idare heyetinin belirleyemediğimiz bir sebepten istifa etmesi ve yeni kurulun seçiminin gecikmiş olması, derginin sekiz ve dokuzuncu sayıların basımını aksatmış ve son üç sayı (8, 9, ve 10) bir arada yayımlanmıştır.

Derginin 21 kişiden oluşan bir yayın kurulu vardır. Kurulun başında “Tahrir Müdürü” sıfatıyla Sadullah Bey bulunmaktadır. Muharrir sıfatını taşıyan üyeler arasında, Bursa Ziraat Müdürü Haydar Bey, Bursa Ziraat Mektebi Müdürü Refet Bey, Bursa Askerî Hayvan Hastanesi Operatörü Necib Bey, Bursa Merkez Ziraat Memuru Aziz Bey, Bursa Böcekçilik Mektebi Müdürü Asım Bey, Bursa Ticaret ve Sınai Odası İstihbarat Müdürü İbrahim Tevfik Bey, Bursa ve Balıkesir Sıtma Mücadele Heyeti Reisi Doktor Talat Bey, Bursa Sıhhiye Müdürü Kemal Bey, Bursa Ziraat Müdüriyeti Katibi Kazım Bey, Mustafa Kemal Paşa Kazası Ziraat Memuru Ali Bey, Mudanya Kazası Ziraat Memuru Vehib Bey, Gemlik Kazası Ziraat Memuru Feyzi Bey, Bursa Baytar Müdürü Fehmi Bey ve Doktor Fuad Ali Bey’in yanı sıra Bursa Ziraat Mektebi muallimlerinden Refet, Vamık Kemal, Ekrem, İbrahim ve Cevdet Beyler bulunmaktadır. Bursa Ziraat Mektebi Müdürü Refet Bey ve Sadullah Bey de dahil edildiğinde 21 kişilik yayın kurulu üyeliğinin yedisini Bursa Ziraat Mektebi öğretmenlerinin oluşturduğu görülmektedir. Bu yayın kurulu daha

sonra ufak değişikliklere uğramışsa da yapısı itibariyle aynı kalmıştır.²⁰ Kazaların ziraat memurlarında muhtemelen atamalar nedeniyle değişiklikler olmuştur. Ancak yayın kurulu başkanı ve Ziraat Mektebi öğretim üyeleri yayın kurulundaki yerlerini korumuştur. Daha sonra da ifade edileceği gibi yayın kurulu üyeleri arasında dergiyi yazılarıyla en çok destekleyenler, Bursa Ziraat Mektebi muallimleri olmuştur.

Derginin yayımlanma amacı ve içeriği

Derginin hedefleri, ilk sayıda yer alan “İfade-i meram” başlıklı yazıda açıkça belirtilmiştir.²¹ Asrın bütün yükselen değerleri üzerinde fennin ve ilmin etkisinin inkar edilemeyeceği, bunun için herkesin işinde ilmi ve fenni (bilim ve tekniği) kendine rehber edinmesinin şart olduğu, ziraat, ticaret ve sanayide bilim ve tekniğin öneminin inkar edilemeyeceği görüşü bu yazının özünü oluşturmaktadır. Derginin yayım amacı da, bu gerçeği bütün açıklığı ile kabul ederek ziraatçılara gelişmiş ülkelerdeki teknikler hakkında bilgi vermek, mesleki yazılara ek olarak onları iktisadi, sosyal, ticari, bilimsel, teknik ve edebi yayımlarla aydınlatmak ve Cumhuriyet çiftçisinden beklenen “asrî ziraatı” yaygınlaştırmaktır. Ziraatçılar arasındaki bilgi alış-verişini ve iletişimi sağlamak da derginin bir diğer hedefidir.

Asrî Çiftçi'nin içeriği incelendiğinde tarım ve hayvancılığın önemli konularının yanı sıra güncel bazı konu ve gelişmelere de yer verildiği anlaşılır. Milli bayramlar ve Atatürk'ün ikinci defa Cumhurbaşkanı seçilmesi, nüfus sayımı gibi önemli olaylar ile ilgili haberler bunlar arasındadır. Bursa Ziraat Mektebi'nin Rasat İstasyonu tarafından yapılan hava durumu gözlemleri dergide yer almıştır. Bursa ilindeki ziraat, ticaret ve güncel konularla ilgili bazı gelişmeler de Küçük Havadisler başlığı altında verilmiştir.

Derginin bilimsel içeriğine gelince, ipek böcekçiliği, ziraat aletleri, ziraat tarihi, hayvanların beslenmesi ve hastalıklardan korunması, mevsimlere göre ziraat, Bursa'nın genel ziraat durumu, faydalı bitkiler, tavukçuluk, ürünlere zarar veren hastalıklar ve böcekler, tarım alanında gelişmiş ülkelerde uygulanan yöntemler, tarım kooperatifleri, tütüncülük, köy ve köylüler, konservecilik gibi tarım ve hayvancılığa ait konuların ele alınmış olduğu görülmektedir. Dergide ayrıca kadın psikolojisi konusunda ve Bursa Ziraat Mektebi ve Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebi hakkında da birer yazı bulunmaktadır.

İpek böcekçiliği konusundaki yazıların büyük kısmının Bursa Böcekçilik Mektebi Müdürü Asım Bey ve bir tanesinin de Halil Mümtaz Bey tarafından yazıldığı görülmektedir. Ziraat aletlerini konu eden yazıların Sadullah Bey ve

Ahmet Refet, ziraat tarihi konusundaki yazıların yine Ahmet Refet tarafından Fransızca'dan tercüme edilerek yazıldığı görülmektedir. Ahmet Refet'in ayrıca, ürünlere zarar veren hastalık ve haşarat, ziraat alanında gelişmiş ülkelerin ziraat usulleri, tarım kooperatifleri hakkındaki yazıları da kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Hayvanların beslenmesi konusundaki yazılar Bursa Ziraat Mektebi Mevaşi Muallimi Ekrem Fahri ve hayvanların hastalıklardan korunması konusundaki yazılar Bursa Baytar Müdürü Fehmi Bey'e aittir. Sadullah Bey, Bursa'nın genel zirai durumu, Mehmet Refet faydalı bitkiler, Dr. Fuad Ali tavukçuluk, Mehmet Fahri pancar üretimi, Halil Mümtaz tütüncülük, Mehmet Kazım köy ve köylüler, Sadullah Bey konservecilik konusunda yazmıştır. Kadın psikolojisi konusundaki tek yazı, altıncı sayıda Adil Bey tarafından yazılmıştır. Bu yazının devamı olduğu belirtilmişse de, daha sonraki sayılarda bu konuda herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Bursa Ziraat Mektebi ve Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebi hakkındaki yazıları da yine Sadullah Bey kaleme almıştır.

Dergide en fazla sayıda yazısı bulunanlar derginin sorumlu müdür ve aynı zamanda Ziraat ve Ticaret Ameliyat mekteplerinde öğretmenlik yapan Sadullah Bey ile Bursa Ziraat Mektebi muallimi Ahmet Refet Bey'dir.²² İlk altı sayıya bir kısmı çeviri olan çok sayıda yazı ile destek veren Ahmet Refet Bey, yedinci sayının yayımlanmasından önce Ziraat Vekaleti'nin izniyle incelemelerde bulunmak üzere Almanya'ya gitmiştir. Altıncı sayıda Ahmet Refet Bey'in derginin Almanya muhabirliğini yapmayı kabul ettiği ve kendisinin Almanya ziraatı hakkındaki yazılarının beklendiği haber verilmekte ise de daha sonraki sayılarda Ahmet Refet Bey'in yazılarına rastlanmamaktadır.²³ İlk altı sayıda ortalama en az 8 bazen de 10 bilimsel yazının yer almasına karşılık, yedinci sayıdan itibaren bu sayı 4'e kadar düşmüştür. Son üç sayının da bazı imkansızlıklardan dolayı bir arada yayımlandığı da göz önünde tutulduğunda derginin zaten altıncı sayıdan itibaren önemli ölçüde yazı sıkıntısı içine girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Derginin yazı sıkıntısı çekmesi, onuncu sayıdan sonra yayımlanmamasını açıklayacak önemli sebeplerden birisidir.

²⁰ “Daimi Erkan-ı Tahririyemiz”, *Asrî Çiftçi*, sayı 10, 15 Mayıs 1928, s.13.

²¹ “İfade-i Meram”, *Asrî Çiftçi*, sayı 1, 1927, s.2.

²² Her ikisi de hem Bursa Ziraat Mektebi'nin öğretim kadrosunda hem de derginin yayın kurulunda bulunan bir Mehmet Refet ve bir de Ahmet Refet vardır. Mehmet Refet mektebin müdürü, Ahmet Refet ise mektebin Nebatat muallimlidir. (*Bursa Vilayeti 1927 Senesi Salnamesi*, 1927, s.438-439).

²³ “Küçük Havadisler”, *Asrî Çiftçi*, sayı 6, 1928, s.23.

Sonuç

Bursa Ziraat Cemiyeti, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ziraatçilerin İstanbul dışındaki mesleki örgütlenmesinin bir örneğidir. Cemiyet, ziraatçılar arasında iletişimi sağlamak, karşılaştıkları sorunlara çözüm bulmak ve bölgede modern ziraatı yaygınlaştırmak amacıyla kurulmuştur. Ortaya koyduğu çalışma programı, aynı zamanda dönemin tarım ve hayvancılık konusundaki eksiklerini ve sorunlarını da yansıtmaktadır. Cemiyet, hedefi ile uygun bir başlık taşıyan aylık bir dergi (*Asrî Çiftçi*) yayımlamıştır. Bu girişim, Cemiyet'in bilimsel temellere dayanan ziraatın yaygınlaştırılmasına verdiği önemin bir göstergesidir. Derginin adındaki asrî kelimesinin çağa uygun, modern anlamına geldiği²⁴ de göz önüne alındığında, derginin zamanına göre modern ziraat yöntemlerini yaygınlaştırma konusunda öncülük etme gayreti içinde olduğu anlaşılacaktır. Dergide yayımlanan yazılar, bu sebeple çok yüksek seviyede bilimsel makaleler olmamakla beraber, ziraatçıların ve çiftçilerin anlayabileceği seviyede daha çok onlara pratik bilgiler aktarmaya yönelik yazılardır. Dergide, tarım ve hayvancılık konuları dışında, Bursa Ziraat Cemiyeti'nin kuruluşu, tüzüğü ve çalışma programı ile Bursa Ziraat Mektebi ve Bursa İpekböcekçiliği Mektebi hakkında bilgi veren yazılara da yer verilmiştir. Böylece dergi, bu kurumlar üzerindeki araştırmalar için gerekli ilk el kaynaklar arasında bulunmaktadır. Diğer taraftan dergi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bursa ilinde tarım ve hayvancılığın durumunu yansıttığı için Türk tarım tarihi ile ilgilenenler için de bir kaynak teşkil etmektedir. *Asrî Çiftçi*, ziraat konusunda okullar, şahıslar ve bakanlıklar dışında bir mesleki cemiyet tarafından yayımlanan dergilere bir örnek oluşturması bakımından da önem taşımaktadır. Bursa Ziraat Cemiyeti ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk tarımının geliştirilmesine verilen önemin şahıslar tarafından da benimsenerek cemiyetleşme yoluyla katkı sağlama çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda İstanbul dışında, tarım faaliyetlerinin çok yoğun olduğu bir şehirde kurularak amaçlarını gerçekleştirmek, faaliyet ve fikirlerini tanıtmak için bir dergi yayımlamış olması bakımından da dikkate değerdir.

Asrî Çiftçi dergisinin "Tahrir Müdürü" Ziraat ve Ticaret Ameliyat Mektepleri muallimlerinden Sadullah Bey

Cemiyetin "Mümtaz Reisi" Bursa Valisi Fatin Bey

Cemiyet Reîs-i Evvelî Ziraat Bankası Müdürü Fazlı Bey

Cemiyet Reîs-i Sanisi Ziraat Müdürü Haydar Bey

ASRÎ ÇİFTÇİ
Sayı 1-10 (15 Ağustos 1927 – 15 Mayıs 1928)
İÇİNDEKİLER

Derginin aşağıda dökümü verilen sayılarının (sayı 1-10) tam koleksiyonu Erzurum Atatürk Kütüphanesi'nde (No.71); Sayı 1-7, Bursa İl Halk Kütüphanesi'nde (No.9299) bulunmaktadır. İstanbul kitaplıklarındaki koleksiyonlar eksik ve dağınıktır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi içinde hizmet veren Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde derginin 2., 5. ve 6. sayıları (No.76) ve Taksim Atatürk Kitaplığı'nda ise sadece 4. sayısı (No: O.348) mevcuttur.

²⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 6.bs., Ankara, 1984, s.57.

Sayı 1, 15 Ağustos 1927

1. İfade-i Meram 2
Derginin yayımlanma amacı hakkında bilgi verilmiştir.
2. Ziraat Cemiyeti'nin Hey'et-i İdaresi, Ziraat Cemiyeti'nin Esas Nizamnamesi, Ziraat Cemiyeti'nin Dahili Nizamnamesi..... 3-6
3. Ziraatın Tekamülü Tarihi..... 7-10
Mütercim Muallim Refet
Ziraatın menşinin insanlığın ortaya çıkışına kadar geri götürülebileceği belirtilerek, ziraat tarihindeki gelişmeleri aktaran tercüme yazıdır. (Devamı var)
4. Ziraatımızda İnkişaf..... 11-12
Muallim Vamık Kemal
Ziraatın geliştirilmesi ve daha fazla ürün alınabilmesi için gerekli şartlar sıralanmıştır. Bunlar, toprağa mümkün olduğu kadar derin nüfuz edebilmek, organik ve kimyasal gübrelerin kullanımı, tohumlara önem verilmesi, zararlı bitkilere karşı bitkilerin ilaçlandırılması, erken ziraat ve atılacak tohumların doğru tespit edilmesi olarak sıralanmış ve açıklanmıştır.
5. Tagaddiye 13-14
Bursa Ziraat Mektebi Mevâşî Muallimi Ekrem Fahri
"Muadele-i gıdaiye" ve "gıda" başlıkları altında hayvanların beslenmesi ve almaları gereken gıdalar. (Devamı var).
6. Beygir Koşularından Halkın İstifadesi Temin Edilmeli..... 15-16
Baytar Necib Rıza
İyi ırktan beygir yetiştirilmesinin önemi ve gereği üzerinde durularak, halkın beygir koşularından istifade edebilmesi için yapılması gerekenler.
7. Ay Çiçeği..... 17-18
Mehmet Refet
Ülkenin çeşitli bölgelerinde gün çiçeği, gün döndü, gün aşkı, güne bakan gibi çeşitli isimlerle anılan ve bilimsel adı *Helianthus annuus* olan ayçiçeğinin özellikleri ve yetiştirilmesi.
8. Memleketin Traktör Derdi.....19
Katib-i Umumî Sadullah
Çiftçilere işlerinde kolaylık sağlamak amacıyla aldıkları traktörlerin, menfaatperest komisyonculardan alınmasının mahzurları.
9. İpekçilik, Böcekçilik, Tohumculuk Programı 20-23
Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebi Müdürü Asım, (Devamı var).
Böcekçiliğin tanımı, Türkiye'de böcekçiliğin önemi, geçirdiği aşamalar, ipek böceği çeşitleri böcekhaneler ile böcek işlerinde kullanılan eşyanın temizlenmesi, ipek böceği tohumu, ipek böceği tohumları, sıcak ile soğuk havanın tohumlar üzerine etkisi vb. konular.
10. Temmuz Ayında Bursa'yı Şenlendiren Kıymetli Misafirler24
Atatürk başta olmak üzere Temmuz ayında Bursa'ya gelen devlet büyükleri.
11. Küçük Havadisler.....24
Bursa Ziraat Mektebi'nden otuz kişinin, Bursa Ziraat Mektebi'ne bağlı Makinist Mektebinden on yedi kişinin mezun olduğu vb. haberler.
12. Ziraat Mektepleri Tetkik Heyeti Bursa'ya Geldi.....25

3 Ağustos [1927] Çarşamba günü Bursa Ziraat Mektebi'nde incelemelerde bulunmak üzere Bursa'ya gelen "Müessesat-ı Ziraiye Müdür-i Umumisi Mösyö Oldenburg"un ziyareti hakkında bilgi ve Oldenburg'un Bursa Ziraat Mektebi'nde yaptığı incelemelerden sonra yaptığı konuşmanın metni.

Sayı 2, 15 Eylül 1927

1. Ziraatın Tekamülü Tarihi..... 4-7
Mütercimi Muallim Refet
Bir önceki sayıda aynı yazarın Fransızca'dan tercüme aynı adlı makalesinin devamıdır. (Devamı var)
2. Tagaddiye (Devam)..... 8-10
Bursa Ziraat Mektebi Mevâşî Muallimi Ekrem Fahri
Birinci sayıda aynı yazarın aynı adlı makalesinin devamıdır. Hayvan beslenmesi konusuna devam edilmiştir.
3. Anız Bozma ve Yaz Mezrûâtı..... 11-12
Muallim Ahmet Refet, 20 Ağustos 1927
Anız bozmanın, yani bazı hububatın hasadından sonra tarlayı hemen sürmenin önemi, tarlayı yaz boyunca boş bırakmanın mahzurları ve sonbahara kadar ekilebilecek bitkiler hakkında bilgi.
4. Bursa'nın Umum Ahval-i Ziraiyesi 13-15
Sadullah
Sadullah Bey'in ilk sayıda yer alan aynı adlı makalesinin devamıdır. Bursa ilinin nüfusu (son tahminlere göre 474 393), yüzölçümü (16.000 kilometrekare), arazi yapısı, İznik ve Marmaracık gölleri hakkında bilgi, Bursa'nın nehir, çay ve dereleri ile bu göl, nehir, çay ve derelerden yararlanma.
5. Süsen (İris) Çiçeği..... 16-17
Mehmet Refet
Bahçıvanların yanlışlıkla susam çiçeği dedikleri süsen (İris) çiçeğinin tek faydasının bahçemizi güzelleştirmek olmadığı belirtilmiştir. Köklerinin kurutulmuş dövülmesinden elde edilen tozun, menekşe gibi güzel koku elde edilmesinde kullanılabilceği, bu bitkinin çeşitleri ve yetiştirilmesi.
6. Zeytin Sineği (*Dacus Oleae*)..... 18-20
Muallim Ahmet Refet
Zeytin ağaçlarının meyvelerine musallat olarak, diğer zeytin haşaratlarından daha fazla zarar veren *Dacus Oleae* yani Zeytin Sineği hakkında bilgi ve mücadele yolları. Ayrıca 1927 senesi içinde Almanya'da bu haşaratla mücadele için üretilen pekmez şeklindeki bir ilacın denenmesi kararı.
7. Amerikan Usulü Tavukçuluk.....21
Dr. Fuad Ali
Amerikan usulü tavukçuluğun özellikleri (kümesi temiz tutmak, tavuğun beslenmesine dikkat etmek, damızlık cins tavuk beslemek, muhtelif cins tavukları bir arada beslememek, difteri ve kolera aşılı yaptırmak, vb.).
8. İpekböceği Hakkında Umumi Malumat..... 22-24
Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebi Müdürü Asım

Böcekçiliğin tarifi (az masrafla çok kâr getirebilecek derecede iyi ve bol koza alınması ve hastalısız ipekböceği tohumu üretme yöntemini öğreten ilim), tırtılın yumurtadan çıkışından ipeğin piyasaya sürülüşüne kadar ipekböcekçiliğinin safhaları hakkında bilgi.

Sayı 3, 15 Teşrin-i Evvel 1927 (Fevkalade Nüsha)

1. Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyeti'nin 1928 Senesi Mesai Programı..... 2-4
- Bursa Ziraat Cemiyeti'nin Bursa'da ziraatın geliştirilmesi ve çiftçilere kolaylık sağlamak için 1928 yılında yapmayı planladığı işler: iyi tohumluk seçimi, tarlaları gübrelemek, kimyevi gübrenin kullanımı, haşarat ve hastalıklarla mücadele vb. konularda çiftçileri bilgilendirmek, konserve kooperatifine halkın iştirakini temin etmek ve üretim kooperatiflerinin kurulması konusunda halkı teşvik etmek, ürünler için bir sergi açılması, iyi ürün yetiştirenlere ödül verilmesi vb. konular.
2. Ziraatin Tekamülü Tarihi..... 5-7
Mütercim: Muallim Refet (Devam)
Daha önceki sayılarda aynı adla aynı yazar tarafından yayımlanan çeviri yazıların son bölümüdür. Dünyadaki ziraat okulları ve ziraat cemiyetleri.
3. Rejim (Régime) Mes'esi..... 8-9
Bursa Ziraat Mektebi Mevâşî Muallimi Ekrem Fahri
Hayvanların türüne, ihtiyaçlarına, verdiği hizmet için harcadığı kuvvete göre beslenmesi.
4. Bursa Vilayetinin Umumi Ahval-i Ziraiyesi..... 10-12
Muallim Sadullah
Bursa ilindeki arazilerin kullanım şekline göre ayırımı, tarıma tahsis edilen araziler ve yetiştirilen ürünler, iklim değişikliklerini ölçen Bursa Ziraat Mektebi rasat istasyonunun ikinci sınıf bir rasat istasyonu olduğu.
5. Tecrübeler Netayici..... 13-14
Ziraat Şubesi Muallimi Vâmîk Kemal
Hayvanların beslenmesinde önemli yeri olan çayır lar ve meralar hakkında bilgi.
6. Yağ Fasulyesi ve Soya..... 15
Mehmet Refet
Eskiden beri Çin ve özellikle Mançurya'da, son zamanlarda Avrupa ve Amerika'da yetiştirilmekte olan yağ fasulyesi hakkında bilgi.
7. Yer Fıstığı (Arachide)..... 16-17
Mehmet Refet
Yalnızca bir sene yaşayan ve yarım metre kadar yükselebilen yer fıstığının yetiştirilmesi ve yer fıstığından yağ elde etme yöntemi.
8. 1927 yılında Bursa'da açılan hayvan sergilerinde ve at koşularında ödül kazanan kişiler ve aldıkları ödüller. Fotoğraflara da yer verilmiştir..... 19-24
9. Küçük Havadisler..... 26-27
Bursa'da 11 Eylül'de [1927] açılan hayvan sergisi, Bursa Ziraat Cemiyeti'nin halkın ihtiyaçlarını göz önüne alarak mesleki ve ilmi broşürler çıkaracağı, 28 Teşrin evvel'de nüfus sayımı yapılacağı, Tahrir Müdürü Sadullah Bey'in Ziraat Mektebi Muallimliğine ilâveten, Ameli Ticaret Mektebi Muharrerat ve Hesab-ı Ticari Muallimliklerine tayin edildiği vb. küçük haberler.
10. 1926-1927 Bursa Vilayeti Ziraat-i Umumisi.....28

1926-1927 senesinde Bursa il ve ilçelerinde elde edilen hububat, bakliyat ve tütün, soğan, patates, susam vb. miktarlarını gösteren tablolar.

Sayı 4, 15 Teşrin-i sâni 1927

1. Cumhuriyet Bayramı Vesilesiyle 1
Cumhuriyet Bayramı sebebiyle, cumhuriyet idaresinin yararları ve Türk çiftçisinin bu idarenin sadık ve vefakâr koruyucusu olması gereği.
2. Büyük Serdar Ulu ve Yüce Gazi..... 2-3
Atatürk'ün ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilmesini kutlamak amacıyla yazılan tebrik telgrafi ile Atatürk'ün cevabi telgrafının metinleri.
3. TBMM Başkanlığına yeniden seçilen Kâzım [Karabekir] Paşa'yı kutlamak amacıyla yazılan yazı..... 3
4. İki Muhterem Sima başlığı altında, tekrar Başvekilliğe seçilen İsmet [İnönü] Paşa ile Ziraat Vekilliğine yeniden atanan Rahmi Bey'e tebrikler sunulmuştur..... 4
5. Bursa Vilayetinin Umumi Ahval-i Ziraiyesi..... 5-9
Muallim Sadullah
Bursa ilinde üretilmekte olan zeytin, üzüm, kestane, ayva, şeftali, elma, armut, erik gibi çeşitli meyvenlerin yıllık üretimi, bu ürünlere zarar veren hastalıklar ve haşarat ile bunlarla mücadele yolları, kullanılan ziraat aletlerinin türü, adedi ve markasını gösteren tablo.
6. Böcekçiliğin Ehemmiyeti, Geçirdiği İnkılabat ile Tarik-i Terakkiye Doğru Gösterilen İstidad..... 10-15
Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebi Müdürü Asım
İpek böcekçiliğinin ziraat sanatları içinde birinciliği kazanan bir sanat olduğundan bahsedilerek, önemi ve ipek böceği yetiştiriciliğinin geliştirilmesinin gereği ve önemi üzerine durulmuştur.
7. 1927 Senesi Teşrin-i evvel Ayı Tarassudat-ı Cevviye Cedveli15
Bursa Ziraat Mektebi Rasat istasyonu tarafından hazırlanan ve 1927 yılı Ekim ayına ait hava durumunu gösteren cetveldir.
8. Sirke İmali16
Ahmet Refet
Herkes tarafından evlerde kullanılan sirkenin sıhhat açısından önemi ve yapımı.
9. Zeytin Hastalıkları ve Çareleri..... 17-18
Gemlik Ziraat Fen Memuru Feyzi
Mudanya, Gemlik ve kismen de Orhangazi kazalarının belli başlı gelir kaynağı olan zeytin ağaçlarına son zamanlarda musallat olan haşarat sebebiyle ürün kaybı, kelebek kurdu denilen böceğin zeytin ağaçlarına verdiği zararlar ve onunla mücadele yolları.
10. Danimarka'da Ziraat Neden Müterakkidir..... 19-20
Ahmet Refet
Danimarka'da ziraatın ilerlemesinin ve gelişmesinin sebepleri: Çeşitli zirai ürünlerin geliştirilmesi ve verimin artırılması için araştırma ve incelemeler yapılmış olması; ziraat eğitiminin Danimarka okullarında önemli bir yer tutması ve ziraat eğitimine halk ve hükümet tarafından rağbet gösterilmesi.
11. Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebini Ziyaret.....20
Sadullah

Derginin sorumlu müdürü ve yazarı Sadullah Bey'in Bursa Böcekçilik ve İpekçilik Mektebi'ni ziyareti ve bu ziyarette edindiği olumlu izlenimler. Yazar, kuruluşundan itibaren çok sayıda "mütefennin talebe" yetiştiren bu kurumun özellikle laboratuvarından ve fen köşelerinden bahsetmiş, müdür Asım Bey'in kurumu idare etmedeki başarılı çalışmalarına dikkat çekmiştir.

12. Bursa Vilayetin'in 1927 Senesi İstihsalat-ı Ziraiyesi21
Merkez Ziraat Memuru Aziz

Bursa il ve ilçelerinde 1927 yılında yetiştirilen hububat, bakliyat, nebatat-ı ziraiye (patates, pamuk, soğan, anason, haşhaş, susam) miktarı cetveller halinde verilmiştir.

13. Küçük Havadisler 22-24

Bursa'da kurulmakta olan konserve kooperatifi, derginin yayın kurulundan Sadullah Bey'in Ziraat Mektebi muallimliğine ilaveten Bursa Ameli Ticaret Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmesi, 1927 senesinde Bursa halkının haşhaş ziraatına önem verdiği vb. haberler.

Sayı 5, 15 Kanun-i Evvel 1927

1. Bursa Vilayetin'in Umumi Ahvâl-i Ziraiyesi 1-3
Muallim Sadullah

Bursa'da yetiştirilen ürünlerin ihraç edildiği yollar, yerler, sebze- meyve hali ile ipekçilik borsası, Bursa'daki ziraat sanatları hakkında bilgi.

2. Zirai Kooperatifler 4-6
Ahmet Refet. (Fransızca'dan çeviri)

Yazar, bu yazıyı Fransa'nın 1925 yılı Ziraat bütçesini incelerken gördüğü *Les Coopératives Agricoles* adlı rapordan hazırlamıştır. Rapor, Fransa'da bulunan ziraat kooperatiflerinin çeşitleri, yapıları ve bütçeleri hakkında bilgi vermektedir. Yazıda ayrıca, çeşitli kooperatiflere verilen uzun vadeli avansları gösteren bir cetvel bulunmaktadır.

3. Yemeklik Zeytin Nasıl Hazırlanır? 7
Bursa Ziraat Mektebi Sınai-i Ziraiye Muallimi Ahmet Refet

Salamura zeytin hazırlanmasının safhaları.

4. Tütün (1) 8-15
Türkiye Tütün İhzar İdaresi Bursa Baş Müdüriyetinin Vekil-i Umumu Avukat Halil Mümtaz. (Devamı var).

Tütün yetiştiriciliğinin tarihçesi, Türkiye'de tütün yetiştiriciliğinin başlaması ve tütüncülük, üretilen tütün miktarını gösteren tablolar.

5.1927 senesi Teşrin-i sâni Ayı Tarassudat-ı Cevviye Cetveli

Bursa Ziraat Mektebi Rasat İstasyonu tarafından hazırlanan 1927 yılı Kasım ayına ait hava durumunu gösteren cetveldir.

6. Yeni Usul Tavukçuluk 16-17
Fuad Ali Bey

Yeni yöntemle tavuk yetiştirmek için yapılması gerekenler (kümeslere özen gösterme, tavuk cinslerini ıslah etme, tavukların beslenmelerine ve temizliğine dikkat vs.) hakkında bilgi.

7. Böcekçilik 18-22
Asım

Türkiye'de ipek böcekçiliğinin gelişmesi ve ilerlemesi için alınması gereken tedbirler: dut ağaçlarına musallat olan zararlılarla mücadele, satışıdaki rekabet nedeniyle vaktinden önce simsarlara verilen tohumlardan iyi netice alınmadığı için bunun önlenmesi, tohumların uygun ve temiz yerlerde saklanması, dutların yetiştirilmesi ve sayılarının artırılması için gereken dut fidanlarının sağlanması vb. Ayrıca, 1333 senesinde 88.000 dönüm olan dutluk sayısının 1337 tarihinde 67.000 dönüme gerilediğini de istatistiklerin gösterdiğini belirtilerek, bu konuda alınması gereken tedbirler üzerinde durulmuştur.

8. Medeniyette Ziraat, Sanayi ve Ticaretin Mevkii23
M.Ş.

Ziraatın insanlık tarihindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

9. Küçük Havadisler24
Bursa'nın Kestel nahiyesine yapılan ziyaret ve gözlemler hakkında bilgi.

Sayı 6, 15 Kanun-i Sâni 1928

1. Hayırlı Bir Adım-Bursa Vilayeti Ziraatının Tekemmülüne Doğru Mühim Bir Hareket...1-2
Sadullah

Bursa'da bir "fenni ve ameli" ziraat laboratuvarının kurulması gereği, bunun için Bursa Ziraat Cemiyeti'nin hazırladığı program ile "ilmi ve fenni bir toprak tahlilhanesi" kurulması için Vali Fatin Bey'e yapılan başvuru, laboratuvarın Bursa ili ziraatına getireceği yararlar.

2. Bursa Vilayetin'in Umumi Ahval-i Ziraiyesi 3-6
Muallim Sadullah

Bursa ilinin zirai durumu, arı ve arı besleyenler, ipekçilik, ziraat odaları, kooperatifler, büyük çiftçilerin, köylülerin, amelenin ekonomik durumu.

3. Tütün (2): Türkiye'de Tütüncülüğün Hal-i Hazır ve İstikbalde Terakkiyatını Temin Edecek Tedabir 7-9
Türkiye Tütün İhzar İdaresi Bursa Baş Müdüriyetinin Vekil-i Umumisi Avukat Halil Mümtaz

Yazarın birkaç seneden beri Türk tütüncülüğünde gördüğü gerilemeyle ilgili olarak yaptığı incelemeler neticesinde bu gerilemeyi önlemek için öngördüğü tedbirlere ait 19 Mayıs 1926 tarihli ve Ziraat Vekaleti'ne sunduğu rapor. "Ziraat Vekalet-i Celilesine Mukaddem Rapor" başlıklı raporda Türk tütüncülüğünün mevcut durumu ve gelecekte tütüncülüğünün gelişmesi maddeler halinde verilmiştir.

4. Odun Kömürüyle İşleyen Motorları Kullanmalıyız 10-11
Muallim Ahmet Refet

Tarlaları sürmede, değirmenleri döndürmede, kamyonları, otomobilleri işletmede kullanılan gaz ve benzin için senede binlerce liranın yabancı ülkelere aktarıldığı ifade edilerek, ülke ekonomisinin yararı doğrultusunda gaz israfına son verilmesi gerektiği. Ülkemizin ormanları zengin olduğundan traktörlerde ve sabit motorlarda petrol yerine odun kömürüyle işleyen motorları kullanılmasının % 60 oranında tasarruf sağlayacağı.

5. 1927 Senesi Kanun-i evvel Ayı Tarassudat Cevviye Cetveli

Bursa Ziraat Mektebi Rasat İstasyonu tarafından hazırlanan ve 1927 yılı Aralık ayında hava durumunu gösterir cetveldir 11

6. Böcekçilik 12-16
İpek böceği cinsleri (Latince adlarıyla birlikte), hangi cinsten ne tür ipek elde edilebileceği, ürün ve deri değiştirme miktarı ve beslendikleri mevsime göre ipek böceği

türleri hakkında bilgi. Japonya’da beslenen yabancı ipek böceğinden de bahsedilmiştir. Yazının sonunda ipek böceği türlerini gösteren cetvel ve şekiller mevcuttur.

7. Sınai Pancar 18-19

Doktor Mehmet Fahri. (Devamı var)

1747’de tarihinde kimyager A.Margraff’ın (1709-1782) ilk defa katı durumda pancar şekerini elde etmesinden bahsedilerek, şeker pancarı üretiminin tarihesi verilmiş ve zirai ve iktisadi bakımdan önemi üzerinde durulmuştur..

8. Ruhیات: Kadın Ruhıyatı..... 20-22

Adil (Devamı var)

Ruhıyat’ın (Psikoloji) alt dalları, özellikleri ve tecrübi psikoloji çalışmaları, kadın psikoloji hakkında bilgi.

9. Bursa Ziraat Mektebini Ziyaret.....22

Ticaret Mektebi Müdürü Sadullah

Bursa Ziraat Mektebi’ni ziyaret eden derginin sorumlu müdürü Sadullah Bey’in okuldaki izlenimleri. Yazar, ülke ekonomisinin gelişmesi ve ilerlemesinde önemli bir faktör olan ziraatın yeni metotlarla yapılmasına yönelmiş bir meslek okulu olarak nitelendirdiği Bursa Ziraat Mektebi’nin laboratuvarı, kimyahanesi, süthanesi, vb. bölümleri hakkında bilgi vermiştir.

10. Küçük Havadisler.....23

Bu bölümde ilk olarak, Ziraat Mektebi muallimlerinden Ahmet Refet Bey’in Ziraat Vekaleti’nin izniyle Almanya’ya gideceği ve derginin Almanya muhabirliğini yapmayı kabul eden Refet Bey’in Almanya ziraati hakkındaki yazılarının beklendiği bildirilmektedir. Ayrıca, Ziraat Mektebi’nde Şubatın birinci günü sömestr imtihanlarının başlayacağı, derginin yayın kurulu üyelerinden Ekrem Fahri Bey’in Almanya’da tahsiline devam edeceği vb. gibi kısa haberlere yer verilmiştir.

Sayı 7, 15 Şubat 1928

1. Konserve Şirketi..... 1

Sadullah

Bursa ilinin önemli bir servet kaynağı olan meyve ve sebzelerin değerlendirilmesi için kurulan “Bursa Konserve Ortaklığı”nın kuruluşu hakkında bilgi verilmiştir.

2. Böcekçilik..... 1-2

Asım (Devamı var)

Çok eski zamandan beri Çin’in kuzeyinde yetişen ve 1875’de Japonya’da yetiştirilmeye başlanan ipek böceği türü hakkında bilgi verilmiştir.

3. Tütüncülük..... 3-7

Halil Mümtaz (Devam)

Türkiye’de tütüncülüğün durumu ve gelişmesi için alınması gereken tedbirlerden bahseden aynı yazarın aynı makalesinin devamıdır. Burada Batı ülkelerinde ve özellikle de Amerika’da tütüncülükte kullanılan bilimsel yöntemler maddeler halinde verilmiştir. (Devamı var)

4. Köy ve Köylülerimiz..... 8-10

Merkez Ziraat Fen Memuru Mehmet Kazım

“Köy” ve “Köylü” tanımları, Avrupa ve Amerika’daki köy ve köylülerin aksine ülkemizde köylerin ve köylülerin ihmal edilmiş olduğu, köylünün ana ihtiyacı olan para, bilgi ve sağlığı temin etme yolları. üzerinde durulmuştur. (Devamı var)

5. Küçük Havadisler..... 11-12

Sadullah

“Baytari Malumat” başlığı altında Gemlik’in Fıstıklı köyünde görülen uyuz hastalığı, Vilayet Baytar Müdürü ve Ziraat Cemiyeti müşavir baytari Hasan Fehmi Bey’in hayvanların ıslahı konusunda incelemelerde bulunmak üzere Macaristan’a gönderilmesi, Hasan Fehmi Bey’in dergiyle ilgili konularda makale gönderme vaadi, Bursa Ziraat Mektebi’nde bağcılık, bahçecilik, çiçekçilik kursunun açılması vb. haberler.

6. Bursa Vilayeti Ziraat Cemiyetinin Muaddel Son Nizamname-i Esasiesi 13-14

17 maddeden meydana gelen nizamnamesinin tam metni.

7. Nizamname-i Dahili..... 14-16

Bursa Ziraat Cemiyeti’nin 25 maddeden meydana gelen dahili nizamnamesinin tam metni.

Sayı 8, 15 Mart 1928

1. Tütüncülük (Devam)..... 1-4

Türkiye Tütün İhzar İdaresi Bursa Baş Müdüriyetinin Vekil-i Umumisi Avukat Halil Mümtaz

Türkiye’de tütüncülüğün durumu ve gelişmesini sağlamak için kurulması önerilen Tütüncülük Enstitüsü’nün yapısı ve kadrosu üzerine öneriler. Yazarın daha önceki sayılarda yayımlanan ve Ziraat Vekaleti’ne sunulan raporun son bölümüdür.

2. Sınai Pancar (Devam)..... 5-8

Mütercimi Doktor Mehmet Fahri

Almanya, Avusturya, Fransa, Rusya, Belçika, Hollanda başta olmak üzere Dünya ülkelerinin şeker pancarı üretimi ve ihracatı ile Türkiye’deki durum karşılaştırılmış ve bununla ilgili rakamlar verilmiştir. Ayrıca şeker pancarı üreten başlıca ülkelerde pancar tarlaları ve üretim yolları ile bu üretimin ülke ekonomisi açısından önemi üzerinde durulmuştur.

3. Çiftçi Hayvanlarını Hastalıktan Nasıl Korur, Öğüt 1 9

Baytar Müdürü Fehmi Bey

Çiftçilikte hayvanların önemi ve onları hastalıktan koruma yolları hakkında öğüt tarzında pratik bilgiler.

4. Karacabey’de Bakla Ziraati 10-11

Karacabey Ziraat Memuru Saadeddin Bey

Karacabey’de bakla ziraatının durumu ve önemi sayısal verilerle açıklanmıştır. Ayrıca bakla ziraatının iklim, toprak koşulları ile toprağın, gübrelenmesi, hazırlanması, ziraat mevsimi, bakla bitkisinde görülen böceklenme ve hastalıklar hakkında bilgi.

5. Rasadat-ı Havaiye Aylık Cedvelidir..... 12

1-31 Mart 1928 tarihleri arasındaki hava durumunu gösteren ve Bursa Ziraat Mektebi Rasathanesi tarafından hazırlanan cetveldir.

Sayı 9, 15 Nisan 1928

1. Köy ve Köylülerimiz (Devam)..... 1-3

Merkez Ziraat Fen Memuru Mehmet Kazım

Yedinci sayıda aynı kişi tarafından yayımlanan yazının devamı olup, köylülerin sahip oldukları araziler hakkında bilgi verilmiştir. (Devamı var)

2. Küçük Havadisler..... 3

Ziraat Mektebi öğrencilerinin müdür ve muallimleri refakatinde incelemelerde bulunmak üzere çıktıkları seyahat, Bursa Ziraat Mektebi'nde sömestre imtihanlarına 10 Mayıs 1928'de başlanacağı vb. haberler.

3. Böcekçilik (Devam) 4-6
Böcekçilik Mektebi Müdürü Asım Bey
 Aynı konuda daha önceki sayılarda yayımlanan makalenin devamıdır. (Devamı var)
4. Tütün 7-10
Halil Mümtaz Bey
 Tütün hakkında genel bir bilgi ve kaliteli tütünde aranması gereken özellikler. (Devamı var)
5. Tetkik ve Müşahedeler 11
Ziraat Mektebi 2. Şube Muallimi Vamık Kemal
 Yazarın Bursa ilinde yapılan ziraat hakkındaki araştırma, gözlem ve tecrübeleri.
6. Bursa Ziraat Mektebi Rasathanesi tarafından hazırlanan 1-30 Nisan 1928 tarihine ait hava durumunu içeren cetveldir 12

Sayı 10, 15 Mayıs 1928

1. Tebrikat 2
 Bursa Ziraat Cemiyeti tarafından 23 Nisan dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve İktisat Vekili Rahmi Bey'e çekilen telgraf metinleri ve gelen cevaplara yer verilmiştir. Telgraflar Bursa Ziraat Cemiyeti Reisi Refet Bey tarafından çekilmiştir.
2. Bursa Ziraat Cemiyeti Mesai Programı Vesilesiyle 3-4
Sadullah
 Üçüncü sayıda yayımlanan Bursa Ziraat Cemiyeti çalışma programı ile gerçekleştirilmekte olan ve gerçekleştirilmesi hedeflenen faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca cemiyetin hayvanlar için bir revir kurmak, "fenni ve ilmi" bir laboratuvar tesis etmek, halka ve çiftçilere pratik bilgiler verecek küçük broşürler yayımlamak, bir Ziraat Müzesi kurmak gibi faaliyetleri gerçekleştirmeyi hedeflediği ve bunların Türk ziraatına getireceği yararlar.
3. Böcekçilik 5-9
Halil Mümtaz Bey
 İpek böceğinin ana vatanı olan Çin'de üretilmeye başlanması, diğer ülkelere dağılması ve Japonya ile Hindistan'daki ipek böcekçiliği hakkında bilgi.
4. Kahve Hindibası 9-10
Ziraat Mektebi Müdürü Mehmet Refet
 Yabancı hindibanın bazı türlerinin kökleri kavrulduğunda kahve kokusuna büründüğünden kahve gibi kullanıldığı, kahve hindibası (Chicorée à café) olarak bilinen ve Avrupa'da çok yetiştirilen bu bitkinin iki varyetesinin bulunduğu bildirilmiş ve çiftçilere de kahve hindibası yetiştirmeleri tavsiye edilmiştir.
5. At Koşuları 11-12
 Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın himayesinde Başvekil İsmet Paşa'nın başkanlığında kurulan "İslah Encümen-i Alisi"nin düzenlediği 27 Nisan 1928 tarihinde yapılan At Koşusu ve birinci olan atlar ile verilen ödüller hakkında bilgi verilmiştir.

Bursa Agricultural Society (1927) and its journal *Asrî Çiftçi*

Sevtap Kadioğlu

Bursa Agricultural Society was founded in 1927 in Bursa, a province in Western Anatolia. The aim of the society was to create mutual communication between the farmers, to seek to resolve their problems and to widespread the practice of modern agricultural techniques in the region. To fulfill these goals, the society launched in 1927 a journal *Asrî Çiftçi* (The Modern Farmer). The title of the journal reflects *par excellence* the aim of the society. Ten issues were published between August 15th, 1927 and May 15th, 1928. The target readership comprised the farmers, agriculturists, the sericulturists and the stockbreeders. Therefore, the articles dealt mostly with the application of farming techniques, and were easy to read. The journal also published articles on the foundation of the Society, its regulations, members and activities. Thus, it can be regarded as a reference publication for the history of the farming in early 20th century Turkey since it informed the reader on the issues affecting the agricultural production in the early years of the Turkish Republic. Published by a society, the journal differentiate from other Turkish agricultural journals that were published by state's educational institutions or ministries. The members of the editorial board and the authors that contributed to the journal were, however, state officials such as the agricultural officers of various districts of Bursa province, the surgeon of the military veterinary hospital, the director of the Bursa chamber of commerce and industry, the head of the committee to fight against malaria, the Public Health Authority and directors and teachers at the Bursa School of Agriculture, and the School of Sericulture. The journal seems to have been published through the efforts of Sadullah Bey, the secretary of the Society, the editor-in-chief of the journal, and professor at the schools of agriculture and commerce in Bursa. The reasons why and how the society and the journal come to an end still need to be investigated.

Key words: Agriculture, Bursa, farming, journal,, society, Turkey; Anahtar kelimeler: Bursa, cemiyet, çiftçilik, dergi, süreli yayım, tarım, Türkiye, ziraat.

İSKENDERUN DEKOVİL HATTI

Mert Sandalcı*

Bu çalışma şehirlerinin kurulmasını sağlayan mini mini makinelerle karşı vefa borcunu ödemesi gereken hemşehrileri adına tüm dar hat tutkunlarına adanmıştır..

*Bir kürek kömür
Bir avuç buhar,
Üç karış arası raylar..*

Nereden çıktı bu İskenderun dekovili ?

Trenlere oldum olası meraklıyım. Dekovil hatlarına olan ilgim ise Prof. Dr. Emre Dölen ile birlikte Kağıthane-Kemberburgaz-Ağaçlı-Çiftalan Demiryolu kitabını¹ hazırlarken başladı: Sanki yeni ufuklar açan sihirli bir sözcüktü *dekovil*.² Bu küçük makineler aklıma takıldı kaldı adeta. Artık yeni bir koleksiyon ve ömür boyu sürececek bir araştırma konusu beni bekliyordu. "Türkiye'nin dar hatları"...

İşe, 1990'ların başında, sıkı bir belge toplama çalışmasıyla başladım. Müzayedeler, bit pazarları, sahaflar, eskiciler. Koleksiyon yavaş ilerliyordu, yıllar yılları, yollar yolları kovalıyordu. Sarıkamış'tan Kuşadası'na, İnebolu'dan Mersin'e en umulmadık yerlerde dar hatlar olduğuna dair bilgiler ve görsel malzemeler çıkıyordu karşıma. Birkaç bavul ya da yolcu yükünün taşındığı arabaların elle itilerek hareket ettirildiği basit liman hatlarından, at ya da buharlı lokomotiflerle çekilen küçük yük katarlarının çalıştığı orman ya da maden hatlarına kadar pek çok dar hat inşa edilmişti ülkemizde. Zaman geçtikçe dar hatlarından biri diğerlerine oranla çok daha ön plana çıkmaya başladı benim için. Hakkında başlı başına bir kitapçık yayımlanabilecek kadar fazla sayıda görsel malzemeye ulaştığım bu dekovil hattı İskenderun'daydı. Nasıl ve ne zaman İskenderun'da kurulmuştu bu dekovil? Ne için kullanılıyordu? Elimdeki kartpostal ve fotoğrafların çoğunda dekovil lokomotifleri şehrin dışında bir yerlerde kurulmuş, derme çatma bir istasyonun önünde görüntülenmişti. İstasyonda bir de iki katlı bir kır kahvesi vardı ve insanlar çevrede piknik

yapıyorlardı. Vagonlar maden, taş, kömür ya da kaya tuzu gibisinden yükleri taşımaya elverişli bir biçimde tasarlanmıştı, ayrıca az sayıda yolcu vagonu da görülüyordu. Fotoğraflardaki hat kimi zaman bir parkın içinden geçiyor, kimi zaman da şehrin ara sokaklarında dolaşıyor, sahile kadar uzanıyordu.

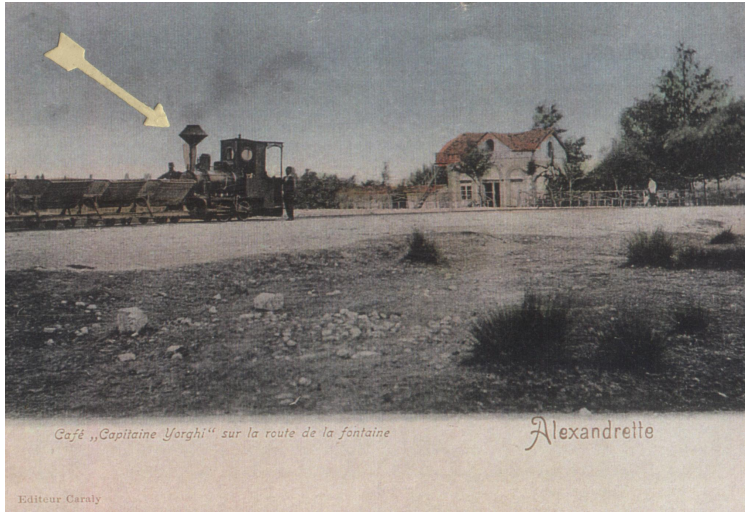
Artık yerinde araştırma için harekete geçme zamanı gelmişti. Bana İskenderun yolu gözüküyordu.

* Mühendis, Araştırmacı.

¹ *Kağıthane-Kemberburgaz-Ağaçlı-Çiftalan Demiryolu (1914-1916)*. Yay. Haz. Emre Dölen ve Mert Sandalcı. 1. bs., Kağıthane Belediyesi Yay., Mas Matbaacılık, İstanbul 1999.

² Eni 0,40 m ile 0,60 m arasında değişen bu demiryolu hatları, yaratıcısı Fransız sanayici Paul Decauville'in (1846-1922) adını taşımaktadır.

İskenderun dekovil hattı ile ilgili araştırmada neler yapıldı ?

MÖ 333'te kurucusu Büyük İskender'in adı ile anılan İskenderun, Roma, Bizans, İslam ve bir süre de Haçlıların egemenliğinde kaldıktan sonra XVI. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı hakimiyetine girmiş. Gerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu gerekse de başta Halep olmak üzere Mezopotamya ve Suriye'yi Akdeniz'e bağlayan bir liman olması yüzünden İskenderun, yüzyıllar boyu bölgede hüküm süren devletler açısından son derece önemli sayılmış bir şehir.

Dekovil hattını gösteren iki parçalı İskenderun kartpostalı (sol parça)

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, nüfusu 8000'e yaklaşan İskenderun'un en önemli sorunu büyük düzlükler boyunca uzanan bataklıkların kurutulması ve buraların yerleşime açılması olmuş. 1840'lı yıllardan sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İskenderun ile ilgili olarak yer alan belgelerin birçoğu bu konu ile ilgili. Örneğin 22.6.1847 tarihli bir belgede Pınarbaşı'ndan gelen suyun mevcut eski arkları aşarak bataklıklar oluşmasına neden olduğundan bataklıkların kurutulması ile ilgili olarak yeni setlerin inşası ve arkların tamiri için 13110 kuruş gerektiği; 7.12.1851 tarihli bir diğer belgede ise aynı sorunun devam etmekte olduğu ve o yıl liman civarında oluşan bataklıkların tesviyesi için 16.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğu ve doldurulma işleminin bir an evvel başlatılması gerektiğinin altı çizilmekte.³ 31.7.1852'de düzenlenen teskereden adı geçen bölgenin tamamen kurutulduğu anlaşılmakta.⁴ 31.1.1874'te düzenlenen bir raporda ise daha önce bataklıkların kurutulması için bütçeden ayrılan 250 000 kuruşun 114 000 kuruşu ile Pınarbaşı'na bir yol yapıldığı, ancak yapılan yolun fenalığı nedeniyle bu faaliyetten vazgeçilerek şehrin su ihtiyacını gidermek üzere buradaki kaynak suyunun bir kanal açılmak suretiyle şehre getirtilmesine çalışıldığı anlatılmakta, bataklıkların kurutulması ile ilgili tasarlanan çalışmaların ise çok masraflı olacağı nedeniyle bütçeye yük olmadan develerin yardımıyla moloz taşınarak bataklıkların doldurulmasına karar verilmiş olduğu belirtilmektedir.⁵

³ BOA, İ. MUL. 2098 S ve A.MKT.MHM. 41/47.

⁴ BOA, İ.DH. 15722.

⁵ BOA, A.MKT.MHM. 473/85.

Dekovil hattını gösteren iki parçalı İskenderun kartpostalı (sağ parça)

XX. yüzyılın başlarında, Halep Valisi olarak görevde bulunan Hüseyin Kâmil Bey'in 27 Haziran 1911'de Dahiliye Nezaretine yolladığı ayrıntılı bir durum değerlendirme raporunda, bu bağlamda o güne kadar bataklık kurutulması için yapılmış olan çalışmalar hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.⁶ Vali, kendisinden önce bu görevde bulunan Raif Paşa'nın döneminde bataklıkları kurutmak amacıyla İskenderun'a gelen ya da transit geçen yolculardan alınan vergilerle bir "Bataklık İdaresi" kurulmasına karar verildiğini, bu yöntemin gerekli tesislerin inşası ve ekipmanın sağlanması açısından başarılı olduğunu belirtmektedir. Raporunda, Bataklık İdaresi'nin kuruluşu hakkındaki olumlu görüşünün ardından, idarenin faaliyetleri hakkında ağır eleştirilere yer veren Hüseyin Kâmil Bey, durumun vahametini "yıllarca süren çalışmalar ve harcanan paralar bataklıkların zemini bir-iki metre yükseltmekten başka bir işe yaramamıştır" diyerek özetlemiştir.

Sonuç olarak, "Bataklık İdaresi" İskenderun'u dekovil ile tanıştırmayı başarmış ve hummalı bir faaliyete girilerek bataklık alanlara tonlarca dolgu malzemesi çekmişti. Ancak bu çalışmaların hesapsız, kitapsız, hatta mevcut arazilerin bir haritasının dahi çıkarılmadan yapılmış olması nedeniyle şehre hiçbir yarar sağlamamış, su baskınlarının önü alınamamış, bataklıklar kurutulmamıştı.

Aynı raporda bir başka önemli konuya daha dikkat çekiliyordu. Halep-Beyrut karayolunun onarılarak yeniden açılmasından sonra İskenderun hızla

önem kaybetmeye başlamış, şehre gelen yolcu sayısı çok azalmıştı. Bu nedenle bataklık idaresinin gelirleri de önemli ölçüde düşmüş, maddi imkânsızlıklar nedeniyle çalışmalarına son verilmişti. Mevcut alet ve edevat dağınık bir şekilde açıkta bırakılmış, pek çok malzeme toprak altında kalmış ve çürümeye terk edilmişti. Ertesi yıl, Ticaret ve Nafia Vekâleti'ne yazılan bir raporda ise bu kötü gidişatın bir nebze olsun düzeltildiği, bataklık kurutma çalışmalarında kullanılan tüm alet ve edevatın gayet iyi bir şekilde koruma altına alındığı belirtilmiştir.

İdare ile ilgili tartışmalar bir yana, İskenderun bataklıklarının kurutulması ile ilgili belgelerde "dekovil" sözcüğünün en erken olarak 1910 tarihinde kullanıldığını görüyoruz. 31.1.1874 yazılan raporda yer alan "bataklıkların kurutulması ile ilgili olarak düşünülen yeni çalışmaların son derece masraflı olması ve taşıma işinde develerin kullanılması," o tarihte dekovil hattın henüz inşa edilmemiş olduğunu göstermektedir. Buna karşın dekovilin varlığı ile ilgili olarak elimizde bulunan en erken tarihli belge 1901 tarihli haritadır. Bu durumda, araştırmamıza konu olan "Pınarbaşı-Şehir Merkezi dekovil hattı"nın 1874-1901 yılları arasında inşa edilmiş olduğu kesindir. İleriki yıllarda gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde gerekse Halep ve İskenderun yerel basınında yapılacak daha kapsamlı bir çalışma ile bu tarihin daha da netleşebileceğini umuyorum.

Nihayet, Başbakanlık Arşivi'nde yaptığım araştırmadan tam anlamıyla tatmin edici bir sonuç alamamıştım. Elimdeki fotoğraf ve kartpostallar da bir şeyler anlatıyordu aslında, ama İstanbul'da oturduğum yerden yalnızca onları inceleyerek sorularımın cevabını bulmam imkansızdı. Bunun üzerine İskenderun'a gitmeye karar verdim. İki dost bu seyahatte bana eşlik edeceklerdi. Bu kişiler, Buca Anglikan Kilisesi papazı aynı zamanda bir demiryolu tutkunu ve İngiltere'de şahsına ait bir dar hat demiryolu müzesi bulunan Alan Prior ve Kağıthane Belediyesi Basın Danışmanı Hüseyin İrmak'tı. Seyahatimize Amasya'da bulunan bir Krupp dekovil lokomotifini ziyaret ederek başladık. Kağıthane-Ağaçlı dekovil hattında çalışmış olan lokomotiflerin bir benzeri ve dünyada tek örneği kalmış bu lokomotif belgedikten sonra, burada fazla vakit kaybetmeden İskenderun'a geçtik. Otuz saatlik yorucu bir seyahatin ardından sabaha karşı üçte İskenderun'da Ortur Oteline yerleştik. Yatmadan önce resepsiyona, yaşı seksenin üzerinde, hafızası kuvvetli, doğma büyüme İskenderunlular aradığımı söylemeyi de ihmal etmemiştim. Tüm yorgunluğumuza rağmen sabah sekizde hepimiz lobideydik. Srayla yerel tarihçileri, İskenderun uzmanı olarak bilinen kişileri ziyaret ediyor, bir isimden diğerine gidiyorduk. İskenderun ile ilgili olarak birkaç kitap ve broşür vardı, ancak bunların içinde dekovil ile ilgili en ufak bir bilgi yer almıyordu. Aynı gün İskenderun Belediye Başkanlığı'nı da ziyaret ettik. Benim öncelikli hedefim, üzerinde demiryolunun da işlenmiş olduğu bir harita bulabilmektir. Belediye

⁶ BOA, DH.İD. 44-1/30 A

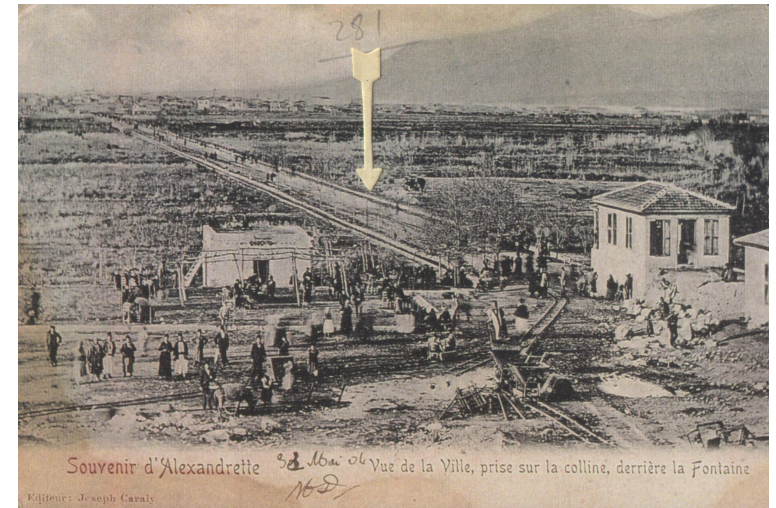
Başkanı Mete Aslan'a 1920'li yıllara ait bir şehir planı olup olmadığını sordum. Elinde geçmişe ait tek bir harita olduğundan bahsederek bana bir fotokopi uzattı. Bakar bakmaz, haritanın üzerinde aradığım demiryolunu gördüm. Harita üzerinde tarih yoktu. Ancak bakır baskılı bu harita 1870'li yıllara ait olabilirdi. Bu heyecanımı bir kat daha arttırdı. Ben, Türk demiryolculuğunun 1856'da İzmir-Aydın hattının inşası ile başladığını biliyordum. Eğer İskenderun'da o tarihlerde bir buharlı lokomotif çalışmışsa bu Anadolu'daki ilklerden biri olacaktı. İskenderun dekovil hattının önemi bir kat daha artmıştı şimdi. Bir an evvel bu haritanın orijinalini ve yer aldığı kitabı bulmak şart olmuştu. Ancak böylesi bir haritayı İskenderun'da bulmak neredeyse imkansız gibiydi. Harita ile ilgili araştırmamızı İstanbul'da sürdürmek üzere heyecanla Belediye'den ayrıldık. Burada işimiz dekovil hattı hakkında bize bir şeyler söyleyebilecek canlı bir tanık bulmaya kalmıştı sadece. Birden şehirdeki kiliselere başvurmak geldi aklıma. Belki Hıristiyan cemaati içinde dekovilden haberdar birisini bulabilirdik. Kısa bir süre sonra yanılmadığımızı anladık. Evet, Kilise doğru adrestir. İskenderun'un ayaklı kütüphanesini bulmuştuk. Bu isim Piyer Ilgın'dı.

İskenderun'da Belediye Başkanlığı'ndan sonra en önemli bilgi kaynağımız Piyer Ilgın oldu. Piyer Bey yaşı seksene dayanmış hoş sohbet, kültürlü, dört yabancı dil bilen bir kişi idi. Kendisiyle kısa zamanda dost olduk. Anlattığına göre, köklü bir aileden geliyordu ve amcası Fransızların şehri terk etmesinden önceki son vali imiş. İskenderun'da üzerine kayıtlı pek çok arazi bulunuyor ve şehri karış karış biliyordu. Ofisinde ziyaret ettiğimiz Piyer Ilgın'a elimizdeki fotoğrafları gösterdiğimizde gözleri doldu. Hemen anlatmaya başladı. Arkadaşlarıyla birlikte dekovil hattı üzerinde oynamak çocukluk yıllarının en büyük eğlencesiymiş. Sırayla, biri vagona oturup, diğerleri de vagonu iterken raylar üzerinde yolculuk yapmanın keyfini çıkartırlarmış.

Lokomotifleri ise hayal meyyal hatırlıyordu Piyer Ilgın. İlk kez onun ağzından dekovilin taş taşıma işinde kullanıldığını duyduk. Evet, dekovil uzun yıllar, bugün Pınarbaşı olarak anılan mahalleden dolgu malzemesi taşımak üzere şehrin bataklık bölgelerine ve sahile sayısız seferler yapmıştı. Bu taşlar genelde sağlam dolgu malzemesi olarak zeminin iyileştirilmesinde kullanılmıştı. Hangi sokakta bir inşaat yapılacak olsa, pratik olarak sökülüp takılabilen raylarla istenilen bölgeye yeni bir hat kuruluyor bu şekilde sağlam malzeme inşaat alanının yanına kadar taşınabiliyordu. Bu durum kamyon ve traktörlerin devreye girmesine kadar sürmüştü. Dekovil 1920'lerin sonuna doğru iyice yaşlanmış ve yorulmuş, "kurt kocayınca kuzuların maskarası olur" atasözünü animsaticasına küçüklerin eğlencesi haline gelmişti.

Piyer Ilgın ile sohbeti kısa zamanda koyulaştırmıştık. Sırada onu bize istasyonun yerini göstermesi için ikna etmek vardı. Sağlığı yerinde sayılmazdı, zor yürüyordu dışarı çıkmaya da çekiniyordu ama ısrarlarımıza fazla

direnemedi, Doluştuk arabaya, ver elini Pınarbaşı'na. Aslında şehir merkezine iki dakikalık mesafedeydi Pınarbaşı, öyle ki şimdilerde şehrin merkezinde bile sayılabiliyordu. Kaynak suyunun, eski Roma havuzunun olduğu yerleri gösterdi bizlere Piyer Ilgın. Birlikte fotoğraflara bakıyor ve neyin nerede olduğunu bir bir anlıyorduk. O kadar ki, "Eski Halep Caddesi" olarak anılan yerde 1920'lerden kalma bazı hayvan barınaklarının halen ayakta durduğunu hatırlayarak onları eliyle koymuş gibi buldu.

Dekovil hattı ve trenler 1930'ların başında daha fazla dayanamamış yitip gitmişti. Hattın sahibi olan "Bataklık İdaresi" ise Fransız işgali, Hatay Devleti derken kim bilir hangi tarihte kapanmış, araçlar sahipsiz kalmıştı. Onlarca vagondan, bir o kadar da lokomotiften, kilometrelerce raydan, geriye kalan en ufak bir iz bile yoktu. Bugünkü İskenderun ise öylesine değişmiş, öylesine büyümüş, dekovil öylesine hafızalardan silinmişti ki koca şehirde onun hakkında Piyer Iğın'dan başka konuşacak ikinci bir kişi yoktu sanki. Dekovilin oflaya pufloya taşıdığı tonlarca taş ve kaya, geçmişte ve günümüzde inşa edilmiş ve edilmekte olan pek çok görkemli yapının temellerine gömülmüş, geriye ne ondan, ne de yaptığı işten gözle görülür bir şey kalmamıştı.

Piyer Iğın'ı ofisine bıraktığımızda ben ve yolculuk arkadaşlarım çok etkilenmiştik. Birbirimize baktık, üçümüz de aynı şeyi düşünüyorduk, hemen Pınarbaşı'na geri döndük, eski fotoğrafların çekildiği tepeye tırmandık. Göçlerle büyüyen şehrin yeni sakinleri işlerinden çıkmışlar, sıra sıra apartmanların arasında, eski dekovil yolunun güzergâhından, bulunduğumuz tepenin altındaki gecekondulu mahallesine doğru dönüyorlardı. Elimizde şehrin yüz yıl öncesine ait fotoğrafları ile gün batımına kadar bu manzaraya baktık. Böylesine bir değişimi ve yok oluşu içimize sindirmeye çalıştık bir süre. Artık ne İskenderun için ne de dekovil için yapılabilecek bir şey olmadığını resmiydi karşımızda duran.

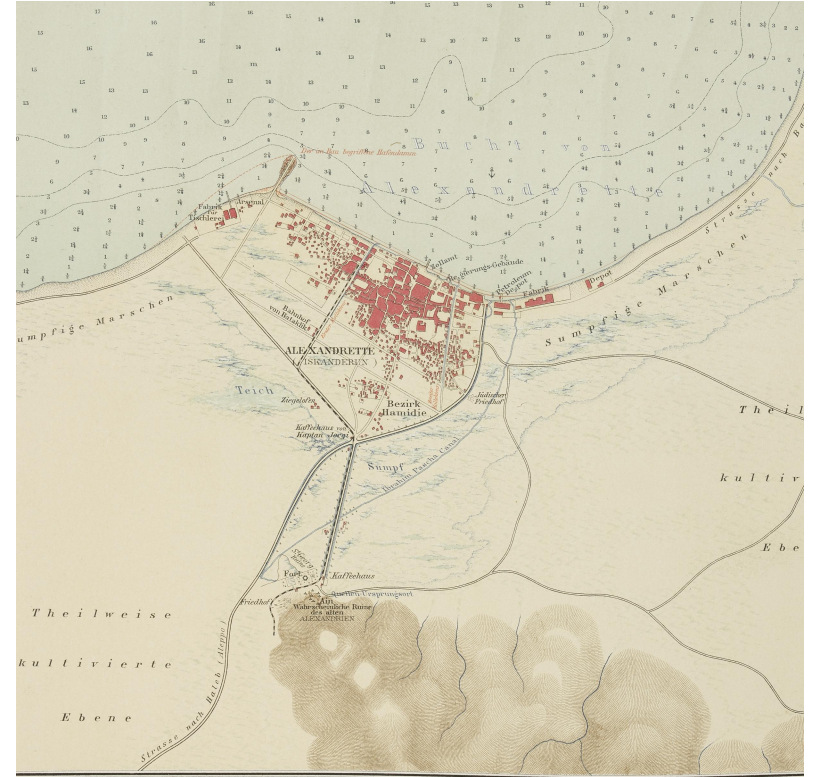
Otele döndüğümüzde resepsiyonunda başka bir sürprizle karşılaştık. Otelimizin 80'li yaşlarını sürmekte olan aşçıbaşı Abdullah Çetin'in de diyecekleri vardı bize. Abdullah Usta 1947'de gelmişti İskenderun'a. Dekovili hiç görmemişti. Ama eski istasyondaki iki katlı kahvenin önünden fışkıran ve şehre doğru gürül gürül akan doğal kaynak suyunun sesi hala kulaklarındaydı. "Gençliğimizde" diyordu, "işten güçten bunaldığımızda kaçardık şehirden. Kimselerin rahatsız etmediği, edemeyeceği bir yerdin Pınarbaşı'ndaki istasyon kahvesi. İskenderun'un gelmiş geçmiş en güçlü kuvvetli adamı, Cemil Pırılı işletirdi kahveyi. Öyle ki, bütün İskenderun ahalisi üstüne gelse yıkamazdı onu, öylesine güçlü bir pehlivandı Cemil Pırılı." Son olarak kulağıma eğilip kısık bir sesle, "Gençlik, sarardık tütünü, anla işte artık gerisini" diye fısıldıyordu Abdullah Usta. Diyecekleri bu kadardı. Anlaşılan o ki, Cemil Pırılı öldükten sonra istasyon binasının ve kahvenin de sonu gelmiş, yeni inşa edilen su kanalı, köprü, meydan derken eski dokudan geriye hiçbir şey kalmamış, Pınarbaşı semti yüzlerce gecekondunun ışgaline uğramış.

Düşündüm ki bunları yazmalıydım, yazmalıydım da bu bir şeye yarayacak mıydı? Belki de Pınarbaşı meydanına şehrin geçmişini düşündürecek İskenderun'un emektar lokomotiflerini anımsatacak bir anıt dikilmesine vesile olurduk kim bilir ?

İskenderun'da araştırmamız bitmiş, geri dönme vakti gelmişti. O güne kadar bilmediğim, tanımadığım bu şehirden garip duygularla ayrılıyordum.

İstanbul'a döndüğümde kapısını çaldığım ilk kişi, Hatay Vilayeti konusunda son derece önemli bir birikimi olduğunu bildiğim ünlü tiyatro sanatçısı Hamdi Alkan oldu. Nitekim İskenderun Belediyesi'nde rastladığımız ve üzerinde dekovil hattının da bulunduğu haritanın orijinalini onun koleksiyonunda buldum. Muhafazasının üzerinde bulunan etiketten 1901 tarihli olduğunu tespit ettiğimiz harita, 1,00 x 3,00 metrelik dev bir İskenderun panoramasının sonunda ek olarak bulunuyordu. Böylece haritanın bir kitaba ait olmadığını gördüm ve dekovil hattı hakkında yazılı bir kaynak bulma umudum da hüsrarla son buldu.

Sonuç olarak bugün, ikisi panorama olmak üzere, yirmi altı kartpostal, IRCICA arşivinden bulunan dört fotoğraf ve bir haritadan oluşan bu koleksiyon ortaya çıktı. Umarım bu makale hem İskenderunlulara, hem de küçük büyük demiryolu tutkunlarının yeni yapacakları araştırmalara ışık tutar.

Bucht von Alexandrette / İskenderiye Körfezi (1911)

Narrow-gauged railway at İskenderun

Mert Sandalcı

The purpose of this article is to summarize the fact that in the late 1800's the narrow-gauged railway was one of the first railways to operate in İskenderun (Alexandrette), the port of Hatay (Antioch) in South-eastern Turkey.

In the 19th century, İskenderun had a swampy subterranean and in order to overcome this problem, the Ottoman government took action by constructing a narrow-gauged railway which ran smaller scaled steam-engined trains.

This steam-engined railway was used to transport boulder-rock material to dry out the swampy regions. But importantly enough, the narrow-gauged railway was also used for leisure purposes, for example transporting families to picnic areas.

It is sad to note that the narrow-gauged railway, as importantly as this, used in the building blocks of today's İskenderun, has long been forgotten.

Key words: Anatolia, narrow-gauged railway, İskenderun, Hatay, Alexandrette, Antioch, Turkey; Anahtar kelimeler: Anadolu, dekovil, demiryolu, İskenderun, Hatay, Türkiye.

OSMANLI TIBBINDA ‘MÜFRED DEVÂ’ KULLANIMI VE ‘MÜFREDÂT’ ESERLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

*Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydır**

Tıp tarihinin geneline baktığımızda, hastalıkların tedavisi için uygulanan başlıca işlemin nebatî, hayvanî, madenî menşe’li “müfred devâlar” (basit devâlar) ve bunların karışımından elde edilen “mürekkebe devâlar” (karışık devâlar) ile yapıldığını görüyoruz. Dolayısıyla Çin medeniyetinden Hint medeniyetine, Grek medeniyetinden İslâm, Osmanlı ve Batı medeniyetine kadar tüm medeniyetlerde bu konuya özel bir önem verildiğini, müfred devâlarla ilgili pek çok eser vücuda getirildiğini söyleyebiliriz.

Bu makalede de Osmanlı dönemine ait (telif/tercüme) Türkçe tıp eserlerinden yola çıkılarak müfred devâların Osmanlı tıp tarihi içindeki yeri, kullanımı ve müfred devâ eserlerinin genel özellikleri üzerinde durulacaktır.**

Tarihçe

İslâm tıp ve eczacılığı, eski Yunan ve İskenderiye okulunun yanısıra eski İran ve Hint geleneğinin zengin mirasını da kullanmış, bu kaynaklar, Kuran-ı Kerim, Peygamber hadisleri (tıbb-ı nebevî) ve Arap Yarımadası’ndaki geleneksel tababet ile birleşerek İslâm tıp ve eczacılığının temelini oluşturmuştur.

İslâm hekimleri uyguladıkları tedavide bilhassa bitkisel devâlardan faydalanmışlar, Eski Yunan kaynaklarında görülmeyen kâfur, demirhindi, ravent, sinameki, cıva gibi birçok yeni devâyı tanıtmış ve kullanmışlardır.

Bu konudaki eserlere gelince, İslâm eczacılığının en önemli kaynağı hiç şüphesiz Dioskorides’in M.S. I. yüzyılda yazdığı, bugün *Materia Medica* adı ile tanınan eserdir. Bu eser, III./IX. yüzyılda İstefan b.Basil ve Huneyn b.İshak tarafından *Kitâbü’l-Haşâiş fi Heyûla’t-Tıbb* adıyla Arapça’ya çevrilmiştir. İslâm tıbbını çok etkileyen ve bu alanla ilgilenenlerin başlıca kaynağı haline gelen eserde, 500 kadar tıbbi bitki resimleriyle tanıtılmakta, tedavi özellikleri anlatılmaktadır.

İslâm medeniyeti döneminde bu konuda önemli katkıları olan hekimlerden biri de Râzî’dir (IX. yüzyıl). Cıvayı bir devâ olarak ilk defa kullanmış, boraks ve güherçileyi tanıtmış; demirhindi, sinameki, hıyarşenberin

tıp ve eczacılıktaki kullanımını tarif etmiştir. Râzî’nin *el-Hâvî* adlı eserinde 829 devâ, özellikleriyle sıralanmaktadır; ayrıca Râzî, bu konuda bağımsız eserler de kaleme almıştır.

İslâm medeniyeti döneminde farmakoloji hakkında yazılmış belki de en mühim eser el-Birunî (XI. yüzyıl) tarafından kaleme alınan *Kitâbü’s-Saydala* adındaki eserdir. Eczacılığın babası olarak tanınan el-Birunî’nin 850 devâyı ayrıntılı olarak tanıttığı eseri, daha sonra bu alanda yazılan eserlere örnek teşkil etmiştir. Ayrıca, İbn Sinâ’nın (XI. yüzyıl) *Kanun fi’t-Tıbb* adlı eserinin müfred devâlara ayırdığı ikinci bölümünü; Ebu’l-Kasım Zehravî’nin 30 kitaptan meydana gelmiş olan *et-Tasrif fi’t-Tıbb* adlı eserinin 27, 28 ve 29. kitaplarını ve XII. yüzyılın en büyük nebatatçısı ve eczacısı kabul edilen el-Gafikî’nin *Kitâbü’l-Edviyetü’l-Müfred* adlı eserini de bu alandaki mühim eserler arasında zikretmek gerekir.

Ancak XII. yüzyılda yaşamış olan İbn Baytar’ın, müfred devâlar konusunda Osmanlı dünyasında en büyük etkiyi yapmış olan yazar olduğunu söyleyebiliriz. *Câmi’u Müfredâti’l-Edviyye ve’l-Agdiyye* adlı eseri, bu alanda bir zirvedir. Eserde, İbn Baytar, 1400 civarında devâyı ayrıntılı biçimde tanıtmakta ve tıbbî kullanılışlarını vermektedir. Bunların 200’ü nebatî olmak üzere 300 kadarı yeni devâlardır. Eski Yunan ve diğer İslâm âlimlerinin tecrübelerine kendi şahsî müşahede ve tetkiklerini de katarak vücuda getirdiği eseri, XVI. asır ortalarına kadar en mühim edviye kitabı olarak kalmıştır.¹

İslâm tıbbının bir devamı sayabileceğimiz Osmanlı tıbbında da müfred devâlarla ilgili eserler yazılmış; bazen daha evvelki dönemlerde yazılmış olan eserlerin doğrudan tercüme yapılmış -meselâ, İbn Baytâr’ın *Müfredâ’l*’ının üç ayrı tercümesi vardır- bazen de bu eserlere müracaat edilerek derlemeler vücuda getirilmiştir. Osmanlı bilim adamlarının bu konuda orijinal katkılar yapıp yapmadıkları ise, ancak karşılaştırmalı çalışmalar ile tespit edilebilir.

Terminoloji

Tedavide kullanılan bu devâlar, yaygın olarak bilinen ve kullanılan *müfred devâ* isminin yanı sıra, *edviye-i basite*, *yalnız devâlar* veya kısaca *müfred* ya da *basit* olarak isimlendirilmektedir.

Devâ kelimesi Arapça bir isimdir ve sözlüklerde karşılığı “*ilâç, çâre*” olarak verilmiştir. “*Ferd*” kökünden türetilmiş Arapça bir isim olan “*müfred*” kelimesi ise “*basit, mürekkep olmayan; tek, yalnız*” anlamlarıyla karşılır. *Müfredâat* müfred kelimesinin -*ât* eki ile çoğul yapılmış halidir ve çeşitli

* Y. Doç.Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı. Esentepe Kampüsü – Sakarya.

** Her konuyla ilgili çeşitli yazmalardan verdiğimiz örnek ve deliller sadece adını zikrettiğimiz eserlerle sınırlı değildir. Genellikle benzer örnek ve ifadeleri başka eserlerde de bulmak mümkündür.

¹ Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve İlim*. Çev. İlhan Kutluer. İstanbul 1989, s.185-189. Burada konuyla ilgili eser ve katkıların yukarıda adı geçenlerle mahdut olmadığını, makale sınırları çerçevesinde bir özet yapmaya çalıştığımızı ifade etmeliyiz.

sözlüklerde *basitler*, *mürekkep olmayan şeyler*; *toptan bilinen şeylerin ayrıntıları* şeklinde açıklanmaktadır.²

Ancak İslâm ve Osmanlı tıp literatüründe, bu kelimeler biraz daha özel anlamlar kazanmıştır. Muhammed Mü'min Tankabunî, müfred devâlar ile tedâvinin felsefesine de yer verdiği eserinde,³ *devâ*'nın tanımını şöyle verir: “...bir me'kûl ve meşrûb ki beden-i insanda tesiri keyfiyeti ile ola ana devâ dirler”⁴ Bir başka tanımı da XVII. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekimlerinden Salih b.Nasrullah'dan aktaralım: “...devâ şol şeydir ki hârâret-i gariziyeden (bedenin tabii sıcaklığından) münfâil oldukda bedende eser idüp ve bedeni bir hâletden hâlet-i âhiriye döndüre ki devâ dirler. Ol hâlet didiğimiz ya hârâret ya bürûdetdir veyahud hârâret ve bürûdetin gayridir”⁵ İbnü'l-Kebîr⁶ de Osmanlı tıbbında da geniş ölçüde kullanılan eserinde *basit* ile *müfred*'in anlamını şöyle açıklamaktadır: “Malûm ola ki bedene vârid olan nesne yani yenilen ve içilen nesne ikiden hâli değildir ya budur ki basitdir veyahud basit olan nesnelere terkib olunmuş nesnedir ve bu makâmda basitden murad oldur ki dürlü dürlü pâreleri bulunması olmaya ve anın cümlesine ne dirler ise bir pâresine dahi ol denile... bazıları basite anınçün basit ve müfred dirler ki mevcut olup zuhûra geldikten sonra yanında olan âhir nesne ile karışmamışdır yani karışıp başka mizâc olmamışdır ve ismde ve tarifde cüz'i küllisine beraberdir nitekim mukaddemâ zikr olundu...”⁷ Bu tanımlardan da anlaşılacağı gibi, yenilen içilen nesnelere insan vücudunda herhangi bir değişiklik meydana getiriyorsa bunlara *devâ* denilmekte; yenilen içilen nesnelere *müfred* yani *basit* olması için de başka bir nesneyle karışmamış, birleşmemiş, dolayısıyla mizâclarının bozulmamış olması gerekmektedir.⁸ *Müfredât* kelimesi ise, *müfredât-ı tıbb*, *tıbb*

² Bkz. F. Devellioglu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. 3.bs., Ankara 1978; Ş.Sâmî, *Kamus-ı Türkî*. İstanbul 1317 (1899); J.W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul 1921; F. Steingass, *Persian-English Dictionary*. 6.bs., Great Britain 1977.

³ Muhammed Mü'min Tankabunî'nin 1080/1669'da Farsça yazdığı *Tuhfetu'l-Mü'minin* adlı *müfredât* eseri 1146/1733 yılında Ahmed Sanî tarafından Türkçe'ye *Gunyetü'l-Muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minin* adıyla çevrilmiştir. Eserle ilgili geniş bilgi için bkz. M.B.Z.Aydın, “18.yüzyıla ait Türkçe ‘müfredât’ kitapları ve Türk tıp tarihi içindeki yeri,” *Tıp Tarihi Araştırmaları* 7, İstanbul 1998, s.101-120.

⁴ Muhammed Mü'min Tankabunî, *Gunyetü'l-Muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minin*. Çev. Ahmed Sanî, Süleymaniye Ktp., Ayasofya 3580, v.5a.

⁵ Salih b.Nasrullah, *Nüzhetu'l-Ebdân fi Tercemeti Gayeti'l-İtkân*. Çev. Mustafa Ebulfez, İstanbul 1303 (1885), s.26.

⁶ İbnü'l-Kebîr adıyla şöhret bulan Yusuf b.İsmail b.İlyas el-Kütübî el-Hôyî eş-Şafi'î (ölm.754/1353)'nin *Mâlâ Yese'u't-Tabib Cehlulu* adlı Arapça eseri çok rağbet gören tıp el kitaplarından biridir ve Hasan b.Abdurrahman tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Eserle ilgili geniş bilgi için bkz. C. İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 2., İstanbul 1997.

⁷ El-Hôyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *Tercemeti Malâ Yese'u't-Tabib Cehlulu*. Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü 1360/1, v.4b.

⁸ Bugün *devâ* kelimesi karşılığında kullanılan *drog* kelimesi, Nyssen'in *Lugat-ı Tıbb* adlı eserinde (2. bs., çev. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, İstanbul 1901) *eczâ-yı tıbbiye ve ispençariye ve kimyeviye ile boyacılığa mahsus eşya* şeklinde açıklanmaktadır. Bu tanımda da görüldüğü gibi, *drog*, *eczâ* kelimesiyle karşılanmaktadır. Nitekim konunun uzmanları da *drog* kelimesinin Osmanlıca *eczâ* karşılığı

müfredâtı veya *müfredât* şekliyle “basit ilaçlardan ve onların özelliklerinden bahseden bilim dalı” manasını kazanmıştır.⁹ Nitekim *müfred devâ*'lardan yani *müfredât*'dan bahseden eserlerin de genellikle bu adı taşımakta oldukları görülür: *Câmi'u Müfredâtı'l-Edviyye ve'l-Agdiyye*; *Ferâidü'l-Müfredât*; *Müfredât-ı Tıbb* gibi.

Müfred devâ kullanımının dayandığı prensipler:

Gerek İslâm, gerekse Osmanlı tıbbında tedavinin dayandığı prensip “hıltlar nazariyesi”dir. Hıltlar nazariyesi kısaca şu temel üzerine kurulmuştur: Kainat yani makrokozmos hava, toprak, su ve ateşten yani dört unsurdan (anâsır-ı erbaa) oluşmaktadır. Aynı şekilde insan vücudunda yani mikrokozmos'ta da dört unsur (dört hılt, ahlât-ı erbaa) bulunmaktadır: Kan, safra, sevdâ (kara safra), balgam. Kan havaya; balgam suya; sevdâ toprağa; safra ise ateşe tekabül eder. İnsan bedenindeki bu dört hıltın bazı keyfiyetleri (nitelikleri) olduğu kabul edilmektedir: Rutûbet (yaşlık), yubûset (kuruluk); hârâret (sıcaklık), bürûdet (soğukluk). Ancak gerek bu dört hıltın gerekse dört keyfiyetin bugünkü sözlük anlamlarının dışında bir anlam taşıdıklarını unutmamak gerekir.

Karaciğerde bulunan safra, sıcak ve kuru; bedende dolaşan kan, sıcak ve yaş (akıcı); beyinde saklanan balgam, soğuk ve yaş (akıcı); dalak ve midede var olan sevdâ (kara safra) ise soğuk ve kurudur. Bu nazariyeye göre hıltlar arasında var olan dengenin bozulması hastalık sebebi olmakta, bu dört hıltın dengeli bileşimi ise sağlığa delâlet etmektedir. Bu dört hılttan birinin vücutta diğerlerine oranla daha fazla bulunması, kişinin mizâcını belirlemektedir: demevî mizâc, safravî mizâc gibi.

kullanılabileceğini, ilaç karşılığı olarak kullanılmaması gerektiğini; droğun bir hammadde (meselâ afyon), ilâcın ise bir tedavi vasıtası (meselâ safranlı afyon tentürü) olduğunu söylerler. (Bkz. T. Baytop, *Farmakognazi Ders Kitabı*. 1.c., 3.bs., İstanbul 1980, s.1; A. Baytop, *Farmasötik Botanik* 4.bs., İstanbul 1984, s.7-8.). Ancak incelediğimiz eserlerde, müfred devâlar, hem hammadde yani drog olarak hem de işlenmiş halde yani ilaç olarak kullanılmaktadır. Meselâ, kavun için “...eger olmuşını yiseler sidüğü yüride” (İbn Baytar, *Tercüme-i İbn Baytar*. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp. 544, v.76a) denilmekte; oysa sumak için “...dögüp soğuk su ile içürseler hangi uzuvdan kan gelürse keser...eger yaprağı suyunu tamam kıvâma gelince tabh idüp isti'mâl iteseler...” (Fazlızâde Mehmed, *Müfredât-ı Tıbb*. Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1017, v.65b-66a) açıklaması yapılmaktadır. Burada kavunun ham haliyle işlenmemiş yani drog olarak, sumağın ise işlenmiş yani ilaç olarak kullanıldığını görüyoruz. Kısacası Osmanlı tıbbında müfred devâ olarak tanıtılan nebâtî, hayvanî ve madenî maddeler hem ham halleriyle hem de işlenmiş şekilleriyle *müfred devâ* olarak kullanılmaktadırlar. Sonuç olarak *müfred devâ*'nın karşılığı basit drog veya basit ilaç ifadeleriyle karşılanamamakta, çünkü her ikisi de eksik kalmaktadır.

⁹ “Müfredât” kelimesinin kazandığı bu anlamla ilgili ayrıntılı bir açıklama Şemseddin Samî'nin *Kamus-ı Türkî* sinde yer almaktadır. Ancak bu tanım sadece tıbbi bitkileri aldığı için yetersizdir: “Her biri kendi başına bir devâ olan edviye-i basiteden madûd olan nebatât-ı tıbbiyye ve bunlardan bahis kitab.” Bedi Şehsuvaroğlu ise, *Eczacılık Tarihi Dersleri* isimli eserinde şu tanıyı yapmıştır: “Tıp Müfredâtı - Materia Medica- Matière Médicale. Tababette kullanılan drogların isimlerini, nereden çıktıklarını, fiziki özelliklerini, kimyasal yapılarını, onlardan yapılan ilaçları ve nihayet bu drogların dozlarını bildiren ilimdir”. Bkz. B. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*. İstanbul 1970, s.13. Ayrıca bkz. Bkz. J.W. Redhouse, *a.g.e.*; F.Steingass, *a.g.e.* ilgili maddeler.

Kişinin mizâcıyla aldığı gıdâlar arasında bir bağlantı vardır, çünkü gıdâların da sıcak, soğuk, kuru ve yaş keyfiyetleri (nitelikleri) bulunmaktadır. Dolayısıyla meselâ, safravî mizâclı kişinin safranın sıcaklık ve kuruluşunu dengelemek için genellikle soğuk ve nemlilik özellikleri ağır basan yiyecek ve içecekler alması gerektiği ifade edilmektedir: “...*safravî mizâclu kişünün gıdâsı sovuk ve ter olsa gerek erük aşı ve isfanah ve cevav ve kabak aşı ve semiz ot ve nardan gibi...*”¹⁰

Mevsimlerde ve ilaçlarda da gıdâlarda bulunan keyfiyetlerin (niteliklerin) var olduğunu biliyoruz. Mevsimlerin tabiatlarını ve hangi mevsimde hangi hastalığın olabileceğini Eşref b.Muhammed şöyle anlatır: “...*güz fâslında hava sevdâ tabiatına döner serd ve huşk olur...mizâcı havanın azar, yaramaz olur nefesile yürege ve dimaga ve kalan âzâya bir mazarrat irişdürür...kış fâslında hava balgam tabiatine döner serd ve ter olur, galiz olur, mizâclarda balgam galib olur...*”¹¹

Kemâliye isimli eserde ise ilaçların tabiatlarını göz önüne alarak tedavi yapmak gereği vurgulanır: “...*sovukdan hâsıl olan marazlara issi devâlar zikr itdük ve issiden hâsıl olan marazlara sovuk devâlar zikr itdük, zinhâr sakıngıl iy aziz! İssiden olan marazları yine issilerle ilâc itme, ta ki marazı ayru sayasın ve sovukdan olan marazları dahi yine sovuk nesnelere ilâc itme. Bil ki issi marazları sovuk nesnelere ve sovuk marazları issi nesnelere ilâc itmegil kim, hata itmeyesin.*”¹²

Burada devâ ve gıdâ arasındaki ilişki üzerinde de durmak gerekmektedir. Eserler incelendiğinde yenilen-içilen bütün nesnelere ya devâ veya gıdâ kapsamında değerlendirildiğini görürüz. Buna göre yenilen-içilen nesnenin insan bedenine tesiri, bozulan düzeni yeniden düzene koyma bakımından olursa bu nesnelere *devâ*; vücuda yeni şeyler katma (bedeni geliştirme) bakımından olursa bu nesnelere *gıdâ* kapsamındadır.¹³

Ayrıca devâlarla gıdâlar çeşitli özellikleri bakımından sınıflandırılmıştır. Buna göre, bir devâ eğer bedeni değiştirirse yani devâyı kullanmadan evvel olan hâlden bir başka hâle döndürürse buna *devâ-yı mutlak*,¹⁴ eğer bedeni helâk

ederse *devâ-yı kâtil*, eğer bedeni önce bir miktar değiştirip sonra tekrar eski hâline getirirse *devâ-yı mahz* (hâlis devâ) derler. Eğer beden yenilip içilenleri değiştirip, kendi cevherine döndürürse yani bunlardan hılt hasıl olursa *gıdâ-yı mutlak*¹⁵; eğer önce bedeni değiştirip sonra beden ona galip olur ve beden cevherine (hıllara) döndürürse *devâ-yı gıdâf*, eğer beden onu değiştirip kendine tâbi ederse ona da *gıdâ-yı devâf* derler.¹⁶

Gıdâların (*gıdâ-yı mutlak*) farklı özellikleriyle hıltın türünü belirlemede olduğunu söylemiştik: Buna göre meselâ, et ve rafadan yumurta gibi iyi gıdâlardan kan; ekşi, sıcak, tatlı, yağlı yiyeceklerden safra; balık,yoğurt veya soğuk yiyecekler gibi soğuk ve sulu yiyeceklerden balgam; sarımsak, kuru et, kuru balık, hardal, peynir, mercimek, sığır eti gibi sıcak ve tuzlu yiyeceklerden ise sevdâ meydana gelmektedir.¹⁷ Bunların bilinçsizce tüketimi vücutta var olduğu kabul edilen dengeyi bozmakta ve çeşitli hastalıklara sebep olmaktadır. Bu sebeple gıdâların tüketiminde dikkatli olunması, verebilecekleri zararın bertaraf edilebilmesi için de bazı kurallara uyulması gerekmektedir: “...*şol yemişler kim kabz eyler alma ve hayva ve amrud gibi taamdan sonra yiyeler ve kavunı hiç gıdâyıla yimeyeler zira kim gıdâyı fesâda virür...*” “...*hiç vaktde yogurdıla balık ya yumurdayıla balık yimemek gerek kim yavuz marazlar getirür ve hiç ekşi nesneyile yogurt ya süd yimeyeler ve...*”¹⁸

Eski tıp anlayışına göre gıdâ ve devâlar ya *mu'tedil* veya *gayr-i mu'tedil* olmaktadır. Yani eğer bir devâ alındığında, bedende fazladan bir değişiklik (keyfiyet) ortaya çıkarmaz ise bu devâ mu'tedildir; eğer çıkarırsa mu'tedil değildir yani gayr-i mu'tedildir.¹⁹ Mu'tedil olmayan devâlar ise dört yoğunluk derecesinden (*derece-i evvel*, *derece-i sâni*, *derece-i sâlis*, *derece-i râbi*) birine sahiptir. Meselâ zafaranın ikinci derecede sıcak ve birinci derecede kuru olduğu

¹⁵ Bedende var olduğu kabul edilen dört hıltın gıdâlarla meydana geldiği kabul edilmektedir. Yukarıdaki metinde öz olarak ifade edilen bu konuyu Eşref b.Muhammed, *Hazâinü's-Sa'âdât* adlı eserinde daha açık bir üslupla anlatır: “...*gıdâ kim varur, ağızda çeynendikinden sonra midede keylus olur şol sâfi olmuş koyu arpa suyu gibi sıfından ayrılır üzerine gelür. Bir tamar var mi'deden cigere varur adı masarikadır ol tamaran cigere varur cigerde kaynar bir dahi pişer kızıl olur üzerine gelen köpük safra olur dibine inen tortu sevdâ olur arasında ham kalup pişmeyi balgam olur, tamam pişeni kim kararındadır, kan olur*”. v.7a.

¹⁶ “Kosonî, Medîn b.Abdurrahman el-Mısrî'nin (ölm.1634) yazdığı *Kâmüsü'l-Etibbâ ve Nâmüsü'l-Elibbâ* adlı eser Mehmed b.Ahmed b.Ibrahim el-Edirnevî tarafından *Tercüme-i Kâmüsü'l-Etibbâ ve Nâmüsü'l-Etibbâ* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa 2015, v.4b.

¹⁷ Hezârfen Hüseyin, *Tuhfetu'l-Edib li Nâfiati'r-Rûhânî ve'l-Tabîb*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 710/2, v.93a-b; Hacı Paşa, a.g.e., v.3a.

¹⁸ Hacı Paşa, a.g.e., v.8a.

¹⁹ “...*mu'tedil olur ki ba'del isti'mal bedende bir keyfiyyet-i zâide ihdas eylemeye yani hârâretden ve bürüdetden ve rutûbetden ve yubüsetden bir şey arttırmaya ve gayr-i mu'tedil olur ki ba'de'l-isti'mâl bedende bir keyfiyyet-i zâide ihdâs eylemeye ya'ni bedende bir hârâret ya bürüdet veya rutûbet veya yubüset arttır...*”, Salih b.Nasrullah, *Gâyetü'l-Beyân fi Tedbiri Bedeni'l-İnsân*. Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi 710/1, v.30b.

¹⁰ Hacı Paşa, *Teshîl*, Süleymaniye Ktp., Lâleli 1622, v.8b.

¹¹ Eşref b.Muhammed, *Hazâinü's-Sa'âdât*, Topkapı Sarayı Ktp., Hazine 557, v.22b-24a.

¹² Şirvanlı Mahmud, *Kemâliye*. Hazırlayan Muhammed Yelten, İstanbul 1993, s.148. Ancak yapılan son çalışmalar eserin Şirvanlı Mahmud'a ait olmadığını ortaya koymuştur. Bkz. Muhammed b.Mahmud-ı Şirvani, *Tuhfê-i Muradî*. Hazırlayan M. Argunşah, Ankara,1999, Türk Dil Kurumu Yay., s.29-30.

¹³ “...*bir me'kul ve meşrub ki beden-i insanda tesiri keyfiyyeti ile ola ana devâ dirler kemiyeti ile olursa gıdâ dirler*”. Tankabûnî, (çev. Ahmed Sanî), a.g.e., v.5a.

¹⁴ Burada , makalemizin başında verdiğimiz Salih b.Nasrullah'ın “devâ” tanımını tekrar hatırlamak uygun olacaktır: “*devâ şol şeydir ki hârâret-i gariziyeden (bedenin tabii sıcaklığından) münâil oldukça bedende eser idüp ve bedeni bir hâletden hâlet-i âhiriye döndüre ki devâ dirler Ol hâlet didiğimiz ya hârâret ya bürüdetdir veyahud hârâret ve bürüdetin gayridir*”. a.g.e., s.26.

bildirilmektedir. Bu derecelendirmenin ne anlama geldiğini Salih b.Nasrullah şöyle anlatır:

Bir devâ, gereken miktarda alındığı halde vücutta özel bir belirti vermiyor (mu'tedil mizâclı), ancak tekrar alındığında belirti veriyorsa birinci derecededir. Bir devâ, gereken miktarda alındığında tekrar kullanmaya gerek kalmadan belirti meydana getiriyorsa ikinci derecededir. Bir devâ, gereken miktarda alındığında vücudun işleyişine zarar verecek kadar belirti veriyorsa üçüncü derecede; eğer verdiği belirti öldürücü ise bu devâ da dördüncü derecededir.²⁰

Gunyeti'l-Muhassılîn'de ise bu dört derecelendirme için iki ayrı açıklama vardır. Biri yukarıda zikrettiğimiz açıklamanın daha farklı bir üslupla ifadesidir.²¹ Diğer açıklama ise, devâlarda var olduğuna inanılan niteliklerin, insan bedeniyle olan ilişkileri vasıtasıyla derecelendirildiğini göstermektedir. Tankabûnî'den tercüme ettiği eserde Ahmed Sanî, bu açıklama için “*derecât-ı erbaa*”yı “*bir tarîk-i âhîr ile dahi izah etmiş*” olduğunu ifade eder. İncelediğimiz diğer eserlerde rastlamadığımız bu açıklama şöyledir:

“...pes her nesneden mikdâr-ı mu'tedil beden-i insana vârid olup hârâret-i gariziyeden münfâ'îl olduktan sonra ancak fezâlarda mahsûra olan havada te'sir idüp ilerü tecâvüz itmez ise mu'tedildir. Te'siri mecrâlarda olan rûha tecâvüz idüp andan ilerü tecâvüz itmez ise derece-i evvelidedir. Rûh ve ahlâtda tesir ider ise derece-i sâniyededir. Rûh ve ahlât ve rutûbet-i sâniyede tesir ider ise derece-i sâlisededir. Tesiri rûh ve ahlât ve rutûbet-i fâniye ve âzâyâ şâmil olur ise derece-i rabiadadır ve ol devâ ki derece-i rabiada ola semm-i katldır.”²²

²⁰ Bkz. Salih b.Nasrullah: *Nüzheti'l- Ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-İtkân*. s.28. Bu konuyla ilgili bilgilerin pek çok eserde yer aldığını görüyoruz. Özde aynı olmakla birlikte farklı üsluplarda verilen bu açıklamalardan birini daha, yukarıdakinden daha ayrıntılı olması bakımından, aktarmayı uygun bulduk: “Eşyanın eger müfred ve eger mürekkebinde her şeyin tabiatı dört kısım üzerine mebnidir. Yâ soğuk veya ısı veya kuru veyahud yaşıdır. Bu sebebden her şeyin kuvvet-i kemali dört derece üzere fârz olunmuştur. Meselâ evvel derecede hâr dirlir yani hârâret insana tesiri azciktir. Ana derece-i evveli dirlir. İkinci derece-i hâr olsa tesiri ve hârâret dahi ziyade olur. Üçüncü derece-i hâr ola hârâreti ve tesiri dahi ziyade olur. Ve dördüncü derece-i hâr olsa kemal-i hârâret olur. Andan ziyade hârâret olmaz. Meger ateş ve ana benzer gibiler ola ve hisab üzere soğuk olan eşya dahi derece derece böyle olur. Meselâ hârâret ve bürüdet ve yubüset ve rutûbet-i bedende tesir cihetinden az olursa ana derece-i evveli dirlir. Tesiri zahir olan şundan hali değıldir ki bedene ıztırab vire veya virmeye. Eger ıztırab virmezse ana derece-i saniyede hâr veya bârid dirlir. Bedene ıztırab viren dahi şundan hali değıldir ya budur ki bedeni ihsâd eyleye ya eylemeye eger bedeni ihsâd itmezse ana derece-i salise dirlir hâr veyahud bârid ise de ve eger ihsâd iderse ana hâr fi'd-dereceti'l-erbaa dirlir yani dördüncü derecede hâr veyahud bârid dirlir. Keyfiyeti bu mertebede olan devâya zehr dirlir. Zira hayvanı katl ider. Ve derece didikleri eşya da bunlardır...” Bkz. *Muâlecat-ı İbnü'l-Baytar Levâzımı'l-Hikmet*. Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin 2547, v.396b.

²¹ Bu açıklamada “...derecât-ı edviye kütüb-i kudemâ ve müteahhirinde bu tarik ile dahi beyân ve taksim olunup ziyâde pesendide olmuştur” denir. Bkz. Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.7a.

²² Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.7a. Yukarıdaki metni anlaşılır kılmak açısından metnin baş tarafını da vermeyi uygun bulduk: “...beden-i insan mi'de gibi nice fezâları ve tamarlar gibi nice

Gıdâ ve devâların sahip oldukları keyfiyetlere ait bu dört yoğunluk derecesi kendi içinde üç mertebeye ayrılır: *ibtidâ* (evvel), *vâsıt/ evsât* (orta), *âhîr* (son). Meselâ, delice otunun tabiatı bildirilirken, üçüncü derecenin evvelinde sıcak; ikinci derecede kurudur, denilmektedir. İncelediğimiz tıp kitaplarında devâların bu şekilde mertebelere ayrılmasının sebebi olarak devâların kuvvet ve tesirlerinin birbirinden farklı olması gösterilir.²³

Devâların etkileri (fiilleri) de ikiye ayrılır: Genel (*umûm ve külliyât*) ve lokal (*mahsûs ve cüz'î*). Meselâ, sıcak devâ ısıtır ve toplanmış nesnelere birbirinden ayırır; rutûbetli olan devâ yumuşatır ve akıtır; kuru olan devâ tutar ve kurutur. Bunlar devâların genel etkileridir. Bir devânın sadece bir hastalığa ya da bir organa yararlı olması ise onun lokal etkisini gösterir.²⁴

Devâ ve gıdâların bir de vasıfları vardır, bunlar ikiye ayrılırlar: Biri devânın işleyişine ait (*devânın nefisine ve cirmine mahsus vasfı*) vasfıdır. Vasıfların diğeri ise devânın kuvvetine ve fiiline mahsusdur yani kuvvetine göre olur. Meselâ, bazı devâlar *latîf*, bazıları *kesîf*'dir. Latifden kastedilen şudur: Bir devâ bedene ulaştığında yani yendiğinde bu devânın parçaları ufalanıp tamamen bedene dağılırsa bu *mülattif devâ*'dır, za'feran gibi; kesîf nitelik ise latif niteliğin zıddıdır. Yani kesîf vasfı olan (*mükessif*) devâ yendiğinde parçaları ufalanmayıp bedene dağılmaz ve kabarıp olduğu yerde durur. Bu sınıflandırmaya göre meselâ, *mukayyi* (kusturucu), *münevvim* (uyutucu), *muhallil* (uzva nüfûz edici), *müfettih* (açıcı), *muhârrik* (hâreketeye geçirici) vb. devâlar vardır.²⁵

Kısacası eski tıpta devâların kuvvet derecesi (*merâtib-i kuvvâ-yı edviye*) üçdür: Birinci kuvvet (*kuvvâ-yı evvelî*); sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık

meccâları ve tamar içinde mahsûre ve mahfâza olan ahlâtı ve 'urûk-ı şî'riyye didikleri tamarlar içinde ve â'zâ-yı insanda olan şebnem gibi mütebessir olan rutûbât-ı fâniyyeyi ve uzuvların kendüsini ve bu mezkurâtın cem'isinde sârî olan rûhları müştemil ve hâvidir...”

²³ “...edviyenin kuvvet ve tesirleri bir değıldir. Ba'zının ziyâde ve ba'zının andan eksük ve ba'zının dahi bir günedir pes buna göre tertib eylediler tâ marîz olan kimesnenin kuvvetin ve marazının kuvvetin dahi ana göre vaz' idüp bileler ve ana göre münâsib ve muvâfik olanını isti'mâl ideler”. El-Höyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *a.g.e.*, v.5a-b.

²⁴ “Malum ola ki edviyenin nitekim umûm üzerine ve külliyât üzerine fiilleri vardır. Meselâ mizâcî hâr yani ısı olan devânın ısı itmesi ve cem' olmuş nesnelere birbirinden ayırması vardır ve ratb olan devânın yumuşatması ve akıtması vardır ve yâbis olan devânın tutup kurutması vardır kezâlik edviyenin mahsûs ve cüz'î fiilleri vardır meselâ bazı devâ ancak bir maraza veyahud ancak bir uzva nâfi olur.” El-Höyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *a.g.e.*, v.9b.

²⁵ “Malum ola ki devâlar iki sîfat ile dahi vasf olunur biri devânın nefisine ve cirmine mahsus vasfıdır ve ikincisi devânın kuvvetine ve fiiline mahsusdur yani kuvvetine göre olur evvelki sîfat misal latîf lafzıdır. Latifden muradları şol devâdır ki bedene vârid olcuk yani anı yeseler ol devânın eczası yani pareleri ziyâde ufkılanup fi'-hal cemîAn bedene dağıla meselâ za'feran gibi ve bir vasf dahi kesîftir bu vasf dahi latîf lafzının mukabilidir yani şol devâdır ki anı yeseler eczası ufkılanmayup bedene dağılmaya dahi ziyâde kabarup tura ana devâ-i kesîf dirlir...” El-Höyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), *a.g.e.*, v.9b-12b. Konuyla ilgili bilgi veren eserlerde bu sınıflandırma üzerinde uzun uzun durulduğunu görüyoruz. Bunlardan biri de meselâ, Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.9b-10a.

dedikleri keyfiyetlerdir. İkinci kuvvet (*kuvvâ-yı sâniye*); bu dört nitelikten sâdır olan kuvvetlerdir, *teftih* (açıcılık) ve *tahlil* (uzva nüfuz edicilik) gibi. Üçüncü kuvvet (*kuvvâ-yı sâlise*); birinci kuvvet denilen keyfiyetlerden ve ikinci kuvvetten ortaya çıkan kuvvetlerdir. Bir örnek verecek olursak, meselâ raziyanenin birinci kuvveti sıcaklık ve yaşlıktır (*hâr ve yâbis*). İkinci kuvveti bu sıcaklıktan sâdır olan yumuşatıcı (*taltif*) ve açıcı (*tefettüh*) özelliklerdir. Üçüncü kuvveti ise yumuşatıcı ve açıcı kuvvetlerden ortaya çıkan idrar söktürücü (*idrâr-ı bevî*) özelliğidir.²⁶

Müfred devâları kullanırken göz ardı edilmemesi gereken bir başka prensip de, her bir devânın yetiştiği yer, toplandığı mevsim, hangi haldeyken toplandığı gibi hususlar göz önüne alınarak farklı tabiat özellikleri gösterdiğinin bilinmesi gereğidir.²⁷ *Müfredât-ı İsa Efendi* adlı eserde kınab’dan (lahana) bahsedilirken bu konuyla ilgili müellifin başından geçen bir olay anlatılmaktadır: “... lahananın bazı vilayetde tabiatı gayrı nev olur. Bazı vilayetde galiz ve hâr ve yâbis olur. Ve yazın tıyn-ı lahana yaramazdır. Ekser soğuk ve yaylak yerlerde böyledir. Ve bazı sevâhilde tabiatı bârid ve yâbis olur. Râzî’nin dahi kavli böyledir. Fakir bir defâ bir hâzik hekim gördüm. Oğlum hasta idi, lahana yedürdi. Feryâd eyledim. Bu vilayetin tabiatı gayridir, elem çekme, dedi. Çok muâraza eyledim. Latinlere, Frengistana haber gönderdi. Efrenci ve Türki ve Arabi ve İbn Baytar’dan ve Râzî’den vâfir akvâl getirüp cevabın işaret eyledi.”²⁸

Osmanlı tıbbında mürekkep devâlarla da tedavi yapılmakla birlikte, müfred devâyla tedavi daima üstün tutulmuş, konuyla ilgili birçok eserde bu husus belirtilmiştir. Aşağıda örnek olarak verilen metinde de tedavide müfred devâların tercih edilmesi gerektiği ve hangi durumlarda müfred devânın yeterli

²⁶ Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), a.g.e., v.7a.

²⁷ Konuyla ilgili bir açıklamayı, *Tercemeti Mâlâ Yese’u’t-Tabib Cehlulu* adlı eserden aktaralım: “...malûm ola ki tabibler ve ‘aşşâblar’ aşşâb diyen devâları tağlardan ve yabarlardan bulup cem’ iden kimesneye didiler imdi bu iki tâife ki bu ilme meşgul olmuşlardır bunlar dahi cem’an devâları bulup bilmemişlerdir ve cümlesin zikr itmemişlerdir ve zikr ittikleri devâların dahi cemian fâidelerine ve zararlarına vâkıf olmamışlardır pes devâlarda ancak bildiklerin zikr idüp fâidelerinden ve zararlarından dahi ancak bilüp tecrübe idibildüklerin zikr imişlerdir ve böyle tamam bilmeyüp zikr itmedikleri anıncındur ki devâlar bitüp hâsıl oldukları yerler birbirinden ‘ırakdır her birine varmak mümkün değildir ve cemian hassaların ve kendülerin sorup bulup bilmek ömr-i insan vefâ itmez. Hal bu minvâl üzere idüğün inkâr iden kimesne görmez mi ki bilüp ve bulup kitaplarda yazdıkları devâlardan dahi niçe şüpheler ve münâkızlar yani birisi beyân itdüğünü âhir kimesne böyle değildir şöyledir dimeler vâki’ olmuşdur ve amma tâife-i etibbâ ve aşşablara dahi bu babda sù-i zan itmeyüp diriz ki mabeynlerinde böyle ihtilâf olduğun anıncındur ki devâ didigümüz nebâtın dahi zâtında ve sûretinde ve mekanına ve zamanına göre ve ibtidâsında ve intihâsında yaş iken ve kuru iken birbirine benzemeyüp muhalifdir. Sinine göre dahi muhalif olur. Yani bir yilde biten âhir yilde bir dürlü dahi biter. Pes tabib veyahut aşşâb devâyı taze iken bir dürlü ve kuru iken bir dürlü ve henüz biterken bir dürlü ve tamam bitmiş iken bir dürlü suretinden haber virmekle ihtilâf lazım gelir...” El-Hôyî (çev. Hasan b.Abdurrahman), a.g.e., v.14b.

²⁸ İsa Efendi, *Müfredât-ı İsa Efendi*. Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1036, v.382a.

olmadığı sade bir dille anlatılmaktadır: “*Malûm ola ki müfred devâyla ilâc mümkün iken mürekkep ilâca taarruz eylemez. Lâkin maksuda kâfi müfred her zaman bulunmadığından mürekkebatla ilâca muhtacız. Zira ilâc eyleyeceğimiz devâ-i müfredin tadı ya ziyade acıdır, tatlu ile terkiib ederiz. Meselâ, sabırı balıla karıştırdığımız gibi. Ya kokusu yaramazdır, rayıhası güzel şeyler ile terkiib eyleriz. Meselâ, hiyarsenberi gül suyuyla ıslah iderler yahud ol müfred devânın kuvveti zaifdir, marazı ise kavidir. Maraz mukaddem olmadığından kuvveti arttıracak devâlar ile terkiib olunur. Yahud devânın nüfuzu kavi olup sâbit olmamağla sâbit kâlici şeyler ile terkiib olunur. Ya nüfuzu batîdir (ağırdır), nüfuz itdirici şeyler ile terkiib olunur. Husûsan bazı âzâyâ mahsûs devâlar var. Ol âzâyâ nüfuzu maksud olduğu zaman ol mahsus devâlar ile terkiib olunur. Meselâ, kalbe müteallik ilâclarda za’feran katarlar. Yahud maraz mürekkebdir, bir devâ kifâyet eylemez. Marazına göre terkiib eylemek iktiza ider.”²⁹*

Bir başka eserde ise, ilâcı elden geldiği kadar gıdâ ile yapmanın, devâ kullanmamanın lüzumuna işaret edilir. Ayrıca hastanın güvendiği bir tek hekime müracaat etmesinin, farklı farklı hekimlere gitmemesinin, eğer böyle yaparsa kullanılan farklı ilaçların birbirine muhalif olup bedene zarar verebileceğinin anlatıldığını görüyoruz.³⁰

Bir başka örnek de, İbn Şerif’in çok rağbet gören eseri *Yadigar*’dan verilebilir. Burada İbn Şerif sadece basit devâlarla tedavinin lüzumuna işaret etmekle kalmaz aynı zamanda tecrübenin de önemine dikkat çeker. O, günümüzde de “kocakarı ilaçları” olarak bilinen ve pek de güvenilmeyen tedavi uygulamalarına dikkat çekerek bunlara itibar edilmemesi gerektiğini söyler: “...tabib gerekdür kim elinden geldükce ilâcı gıdâyıla ide edviyyeye meşgul olmaya ve dahi elinden geldükce bir otla ilâc ede terkiib olmuş bir niçe edviyyeyile ilâc itmeye tabib gerekdür kim mechul otla ilâc itmeye kim mechul kişiler ve karı avratlar tecribe ideler ve hikayet ideler anun gibi edviyyeyi işe sürmeyeler ve ana itimad itmeyeler meger meşhur ola kendünün tecribesi yetişmiş ola.”³¹

²⁹ Salih b.Nasrullah, *Gâyetü’l-Beyân fi Tedbîr-i Bedeni’l-İnsân*. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 710/1, v.78b.

³⁰ “Tabibe gerekdür ki elden geldükce ilâcı gıdâ ile ide, edviyyeye meşgul olmaya. Ve elinden geldükce müfred ecza ile ilâc ideler. Terkiib olunmuş bir nice ecza ile ilâc itmeye. Zira tabib eger gıdâ ile ilâc itmege kadir olursa edviye ile ilâc itmege muhtac olmazsa saadettir. Ve marize layık olan budur ki bir itimad itdiği tabibi ihtiyar ide. Daim ilâcın ana itüre. Muteaddid hekimlere ilâc itdirmeye ki biri birine muhalif olup zarar irişdirmeyeler ve biri birini şaşırmaşar....”, *Muâlecât-ı İbnü’l-Baytâr Levâzümü’l-Hikmet*, v.393a.

³¹ İbn Şerif, *Yadigar*, Süleymaniye Ktp., Lâleli 1651, v.129a. Ayrıca bkz. *Yadigar (15.Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yadigar-ı İbn Şerif)*, c.1 (Sağlığın korunması, temel tıp bilgileri, ilaçlar ve hekimlik bilgileri): Haz. O.Sakin, Y. Okutan ve D. Koçer, (4. Merkez Efendi Geleneksel Tıp Günleri Anısına, 9-31 Mayıs 2003), İstanbul 2003, 295 s.; c.2 (Hastalıklar ve tedaviler): Haz. Y. Okutan ve D. Koçer, (5. Merkez Efendi Geleneksel Tıp Günleri Anısına, 14-22 Mayıs 2004), İstanbul 2004, 458 s. (hakemin notu).

İbn Şerîf’in ifadelerinde kendi döneminin ilmi zihniyetini de bulmak mümkündür: “...*tabib gerekdür kim mechul otla ilâc itmeye kim mechul kişiler ve karı avratlar tecrübe ideler ve hikâyet ideler anun gibi edviyeyi işe sürmeyeler...*” ifadeleri tecrübe edilmemişi ve uzman olmayanı dışarıda tutar.

Ancak müfred devâlar ile tedavinin üstün tutulması görüşü, zamanla değişmeye başlamıştır. Meselâ XVII. yüzyıl hekimlerinden Salih b.Nasrullah, yukarıda verdiğimiz metinde de görüleceği gibi 1665 de kaleme aldığı *Gâyetü’l-Beyân* adlı eserinde müfred devâlarla tedaviyi üstün tutarken daha sonra yazdığı *Nüzhetu’l-Ebdân*³² adlı eserinde basit devâların kuvvet ve fiillerinin pek çok hastalık için etkisiz olduğunu, bu sebeple fazlaca kullanılmadığını ve tabiplerin sıhhati korumak ve “*hastalıkları def etmek*” için “*terkibe yani mürekkep devâlara*” ihtiyaç duyduklarını ifade eder ve daha sonra müfred devânın kullanımına mâni olan sebepleri sıralar.³³

Müfred devâ kullanımı

Tedavide müfred olarak kullanılan devâlar çoğunlukla bitkisel olmakla birlikte hayvanî ve madenî de olabilmektedir. Nebatî devâ olarak meyveler, sebzeler, çiçekler, çalı türleri, mantarlar, ağaçlar, otlar, tahıllar, zamklar vs. kullanılmakta; bunların kök, sap, yaprak, çiçek, kabuk, tomurcuk, tohum gibi kısımları, taze veya kurutulmuş olarak işlem görmektedir.

Hayvanî devâ olarak kuş, balık, at, eşek, tilki, deve gibi hayvanlar, etleri, sütleri ve yağlarıyla; kan, idrar, dışkı gibi artıklarıyla ve kıl, tırnak gibi unsurlarıyla müfred devâ olarak kullanılmaktadır. Bunlar dışında bal, yumurta, süt; ayrıca akrep, sülük, kırmızı gibi böceklerin de hayvanî devâlar arasındadır.

Osmanlı tıbbında kullanılan madenî (anorganik) devâlara gelince, bunlar arasında çeşitli toprak cinslerini (kil-i Kıbrısî, kil-i mahtum); tuz, şap, üstübeç, kükürt, cıva, nişadır, bakır, demir gibi anorganik maddeleri;³⁴ altın, gümüş gibi metalleri ve yakut, akik gibi değerli taşları sayabiliriz.

Ancak bunların seçiminde ve elde edilmelerinde dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Buna göre hayvani devâların seçiminde kullanılacak hayvanın genç ve noksansız bir bedene sahip olmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca alınacak devâ, o hayvandan ilkbahar zamanında ya diriye veya boğazlanır boğazlanmaz alınmalıdır.

³² Salih b.Nasrullah, *Gâyetü’l-İtkân fi Tedbir-i Bedeni’l-İnsan* adıyla Arapça olarak yazdığı bu eser henüz müsvedde halinde iken vefat etmişti (1670).

³³ Salih b.Nasrullah, *Nüzhetu’l-Ebdân fi Tercemeti Gayeti’l-İtkân*, s. 5-6.

³⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Feza Günergun, *14-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan İnorganik İlaçlar*, İstanbul 1986.

Madenî devâların tercih edileni, şöret bulmuş olan madenden çıkarılmış olanıdır. Meselâ zâc kullanılacaksa, zâc-ı Kirmanî tercih edilmelidir. Dikkat edilecek bir diğer husus ise, madenin çeşitli başka maddelerle karışmamış olması yani saf olması ve kış mevsiminde çıkarılmış olması gereğidir. Kendine has rengi bozulmamış olmalı, rayihası hoş ve cevheri kusursuz olmalıdır.

Nebati devâlar, yapraklar tamamen olgunlaştığında, saramadan toplanmalıdır. Tohumlar, iyice olgunlaşıp içleri dolduğunda ve kurumaya başladıklarında; kökler ait oldukları bitkinin meyvesi olgunlaşıp yaprakları yere düşmeye henüz başladığında toplanmalıdır. Toplama işlemi sonbahar mevsiminin bitimine doğru olabilir. Çiçekler açılmalarını tamamladıktan sonra, solmaya, buruşmaya ve dökülmeye başlamadan evvel toplanmalıdır; buna mukabil gülü henüz gonca iken, açılmamışken toplamak daha iyidir. Dallar buruşmaya başlamadan evvel henüz tazeliği ve yumuşaklığı gitmeden; meyve tamamen olgunlaşıp kendi kendine dökülmeden toplanmalıdır. Ancak ham iken toplanmak isteniyorsa onu yumuşayıp sulanmadan evvel almak gerekir.

Zamk ve usareler, akarken değil, kurduğunda toplanmalı, ancak ele alındığında ufalanacak kadar kurummasına da izin verilmemelidir. Bunların toplanma zamanlarının bir diğer göstergesi de, ağaçlar çiçeklerini döküp meyve vermeye başladıkları zamandır.

Zikredilen bu devâlar gece, sabah ve akşam vakitlerinde değil hava açık ve safken; devâların üzerine yağmur yağmadan toplanmamalıdır.³⁵

Yukarıdaki şartlar doğrultusunda *ahz edilen* devâları saklama, kurutma ve kuvvetlerini koruma şartları da bildirilmiştir. Devâları, ıslak ve nemli yerlerde veya fazlasıyla sıcak mekanlarda veya güneş gören yerlerde saklamamalıdır. Sıcak yerler güzel kokulu otlara ve kuvveti latif olan devâlara zarar verir; bunların kuvvetini ve kokusunu bozar. Ancak kurumaması arzu ediliyorsa bu yapılabilir.³⁶ Kuru otların kuvveti, iki-üç seneyi geçmez. Ancak çok miktarda saklanırlarsa kuvvetleri daha uzun olur, hatta üç seneyi geçer. Zamkların birçoğunun kuvveti ise üç seneyi geçmez. Herhangi bir devânın taze ve kuvvetlisine ihtiyaç duyulup o devânın taze ve kuvvetlisi bulunmazsa, o devânın eski ve kuvvetsizinin iki katı miktarı, taze ve kuvvetlisinin yerine kullanılabilir.³⁷

Bir de devâların birbirine üstün olduğu bazı durumlardan söz edilmekte ancak bunların kesin kurallar olmadığı ifade edilmektedir. Buna göre:

³⁵ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.4b-5a; Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.16a-17a; İbn Sinâ (çev. Tokatlı Mustafa), *Kanûn Tercümesi*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye 1015, v.139b-140a.

³⁶ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.5a; Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.16b-17a.

³⁷ İbn Sinâ (çev. Tokatlı Mustafa), *a.g.e.*, v.140a.

Kurak yerlerde ve dağlarda yetişmiş olan devâların kuvveti bostanlarda, sularda ve yumuşak topraklarda yetişmiş olanlardan fazladır. Denizde bulunan devâların kuvveti de diğer sularda bulunan devâlardan fazladır. Meralar ve yüksek yerlerde yetişen ağaçların meyveleri diğer yerlerde yetişenlerden daha kuvvetlidir. Hava safken toplanan meyve havanın rutubetli olduğu zamanda toplanan meyveden daha iyidir.³⁸

Nebatî ve hayvanî devâlar, doğrudan gıdâ olarak kullanıldıkları gibi, çeşitli yöntemlerle hazırlanıp farklı şekillerde de kullanılmaktadır. Örnek olarak şunlar sayılabilir: Pişirme; suda veya başka sıvı ortamlarda bekletilerek, pişirilerek vs. hülâsalarını çıkarma; ezme veya dövme; yakarak külünü elde etme gibi yöntemlerle hap, lapa, merhem, fitil, bitki çayı, buhar banyosu haline getirerek kullanma. Meselâ, sumak için “...döğüp soğuk su ile içürseler hangi uzuvda kan gelirse keser...eger yaprağı suyunu tamam kıvama gelince tabh idüp isti’mal itseler âzâyı kavi ider...” denilmektedir.³⁹

Madeni devâlara gelince, bunların bazen sadece üstte taşınmak suretiyle hastalıklara iyi geldiği kabul edilmektedir: Meselâ akik için “...yüzük idüp takınsalar korkudan emîn ola ve kadından sızan kanları kese...” denilmektedir.⁴⁰ Bazen bir sıvı içerisinde eritilerek veya ezilip dövülerek kullanıldıkları görülmekte veya aşağıda verdiğimiz demir örneğinde olduğu gibi içinde demir söndürülmüş suyun “cimai mukavvi ve kâbız ve ishâl-i müzmin ve bevâsır ve hayza ve verem-i thâl ve vec’-i makada... nâfi...”⁴¹ olduğu söylenmektedir.

Bunlar hazırlanırken kullanılacak alet-edevât, ateşin derecesi, hangi vakitte hazırlanmasının daha uygun olacağı, kullanılacak ölçüler vs.; ilâcın hasta tarafından hangi vakitlerde ve kaç doz alınacağına dair bilgiler nadiren verilmektedir: Meselâ, tatlı su yengecinin hazırlanış aşamaları şu şekilde tarif edilmiştir: “.....birkaç danesini diri iken kalaysız bakır zarf içinde kül olunca ihrak idüp her gün bir ml’akasını tokuz ukıyye su ile şurb....”⁴²

Müfred devâların “mikdar-ı şerbeti” yani en az ve en fazla kullanılma miktarlarının da bazı müfredât kitaplarında açıklandığını söyleyebiliriz. Meselâ *Müfredât-ı Tıbb*’da defnenin (gâr) dozu şöyledir: “...bunun cem’i eczâsının mikdâr-ı şerbeti bir dirhemden dört dirheme varıncadır.”⁴³ Ancak Muhammed Mü’min Tankabûnî, devâların ne miktarda alınması gerektiği hususunda hekim

³⁸ Kosonî (çev. el-Edirnevî), *a.g.e.*, v.16b-17a; İbn Sinâ (çev. Tokatlı Mustafa), *a.g.e.*, v.139b-140a.

³⁹ Fazlızâde Mehmed, *Müfredât-ı Tıbb*. Süleymaniye Ktp., Hamidiye 1017, v.65b-66a.

⁴⁰ *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar*. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp. 544, v.301a.

⁴¹ Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.120b.

⁴² Tankabûnî (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.202b-203a.

⁴³ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*, v.100a-b.

ve aşşabların farklı görüşler ileri sürdüklerini, bazılarının geçmiş zamanlarda yaşayan kişilerin mizâclarını, bazılarının ise mu’tedil mizâclıların göz önüne alarak hâreket ettiklerini, bazılarının zayıf mizâclılara bazılarının kuvvetli mizâclılara göre miktar tayin ettiklerini, oysa yapılması gerekenin itidal gözeterek ihtiyatlı hareket etmek olduğunu ifade eder.⁴⁴

Müfredât kitaplarının genel özellikleri:

Müfred devâlardan bahseden eserler geniş bir çerçevede incelenebilir. Bu geniş çerçevenin bir tarafında genel tıp kitapları yer almaktadır. Çünkü hemen her tıp kitabı içinde tedaviye de yer verilmiş, dolayısıyla müfred ve mürekkep devâlar anlatılmıştır. Meselâ, XV. yüzyılda Hacı Paşa tarafından yazılan *Müntehâb-ı Şifâ*⁴⁵ üç “bahş”a ayrılmıştır. *Evel bahş*’ın birinci *bâb*’ı nazari, ikinci *bâb*’ı ameli tıptan bahseder. *İkinci bahş* gıdâların, şerbetlerin ve devâların açıklamasını içerir. *Üçüncü bahş*’ta ise marazların sebepleri ve alâmetleri ve ilaçları anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi genel tıptan bahseden bu eserin *ikinci bahş*’ında kısa bir bölüm olarak müfred devâlardan bahsedilmektedir.

Müfred devâlardan bahseden eserlerin bir kısmı da monografilerdir. Tek bir devâyı konu edinen bu eserlerde ele alınan devânın türleri, yetişme şekli, fiziki özellikleri, tıbbi özellikleri anlatılmakta, kısacası devâ her yönüyle incelenmektedir. Daha çok tercüme olan bu tip eserlerin XVIII. yüzyılda yoğunluk kazandıkları görülür. XVII. yüzyılda Zeynelabidin b.Halil’in *Havass-ı Biberiye*’si;⁴⁶ XVIII. yüzyılda Bursalı Ali Münşi’nin *Kınakına Risalesi*,⁴⁷ Ebu’l-Hayr Ahmed’in Yusufi’den tercüme ederek tıbbi faydalarını eklediği *Çay Risalesi*;⁴⁸ yine bu yüzyılda Ahmed Sanî tarafından İbn Cemi’den çevrilen *Ravend Risalesi*,⁴⁹ Zeki Ali’nin çevirdiği *Tercüme-i Risale-i Büberiyeye*⁵⁰ bu tür eserler arasında sayılabilir.

Bunların dışında “lugat” şeklinde kaleme alınan ve müfred devâların çeşitli dillerdeki karşılıklarını veren eserler vardır. Bunlarda gaye, devâların tıbbî özellikleri üzerinde bir açıklama yapmaktan ziyade devâ isimlerini tespit etmektir. XVII. yüzyılda Larendeli Derviş Siyahi’nin *Lugat-ı Müşkilât-ı*

⁴⁴ “...ve zâhirdir ki devânın mikdâr-ı şerbetinde bazıları ezmine-i mâziyyede olan kimesnelerin mizâclarını itibar itmîşler ve bazıları mu’tedilü’l-mizâc olanları ve bazıları şol mikdârı itibar itmîşlerdir ki andan aka’ll olsa tesir itmeye ve bazıları şol mikdârı itibar itmîşler ki andan ziyade isti’mali câiz olmaya ve bazıları za’ifi’l-mizâca kıyas ile bazıları kavıyyü’l-mizâca kıyâs göre tayin-i mikdâr itmîşlerdir lakin evlâ ve münâsib olan hadd itidâli murâ’ât ve ihtiyat itmekdir.” *a.g.e.*, v.4b.

⁴⁵ Hacı Paşa, *Müntehâb-ı Şifâ I, Giriş-Metin*. Hazırlayan Zafer Önler. Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1956.

⁴⁶ Tavşanlı-Zeytinoglu, 404/2, v.106-122.

⁴⁷ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 2483/1, v. 1-9.

⁴⁸ Milli Ktp., 3640.

⁴⁹ Bilgin (Şenol) Erciyas, *Ravend Risâlesi*. İstanbul 1987, İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁵⁰ Ali Emiri, *Türki-Tıb* 141/3, v. 54-69.

Eczâ'sı,⁵¹ Ebulfeyz Mustafa'nın *Risâle-i Feyziyye fi Lugati'l-Müfredâtı't-Tibbiye*⁵² adlı eserleri bu tür eserlerdendir.

Bunlardan başka genellikle manzum olarak ve sade bir dille kaleme alınmış, müfred devâlardan bahseden eserler vardır. Bu eserlerde çeşitli gıdâ ve devâların tabiatlarının, yarar ve zararlarının ve zararlarını giderici devâların bir-iki cümleyle kısaca açıklandığını görürüz. Bu tip eserlerde gaye, lugatlerden farklı olarak, devânın farklı dillerdeki isimlerini belirlemek değil, sağlık açısından fayda ve zararlarını tespit etmektir. Bunlara örnek olarak da Aydınoglu Umur Bey adına Tutmacı'dan çevrilen *Tabiatnâme* adlı eseri,⁵³ Şeyhi'nin *Nazmü't-Tabâyi'sini*⁵⁴ ve daha sonraki yüzyıllara ait bir örnek olarak Şeyhülislâm Kemal Paşa-zâde'nin *Risâle-i Kemâl Paşa-zâde*⁵⁵ isimli eserini verebiliriz.

Yukarıda sıraladığımız müfred devâlarla ilgili çeşitli bilgiler taşıyan bu eser gruplarının dışında sadece müfred devâlardan ve onların yalnızca tıbbi özelliklerinden değil, fiziki özelliklerinden de bahseden eserleri *müfredât* eserleri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Bu eserlere örnek olarak da XV.yüzyılda Aydınoglu Umur Bey adına İbn Baytar'dan çevrilen *Müfredât-ı İbn Baytar Tercümesini*, XVII. yüzyılda İsa Efendi'nin *Müfredât-ı İsa Efendi* adlı eserini, XVIII. yüzyılda Fazlızâde Mehmed'in *Müfredât-ı Tıbb'ını*, yine aynı yüzyılda Tankabûni'den Ahmed Sanî'nin çevirdiği *Gunyeti'l-Muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-Mü'minîn*'i gösterebiliriz.

Bu tip eserlerde belirleyebildiğimiz ortak özellikleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Ancak bu özelliklerin bütün müfredât eserlerinde mutlaka bulunduğunu söylemek yanlış olur; bizim tespitimiz ancak genel bir tespittir:

- 1- Müfredât kapsamında yer alan eserlerde hastalıklarla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.
- 2- Eserlerin büyük bir kısmı nebati, hayvani ve madeni devâları ihtiva etmektedir.
- 3- Bütün müfredât kitapları -- Matthioli'den tercüme edilen *Kitabü'n-Nebât* hâriç -- "hurûf-ı hecâ" tertibi üzeredir yani devâlar alfabetik olarak sıralanmaktadır.
- 4- Özellikle Osmanlı döneminde yazılmış müfredât eserlerinde, konunun felsefesiyle ilgili bilgiye nadiren rastlanmaktadır. "Müfred devâ felsefesi"

⁵¹ Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi 455/7, v.129-177.

⁵² Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp., 115/1, v.1-108.

⁵³ İsmail Hikmet Ertaylan, *Tabiatnâme*. İstanbul,1960, [I]+5+[37]s.

⁵⁴ *Nazmü't-Tabâyi'*. Yay. Hasan-Âli Yücel: *Bir Türk Hekimi ve Tıbbı Dair Manzum Bir Eseri*. İstanbul, 1937. Bu eser Mustafa S. Kaçalın tarafından yeniden ele alınarak yayımlanmıştır: Mustafa S. Kaçalın, "Nazmü't-Tabâyi". *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 11, İstanbul 2005.

⁵⁵ *Risâle-i Kemâl Paşazâde fi İlmî't-Tıbb*, Fatih Millet Ktp., Ali Emiri, Türki-Tıb 159.

ile ilgili bilgiler daha çok İslâm dönemine ait olup, Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş müfredât eserlerinde yer almaktadır. Bunun sebebi, İslâm dönemi müfred devâ felsefesinin Osmanlı tıbbına aynen intikal etmiş olmasıdır.

- 5- Gerek devâların madde başı olarak verilen isimleri, gerekse bu isimlerin karşılıkları farklı dillerde verilmektedir. Yani, madde başı olan bir devânın adı sıklıkla Arapça, Türkçe veya Farsça, nadiren de Latince, Süryanice, İspanyolca olarak verilmektedir. Devâların çeşitli dillerdeki – özellikle Arapça, Türkçe, Farsça; bazen de İtalyanca, Süryanice gibi- adlarının da arka arkaya verildiği, hatta bazen bölgesel karşılıklarının dahi yazıldığını söyleyebiliriz.
- 6- Devâların çeşitli dillerde verilen isimlerinden sonra, tabiatı, fiziki özellikleri (boyu, rengi, kokusu, şekli vs.), yetiştiği yerler (dağ, taşlık veya kumluk alanlar, denizde mi yoksa tatlı suda mı yetiştiği vs.), hangi türünün daha iyisi olduğu üzerinde durulur. Ancak verilen bu bilgiler her eser için standart değildir.
- 7- Devâların tanıtımı farklı kaynaklardan nakledilmiştir. Şahsi tecrübeye nâdiren rastlanır. Şöyle ki, bir devâ nakledilirken gerek ismi, gerek tabiatı, gerekse özellikleri konusunda kaynak olarak kullanılan bir veya birkaç eserin ya da yazarın adı verilerek tanımlama yapılmaktadır. Her devânın yukarıda ifade ettiğimiz fizikî özellikleri sıralandıktan sonra tıbbî özellikleri üzerinde durulur. Devânın hangi kısmından / kısımlarından faydalanılacağı, ne şekilde hazırlanacağı (dövme, herhangi bir sıvı içerisinde bekletme, kurutma vs.) gibi hususlar açıklanır.
- 8- Ancak devâların gerek fizikî gerekse tıbbî tanıtımının aynı eser içinde bile standart olmadığı görülmektedir. Bir devâyaya ayrılan bilgi bazen birkaç varak sürerken bir başka devâ için verilen bilgi iki üç satırda bitebilmektedir. Bu durum genellikle devânın şöhreti ve kullanım yaygınlığıyla ilgilidir.
- 9- Müfredât eserlerinde genellikle yer alan bilgilerden biri de devânın *mikdar-ı şerbeti*, *muslihi* ve *bedeli*'dir. Mikdar-ı şerbet, kullanılabilir ölçüdür. Meselâ akik için "...mikdar-ı şerbeti yarım dirhemdir. Bir miskale dek caizdir."⁵⁶ denilmektedir. Devânın muslihi, adı geçen devânın bazı zararlarını (yan etkilerini) giderebilecek devâ /devâlardır. Meselâ, defne yemişi, "...cigere ve etrafına muzıdır. Zerneng yani amberbaris ıslah ıder."⁵⁷ Devânın bedeli ise, adı geçen devânın bulunmadığı yerlerde, onun yerine kullanılabilir devâdır. Meselâ defnenin "...bedeli sâzec ya habbü'l-mahleb ya centiyana veya acı bademdir."⁵⁸

⁵⁶ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*, v.103a.

⁵⁷ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*,v. 34b.

⁵⁸ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*,v. 225a.

- 10- Bu eserlerde verilen devâlar arasında çok farklı madde başlıklarına da rastlanabilir. Makalemizin başında da belirttiğimiz gibi gıdâlarla tedavi temel olduğu için zaman zaman -çok tafsilatlı olmasa da- yemek tariflerine rastlanmaktadır. Örnek olarak, “*Maklûbe*: un ve yumurda ile bişürürler bir taâmdir”; “*Magmûme*: badıncan kalyesidir”⁵⁹; “*Mustaba*: bozca aş dirler koyuca çorbadır ya piriçden iderler içine yogurd ve nane ve mi’denûs korlar veya bulgurdan iderler.”⁶⁰
- 11- Bunlardan başka su ve ekmek çeşitlerinin; ayrıca vücut azalarının; idrar, dışkı gibi ifrazatın veya kan, kıl gibi bedene müteallik diğer şeylerin de madde başlığı olarak verildiğini söyleyebiliriz.
- 12- Bu eserlerde sık rastlanan kaynaklar Dioskorides, İbn Sinâ, İbn Baytar, Davud el-Antakî gibi isimlerdir. El-Gafiki, el-Birunî gibi İslâm farmakolojisinin önemli isimlerine ve bunların eserlerine hemen hiç rastlanmamıştır.

The materia medica (*müfredat*)
and the use of simple drugs in Ottoman medicine

Mükerrem Bedizel Zülfikar-Aydın

A brief historical review of medical treatment indicates that diseases were cured either by “simple” (*müfred*) or composed (*mürekkebe*) drugs derived from plants, minerals and various animal products. In this respect, the usage of these drugs has always been an issue of great interest in all cultures ranging from the Chinese, Indian, Islamic to the Western.

The present article is based on medical works compiled in Turkish between the XVth and XVIIIth centuries. It examines the concepts of simple drugs (*müfred deva*) and materia medica (*müfredat*), the use of ‘simple drugs’, and the principles followed in their application. The general characteristics of the works on simple drugs is elucidated. The article also aims to identify the significance of treatment with simple drugs in Ottoman medicine.

Key words: materia medica, Ottoman medicine, simple drugs; Anahtar kelimeler: müfred deva, müfredat eserleri, Osmanlı tıbbı.

⁵⁹ Tankabûni (çev. Ahmed Sanî), *a.g.e.*, v.331b.

⁶⁰ Fazlızâde Mehmed, *a.g.e.*, v.235b.

XIX. VE XX. YÜZYILLARDA TÜRKİYE’DE FİZİK VE TIBBİ FİZİK TARİHİ İLE İLGİLİ YAYINLARIN NOTLU KAYNAKÇASI

*Aykut Kazancıgil**

Bizde fizik bilimi diğer temel bilimlerde olduğu gibi XIX. yüzyıl boyunca uygulamaya yönelmiş olan Mühendishane, Harbiye, Tıbbiye vd. teknik eğitim kurumları içinde gelişmiş ve varlığını sürdürmüştür. XX. yüzyıldan itibaren Fen Fakültelerinde veya yüksek eğitim kurumları içindeki temel bilimler bölümlerinde yavaş yavaş gelişmiş ve bağımsız hale gelmiştir. Bugün üniversitelerimizin hemen hepsinde bağımsız Fizik bölümleri mevcuttur. Biz bu çalışmamızda fizik ve tıbbî fizik tarihi ile ilgili yayınları derlemiş bulunmaktayız.

Önceki yıllarda bu çalışmanın ilk bölümü (A) Ulusal Tıbbî Fizik Kongresi (İstanbul, Cerrahpaşa Tıp Fak., 1987) dolayısıyla, ikinci bölümü (B) I. Türk Tıp Tarihi Kongresi (İstanbul, Cerrahpaşa Tıp Fak., 1988) dolayısıyla hazırlanmış, ancak yayımlanmamıştı. Bu şekli ile, kaynakça iki bölümden meydana gelmekteydi. İlk bölümde (A) 1849-1929 arasındaki tıbbî fizik yayınları yıllara göre sıralanarak derlenmiş; ikinci bölümde (B) ise, 1900-1990 arasında konunun tarihi gelişimi ile ilgili kaynakça, değerlendirmeler ve yayınlar verilmişti.

Bu şekilde hazırlandıktan bir süre sonra, “Türkiye’de Tıbbî Fizik ve Fizik Biliminin Tarihi Hakkında Bir Kaynakça Denemesi” başlığı altında hem *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*’nin tarafımdan gerçekleştirilen ikinci baskısına (1991) ek olarak ilave edilmiş, hem de *Bilim-Felsefe-Tarih* dergisi (B.F.T.) içinde yayımlanmıştır. Daha sonra ise, bazı yeni ilavelerle *Bilim Tarihi* dergisinde yayımlanmıştır.¹ Burada 126 kaynak derlenmiş ve bu kaynaklara ek olan *not*’lara konu ile ilgili 32 yayın ilavesi ile toplam derlenen yayın sayısı 168’e ulaşmış idi.

* * *

Daha önceki yıllarda *Türk Bilimi Tarihi Bibliyografyası*’nı hazırlarken derleme usulümüzü açıklamış, ayrıca konumuzun hudutlarını çizmiş ve modelimizi belirlemiştik.² Bu defa “XIX. ve XX. yüzyıllarda Türkiye’de Fizik ve Tıbbî Fizik Tarihi ile İlgili Yayınların Kaynakçası”nı hazırlarken de aynı yöntemi uyguladık.

Derlediğimiz kaynakların bu çerçevede dahilinde fizik tarihi ile doğrudan ilgili olmasına özellikle dikkat edilmiştir. Bunun yanında, Türkiye’de fizik biliminin gelişmesi ile ilgili kurumların tarihi gelişmesi ön planda ele alınmıştır.

Fizik, öncelikle üniversiteler veya araştırma merkezleri dışında gelişmesi çok zor olan bir bilim dalıdır. Dolayısıyla fizik eğitiminin yapıldığı kurumların tarihinin derlenmesi bilim tarihi gelişimine de ışık tutmaktadır.³ Ayrıca fizik tarihi ile ilgili bir çalışma içinde, bu bilimin gelişmesine temel katkısı olan kişilerin çalışmaları ve hayatı ile ilgili kaynakları tesbit etmenin önemli olduğuna inanıyoruz; bu sahada hiç de küçümsenmeyecek bir birikim mevcut olduğu görülmektedir.

Kaynakçada fizik tarihi ile ilgili 431 kaynak derlenmiştir. Bunlara daha sonra tesbit ettiğimiz 19 yayın da ilave edilince sayı 449’a yükselmektedir. Bunun yanında bazı kaynaklara *not*’lar eklemek gerektiğini duyduk. Toplam 84 adet olan bu *not*’lar o yayınlara ilgili farklı alternatifleri ve konunun çevresine yönelik bilgiler vermek için ilave edilmiştir. Bazı hallerde bunlara ek olarak kaynaklar ilave edilmiştir; bu şekilde 110 ek kaynak mevcuttur. *Not*’lara ek olarak ilave ettiğimiz kaynaklara ayrıca sayı vermedik.

Fizik tarihi ile ilgili yayınları derlerken, seçici bir yaklaşımla davranmanın yanlış olduğu kanaatindeyim. Bu şekilde düşündüğümüz zaman derlenen bilgiyi önce süzgeçten geçirip sonra okuyucuya takdim etmek gerekmektedir ki, bu olay doğrudan doğruya bir müdahaledir.⁴

Bunun yanında yine kanaatimce hiç de geçerli olmayan “Cumhuriyet öncesi ve sonrası diye uygulanan bir bölümelemedir. Bizdeki bilim tarihi kaynaklarında, son senelerde ve özellikle Cumhuriyetin yetmişbeşinci yıl dönemi dolayısıyla TÜBİTAK tarafından yapılan kaynak değerlendirmelerinde bir bölünme yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar “Cumhuriyet dönemi hekimliği” gibi söz ve ifade bölümelemeleri konuşmalarda dile getirilir ise de, bir toplumdaki bilimsel gelişme bahis konusu olduğu zaman böyle bir ayırım temelden yanlıştır. Toplumların hayatının akışını bir şekilde sınırlamak bence bir tür fikri bölücülüktür.

Biz kaynakçamızda bazı makalelerin altına göndermeler ilave etmeyi yararlı gördük. Meselâ, Yeniçay’dan bahseden 165 numaralı kaynağın altına yine ondan bahseden 232 numaralı kaynağa gönderme yaptık. Bu şekilde konuyu takip eden kişinin istediğini bulmasını sağlamak istedik. Ayrıca en sona bir yazarlar dizini ekledik. Böylece konuyla ilgili yazar adları takip edebileceği gibi daha önce belirttiğimiz şekilde *not*’lar içinde mevcut fakat sayı almamış makale ve kitapların yazarlarının isimlerine yer verdik. Bu suretle onlara da erişmek kabil olacaktır.

* * *

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi emekli öğretim üyesi.

¹ Bkz. Yayın No.231.

² Bkz. Yayın No.226, 229 ve 227, 228.

³ Bkz. Yayın No.30, 152, 154, 159b, 204, 216, 258, 264, 270, 281a, 295, 318, 354, 404, 414, 420, 421 vd.

⁴ Bkz. Yayın No.79.

Yirminci yüzyıl fizikte büyük atılımların hattâ devrimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur.⁵ “Kuantum teorisi, rölâtivite teorisi, istatistiksel mekanikler, radyoaktivite, atom fiziği, nükleer fizik, katihâl fiziği, kuantum elektrodinamiği, temel tanecikler fiziği, kuvarklar, birleşik alan teorileri, yıldızların ve Evren’in fiziği, nükleer reaktörler ve güçlü tanecik hızlandırıcıları bu yüzyıldaki belli başlı kilometre taşlarıdır. Bununla beraber, fizik bu yönde ne kadar hızlı ve ne kadar geniş bir biçimde ilerlemiş olursa olsun hâlâ kendi temelindeki epistemolojik meseleleri halledebilmiş değildir.”⁶

Bu gelişmeyle birlikte belirtilmesi gereken önemli bir nokta “Fizik” biliminin hiçbir temel bilim dalında görülmediği kadar hızla siyasileşmesi hususudur ve aslında şaşırtıcı olan da budur. Fizik XX. yüzyılda büyük adımlarla gelişirken 1939 yılında Einstein’ın ABD Başkanı Roosevelt’e “atom bombasının yapılmasının gereği” hakkında yazdığı tarihsel bir mektupla birden bire siyasi bir yapı kazanmıştır.⁷ Bu girişimin insanlık tarihi için felaket olacak sonuçlardan biri altı yıl sonra Hiroşima’ya atılan atom bombası ile gerçekleşmiş ve böylece fizik *par excellence* siyasi bir güç haline gelmiştir.

Herkesin bildiği gibi bu korkunç silahın bir daha insanların üzerinde denenme şansı olmasa dahi birçok devlet onu elde etmek için fizikçilerin üzerine hücum etmiş ve ona sahip olmaya çalışmıştır. ABD’den kısa bir süre sonra bazı ülkeler atom bombası yapmayı başarmışlardır. Bundan bir süre sonra, yine büyük bir iktisadi güç olarak nükleer enerji konusu gelişmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Böylece askeri nitelikli bir güç kaynağı birdenbire siyasi ve iktisadi bir güç kaynağı haline dönüşüvermiştir. Bu gelişimin ne kadar kötü siyasi sonuçlar doğurduğunu hepimiz bilmekteyiz.⁸ Dünya tarihini değiştiren bu büyük olaylar olurken acaba bizde fizik biliminin tarihsel yapısının incelenmesi, gelişmeler ve bunların yönelimleri nasıl olmuştur? Kaynakçanın ayrıntılarında, özellikle bu sorulara cevap vermeye yönelik bilgi mevcuttur.

* * *

Bibliyografyayı geçen defada olduğu gibi iki ayrı bölümde takdim etmeyi uygun bulduk. Bunların biri (A) 1849-1930 yıllarını kapsamaktadır. Başlangıç yılı olarak 1849’un seçilmesini şöyle açıklayabiliriz. Bilindiği gibi klasik

⁵ Bkz. Yayın No.279b.

⁶ Bkz. Yayın No.141, 194, 219, 243, 250, 285, 355, 422.

⁷ Bu tarihi mektubun metni için bkz. Yayın No.279b, s.317-318.

⁸ İlginçtir ki fiziğin bu değişiminin büyüklüğünü öngören bir kongre 1911’de yapılmış ve bunu Nobel ödüllü ünlü fizikçi de Broglie yıllar sonra ufak bir kitap halinde yayınlamıştır. (Louis de Broglie, *Le Premier Congrès de Physique Solvay et l’Orientation de la Physique depuis 1911*. Editions Albin Michel, Paris 1951). Bu küçük kitabı, Üniversite Reformu ile ilgili kitabım yayımlandığında kendisini ziyarete gittiğim zaman (1981) Fahir Yeniçay hocamıza takdim etmiştim. Toplantıya katılan fizikçilerin toplu resmine baktıktan sonra o sakin tavırla “Evet, bir avuç insan dünyanın yüzünü değiştirdi.” demişti.

medrese çevrelerindeki fizik bilgisinden sonra,⁹ XVIII. yüzyılın başlarında Yanyalı Esad Efendinin,¹⁰ yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin¹¹ çevirileri sonra İbrahim Müteferrika’nın çevirileri ve katkıları¹² gerçekleşmişti. Ama bunların hiçbiri bir ‘Türk Fizik Tarihi Bibliyografyası’na başlangıç olarak kabul edilebilecek nitelik ve sürekliliğe sahip değillerdi.¹³

Bu yüzyılın sonuna kadar bazı askeri nitelikli konularda fizik tarihi bakımından önemi olmayan çok yüzeysel bilgiler mevcut olabilir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İshak Efendi’nin ünlü ansiklopedik eseri ile çok kısa olmakla birlikte çağdaş fizik kavramları ortaya çıkmıştır.¹⁴ O dönemde, geleneksel eğitimin yanında Mühendishaneler, Tıbbiye, Harbiye gibi pozitif bilim eğitimi yapılan müesseseler kurulmuş vaziyettedir. Zaman içinde bunlar temel bilimlerin gelişmesi için önemli birer merkez olacaklardır.¹⁵

Bu gelişim çizgisinde ilk defa olarak orta öğretim düzeyinde olsa dahi Hayrullah Efendi 1849’da yayınladığı kitabına *Mesail-i Hikmet* adını vermiş bulunmaktadır. İşte biz bu noktayı başlangıç olarak aldık. Bundan sonraki yıllarda fizik bilimi yaklaşık kırk yıl askerlikle ilgili kitapların içinde mekanik, balistik konuların açıklamaları içinde kalmıştır.¹⁶ Ancak burada hiç unutulmaması gereken nokta yeni bilgilerin ışığında Osmanlı askerlik yayınlarının ayrıntı ile incelenmesi gereğidir. Böylece, fizik bilimi ile ilgili yeni kaynaklar bulunabilir.¹⁷ Yine aynı süre içinde tıbbî fizik, özellikle teorik bilgi kaynağı olarak önemli olmuş ve yıllarca konu ile ilgili tek başvuru kaynağı niteliğini saklamıştır.¹⁸ Bu nokta o kadar ilginçtir ki, Paris’ten dönen Salih Zeki ve Ahmed Fahri kendi kitaplarını yayınlamaya kadar Dr. Tevfik Bey’in kitabını okutmuşlardır.¹⁹ Ayrıca radyasyon fiziği, Röntgen gibi konularda da tıbbî fizikle uğraşan hekimler yayın yapmışlardır.

Öğretim açısından baktığımız zaman 1900’de kurulan Darülfünun’un Fen Fakültesi’nde başta olmak gelişmiş bir orta öğretim düzeyinin üzerine pek çıkmadığı anlaşılmaktadır. Türkiye’de yüksek düzeyde fizik, matematik eğitimi

⁹ Bkz. Yayın No.206.

¹⁰ Bkz. Yayın No.224, 329a.

¹¹ Bkz. Yayın No.221.

¹² Bkz. Yayın No.146.

¹³ Bkz. Yayın No.381.

¹⁴ Bkz. Yayın No.203, 382.

¹⁵ Bkz. Yayın No.258, 295.

¹⁶ Bkz. Yayın No.2, 3, 4, 5, 8, 9.

¹⁷ Bkz. Yayın No.204/5.

¹⁸ Bkz. Yayın No.6, 12, 13, 15, 19.

¹⁹ Bkz. Yayın No.12.

Salih Zeki ile başlamıştır, başka bir deyimle birdenbire çıta yükselmiştir.²⁰ Ondan sonra fizik eğitimi düzeyini İstanbul Üniversitesi Reformu’na kadar götürecek kadrolar oluşmuştur. Cumhuriyet’ten sonraki yıllarda Yeniçay’ın mini reform dediği hareketle bazı yabancı hocalar gelmiş, Fen Fakültesinde yeni bölümler ve ona bağlı yeni kavramlar gelişmiştir.²¹ Yine aynı yıllarda Fransa’da fizik doktorasını yapmış genç bir adam Darülfünun’un Fen Fakültesi’nde 1930 yılında atom fiziği dersleri vermeye başlar.²² Bibliyografyamızın birinci bölümünün (A) bitiş tarihi olarak böylece bu 1930 yılını aldık.

1930’dan sonraki dönem için kaynakçamız doğrudan alfabetik sıra ile yazar adları esas alınarak düzenlenmiştir. Buna mukabil birinci bölümde 1849’dan itibaren sırası ile yılları esas almıştık. Bu şekilde 71’i (A) bölümünde 378’i (B) bölümünde olmak üzere toplam 449 yayın derlemişi bulmaktayız.

A. FİZİK VE TIBBİ FİZİK YAYINLARI (1849-1930)

1. HAYRULLAH EFENDİ, *Mesail-i Hikmet*. Dar-üt-tıbaat-ül Âmire, 119s. İstanbul 1265/1849.
Not. Hekimbaşı müverrih Hayrullah Efendi (1817-1866), tarafından orta öğretim için sual cevap usulüne göre hazırlanmıştır. İçinde harf sırasıyla 200 soru vardır; Bunların ilki “*Fizik yani İlm-i Hikmet-i Tabiiye nedir?*” şeklindedir. Abdülhak Hamid’in babası, Fahir Yeniçay’ın büyük dedesidir. Hakkında yapılan bir doktora tezi için bkz. Zühal Özyayın, “Tanzimat devri hekimi Hayrullah Efendi hayatı ve eserleri,” *Tip Tarihi Araştırmaları*, sayı 5, 1993, s.59-86; *Yeni Tip Tarihi Araştırmaları*, sayı 1, 1995, s.98-132; sayı 2-3, 1996, s.189-210.
2. MEHMET SALİH PAŞA, *Mebahis-i Fenn-i Buhar*. (çeviri) Cild-i evvel, taş baskı, Mekteb-i Bahriye-i Şahane Matbaası, 310 s., İstanbul 1270/1854.
3. MEHMET EMİN DERVİŞ PAŞA, *Usul-i Hikmet-i Tabiiye*. Matbaa-i Amire, 4+45s.+24 levha, İstanbul 1201/1864; ikinci baskı, Mekteb-i Sanayi Matbaası 3+454 sayfa + 24 levha, İstanbul.1287/1870.
Not. 1862-1865 arasındaki bilimsel atılımda (İlk Darülfünunun açılışı, *Mecmua-i Fünun*’un yayımlanması, Türkçeleşme hareketi vd.), Münif Paşa, Hekimbaşı Salih Efendi vd. gibi belirgin bir kadro ile önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çevreye dahil olan Derviş Paşa ilk fizik kitabını yayımlayan kişi olması yanında daha önce ilk müstakim kimya kitabını (*Usul-i Kimya*, 1848) yayımlayan kişidir. Oğlu, İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Doğum Kliniği müderrislerinden İsmail Derviş Bey (1873-1932), torunu yazar Suat Derviş (Baraner)’dir. Hayat hikayesi için bkz. Yayın No.181 ve 193.
4. ABDULLAH RAMİZ PAŞA, *Mecmua-i Hidemat-ı Topçuyan*. (Çeviri). Tophane-i Âmire Matbaası, İstanbul 1286/1869, 757 s., resimli.
Not. 1837-1843 yılları arasında Berlin’de okumuş olan Abdullah Ramiz Paşa (1818-1878) hakikaten ilginç ve çok nadir görülen bir şekilde *mezarının ayak taşına kitaplarının ismini yazdırmıştır*. (bkz. Yayın No.218). Paşa, döneminde pek makbul ve temel bilgiler içeren bu eseri Almanca’dan çevirmiştir. Kendisinin ayrıca bir dilbilgisi ve coğrafya kitabı mevcuttur.

²⁰ Bkz. Yayın No.215, 318, 323, 328.

²¹ Bkz. Yayın No.420, 421, 220, 152.

²² Bkz. Yayın No.232, 420

5. LONGCHAMP, L., *Hikmet-i Tabiiye-i Riyaziye*. Çeviren Said Sami, Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1289/1872, 3+65 s., şekilli.
6. GANOT, A., *İlm-i Hikmet-i Tabiiye*. Çeviren Antranik Kirçikyan (1819-1894), 1.cilt 44+2+668 s., 2.cilt 36+765 s., 3.cilt 51 çift sayfa yalnız resim. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1293/1876; 2.baskı, 1.cilt 716 s., 2.cilt 16+959 s. (resimli), Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1303-1308/1886-1891. (A.Ganot’nun kitabının 14.baskısından çeviri).
7. ALİ SEDAT, *Kavaid-üt Tahavvülat fi-Harekât-i Zerrat*. Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1300/1883, 192 s., 10 şekil.
Not. Ahmet Cevdet Paşa’nın oğlu Ali Sedat Bey’in (1857-1900) bu fizik kitabı, Celâl Saraç tarafından bir makale ile “*Yüzbeş yıl önce yayınlanmış ilk Türkçe termodinamik kitabı hakkında*,” Türk Fizik Derneği IX. Ulusal Fizik Kongresi, Bursa 1987” tanıtılmıştır Saraç, bu çalışmayı daha sonra yayınlamıştır (bkz. Yayın No.320). Yine Ali Sedat Bey’in önemli bir mantık kitabı son yıllarda N. Öner tarafından incelenmiştir. Bkz. *Tanzimatın Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967; N.Öner, “Mantıkcı Baba Oğul Ahmet Cevdet - Ali Sedat,” *Erdem*, c.2, sayı 6, 1986. Ayrıca bkz. N. Öner, “Ali Sedat,” *DVİA* c.1.
8. MEHMED SAİD, *Hikmet-i Tabiiye Tatbikatından*. Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1294/1877, 129 s.; Tashih ve ilaveli 2.baskı: Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1299/1882, 96 s.; 3.baskı: Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1302/1304 (1887), 82 s., resimli.
Not. Kitabın yazarı Eğinli Büyük Said Paşa’nın (1830-1896) matematik konusunda önemli yayınları vardır. Mühendishane-i Berri-i Hümayun talebesi iken başarılı görülerek mezun olunca (1851) Edinburg’a gönderilmiş (1859), dönüşünde uzun yıllar hocalık ve idarecilik yapmıştır. Hayatı ve siyasi hatıraları torunu Nazan Danişmend tarafından yayımlanmıştır, (bkz. *Türklük Dergisi*, sayı 4-6, İstanbul 1939).
9. DELAUNAY, J., *Makine-i Riyaziye*. Çeviren Ali Rıza, İstanbul 1305/1888, 190 s.
Not. Ali Rıza Bey’in konumuz bakımından önemli olan diğer bir kitabı olduğu gibi (*Fenn-i Mihanik-i Riyazi ve Makineler*, c.2: *Ecsam-ı sulbenin müvazenet ve hareketi*, İstanbul Mühendishane-i Berri-i Hümayun Matbaası, 1312/1894, şekilli) aynı yıllarda; Guillaud’nun 1860’da ve 1870’de çevrilen ve artık eskimiş kitaplarından sonra yeni kavramları açıklayan önemli bir astronomi kitabı çevirmiştir. Bkz. H. FAYE, *İlm-i Heyet*, çev.Ali Rıza, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1305-1308/1889-1891, 321 s. (c.1) ve 340 s. (c.2), şekilli.
10. ABDÜLLATİF-HASAN FETHİ, *Hikmet-i Tabiiye* Fasikül halinde 4 cilt (Toplam 545 sayfa) Karabet Matbaası, İstanbul 1310-1312 (1894).
11. HAFIZ MEHMED - AHMED TEVFİK (çevirenler), *Hikmet-i Tabiiye*, Mihran Matbaası, 1. cilt: 405 sayfa, 2.cilt: 464 sayfa, İstanbul 1296-1298 (1879-1881): *Mebadi-i Hikmet-i Tabiiye-i* adıyla 2.baskı Mahmut Bey Matbaası, c.1, 382 sayfa, İstanbul 1308/1891.
Not. Ayrıca Hafız Mehmed’in orta öğretim için 3 cüzden (205 s.) meydana gelen küçük bir *İlm-i Hikmet-i Tabiiye* kitabı daha vardır. (İstanbul, Şirket-i Müretibiye Matbaası, 1310-1312/1892-1894).
12. AHMED TEVFİK, *Hikmet-i Tabiiye (Dürus-ı İlm-i Tabiiye)*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302 (1885), 408 s.
Not. Yazar, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye azasından ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve Darüşafaka Hikmet-i Tabiiye muallimi TabibYüzbaşı’dır. Yazar, bir nota göre (Ali Çetinkaya, *Mülkiyeliler Tarihi*, cilt II, Ankara 1968-1969, s. 1086) 13 Eylül 1882’de Mülkiye’nin İdadi kısmında fizik muallimliğine getirilmiş ve 15 Ağustos 1888’de (15 Ağustos 1304) vefat etmiş olan Binbaşı Tevfik Bey’dir. Yine Ahmed Fahri

- Bey’in bir notuna göre Fransa’dan döndükten sonra Salih Zeki ile birlikte hazırladıkları *Hikmet-i Tabiiye* kitabı yayımlanmaya kadar (1892), onun kitabını okumuşlardır.
13. AHMED TEVFİK (Dr.), *Hikmet-i Tabiiye*. (çeviri), Mihran Matbaası, İstanbul 1309/1892, 992 s., şekilli. [Bu künye 2.baskıya aittir. İlk baskı iki ayrı cilt halinde (405+464 s.) Darülfünun’un 5.ve 6.senelerinde okutulmak üzere sırasıyla 1296/1879 ve 1298/1881 yıllarında yapılmıştır. Editörün notu.]
14. SALİH ZEKİ & AHMED FAHRİ, *Hikmet-i Tabiiye*, 2 cilt, Karabet Matbaası, İstanbul 1309/1892, 815 s. (c.1,) + 795 s. (c.2).
Not 1890’lardan sonra Salih Zeki’nin (1864-1921) matematik ve fizik yayınları ile Türkiye’de yeni bir dönem gelişmiş ve ileri düzeyde bilimsel konular üzerinde yayınlar başlamıştır. Aynı şey kimya dalında daha erken bir dönemde, 1870’lerde gerçekleşmiştir.
15. HASAN FETHİ, *Hikmet-i Tabiiye*, c.I, Karabet Matbaası, İstanbul 1318/1900, 205 s., resimli; 2.baskı: 4 c., Karabet Matbaası, İstanbul 1321/1903, 627 s., resimli; Üçüncü baskı: Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1323/1907, 475 s., resimli.
Not Aynı yazarın Abdülatif’le birlikte 1892-1894 arasında yayımlanmış olduğu (bkz. Yayın No.10) kitabın geliştirilmiş şeklidir. Daha ziyade Harbiye talebesi için düşünülmüştür.
16. ESAT FEYZİ, *Röntgen Şuâ-âtı ve Tatbikat-ı Tıbbiye ve Cerrahiyesi*, İst. Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü (Yazma- 1898 tarihli).
Not Bu eser hakkında bkz. Nuran Yıldırım, “Yurdumuzda Röntgen Işınları Hakkında Yazılan İlk Kitap”, *Tarih ve Toplum*, c.4 (1984), s.286-288. Esat Feyzi’nin (1874-1901) basılmamış olan bu kitabını tanıtan ve eldeki müellif nüshası üzerinde çalışan N.Yıldırım yazar hakkında kaynakça ve bilgi vermektedir.
Esat Feyzi, Röntgen’in ünlü tesbitinden (1895) iki yıl sonra 1897 Yunan savaşında yaralı bir askerın kolunda kemik kırığı tesbit ederek “kendi teknik uygulama katkısı” ile röntgen ışınlarını harp cerrahisinde ilk defa kullananlardan biri olmuştur.
17. ESAT FEYZİ, “Röntgen şuâ-âtının suret-i istihsâli, havassı, mâhiyyecti, tatbikat-ı tıbbiyesi,” *Nevsâl-i Afîyet*, c.I, İstanbul 1315/1899, s.223-234.
Not Bu yazı Röntgen ışınları hakkında Türkçe’de yayımlanan ilk ilmi yazıdır. Ayrıca Esat Feyzi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Hikmet-i Tabiiye bölümünde muavin olarak çalışmıştır. Yıllar sonra Esat Feyzi’nin ismini duyuran S.Ünver olmuştur (bkz. Yayın No.406, 407); Yakın zamanda bir değerlendirme için bkz. Yeşim Işıl-Ülman, “Türkiye’de kullanılışının 100. yılında Röntgen ışınları ve Esat Feyzi,” *Tarih ve Toplum*, sayı 152 (Ağustos 1996), s. 48-50 ve *Bilim ve Ütopya*, sayı 38 (1997), s.44-46. Ayrıca bkz. Y.Işıl-Ülman, “Dr.Esat Feyzi as a Pioneer of Military and Surgical Radiology,” *37th International Congress of the History of Medicine, Proceedings*, Texas 2002, p.354-358.
18. SALİH ZEKİ, *Hikmet-i Tabiiye*. c.I, Karabet Matbaası, İstanbul 1312/1894, 426 s., resimli; 2.baskı: 1318/1900, 426 s.; 3.baskı: 1322/1904, 424 s.; ilaveli ve düzeltilmeli 4.baskı: Karabet Matbaası İstanbul 1327/1911, 546 s., resimli. [Bu kitabın 2.cildi, Karabet Matbaası’nda 1312/1894 (470s.), 1320/1902 (454s.), 1327/1909 (454 s.) ve 1328/1910 (454 s.) tarihlerinde basılmıştır. Editörün notu].
Not Dört defa basılan bu 2 ciltlik fizik kitabı daha ziyade genel ve özellikle denel fizik kavramlarını açıklar. Uzun yıllar fizik eğitiminin temel kitaplarından biri olmuştur. Bunların dışında Salih Zeki’nin tamamıyla orta eğitime yönelik iki fizik kitabı daha vardır.
19. İSMAİL ALİ, *Hikmet-i Tabiiye ve Tıbbiye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1316/1900, 40+1099 s., şekilli (Fizik biliminin gelişmesi ile ilgili çeşitli bölümler)
Not Antranik Paşa’dan sonra (1894) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Hikmet-i Tabiiye muallimi olarak vefatına kadar (1866-1913) çalışmıştır. Meşrutiyet ve Cumhuriyet

- döneminin ünlü patoloji uzmanı ve Türk Dil Kurumu’nun kurucu üyesi Profesör Saim Ali Dilemre’nin (1878-1954) ağabeyidir. O dönemin fizik eğitimi, yapılan deneyler ve İsmail Ali Bey’in kişiliği için birinci elden bir kaynak olarak bkz. Tefik Sağlam, *Nasıl Okudum*, Açıklamalarlı 2.baskıyı yayımlayanlar: Hüsrev Hatemi & Aykut Kazancıgil, İstanbul 1981, (s.48-52 fizik eğitimi ile ilgilidir).
20. DJEMİL PACHA, *Memoires et Observations Médicales*, Imprimerie Loeffler, Constantinople 1905.
Not Bu kitap içinde radyoterapi ile ilgili bölüm için bkz.Yayın No.11’deki açıklama. İlk defa ışın ile kanser tedavisi Şişli Hamidiye Etfal Hastahanesinde 1900’lerde yani nispeten erken bir dönemde gerçekleştirilmiştir (Türkiye’deki bu ilk uygulamayı 1915’de Sarıkamış’ta şehit olan Binbaşı Dr. Mehmet Süfyan Bey yapmıştır). Burada, teknik açıdan tatbik şekli açıklanmaktadır.
21. İSMAİL SÜLEYMAN, *Röntgen ve Radyum Şıaatının Tatbikat ve Menaf-i Tıbbiyesi*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1323/1907, 170 s., resimli.
Not İsmail Ali Bey’in yanında (Bkz. Yayın No.19) yetişmiş olan yazar, elinde herhangi bir uygulama imkânı olmadan (Türkiye’ye Radyum 1926’da gelmiştir. Bkz. Yayın No.41) fizik açısından radyum hakkında Türkiye’de ilk yayın yapan ve bunun uygulama açısından imkânlarını açıklayan kişidir. İsmail Süleyman Türküm (1871-1937) Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 1313/1897 mezunudur.
22. AHMED ŞÜKRÜ BİN MEHMED, *Fenn-i Mihanik*, İstanbul, Mühendishane-i Berri-i Hümayûn Matbaası, 1322/1324(1906), 487 s., şekilli.
23. SALİH ZEKİ, *Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Savt*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326/1910, 160 s.
24. SALİH ZEKİ, *Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Hararet-i Harekiye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326/1327(1910), 4+207 s., şekilli.
25. SALİH ZEKİ, *Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Elastikiyet ve Şa’riyet*, Matbaa-i Amire, İstanbul 327/1328(1911), 5+199 s., şekilli.
26. SALİH ZEKİ, *Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Cazibe-i Umumiye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327/1328(1911), 178+4 s.
27. SALİH ZEKİ, *Hikmet-i Tabiiye-i Umumiyyeden Mebhas-i Elektrik*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1328/1912, 188 s., şekilli.
Not Salih Zeki’nin bu kitaplarının (Yayın No. 23-27) hepsinin kapağında “Darülfünun-i Osmânî Riyaziye Şubesi Dersleri” ibaresi mevcuttur. Tamamı 950 sayfa olan ve yüksek düzeyde bilgi veren bu seri Fen Fakültesi fizik eğitimi içindir (Bu konuda. bkz. Yayın No.83 ve 105).
28. SALİH ZEKİ, *Kamus-ı Riyaziyat*, c.I, Karabet Matbaası, İstanbul 1315/1897, 400 s.; 2.baskı, Maarif Vekaleti Neşriyatı No.55, Matbaa-i Amire İstanbul 1340-42 (1924), 200 s.
29. SALİH ZEKİ, *Asar-ı Bakîye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329/1913, 208 s. (c.1) + 304 s.(c.2).
Not Salih Zeki, *Asar-ı Bakîye*, 3 cilt (Yay. haz. Remzi Demir, Yavuz Unat ve Melek Dosay-Gökdoğan), Babil yay. Ankara 2003-2005. Salih Zeki’nin iki cildi basılan ve günümüzde de hâlâ aşılammış olan ünlü *Asar-ı Bakîye* sinin 1913 yılında basılmış iki cildini, nihayet bugün istifade edilebilecek şekilde yayımlanmış olduğunu görüyoruz. *Asar-ı Bakîye*’yi günümüzün diline aktaran üç öğretim üyesi Ankara Üniversitesi DTCF öğretim üyesi ve Aydın Sayılı okulunun ikinci nesil mensuplarıdır. Dolayısıyla büyük bir dirayetle hazırladıkları bu eser, çağdaş Türk Bilim Tarihi literatürüne büyük bir katkıdır. Yine bu konuda Saraç’ın katkıları için bkz. Yayın No. 319, 321-326, 328.) [Ankara’da 2003-2005’de yayımlanan ve *Asar-ı Bakîye*’nin ilk iki cildini kapsayan çalışma, birebir transkripsiyonu olmayıp, günümüz Türkçesine sadeleştirilerek aktarılmış metindir.

- Asar-ı Bakıye*’nin ilk üç cildinin Arap harflerinden Latin harflerine transkripsiyonu 1960 öncesinde Prof.Dr. Nazım Terzioğlu’nun girişimiyle yaptırılmış olup bir nüshası Türk Matematik Derneği’nin arşivindedir. Bkz. Yayın No.322. Editörün notu.]
30. SALİH ZEKİ, “Vidimli Tefvîk Paşa,” *Hüseyin Tefvîk Paşa ve Linear Algebra*, İstanbul 1882, 2 bs. İstanbul 1892, s.185.
- Not. Bu önemli kitabın tıpkıbasımı, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi’nin yayını (No.5) olarak 1988’de yayımlandı. Kitabı yayına hazırlayan Kâzım Çeçen’in giriş yazısından sonra, Vidimli Tefvîk Paşa’nın (1832-1901) hayatı ve eserleri hakkında bir bölüme (s.18-24), Tefvîk Paşa’nın eserlerini inceleyen Salih Zeki’nin kaynak olabilecek değerinde önemli bir yazısına (s.25-39) ve kitabı Almanya’da bulmuş olan C. Şengör’ün kitap hakkındaki görüşüne (s.42-43) yer verilmiştir. Daha sonra Cahit Arf’ın kitabın katkı niteliğini değerlendiren yazısı (s.47-48) ve ondan sonra tıpkıbasım gelmektedir. Salih Zeki’nin hatıralarında, fizik tarihi ve eğitimi hakkında önemli ve ilginç bilgiler vardır. Aynı şekilde Celâl Saraç, “Vidimli Tefvîk Paşa” adlı makalesinde (*Bilim Tarihi*, sayı 30, Nisan 1994, s.3-6) Salih Zeki’nin bu yazısını tekrar ele almıştır.
31. SALİH ZEKİ & HALİDE SALİH (Edip), “Auguste Comte ve Felsefe-i Müsbete,” *Ulûm-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c.1, sayı 2, İstanbul 1324/1908.
- Not. Geleneksel fiziğin değişimi, fizik, matematik ve felsefe arasındaki ilişkiye bizde ilk değinen Salih Zeki, bu yolda hakiki bir öncüdür. Konuyla ilgili bir seri önemli çeviri ve makale yayımlanmıştır. Ünlü matematikçi Henri Poincaré’den (1854-1912) şu üç önemli kitabı ve Alexis Bertrand’ın bir eserini Türkçe’ye çevirmiştir. Bunlar sırası ile aşağıda veriyoruz. Ayrıca bkz. Yayın No.412.
32. POINCARÉ, Henri, *İlim ve Usul (Felsefe-i İlmiye) (La Science et La Methode)*. Çev. Salih Zeki, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331/1915; 2.bs. Devlet Matbaası, İstanbul 1928; *Bilim ve Metod* adıyla çev.Hamdi Ragıp Atademir - Süleyman Ölçen, M.E.B. 1951, 2. bs. M.E.B. 1964.
33. POINCARÉ, H., *İlimin Kıymeti (Felsefe-i İlmiye) (La Valeur de la Science)*. Çev. Salih Zeki, Matbaa-i Amire, Maarif Vekaleti, İstanbul 1331/1915; *Bilimin Değeri* adıyla Çev. Fethi Yücel, M.E.B. 1949, 2.bs. M.E.B. 1954.
34. POINCARÉ, H., *İlim ve Faraziye (Felsefe-i İlmiye) (La Science et l’Hypothèse)*. Çev. Salih Zeki, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332/1916; 2.bs. Milli Matbaa, İstanbul 1927; *Bilim ve Varsayım* adıyla çev. Fethi Yücel, M.E.B. 1946; 2.baskı (M.E.B. 1964) *Bilim ve Hipotez* adıyla.
35. BERTRAND, A., *Mebadi-i Felsefe-i İlmiye (La philosophie scientifique)* (c.1, Kitab-ı evvel). Çev. Salih Zeki, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333/1917; *Mebadi-i Felsefe-i Ahlâkiye* (c.2 - Kitab-ı sâni). Çev. Salih Zeki, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333/1917.[Bu iki kitap, A. Bertrand’ın *Principes de la philosophie scientifique et de la philosophie morale* adlı eserinin tercümesidir. Editörün notu.]
36. SALİH, ZEKİ, *Mizan-ı Tefekkür*. Kanaat Kitabevi, İstanbul 1332/1916, 285 s. (Mantık kitabı).
37. BENİÇ (Dr), *Mücmel Hikmet-i Tabiiye*. Çev. A. Zeki, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1327/1911), 334 s.
38. MEHMED REFİK [Fenmen] (1889-1951): *Mühendis Mektebinde Tedris Olunan Elektrik ve Tatbikatı Dersleri*, İstanbul 1326/1910, 602 s.
39. MEHMED REFİK, *Fenn-i Elektrik ve Tatbikat-ı Sinaiyesi*. Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1328/1912, resimli 608 s. (Ayrıca bkz. Yayın No.77, 269).
- Not. Yeni harflerle baskısı: *Elektriğin Sinaî Tatbikatı*, c.1: *Elektrik cereyanı ve kanunları*. Zonguldak Yüksek Maden Mühendisi Mektebi dersleri, Ekspres Matbaası, İstanbul 1929, 368 s.

40. MEHMED REFİK, *Mühendis Mektebinde Tedris Olunan Hikmet-i Tabiiye Dersleri*, (Hararet Bahsi), Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1328/1912, 160s., taş baskı, şekilli.
41. MEHMED REFİK, *Einstein Nazariyesi, Mekan, Zaman, ve Kütle Mefhumlarının Tebdili* Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338 (1922), 40 s., resimli; 2. bs., Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340 (1924), 72 s., resimli.
- Not. Einstein’ın görelilik teorisinin Türkiye’ye girişi ve Mehmed Refik Fenmen’in teorisinin Türkiye’de tanıtılmasındaki katkısı hakkında Meltem Akbaş’ın iki önemli makalesi için bkz. Yayın No.77, 78.
42. M. ŞEVKİ, *Yeni Hikmet-i Tabiiye*. 2 cilt. Şems Matbaası, İstanbul, 1328/1912, 402 s. (c.1) + 504 s.(c.2), resimli; 2.baskı: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası İstanbul 1337/1921, 414 s.(c.1) + 512 s.(c.2), resimli.
- Not. İsmail Ali Bey’en sonra (bkz. Yayın No.19) Mekteb-i Tıbbiye tıbbi fizik muallimi olmuştur. Diğer yayınları için bkz. Yayın No.46, 47. Hayat hikâyesi için bkz. Yayın No: 406.
43. MUSTAFA SIDKI, *Mühendishanede Balistik Dersleri*, 1.kitab: *Harici Balistik* Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası, İstanbul 1329/1913), 133 s.; 2.kitab: *Nüfûzi Balistik* Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Matbaası, İstanbul 1329/1913.
- Not. Tamamen tatbikata yönelik olarak başlayan balistik öğretimi ve yayınları (Bkz. Yayın No.4) zaman içinde bilimsel bir yapı kazanmıştır. Bu açıdan bkz. Ahmet Muhtar (Paşa), *Fenn-i Remiy yahud Balistik* 2 cilt, Mekteb-i Fünûn-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1307/1890, 206 s. (c.1) ve 6+359 s.(c.2), şekilli. Cilt 2 aynı zamanda *Harici Balistik Envanından Nazari Balistik* başlığını taşımaktadır.
44. İSMAIL SADİ, *Hikmet-i Tabiiye Mesaîli*. İstanbul 1329/1913, 96 s., taş baskı, şekilli.
45. İZZET FİKRİ, *Radyum ve Tatbikât-ı Tibbiyesi*, Kader Matbaası, İstanbul 1330/1914, 80 s.
46. ŞEVKİ, *Hikmet-i Tabiiye Dersleri*. 472 s., resimli. Baskı tarihi yok ancak kitabın 1914-1917 yılları arasında basılmış olduğunu tahmin ediyoruz. Ayrıca bkz. Yayın No.41, 46, 406.
47. ŞEVKİ, *İltihab-ı Ukadat-ı Lenfâiyye-i Dereniye ve Tedavi-yi Şuai*. Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1335/1919), 32 s., 4 levha.
48. HÜSNÜ HAMİD [Sayman] (1890-1975), “Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle,” *Muallimler Mecmuası*, sayı25, Teşrin-i Sani 1924, s. 946-947.
49. HÜSNÜ HAMİD, “Fizikteki Faraziyeler,” (Henri Poincaré’den çeviri), *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası (Tabiiyat kısmı)*, sene 4, sayı 1-2, Eylül-Şubat 1927, s.165-178.
50. HÜSNÜ HAMİD, “Aynştayn Nazariyelerinin İlmi Kıymeti [I],” *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* sene 2, sayı 4, Haziran-Temmuz-Ağustos 1341/1925, s.195-260.
- Not. Einstein’ın görelilik teorisinin Türkiye’ye girişi ve Hüsnü Hamid’in Türkiye’de tanıtılmasındaki katkısı hakkında Meltem Akbaş’ın iki önemli makalesi için bkz. Yayın No.77, 78.
51. HÜSNÜ HAMİD, “Aynştayn Nazariyelerinin İlmi Kıymeti [II],” *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*, sene 3, sayı 3, Mart-Nisan-Mayıs 1342/1926, s.91-150.
52. HÜSNÜ HAMİD, *Einstein Nazariyelerinin İlmi Kıymeti*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926, 118 s.
53. KERİM ERİM (1894-1952), “Einstein nazariyesinin esasat-ı ilmiyesi I,” *Fen Alemi*, sayı 1, Kanun-i sani 1341/Ocak 1925, s.7-9.
- Not. Einstein’ın görelilik teorisinin Türkiye’ye girişi ve Kerim Erim’in Türkiye’de tanıtılmasındaki katkısı hakkında Meltem Akbaş’ın iki önemli makalesi için bkz. Yayın No.77, 78.

54. KERİM ERİM, “Einstein nazariyesinin esasat-ı ilmiyesi II,” *Fen Alemi*, sayı 2, Şubat 1341/1925, s. 27-30.
55. KERİM ERİM, “Einstein nazariyesinin esasat-ı ilmiyesi: Einstein’den evvelki mekan ve zaman mefhumları,” *Fen Alemi*, sayı 3, Mart 1341/1925, s.52-55.
56. KERİM ERİM, “Einstein nazariyesinin esasat-ı zamana ve mekana ait bazı mülahazalar,” *Fen Alemi*, sayı 13, Kanun-i sani (Ocak) 1926, s.225-227.
57. BURHANEDDİN FERİD [Müderres], *Tercübi Fizik: Elektrik*. Darülfünun Matbaası, İstanbul 1340/1924), 296 s., taş baskı, resimli (T.C. İstanbul Darülfünunu Fen Medresesi derslerinden).
Not. Uzun yıllar Darülfünun, Mühendis Mektebi ve Teknik Üniversitede öğretim üyeliği yapmış olan Burhaneddin Ferid Sezerar (1886-1853).
58. MEHMED SAİD [Müderres], *Tercübi Fizik*. Darülfünun Matbaası, İstanbul 1340/1924, 224 s., taş baskı, resimli. (İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi tedrisatından).
Not. Yazar, bir ara Maarif Vekilliği de yapmış olan fizik müderresi Gelenbevi Sait Bey’dir (1864-1937).
59. TEVFİK REMZİ [Kazancıgil] (1894-1969), “Radyum, Pierre Curie ve Madam Curie.” *İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Mecmuası*, cilt 7, sayı 1-2, (1341-1925), s. 39-54 (1334-1918 Askeri Tıbbiye mezunu).
Not. Yurt dışında kaldığı sürede (1918-1924) önce bir yıl Tıbbi Fizik ve Radyum üzerine çalışmış, Madame Curie’nin ünlü kurslarına iştirak etmiş ve Türkiye’de ilk radyum tatbikatını 1926’da yapmıştır. Burada radyo-aktivite konusu işlenmektedir.
60. ABEL, *Mihanik-i Riyazi*. Çeviren Mustafa Salim, T.C. Nafia Vekaleti Mühendis Mektebi Kütüphanesi, Sanayi Mektebi Matbaası, İstanbul 1926, 727 s., resimli. Bkz. Yayın No.45. (Çeviri yapan matematikçi, Darülfünun ve İTÜ hocası Mustafa Salim Tunakan’dır (1872-1943).
61. SALİH MURAD [Uzdilek] (1891-1967), *Yeni Fizik* 1.cilt: *Havas-ı Madde ve Mihanik*. Sanayi Mektebi Matbaası, İstanbul 1927, 12+510 sayfa (resimli).
Not. İngiltere’de Elektrik Mühendisi olduktan sonra 1918’den sonra Mühendis Mektebi’nde fizik hocası olarak ders vermeye başlamış, 1922 gibi erken bir dönemde Einstein’ın görelilik teorileri ile ilgili *Mühendis Mektebi Mecmuası*’nda 4 kısa yazmış; bundan kısa bir süre sonra *Tabiat Alemi* dergisinde yine 4 kısa yazı kaleme almıştır. Bunların künyeleri için bkz. yayın 78 (Akbaş, s.68, dipnot 14, 16).
62. MEHMED TEVFİK, *Umumi Fizik* 1.cilt: *Hararet-i Harekiye*, Darülfünun Matbaası, İstanbul 1927/1928, 100 s., taş baskı, resimli.
63. MEHMED TEVFİK, *Umumi Fizik* 2. cilt: *Harekat-ı İhtizaziye ve Savt*, Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1927, 207 s., resimli. (Yazar, Fen Fakültesi fizik müderresidir).
64. LENCK, Robert, *Röntgen Tedavisi Rehberi*, Çeviren Mehmet Selahattin (Erk), Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1927, 96 s. (Konu: Radyoloji teknolojisi).
65. TEVFİK REMZİ [Kazancıgil] (1894-1969), “Rahim Kanserlerinde Radyum Tedavisi II,” Türk Tıp Kongresi (Tebliğ) Ankara, 1927 (Ayrıca Türkiye’de uygulanan ilk Radyum tedavisi için bkz. Tevfik Remzi, “Radiumla tedavi ettiğimiz 200 unku rahim kanseri,” *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, Yıl 12, 9-10 (1929), 597-615.
66. REŞİT SÜREYYA, *Radyumla Tedavi Esasları* (Teknik Hususlar). Kader Matbaası, (Neşreden Dr. Burhan Fehim), İstanbul 1927,. 70 s., resimli.
Not. Dr. Reşit Süreyya Gürsey (1889-1962) hakkında bkz. V.B. Kurdoğlu: *Şair Tabibler* İstanbul 1967, s.339-404. R. Süreyya, Hekimliğin yanında fizikle ilgili araştırmalar yapmış,

- hatta bir süre Heisenberg’in yanında çalışmış olan Gürsey’in eşi doktoralı ilk kadın kimyacılarımızdan Prof. Dr. Remziye Hisar (1904-1992) oğulları ünlü fizikçi Prof. Dr. Feza Gürsey’dir (1921-1992).
67. LABORDE, Simon, *Radyum ve Radyum Tedavisi*. Çevirenler: Selahattin Mehmet (Erk) ve Şükrü Derviş. Askeri Tıbbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1927, 206 s., resimli. Erk’in hayat hikayesi için bkz. Yayın No.168.
68. CLUZET, *Tıbbi Fizik*, çev. Şevki ve Kazım (Nuri İçgören), Devlet Matbaası, İstanbul 1928, resimli, 349 s.
69. MUSTAFA SALİM [Müderres], *Mihanik-i Riyazi Mesaili*. T.C. Nafia Vekaleti Mühendis Mektebi Kütüphanesi, Mühendis Mektebi Matbaası, İstanbul 1928, 207 s., taş baskı, şekilli.
70. TEVFİK REMZİ [Kazancıgil], *Kanserinin Curietherapisi*. III. Tıp Kongresi Raporu. Kader Matbaası, İstanbul 1929, 296 s. (Özellikle bkz. s. 257 ve 280-288).
71. KERİM ERİM, “Einstein ile bir saat”, *Mühendis Mektebi Mecmuası*, IV, 42 (1930), s.613. Ayrıca bkz. yayın 77.
- B.TÜRKİYE’DE FİZİK VE TIBBİ FİZİK BİLMİNİN GELİŞİMİ VE TARİHÇESİ İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALARIN KAYNAKÇASI (1890-2004)
72. ABADOĞLU, Ender, & Aydın AKKAYA, “Galileo üzerine,” *Bilim ve Mühendislik*, sayı 2, 1990, s.1-32. (Bkz. Koyre)
73. ADEMOĞLU, Ebru, “Yahya Naci Efendi ve fırlatılan cisimlerin hareketiyle ilgili eseri *Risale-i Hikmet-i Tabiiye* (1809),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. IV, sayı 1, 2002, s.25-55.
Not. Osmanlı fizik tarihi bakımından önemli olan, bilimsel açıdan olmasa da XIX. Yüzyılda belki de Mühendishane’de dahi ders kitabı olarak okutulmuş olan böyle bir derleme eserin ortaya çıkarılmış olmasıdır. Ayrıca metinde geçen Osmanlıca fizik, kimya ve tıp terimlerinin günümüz Türkçesindeki karşılıklarıyla beraber makale sonuna eklenmiş olması da faydalıdır.
74. ADIVAR, A., “Salih Zeki ve Asar-ı Bakiye,” *Isis*, vol.19, 1933 (*Isis* dergisinin Almanya’da 1987 de tıpkı basımı yapılmıştır.)
Not. A. Adıvar tarafından, Sarton’un yayınladığı *Isis* dergisinde çıkan bu İngilizce makale, 50 yıl sonra Y. Işıl-Ülman tarafından Türkçe’ye çevrilmiş ve Sarton’un bir notu ile C. Saraç’ın Türkçe çeviriye ilave ettiği açıklamayla birlikte yayımlanmıştır. (*Bilim Tarihi*, sayı 11, s.3-9, Eylül 1992).
75. ADIVAR, A., *Osmanlı Türklerinde İlim*. (Geliştirilmiş IV. basımı hazırlayanlar: Aykut Kazancıgil- Sevim Tekeli) Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, XII+243 s.
Not. Yanyalı Esat Efendinin Aristot şerhi çevirisi, Kâtip Çelebi’nin *Cihannüma* adlı eserinin baskısına Müteferrika’nın ekleri vd. konularda ilk bilgiler.
76. ADIVAR, A., *Tarih Boyunca İlim ve Din*. 2 cilt., Remzi Kitabevi, İstanbul 1944 ve 2 bs. 1970.
Not. Modern fizik ve tarihsel gelişmesi için bir kaynak. Özellikle ikinci cildin 14-15. bölümleri (Relativite ve anlatımı); 16. Bölüm (Atom, Kuantum ve Dalgalar Mekaniği); 17. bölüm (Yeni Fizikte Determinizm); 18. Bölüm (Yeni Fiziğin Fikir Sahasına Tesirleri); 19. Bölüm (Yeni Atom Fiziği ve Determinizm) ilginçtir.
77. AKBAŞ-KOCAMAN, Meltem, “Einstein’in görelilik teorisini Türkiye’ye tanıtanlar (I): Mehmet Refik Fenmen ve Kerim Erim,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.IV, sayı 2, 2003, s. 29-59.

- Not.* Makalenin sonunda Fenmen ve Erim’in hayat hikayeleri ve yayınları mevcuttur. Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Fikir hayatımızda Kerim Erim,” *Yeni Sabah*, 12 Ocak 1953. Bkz. Yayın No. 38-40, 47, 76.
78. AKBAŞ-KOCAMAN, Meltem, “Einstein’ın görelilik teorisini Türkiye’ye tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.V, sayı 1, 2004, s.51-68.
Not. Makalenin sonunda Hüsnü Hamid’in hayat hikayesi ve yayınları ek olarak verilmiştir. H. Hamid 1933 Üniversite Reformu’nda haksız yere kadro harici bırakılmıştı; hakkında çok az kaynak vardır. 1931 de kapatılan Türk Ocakları’nın faal üyesi olmasının bu tasfiyede etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıntılı hayat hikayesi ve yayınları için Bkz. Ali Birinci, “Hüsnü Hamid Sayman (1891-1975),” *Tarihi Gölgesinde*, Dergah Yay. İstanbul 2001 s. 81-89 (bkz. Yayın No.48-52).
79. AKBAŞ, M., “Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modern fizik çalışmaları tarihi üzerine bir deneme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Bilim Tarihi*, (ed. İhsan Fazlıoğlu), c.2, sayı 4, 2004, s.153-162.
80. AKDENİZ, Kemal Gediz, “Uluslararası Teorik Fizik Merkezi ve Türk Fiziği,” *Çağdaş Fizik* sayı 15, 1983, s.3-7.
81. AKDENİZ, K. G., “Yeni dünya düzeninde fizik ve fizikçilerin geleceği,” *Bilim ve Ütopya*, III, 24 (Haziran 1996), s.16-17.
82. AKDENİZ, K. G., “Abdussalam ICTP Araştırma Merkezinin düşündürdükleri,” *Bilim ve Ütopya*, VII, 43 (Ocak 1998), s.44.
83. AKDENİZ, K. G., “Einstein-Russel manifestosu ve Pugwashlılar,” *Bilim ve Ütopya*, VII, 46 (Nisan 1998), s.23.
84. AKDOĞAN, Cemil, “Catoptrics and Albert the Great,” *DTCF Araştırma*, c.XIII, Ankara, 1991, s. 217-223.
85. AKDOĞAN, C., “De Sensu and Albert's contribution to optics,” *İnsan Bilimleri Dergisi*, c. IV, sayı 2, Ankara, 1985, s. 23-28.
86. AKDOĞAN, C., “İbni Sînâ’da suret (species) kuramı,” *Uluslararası İbni Sina Sempozyumu* (Ankara, 17-20 Ağustos 1983), Ankara, 1984, s. 223-226.
87. AKDOĞAN, C., “Newton and mechanical philosophy,” *İnsan Bilimleri Dergisi*, c. I, sayı 1, 1982, s. 1-14.
88. AKDOĞAN, Nihat, “Türkiye gravite çalışmaları ve bazı sonuçlar,” *Jeofizik*, c.IX, sayı 2, Özel sayı, Ankara, 1995, s.31-34.
89. AKDOĞAN, Yaşar, “Nükleer enerji üzerine,” *Sivil Savunma Dergisi*, sayı 21, Ankara, 1979, s.19-21.
90. AKKAYA, Aydın, “Klasik fiziğin genel karakteri,” *Bilim ve Mühendislik*, I (1989), s.17-29.
91. AKMAN, Toygar, “Descartes, Pascal, Leibniz ve Sibernetik,” *Bilim ve Teknik*, XI, 125 (Nisan 1978), s.5-9.
92. AKMAN, T., “Newton mu haklı, yoksa Einstein mı?”, *Bilim ve Teknik*, XII, 137 (Nisan 1979), s.8-10.
93. AKMAN, T., “Modern astrofizik ve eski Hint filozofları”, *Bilim ve Teknik*, XII, 140 (Temmuz 1979), s.6-9.
94. ALPAR, M. Ali, “Büyük fizikçimiz Feza Gürsey’i kaybettik, Feza Bey’in anısına,” *Bilim ve Teknik*, XXV, 295 (Haziran 1992), s.6.
95. ALSAN, Selçuk, “Ölümsüz insan: Madam Curie,” *Bilim ve Teknik*, XV, 179 (Ekim 1982), s.36-39.

96. ALSAN, S., “Kuantum mekaniğinde inanılmaz bir deney: foton telepatisi”, çeviri, *Bilim ve Teknik*, XXXIII, 365 (Nisan 1998), s.46-48.
97. ALTAY, Gülay & DÖKMECİ, M. Cengiz, “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. yılında mekaniğin gelişimine ilişkin ön bilgiler,” *Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. Yılında Bilim “Bilanço 1998” Ulusal Toplantısı*, II. Kitap, c. II, Ankara: TÜBİTAK, 2000, s.91-107.(Fizikle ilgili).
98. ALTINKÖK, M., *Işın Bilim (Radyoloji) Terimleri Klavuzu*. 1.Cerrehpaşa Tıp Fak. Yay. Rek. No: 2252, Fak. No. 40, İstanbul 1977, VI+194 s.
Not. Işın sözlüğü konusundaki ilk deneme Perihan Çambel’in bir önsözü ile yayımlanan S. GÖKSEL’in *Atom Enerjisi ve Radyo Biyoloji Terminoloji Lügatçesi* (Ankara 1957) adlı çalışmasıdır.
99. ARIT, Nilgün, *Bilim Dünyasının Büyük Kadını Madame Curie*, İstanbul 1971.
100. ASLAN, Fulya, “Cumhuriyet dönemi fizik tarihi yayınları bir bibliyografya denemesi,” *Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)*, Ed. F.Günergun, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak.Yay. No.3421, Ankara, 2000. s. 235-251.
101. a. AŞTI, Reşat N. & ÇELİK, İlhami, “Kuşlar yönlerini yerin manyetik alanından yararlanarak mı bulmaktadırlar?,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 278 (Ocak 1991), s.10-13.
b. AYDINOL, Mahmut, “Birim ve standartlaşma ile ilgili komite ve kuruluşların tarihçesi,” *Bilim Tarihi*, c.I, sayı 9 (Temmuz 1992), s.16-20.
102. AYGÜN, Erol, “Klasik mekanik - kuantum mekaniği tartışması,” *Bilim ve Teknik*, XXI, 243 (Şubat 1988), s.17-21.
103. AYGÜN, E., “Fizikte popüler konular: Einstein’ın Rölativite Teorisi,” *Bilim ve Teknik*, XXI, 252 (Aralık 1988), s.26-27.
104. AYGÜN, E., “Fizikte popüler konular: Nükleer enerji,” *Bilim ve Teknik*, XXII, 254 (Ocak 1989), s.46-48.
105. AYGÜN, E., “Maddenin temel taşı nedir?,” *Bilim ve Teknik*, XXII, 259 (Haziran 1989), s.52-53.
106. a. AYGÜN, E., “Bilim dili: Birim sistemleri,” *Bilim ve Teknik*, XXII, 261 (Ağustos 1989), s.18-21.
b. AYGÜN, E., “Nobel Fizik Ödülleri,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 278 (Ocak 1991), s.38-39.
Not. Ayrıca bkz. STUBBS, Peter, “Fizik Nobel Ödülü”, *Bilim ve Teknik*, VI, 64 (Mart 1973), s.3-4; DURMAZ, Metin, & Ferhat NUTKU, “Nobel Ödüllü Fizikçi Abdüsselam’ı kaybettik,” *Bilim ve Ütopya*, V, 31 (Ocak 1997), s.25.
107. AYGÜN, Erol, “Stephan W. Hawking aramızda ikinci bir Einstein mı?,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 270 (Mayıs 1990), s.62-63.
108. AYGÜN, E., “İnsanoğlu’nun enerji arayışı,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 266 (Ocak 1990), s.28-29.
109. BAHADIR, Osman, “Maxwell’in bilim tarihindeki yeri,” *Bilim Tarihi*. c.I, sayı 1 (Kasım 1991), s.15-18. (Ayrıca bkz. SAVARD, Jean, “Maxwell’den Bohr’a,” *Kimya ve Sanayi*, III, 6 (1938), s. 29-40).
110. BAHADIR, O., “Cumhuriyet’in ilk yıllarında bilim kitapları,” *Virgöl*, sayı 26, Ocak 2000.
111. BAHADIR, O., *Cumhuriyet’in İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme*, İzdüşüm Yayınları, İstanbul 2000.
112. BAHADIR, O., “Matematikçi Kerim Bey ve Einstein”, *Toplumsal Tarih*, sayı 72, Aralık 1999 (bkz. Yayın No.71).
113. BAHADIR, O., “Bilimsel devrim ve ölçme,” *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 840, 26 Nisan 2003, s.10-11.

114. BAHADIR, O., “Görelilik ve kuantum kuramları bilimin otantisitesini mi sarstı?” *Cumhuriyet Bilim Teknik* sayı 882, 14 Şubat 2004, s.10-11.
115. BAHADIR, O., “Enerjinin korunumu ilkesinin keşfi,” *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 852, 19 Temmuz 2003.
116. BAHADIR, O., “Türkiye’de bilime adanmış ‘Yabancı’ bir hayat: Türkiye’de Elektrik ve Makine Fakültelerinin kurucularından François Duscio (1905-1972),” *Cumhuriyet Bilim Teknik*, sayı 895, 15 Mayıs 2004.
117. BALIBAR, Françoise, *Einstein Düşünmenin Keyfi*, çev. Aykut Derman, İstanbul, 2004.
118. BARUT, Asım, “Fizikçinin doğaya bakışı ve temel bilimlerinin hayatımızdaki yeri,” *Bilim ve Teknik*, XVIII, 327 (Şubat 1995), s.62-63. (bkz. Yayın No.267).
119. BARUT, A., “50. yılında Schrödinger denklemi,” *Çağdaş Fizik*, I, 2 (1976), s.9-16.
120. BAYRAKTAR, Mehmet, “Kındı ve Einstein’a göre rölative (bağlılık) ve benzerlikler,” *Bilim ve Teknik*, XIII,153 (Haziran 1980), s.10-11.
121. BERKMAN, Tevfik, “Radyumun keşfinin 40. yıldönümü münasebetiyle,” *Farmakolog*, IX, 1-2 (1939), s.18-23. (Ayrıca bkz. yayın no. 65,70).
122. BERKMAN, A. Tevfik, *Cumhuriyetin 50. Yılında (1923-1973) Türkiye’de Radyoterapideki Aşamaların Tarihçesi*, Baha Matbaası, İstanbul 1973, 63 s.
123. BERKMAN, A. T., *Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye’de Radyoterapi Tarihine Genel Bakış (1930-1982)*, Yaprak Basımevi, İstanbul, 1982.
124. BERKMAN, A. T., *Engelli- Engebeli Uzun Yollar- Bir Hayat Anıları 1900-1987*, Selar Ofset, İstanbul 1988, 463 s.
- Not.* Ünlü fizikçi Prof. Friedrich Dessauer (1881-1963, Tıp Fakültesi’nde hoca olmasına rağmen hekim değildir dolayısı ile konunun yalnızca fizik yönü ile ilgilenmiştir) ile uzun yıllar beraber çalışmış olan T. Berkman’ın bu kaynakçada belirtilen yazıları hem Türkiye’de ışın kullanımının fizik açısından tarihçesi hakkında, hem de bir dönemin ilmi zihniyeti bakımından vazgeçilmez bir kaynak oluşturmaktadır. Ayrıca T. Berkman, ilk şua uygulamaları ve bunların sonuçları hakkında Türkiye genelinde ilk istatistik bilgileri vermiştir.
125. BERKMAN, A. T., “Hocam Prof. Dessauer ve Türkiye radyoterapi tarihindeki yeri,” *II. Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Simpozyumu*, İstanbul 1981, s.159-172.
- Not.* Berkman’ın bu konuda çeşitli yayınları vardır. Bkz. A.T. Berkman, “Büyük insan Friedrich Dessauer’in 75’inci doğum günü,” *Türk Radyoloji Mecm.*, c.6, sayı 3, 1956. ve A. T. Berkman, “Prof. Dr. Phil. nat. Friedrich Dessauer (1881-1963),” *İst. Üniv. Tıp. Fakültesi Mecmuası*, c.26, sayı 2, 1963.
126. BERNAL, John Desmond (1901-1971), *Materyalist Bilimler Tarihi*. 2 cilt, çev. Emre Marlalı, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1976, 448-912 s. (2.bs. 1984).
- Not.* Asıl adı *Science in History* olan bu klasik eser, arka arkaya dört defa basılmıştır. (Resimlidir ve ayrıca geniş bir kaynakçası vardır; Penguin Books Ltd., Harmondsworth, 4 cilt, 1969), Ancak, kendisi de tanınmış bir fizikçi olan ve bu konuya eserinde geniş yer veren yazarın bu önemli kitabı Türkçe’ye bazı atlamalarla ve resimsiz olarak çevrilmiştir. Bu eksikliklere rağmen çeviri ciddi bir başvuru kitabıdır.
127. BERNAL, J.D., *Modern Çağ Öncesi Fizik*. Çev. Deniz Yurtören, Ankara 1996.
128. BERNSTEIN, Jeremy, *Einstein*. Çev. Nazan Hekim Tuğbay, İstanbul 1996.
129. BEYERSCHEN, A. D, *Nazi Döneminde Bilim: 3. Reich’de Üniversite*, çev. H. Tosun, Alan Yayıncılık, İstanbul 1985.

- Not.* Araştırma sahasını özellikle fizik biliminin o yıllarda Almanya’daki vaziyeti üzerine dayandıran bu önemli eserde atom bombasının hemen öncesi dönemde ünlü Göttingen fizik enstitüsü ve fizik tarihi ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Bunlar arasında bizi alâkadar eden konular da mevcuttur. Özellikle James Franck (1882-1964) için bkz. s.24-28; Richard Courant (1888-1972) için bkz. s.30-35. Atom bombasının oluşumu sürecindeki fizik tarihi açısından önemli bir kaynaktır.
130. BİR, Atilla, “Son 25 yılda İstanbul Teknik Üniversitesi’nde bilim ve teknoloji tarihi çalışmaları,” *Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları* (1973-1998), ed. F.Günergun, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak.Yay. No.3421, Ankara 2000, s.15-41.
- Not.* İTÜ’de bilim tarihi ile ilgili araştırmalar ve dolaylı olarak fizik tarihi konusunda bilgi verilmiştir. Ayrıca yine fizik tarihi ile ilgili önemli bir kaynak olarak bkz. Yavuz UNAT: “Cumhuriyet Dönemi Türk Teknoloji ve Mekanik Tarihi Çalışmaları,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Bilim Tarihi*, ed. İ.Fazlıoğlu, c.2, sayı 4, 2004, 233-263.(Burada önemli olarak Kazım Çeçen, Atilla Bir ve Mahmut Kayral’ın tam kaynakçası mevcuttur.)
131. a. BİLİR, Hikmet, “Fizik ve matematiğin tıbbın gelişmesindeki ve tıp öğrenimindeki rolü,” *TÜBİTAK II. Bilim Kongresi* (BAYG Grubu), Ankara 1970, s. 143-150.
- b. BIXBY, William, “Galileo ve Newton’un Evreni,” çev. Nermin Arık, Ankara, 1997.
132. a. BOSLOUGH, John, “Newton yanılmış olabilir mi?,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 261 (Ağustos 1989), s.14-17.
- b. BROGLIE, Prince Louis de, *Madde ve Işık*, çev. Nusret Kürkçüoğlu, M.E.B. İstanbul, 1953, 2 bs. 1995.
133. BROGLIE, Prince L. De, “Mevcler ve cisimcikler: Bugünkü fizikte dalgalar ve cisimler” çev. Hilmi Ziya Ülken, *Felsefe Yıllığı*, c.II, İstanbul 1934-1935, s.221-231.
- Not.* Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Muasır fizikte determinizm ve illiyet,” *Felsefe Yıllığı*, c.II, İstanbul 1934-1935.
134. BROGLIE, Prince L. de, “Yeni Fizik Kuantumları,” çev. Yakup Şahan, Kabalcı Yay., İstanbul 2004, 294 s. (de Broglie’nin ünlü eseri *La Physique Nouvelle et les Quanta*’nın çevirisi).
- Not.* Fizik tarihi açısından önemli bir değerlendirme olarak bkz. Louis de Broglie, *Le Premier Congrès de Physique Solvay et l’Orientation de la Physique depuis 1911*. Editions Albin Michel, Paris 1951. Ayrıca çok önemli ve yine fizik tarihi için ilginç bir kaynak olarak bkz. H. DEMBER, “Wellen und Korpuskeln,” *Türk Fiziki ve Tabii İlimler Sosyetesii Yıllık Bildirileri*, İstanbul 1935, s.103-120.
135. BOZDEMİR, Süleyman, “Fiziğin evrimine kısa bir bakış,” *Bilim ve Teknik*, c.XXVIII, 327 (1995), s.96-100
136. BUĞDAYCI, İlhami, “Buluşunun 100. yılında elektron,” *Bilim ve Teknik*, c. XXXIII, 361 (1997), s.28-33.
137. BUĞDAYCI, İ., “X ışınları 100 yaşında,” *Bilim ve Teknik*, c.XXVIII, 336 (1995), s. 34-38. (Ayrıca bkz. Yayın No. 16, 17, 122-125, 168).
138. a.CAPRA, Fritjof, *Fiziğin Tao’su*, çev. Kaan H. Öktem, İstanbul, 1991.
- b.CHRISTIANSON, Gale E, *Newton ve Bilimsel Devrim* çev. Celâl Kapkın, İstanbul, 2000.
139. COLEMAN, James A., *Herkes İçin Görelilik* çev. Osman Gürel, Ankara, 1987.
140. COLES, Peter, *Einstein ve Tam Güneş Tutulması*, çev. Kaan H.Öktem, İstanbul, 2000.
141. CUSHING, James T, *Fizikte Felsefi Kavramlar I*, çev. B.Özgür Sarıoğlu, Sabancı Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, 302 s. (Ayrıca bkz: William R. SHEA, “Geçmişte ve

- günümüzde bilim tarihi ile bilim felsefesi arasındaki bağlar,” *Bilim Tarihi*, c.I, sayı 8 (Haziran 1992), s.10-15.
142. ÇEÇEN, Kazım, (kongre başkanı ve yayınlayan), *I.Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 14-18 Eylül 1981 - İTÜ Taşkılla, Bildiriler Kitabı*. 5 cilt (toplam 88 bildiri), İstanbul 1981.
- Not*. Cilt I: Temel Bilimler Tarihi (13 bildiri), Cilt II: Tıp-Dış Hekimliği, Eczacılık Tarihi (18 bildiri), Cilt III: Yapı Teknolojisi-Mühendislik Tarihi (33 bildiri), Cilt IV: Türk Doğu ve Batı İlişkileri (6 bildiri), Cilt V: Genel Konferanslar, Çağrılı Bildiriler ve Sosyal Faaliyetler (3 çağrılı + 15 ek bildiri).
143. ÇEÇEN, K., (kongre başkanı ve yayınlayan) *II.Uluslararası Türk-İslam Bilim Ve Teknoloji Tarihi Kongresi 28 Nisan – 2 Mayıs 1986 Atatürk Kültür Merkezi, Bildiriler Kitabı*. 3 cilt (toplam 60 bildiri), İstanbul 1986.
- Not*. Cilt I: 16 Yüzyılda Türk ve İslam Bilim ve Teknolojisi (16 bildiri), Cilt II: Mimar Sinan (20 bildiri), Cilt III: Çağrılı Bildiriler ve Kongre Faaliyetleri (10 çağrılı + 4 ek bildiri). Her iki kongrede fizik tarihi ile ilgili konular mevcuttur.
144. ÇEÇEN, K., “*İstanbul’da bir Bilim ve Teknoloji Müzesi (Merkezi) kurulmalıdır*” *Sempozyumu için hazırlanmış monografi*, İstanbul 1988.
- Not*. 22 Kasım 1988’de İTÜ Maçka Sosyal tesislerinde yapılan konu ile ilgili toplantının tebliği. Ayrıca bu yazı, *Bilim ve Teknoloji Müzesi* başlığı ile *Bilim Tarihi*, sayı 10, 1992, s. 3-6’de yayımlanmıştır. Yine bkz. Teoman Aktüre, “Bilim ve teknoloji müzeleri ve merkezleri,” *Bilim ve Teknik*, XXII, sayı 254 (Ocak 1989), s.42-46.
145. DEMİR, R., “I. Mahmud’a hediye edilen iki otomatın tanıtımı maksadıyla kaleme alınmış küçük bir risale,” *Bilim ve Felsefe Metinleri*, c.1, sayı 2, Ankara 1992, s.117-129.
146. DEMİREL, Şahap, “İbrahim Müteferrika’nın Füzyuzât-ı Miknatsiye (Miknatsın Yararları) adlı kitabı,” *AÜDTCF Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, 1982, s.265-330.
147. a.DEMOKAN, Süleyman, “Einstein’ın rölativite teorisi ve bilimsel gelişmeye katkısı,” *Bilim ve Teknik*, XIV, 167 (1981), s.36-38.
- b.DERELİ, Tekin, “Tübitak 1993 bilim ödülü: Kuantumlu kütle çekim teorisi,” *Bilim ve Teknik*, XXX, 349 (Aralık 1995), s.34-40.
148. a.DERELİ, T., “Kuantum dünyası,” *Bilim ve Ütopya*, III, 22 (Nisan 1996), s.18-15.
- b.DERMAN, Ethem İ., “Ay doğarken niçin büyüktür?,” *Bilim ve Teknik*, XIV, 158 (1981), s. 31-43.
149. DİLGAN, Hüsnü Hamid, “Hasan İbn-i Heysem ve İstanbul Kütüphanelerinde mevcut yazma eserleri,” *Bulletin of Technical University of İstanbul*, VIII, 1 (1995), s.34-41.
- Not*. Bunun dışında Dilgan’ın *Matematiğin Tarihi Tekamülüne Bir Bakış*, İTÜ 1955, *Büyük Türk Alimi Nasrettin-i Tusî*, İTÜ 1956, *Muhammed İbni Musa El-Harezmi*, İTÜ 1957, vd.. gibi fizik ve matematik tarihi ile ilgili önemli incelemeleri vardır.
150. DOBBS, Betty J.T. ve Margaret C. JACOB, *Newton ve Newtonculuk Kültürü*, çev. Gölçen Ezber, İstanbul 2000.
151. DÖLEN, Emre, “Eskiçağlarda madde kavramı: Ege ve Akdeniz uygarlıkları I-II,” *Doğa ve Bilim*, sayı 4, 1981, s. 2-7; sayı 5, 1981, 2-9.
152. DÖLEN, E., “İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Elektromekanik Enstitüsü (1935),” Emre Dölen & Mustafa Kaçar (yay. haz.), *Türk Teknoloji Tarihi* (1.Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri (15-17 Kasım 2001), İstanbul 2003, s.115-154.
- Not*. Dölen’in eğitim tarihi ve özellikle kimya tarihi ve yayınları ile ilgili kaynak niteliğinde çok önemli eserleri vardır.

153. DÖLEN, E., “İonia doğa felsefesi ve Thales,” *Doğa ve Bilim*, sayı 3, 1980, s.50-64.
154. DÖLEN, E., “Bilim-Fizik, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e bilim hayatı, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c.1, 1985, s. 152-196; özellikle s.178-179; c.2, 1985, 476-477 ve 511-516.
- Not*. Ayrıca aynı yazarın fizik, mekanik ve bilim tarihiyle ilgili çeşitli yayınları, ayrıca teknoloji tarihi ile ilgili kitapları vardır. Dölen’in ilginç bir çalışması XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı teknik öğretiminin katkı yapacak kişi yetiştirecek düzeye geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. “Makine mühendisliği ve Ahmed Besim Paşa” yukarıda adı geçen ansiklopedi, c.2, 1985, s.114-115. Ayrıca bkz. Emre DÖLEN, “XX. yüzyıl başlarında Boğaziçi Tüneli girişimi ve Ahmed Besim Paşa,” E. İhsanoğlu & M. Kaçar (yay. haz.), *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul: IRCICA, s.343-372.
155. a.DUDLER, H.C., “Esir: yeniden keşfedilen beşinci element”, *Bilim ve Teknik*, X, 112 (Mart 1977), s. 6-9.
- b.EINSTEIN, Albert, *İzafiyet Teorisi*, çev. Gülen Aktaş, İstanbul, 1991.
156. EINSTEIN, A., *Özel ve Genel Görelilik Kuramı*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1997.
157. EINSTEIN, A. & INFELD, L., *Fiziğin Evrimi*, çev. Ö. Önalan, Onur Yayınları, Ankara, 1972 *Not*. Ayrıca son zamanlarda fiziğin evrimi ve Einstein sonrası aşamaları ile alakalı ilginç bir değerlendirme için bkz. J. Boslough, *Stephen Hawking’in Evreni*. çev. Osman Bahadır, Sarmal Yayınevi, İstanbul 1991.
158. ERDOĞAN, Muzaffer, “Prof. Dr. Hasan Karadayı ile kuantum teorisi üzerine söyleşi,” *Bilim ve Ütopya*, III, 22 (Nisan 1996), s.21.
159. a.ERGİN, Nur, “Evrenin genişlemesi ve Hubble Kanunu,” *Bilim ve Teknik*, XXVIII, 285 (Ağustos 1991), s.41-44. (Ayrıca bkz. ÖZEMRE, A.Y., “Hubble Olayı’nın temelinde ne var?” *İnsan ve Kâinat*, Ocak 1989, s.13-16; 68-71.
- b.ERTAŞ, İsmet, *Ege Üniversitesi Fen Fakültesi’nin İlk 25 Yılı*, Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Tanıtım Yayınları serisi No.11, 1992 (Fizik için s.133-149).
160. FAZLIOĞLU, İhsan (editör), “Türk Bilim Tarihi,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.2, sayı 4 (2004), s.730.
- Not*. *Literatür Dergisi* bu sayısını *Türk Bilim Tarihi’ne* ayırmış ve ortaya dev bir eser çıkmıştır. Fazlıoğlu’nun önemli bir metodoloji makalesi ile başlayan kitap içinde 35 ayrı yazarın Türk Bilim Tarihi ile ilgili ayrıntılı incelemeleri mevcuttur. Bunlar arasında fizik tarihi ile ilgili iki makaleyi ayrı başlıklar altında (Akbaş ve Topdemir) zaten aldık. Ancak bunun yanında fizik tarihini dolaylı olarak ilgilendiren çeşitli bilim dallarını da 30 dolayında önemli kaynakça ve bilimsel değerlendirmeler mevcuttur. Derginin bu sayısı bilim tarihi açısından çok önemli bir başvuru kaynağıdır.
161. FEYNMAN, Richard, *Kuantum Elektro-Dinamiği*, çev. Ömür R. Akyüz, Nar Yayınları, İstanbul, 1995.
162. FEYNMAN, R., *Fizik Yasaları Üzerine*, çev. Nermin Arık, TÜBİTAK Yay., 1995.
163. FENMEN, Mehmet Refik, *Madde ve Ziya*, Ankara 1937. İkinci baskı *Madde ve Ziya, Fennî Bilgiler, Felsefî Düşünceler* adıyla Uzluk Basımevi, Ankara 1940, 90 s. (bkz. yayın 130, 131, 132).
164. FENMEN, M. R., “Yeni kuantum fiziği ve felsefi ehemmiyeti,” TYMB (Türk Yüksek Mühendisleri Birliği) neşriyatından. Naşiri: Akba Kitabevi, Çankaya Matbaası Ankara 1940 (bkz. Yayın No. 40, 47, 76).

- Not. Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Kuantum fiziği ve felsefi neticeleri,” (Refik) *İş Dergisi*, sayı 23-24, İstanbul 1940 (Yayın o.164’deki kitabın tanıtımı).
165. GİRĞİN, Ali, “Türk Fizik Derneği’nin ilk başkanı Prof. Dr. Fahir Yeniçay (1902-1989),” *Çağdaş Fizik*, sayı 20 (1988), s.9-12. (bkz. Yayın No.232).
166. GOERKE, H, “Zur Entwicklung der Röntgenologie in der Türkei,” *1. Uluslararası Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*. İstanbul 1981, c.IV, s.17-26.
167. GÖKER, L, “17. Yüzyıl başlarına kadar bilimin gelişimi ve Türk fizik tarihinden bir örnek” (ayrı baskı 15 s.) *Türk Fizik Derneği IX Ulusal Fizik Kongresi*. Bursa, 1987.
- Not. Aynı yazarın fizik konusunu da içeren, *Matematik Tarihi ve Türk-İslam Alimlerinin Yeri* (Ankara 1984), adlı incelemesi ve bu konuda çeşitli yayınları vardır.
168. GÖKMEN, M., “Prof. Dr. Selahattin Mehmet Erk (1893-1951),” *İst. Tıp Fakültesi Mecmuası*, c.14, sayı 4 (1951), s.620-622.
- Not. Gökmen ve çevresi tıbbi fizik dönemini idrak etmişler; *Türk Radyoloji Cemiyet*’nin (Kuruluşu 1924) yayın organı olarak 1950’lerden itibaren konusunda ilk ve tek dergi olan *Türk Radyoloji Mecmuası* uzun yıllar yayımlamışlardır. Bu sahadaki ilmi gelişiminin tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Ayrıca İstanbul ve Ankara Tıp Fakülteleri’nin mecmuaları, 1982’ye kadar radyum ile radyoloji biliminin fiziksel gelişiminin ve memleketimizdeki uygulamaları, teknikler ve sonuçları için temel başvuru kaynaklarıdır. Yine bu açıdan bkz. Yayın No. 121-125.
169. GOLDSMITH, Donald, *Einstein’in Büyük Yanılgısı*, çev. Fatma Esin, İstanbul 1997.
170. GOTTFRIED, Ted, *Enrico Fermi: Atom Çağının Öncüsü*, çev. Celâl Kapkın, İstanbul 1999.
171. GÖKTÜRK, Halil, “Galileo,” *Bilim ve Teknik*, XI, 123 (1978), s.29. Ayrıca bkz. Anonim, “Galileo Galilei,” *Bilim ve Teknik*, I, 9 (1968), s.24-30.
172. GÖKTÜRK, H., “Isaac Newton,” *Bilim Teknik*, XI, 125 (1978), s.23. Ayrıca bkz. Anonim, “Isaac Newton,” *Bilim ve Teknik*, I, 1 (1967), s.28-30.
173. GÖKTÜRK, H., “İbni Sina,” *Bilim Teknik*, XI, 132 (1978), s.32-37.
174. GRASSMANN, Hans, *Fizik ve Ötesi*, çev. Çiğdem Buğdaycı, İstanbul 2001.
175. GRANT, Edward, *Orta Çağda Fizik Bilimleri*, çev. Aykut Göker, V Yayınları, Ankara 1986, VIII+157 s.
- Not. Bazı çeviri zorluklarına rağmen bu konuda, bütün Ortaçağ fizik tarihini ele alan tek kaynaktır. Bunun yanında fizik tarihi ile dolaylı ilgili değerler bir eser için bkz. Ali Dönmez, *Bir Bilim Olarak Matematik Tarihi*. V Yayınları, 344 s., Ankara 1986. Yine Orta Çağ için genel (fakat içinde fizik tarihçesi olan) bir kaynak olarak bkz. M. Bayraktar: *İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 221 s. Resimli, Ankara, 1985. (Ayrıca bkz. GIMPEL, Jean: *Ortaçağda Endüstri Devrimi*, çev.Nazım Özüaydın, TÜBİTAK, Ankara, 1996).
176. GÜLVEREN, Hasan & ERDOĞAN, Muzaffer, “Kuantum kuramının kısa tarihçesi”, *Bilim ve Ütopya*, III, 22 (Nisan 1996), s.7.
177. GÜLVEREN, H., “Kara deliklerin zoraki babası” (çeviri), *Bilim ve Ütopya*, Ağustos 1996, s.56-57.
178. GÜLBAŞ, Naci, *Fizik Kitapları Bibliyografyası (1928-1974)*, TÜBİTAK Yay. No: 320, Türdok Bibliyografya Serisi No. 22 Ankara 80 sf. 1974.(Belirtilen dönem için konusunda tek başvuru kaynağı).
179. GÜMÜŞOĞLU, Firdevs & TİMUR, Nesrin, “Teorik fiziğin neferi: Prof. Dr. Fikret Kortel”, *Bilim ve Ütopya*, V, 37 (Temmuz 1997), s.50.

180. GÜNERGUN, Feza, “Darülfünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, ed. F.Günergun, İst. Üniv.Edeb.Fak. Yayını, İstanbul 1995, s.285-349.
- Not. Ayrıca E. İnönü tarafından Türk Fizik Derneği adına 1976-1984 arasında yayımlanmış olan *Çağdaş Fizik* dergisine Yeniçay, İnönü ve diğer fizikçiler tarafından Türkiye’de fiziğin gelişimi, ilk ilmi cemiyet (1931) fizikle ilgili dergiler, kongreler, İstanbul, Ankara ve diğer Üniversitelerde fizik dalının gelişimi ile ilgili önemli makaleler yazılmıştır. (Ayrıca bkz. 110, 111)
181. GÜNERGUN, F., “Derviş Mehmed Emin Pacha (1817-1879), serviteur de la science et de l’état ottoman,” *Médecins et Ingénieurs Ottomans à l’Age des Nationalismes*. Yay. haz. M. Anatassiadou-Dumont, Institut Français d’Etudes Anatoliennes - Maisonneuve & Larose [İstanbul-Paris] 2003, s.171-183 (bkz. yayın no.3).
182. GÜNERGUN, F. (editör): “*Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları*” (1973-1988). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak.Yay. No.3421, VII+ 604 sf. Ankara, 2000.
- Not. Çok geniş bir *Bilim Tarihi* alanını derleyen bu eserde fizik tarihi ile ilgili olarak A. Y. Özemre ve F. Aslan’ın çalışmalarını kaynakcaya ayrı başlıklar olarak aldık. Ancak içindeki diğer bölümlerde fizik tarihini dolaylı olarak ilgilendiren çok çeşitli incelemeler ve kaynaklar mevcuttur.
183. GÜR, Hanaslı, “Kuantum fiziği çağı,” *Bilim ve Teknik*, XXII, 256 (Mart 1989), s.4-9; Yine H.GÜR, “Geçmiş zamanlara yolculuk mümkün mü?,” *Bilim ve Teknik*, 260 (Temmuz 1989), s.6-10.
184. GÜRSEY, Feza, “Albert Einstein: 1879-1955,” *İst. Univ. Fen Fak. Mec.*, (Seri A), cilt XX, 2 (1955), s.101-104.
185. GÜRSEY, F., *Rasyonel Mekanik Dersleri*. 2 cilt (Büyük boy ciltli defter) A.Yüksel Özemre tarafından tutulan ders notları, 2 cilt, yazma halinde, İstanbul 1954-1955. İst.Üniv. Fen Fakültesi Fizik Bölümü Kütüphanesi’nde demirbaş kayıtlı (bkz. Yayın No. 280, 281a).
- Not. Elli yıl evvelki rasyonel mekanik eğitimi ve İst.Üniv. Fen Fakültesi’ndeki durumu bakımından önemli bir belge. Son yıllara kadar mahfuz alan bu yazmanın, İstanbul Üniversitesi’nde 2003’de bölüm kütüphanelerin boşaltılıp ve dünyada az görülür bir biçimde meçhule kaldırılmasından sonra ne olduğu bilinmemektedir.
186. GÜRSEY, F., “Yüksek enerji fiziğinde yeni gelişmeler,” *Çağdaş Fizik*, I, 1 (Mayıs 1976), s.4-12.
187. GÜRSEY, F., “Cavit Erginsoy’un arkasından,” *Bilim ve Teknik*, I, 3 (1967), s.6-10.
188. GÜRSEY, F., “Yeni bir alem: yüksek enerji fiziği,” *Bilim ve Teknik*, XXV, 295 (Haziran 1992), s.7-11.
189. GÜRSEY, F., “Derviş, kubbeden çüppeye veya aşk yoluyla fizik,” *Bilim Tarihi*, sayı 24, Ekim 1993, s.22-27 (İstanbul Üniversitesi tarafından *Doctor Honoris Causa* payesi verilmesi dolayısı ile yaptığı konuşma).
190. GÜRSEY, F., “Dalga-parçacık ikiliği, birleşik alanlar teorisi ve Einstein’in mirası,” *Bilim ve Ütopya*, VII, 46 (Nisan 1998), s.30.
191. HATEMİ, Hüsrev H., “Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Nükleer Tıp Anabilim Dalının kuruluş tarihçesi,” *Nükleer Tıp Yıllığı-I*, İstanbul 1987, s.147-149.
- Not. Ayrıca H. Hatemi tarafından yayımlanan *Endokrinoloji Yıllıkları* için nükleer tıp çalışmalarının Türkiye’deki başlangıç ve gelişimini incelemek ve tarihçesi hakkında geniş bilgi edinmek kabildir.
192. HATEMİ, Hüsrev & İŞİL-ÜLMAN, Yeşim, *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*, 80 sf., İşaret Yayınları, İstanbul 1989. (Ayrıca bkz. Yayın No. 295, (Ek-3), 405).

193. HATEMİ, Hüsrev & KAZANCIGİL, Aykut, “Derviş Paşa,” *Tarih ve Toplum*, sayı 48, İstanbul 1987.
194. HEISENBERG, Werner, H., *Fizik ve Felsefe*, çev. Y.Öner, İstanbul 1976. Aynı eserin diğer bir çevirisi için bkz. Nesibe Çakıroğlu, İTÜ, 1979.
- Not.* 1950 yılında İstanbul ve Ankara Üniversitelerinde konferans vermek üzere Türkiye’ye gelen (son gelişi 1966) Heisenberg’in (1901-1976) ölümü dolayısıyla yanında çalışmış olan Fikret Kortel, *Çağdaş Fizik* dergisinde bu ünlü fizikçi hakkında etraflı bir makale yayınlamıştır. Fizik-felsefe ilişkisi (pozitif ve neopozitif felsefe) ve XX. Yüzyıl başında bu ilişkinin bir sistem haline gelmesi hakkında (Viyana Çevresi) ilginç bir yayın için bkz. P. Frank: *Doğa Bilimlerinde Pozitivizm* çev. Y.Öner, Metis Yayınları, 206 s. İstanbul 1985. Ayrıca felsefi bir değerlendirme için bkz. Ş.Ural: *Pozitivist Felsefe*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986.
195. HEISENBERG, W., *Parça ve Bütün-Anılar*, çev. Ayşe Atalay, Düzlem Yayınları, İstanbul 1990.
196. HEISENBERG, W., *Çağdaş Fizikte Doğa*, çev. Vedat Günyol ve Orhan Duru, Ankara 1987.
197. HEISENBERG, Werner, *Einstein’la Yüzleşmek*, çev. Kemal Budak, İstanbul 2003.
198. HIZIR, Nusret, “Pascal ve 17. yüzyıl bilim devrimi,” *DTCF Araştırma*, 1 (1963), s.237-242.
199. HIZIR, N., “Pascal’da bilimsel metod,” *DTCF Araştırma*, 1 (1963), s.254.
200. HIZIR, N., “Kant ve Einstein,” *DTCF Araştırma*, 3 (1963), s.281-288.
201. HIZIR, Nusret, “Albert Einstein için,” *Belleten*, XLIII, 171 (1979), s.537-547.
- Not.* Doğumunun 100. yılı dolayısıyla (1879-1955), bkz. *Anonim*, “Dr. Einstein yılı”, *Bilim ve Teknik*, XII, 140 (Temmuz 1979), s.22-31; Yine bkz. *Anonim*, “63 yıl sonra Einstein’ın kuramları hâlâ neden sınıyor?,” *Bilim ve Teknik*, XIII, 152 (Temmuz 1980), s.23-32. (Ayrıca bkz. Yayın No.259).
202. HOFFMAN, Banesh, *Einstein: Yaratıcı ve Başkaldıran*, çev. Celal Kapkın, İstanbul 1995.
203. İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Başhoca İshak Efendi*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989. (özellikle bkz. s.59-62).
- Not.* Bu eser yayımlanmadan önceki başlıca kaynak için bkz. UNAT, Faik Reşit, “Başhoca İshak Efendi,” *Belleten*, XXVIII, 109 (1964), s.89-115. Ayrıca fizik tarihi açısından H. G. Topdemir’in incelemesi önemlidir. Bkz. Yayın No.382.
204. İHSANOĞLU, E., *Osmanlı Bilimi Literatürü Tarihi*, 9 cilt, IRCICA, 1997-2004.
- Not.* Tarihimizin Osmanlı dönemi (1299-1922) ilmi yayınlarını bütünü ile derlemek üzere hazırlanmıştır. Dokuz cilt ve 5000 sayfayı aşan bu dev eser İhsanoğlu yönetiminde, R. Şeşen’in üstadâne çalışmaları ve güçlü bir ekiple gerçekleştirilmiştir. Şimdiye kadar çıkan ciltleri aşağıdadır. Bunlar içinde, özellikle ilk ikisi ve sonuncusunda fizik ve tarihi ile ilgili sayısız eser mevcuttur. Bunlar üzerinde ayrıntılı çalışma gereklidir. Ayrıca literatür derlemelerine halen devam edilmekte olduğu, yakında fizik de dahil olmak üzere temel ve uygulamalı bilimlerle ilgili ciltlerin de yayımlanacağı açıklanmış bulunmaktadır. Uluslararası bilim çevrelerinde de büyük ilgi uyandıran bu kapsamlı çalışma bir yerde Carl Brockelman ve Fuat Sezgin’in Arapça eserler için yaptıkları çalışmanın bir tamamlayıcısı ve Osmanlı dönemi bilim yayınlarına uygulanmış şekli olarak kabul edilebilir. (Ayrıca bkz. Yayın No. 230, 300).
- *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, 2 cilt, Haz. E.İhsanoğlu, R.Şeşen, C.İzgi, C.Akpınar, İ.Fazlıoğlu, IRCICA, İstanbul 1997 (582 yazar, 2438 eser).

- *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, 2 cilt, Haz. E.İhsanoğlu, R.Şeşen, C.İzgi, IRCICA, İstanbul 1999 (491 yazar, 1116 eser).
 - *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, 2 cilt, Haz. E.İhsanoğlu, R.Şeşen, S.Bekar, G.Gündüz, A.H.Furat, IRCICA, İstanbul 2000 (458 yazar, 1629 eser).
 - *Osmanlı Musikî Literatürü Tarihi*, 1 cilt, Haz. E.İhsanoğlu, R.Şeşen, G.Gündüz, S.Bekar, IRCICA, İstanbul 2003 (223 yazar, 496 eser, İSTANBUL).
 - *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, 2 cilt, Haz. E.İhsanoğlu, R.Şeşen, S.Bekar, G.Gündüz, IRCICA, İstanbul 2004 (1546 yazar, 2373 eser).
205. a.İNAN, Demir, “Üçyüztotuzuncu ölüm yıldönümünde Isaac Newton ve bilime getirdiği,” *Bilim ve Teknik*, VI, 64 (Mart 1973), s.19-22.
- b.İNAM, Ahmet, “Sayıların müziğini duyan adam Pithagoras’a mektup,” *Bilim ve Teknik*, XXV, 300 (Kasım 1992), s.14-17.
206. İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c.I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997. Bkz. s.107-139 (Osmanlı medreselerinde fizik eğitimi).
207. İNÖNÜ, Erdal, *1923-1966 Döneminde Fizik Dalındaki Araştırmalara Türkiye’nin Katkısını Gösteren Bir Bibliyografya ve Bazı Gözlemler*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi, Yayın No. 24, Mart Matbaası, Ankara 1971, VIII+112 s.
208. İNÖNÜ, E., “Temel bilimlerde Türk bilim adamlarının yaptığı ilk doktoralar,” *Prof. Dr. Oktay Kabakçıoğlu Kitabı*, İTÜ. Temel Bilimler Fakültesi Yay., İstanbul 1974, s.121-129. (İlk fizik doktorası).
209. İNÖNÜ, E., *1923-1966 Dönemi Türkiye Matematik Araştırmaları Bibliyografyası ve Bazı Gözlemler*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayın No. 25, Ankara 1973, VIII + 141 s.
- Not.* Bu çalışmada ek olarak, Yayın No.207’deki ‘Fizik Bibliyografyası’na bazı ilaveler mevcuttur (s.45 -50).
210. İNÖNÜ, E. & ZURUB, A., “Orta Doğu’daki Arap ülkelerinin geçen yarım yüzyılda fizik dalındaki araştırmalara yaptıkları katkının incelenmesi ve Türkiye’nin katkısı ve karşılaştırılması,” *TÜBİTAK IV.Bilim Kongresi, Bilim Adamı Yetiştirme Grubu Tebliğler Kitabı*, Ankara 1973.
211. İNÖNÜ, E., BİRGÜL, O, & [GÜRSEY, S.], “Türkiye kökenli araştırmacıların matematik, mekanik, astronomi, fizik, jeofizik ve kimya dallarındaki makaleleri içinde 1961 ve 1963-1971 “Citation Index” yıllıklarına göre 9 veya daha fazla referans almış olanların listesi,” *TÜBİTAK IV.Bilim Kongresi, Bilim Adamı Yetiştirme Grubu Tebliğler Kitabı*, Ankara 1973.
212. İNÖNÜ, E., “Türk fiziğinin son elli yılı,” *Bilim ve Teknik*, VI, 72 (1973), s.9-15.
213. İNÖNÜ, E., “Fiziğimizin gelişmesi üzerine sayısal gözlemler,” *Çağdaş Fizik*, I, 1, 1976, s.14-17.
214. İNÖNÜ, E., *1923-1966 Dönemi Türkiye Kimya Araştırmaları Bibliyografyası ve Bazı Gözlemler*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982
- Not.* Eserin sonunda, Yayın No.207’deki “Fizik Bibliyografyası’na bir ek mevcuttur (bkz. s.96 vd.).
215. İNÖNÜ, E., “Matematik ve fizik dallarında Türkiye’nin yüzyıllık gelişmesi içinde Atatürk Üniversitesi Reformunun yeri,” *Bilim ve Teknik*, XIV, 168 (1981), s.1-7.
216. İNÖNÜ, E., “Profesör Hayri Dener ve Ankara Fen Fakültesi’nin başlangıç yılları,” *Çağdaş Fizik*, sayı 10, 1980, s.4-6.

217. İNÖNÜ, E., & KURNAZ, L., “Observations on the growth characteristics of the research output of Turkish physicists based on a selective citation analysis,” *Scientometrics*, c.LV, 3 (2002), s.437-444.
218. İŞLİ, Necdet & İŞLİ, Nedret E., “Abdullah Ramiz Paşa’nın mezarı hakkında bazı bilgiler,” *Bilim Tarihi*, sayı 20, Haziran 1993. (Mezarın ayak taşının resmi için bkz. Yayın No.4).
219. JEANS, J., *Fizik ve Filozofi*. çev. Avni Refik Bekman, Ankara.Üniversitesi Fen Fakültesi yayını, Ankara 1950, XI+240 s.
220. KADIOĞLU-İSHAKOĞLU, Sevtap, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*, İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Müzesi Döküasyon Merkezi Yay. No.1, İstanbul 1998.
Not. Fizik eğitimi ile ilgili bölümü (s.83-96), İst.Üniv. Fen Fakültesi ve fizik tarihi araştırmaları için faydalı bir başvuru kaynağıdır.
221. KARLIĞA, Bekir, “Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin yeni bulunan bir fizik kitabı tercümesi ve onsekizinci yüzyılın başında Osmanlı düşüncesi,” *Bilim Felsefe Tarih*, I (1991), s.314-324.
Not. Yirmisekiz Mehmet Çelebi bu fizik kitabını çevirmenin yanı sıra önemli bir lâle türü geliştirmiş ve buna “Çelebi Lâlesi” ismi verilmişti. (bkz. Münir AKTEPE, *İ.Ü. Tarih Dergisi*, sayı 7, 8, 9(1953-1954). Ayrıca bu fizik kitabı çevirisi bir yerde Çelebi’nin ısrarla Paris Rasathanesini görme arzusunu ve Cassini’nin ziçleri ile ilgili kitabını almasını da açıklamaktadır.
222. KARTAL, Sekban, “Osman Azmi Barut, Feza Gürsey’den sonra Orhan Barut’u da yitirdik,” *Bilim ve Ütopya*, I, 8 (Şubat 1995), s.30.
223. KAYA, Yücel, OKÇU, Rıza & YAVUZ, İbrahim, “Serbest düşme yasası,” *Bilim ve Mühendislik*, sayı 3, 1991, s.31-66.
224. KAYA, Mahmut, “XVIII. yüzyılda Grekçe’den yapılan tercüme ve Esad Efendi’nin Fizika Tercümesi üzerine bazı tesbitler,” *Felsefe Arşivi*, sayı 28, 1991, s.183-192.
225. KAZANCIGİL, Aykut, *Jinekoloji ve Obstetrik Bibliyografyası (1923-1973)*, 4.bs., Cumhuriyetin 50. yılı yayınları, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1973. I-XXXII (Tarihçe) + 326 s. (Alfabetik sistematik bibliyografya). (Tıbbi fizik tarihi kaynakçası).
Not. Radyumun, tıbbi fizik ve Türkiye’deki ilk uygulamaları, 1933 Üniversite Reformu kadroları hakkında temel kaynak. Daha önce 1958 (Türkiye’de yapılan ilk tıp bibliyografyası), 1965 ve 1968 yıllarında yayımlanmıştır.
226. KAZANCIGİL, A. & SOLOK, Vural, *Türk Tıp ve Tabii İlimler Tarihi Bibliyografyası* (11973), Cumhuriyetin 50. Yılı Yayınları, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş., İstanbul 1973, 13+169 s.
227. KAZANCIGİL, A. & SOLOK, V., “Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası’na dair,” *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi*, c.12 (1981), s.335-342 (Kullanılan metot, kapsam ve takdim şekli ile ilgili bilgi).
228. KAZANCIGİL, A., “Türkiye’de temel bilimlerin incelenmesi için bir model denemesi: Son 150 senede zooloji bilim dalının gelişmesi hakkında araştırma,” TÜBİTAK, BAYG Kongresi bildirisi, 1980.
229. KAZANCIGİL, A. & SOLOK, V., *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)* (TÜBİTAK BAYG-E-45 Araştırma Projesi 1980), İstanbul Matbaası, İstanbul 1981, s. XVII + 320 s. (Türkiye’de bilimsel gelişmeyi değerlendiren geniş bir kaynakça).
230. KAZANCIGİL, A., “Türkiye’de bilim tarihi ve Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu,” *Tıp Tarihi Araştırmaları*, s.12, İstanbul 2004, s.77-126. (Tam yayın kaynakçası).

231. KAZANCIGİL, A., “Yeni ilavelerle tıbbi fizik ve fizik biliminin tarihi hakkında bir kaynakça denemesi,” *Bilim Tarihi*, I, 2 (Aralık 1991), s.3-18.
232. KAZANCIGİL, A., “Fahir Yeniçay ve Türkiye’de atom fiziği,” *Bilim Tarihi*, I, 4 (Şubat 1992), s. 3-12. (Ayrıca bkz. Yayın No.281b, s.21-40).
233. KAZANCIGİL, A., “Bilim tarihçilerimiz: Salih Zeki,” *Bilim Tarihi*, I, 7 (Mayıs 1992), s.21-24.
234. KAZANCIGİL, A., “Aydın Sayılı’nın yayınları,” *Bilim Tarihi*, sayı 21 (Temmuz 1993), s.20-26.
235. KAZANCIGİL, A., “Bilim tarihçilerimiz: Sevim Tekeli,” *Bilim Tarihi*, sayı 29 (Mayıs 1993), s.21-24.
236. KAZANCIGİL, A., “Celâl Saraç’ın bir mektubu - hayat hikayesi ve yayınları,” *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 10 (Haziran 2001), s.274-279.
Not. Ayrıca bkz. BAHADIR, Osman & İŞİL-ÜLMAN, Yeşim, “Prof. Dr. Celâl Saraç ile söyleşi: Bilim tarihinin temel sorunları,” *Toplumsal Tarih*, c.5, sayı 152 (Ocak 1996), s.6-14.
237. KIAULEHN, Walther, *Demir Melekler, Makinanın Doğuşu, Tarihi ve Kudreti*. çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971, 238 s., resimli; 2.bs. *Teknoloji Tarihi* adıyla Remzi Kitabevi 1982 (fizikle dolaylı ilgili).
Not. Bu kaynakta olduğu gibi fizik biliminin dolaylı uygulamaları ile ilgili farklı iki değerlendirme için ayrıca bkz. P. Ducasse, *Tekniklerin Tarihi*, çev. Turhan Düveren, Gelişim Yayınları, İstanbul 1976, 176 s. Aynı konunun daha geniş açıdan bir değerlendirmesi için bkz. Ahmet Demir, *Çağdaş Teknolojik Gelişmeler*. 3.bs. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1981, XIII+290 s.
238. KIZILER, Ruken & HELVACIOĞLU, Ender; “50 yıl sonra gelen ödül,” *Bilim ve Gelecek*, sayı 3, İstanbul, 2004, s. 9-11.
239. KOCA, Muhlis, “Cumhuriyet döneminde fen bilimleri,” *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, c.2, 1973 (fizik için s.149-157).
240. KOCA, Mehmet, “Prof. Feza Gürsey Oppenheimer Ödülünü aldı,” *Bilim ve Teknik*, X, 114 (1 1972), s.1-2.
241. KOÇ, Yalçın, “Kuantum mekaniği felsefesine kısa bir bakış,” *Çağdaş Fizik*, c.V, 1981, s.8-16. (Ayrıca bkz. Yayın No. 281b, s.156-172).
242. KOÇ Y., “Kuantum mekaniğinin temellerindeki bazı felsefi sorunlar,” *Felsefe Dünyası*, sayı 12, 1994, s.8-27 (Ayrıca bkz. Shea, William R., “Geçmişte ve günümüzde bilim tarihi ile bilim felsefesi arasındaki bağlar,” *Bilim Tarihi*, I, 8 (Haziran 1992), s.10-16.)
243. KOÇİN, Abdulhakim, “Çağın aşanlar: hassas teraziler icat eden bilgin Hazini,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 279 (Şubat 1991), s. 48-49.
244. KORTELE, Fikret, “Einstein ve modern fizik,” *Bilim ve Ütopya*, VII,46(Nisan 1998),s.2-6; KORTELE, F., “XX. yüzyılın büyük fizikçileri: Werner Karl Heisenberg,” *Çağdaş Fizik*, I, 1 (Mayıs 1976), s.25-30.
245. KORTELE, F., “XX. yüzyılın büyük fizikçileri: Lord Rutherford,” *Çağdaş Fizik*, II, 2 (Kasım 1977), s.35-42.
246. KOYRE, Alexandre, *Yeniçağ Biliminin Doğuşu*. çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara 1994.
247. KOYRE, A., “Newtoncu sentezin önemi,” çev.Nuri Ersoy ve Aydın Akkaya, *Bilim ve Mühendislik*, sayı 3, 1991, s.67-86.
248. KUHN, Thomas, “Kopernik Devrimi’nin tamamlanmış öyküsü,” çev. Renan Penküntü, *Bilim ve Gerçek*, sayı 3, İstanbul, 2004, s.24-35.

- Not.* Türkiye’de yapılan Kopernik ile ilgili ve fizik tarihini de doğrudan ilgilendiren bir seri yayın için bkz. SAYILI, Aydın, “Kopernik ve anıtsal yapıtı,” *Nikola Kopernik 1473-1973*, Ankara 1973, s.27-131; SAYILI, A., “Kopernik üzerine üç yayın hakkında tanıtma yazısı,” *Archives Internationales d’Histoire des Sciences*, c.26 (1976), 177-82; TEKELİ, Sevim: “Nicola Copernic,” *Nikola Kopernik 1473-1973*, Ankara 1973, s.135-180.
249. KUHN, T., *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyaş, Alan Yayıncılık, İstanbul 1982, 185 s.
- Not.* Ayrıca bkz. H.G.Topdemir, “Kuhn ve bilimsel devrimlerin yapısı üzerine bir değerlendirme,” *Felsefê Dünyası*, sayı 36, 2002, 45-62.
250. KÜRÇÜOĞLU, Nusret, “*Madame Curie* (1867-1934), *Fen ve Teknik*, II, 11 (1941), s.16-20, *Fen ve Teknik*, II, 12 (1941), s.55-59.
251. KÜRÇÜOĞLU, N., “Galile (1564-1642)-Newton (1642-1727),” *Fen ve Teknik*, II, 16 (1941), s.143-144.
252. KÜRÇÜOĞLU, N., “İzafiyet teorileri,” *Fen ve Teknik*, sayı 8 (1940), s.222-227; *Fen ve Teknik*, sayı 9 (1940), s.225-227; *Fen ve Teknik*, II, 10 (1940), s.16-20, *Fen ve Teknik*, II, 12 (1941), s.1-3.
253. KÜRÇÜOĞLU, N., “ Madde daneleri, moleküller ve atomlar,” *Fen ve Teknik*, II, 1 (1940), s.6-8.
254. KÜRÇÜOĞLU, N., “Elektrik daneleri elektronlar,” *Fen ve Teknik*, II, 2 (1940), s.39-41.
255. KÜRÇÜOĞLU, N., “Elektronun ellinci yılı,” *İTÜ Dergisi*, XIII, 2, (1955), s.55-61.
256. a.LAUSCH, Erwin, “Çağımızın en büyük fizikçisi: Einstein,” *Bilim ve Teknik*, XII, 138 (Mayıs 1979), s.5-11 (bkz. Yayın No.201). (Ayrıca bkz. A.Y.ÖZEMRE, “Albert Einstein ve fizikte yaptığı devrimler,” *Bilgi Dünyası*, Ocak 1992, s. 8-10.)
- b.LEUCHS, Ernst Dessinger, “Işık hızı,” çev. Ergin Korur, *Bilim ve Teknik*, XXV, 293 (Nisan 1992), s.18-21.
257. MEHMED ESAD, *Mir’ât-ı Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn*, İstanbul Karabet Matbaası, H.1312 (1896).
- Not.* Bu kaynak eser Sadık ERDEM tarafından yeni harflere çevrilmiştir (İTÜ Yayınları, VI+326 s., İstanbul 1986). Aynı yazarın *Mir’ât-ı Mekteb-i Harbiye* adında ve yine çok önemli olan eseri ile buradaki *Mühendishâne* konularında temel kaynaklardır. Her ikisinde de fizik tarihi ve eğitimi ile ilgili bilgi mevcuttur.
258. MARTIN, Charles, “Evrenin büyük araştırmacısı Einstein’ın doğumunun yüzüncü yıldönümü,” *Bilim ve Teknik*, XII, 138 (Mayıs 1979), s.14-18.
259. MERDİVENCİ, Ahmet, “Türkiye’de mikroskopun tarihçesi,” *Cerrahpaşa Tıp Fak. Dergisi*, III, 1 (1972), s.95-122.
260. MERDİVENCİ, A., *Türkiye’de Mikroskop ve Tarihi*. Hilal Matbaası, İstanbul, 1975.
261. NASUHOĞLU, Rauf, “Üniversitede fizik öğretimini yenileme”, *TÜBİTAK II. Bilim Kongresi* (BAYG-Grubu), Matsan Matbaası, Ankara 1970, s.60-80.
262. NASUHOĞLU, Rauf, “Galileo Galilei ve bilimsel düşünce,” *Fizik Dergisi*, II (Aralık 1992), s.2-5.
263. NASUHOĞLU, R., “Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Bölümü,” *Çağdaş Fizik*, III, 1, 1978, s.21-24.
264. NEWTON, Isaac, *Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri (Seçmeler) ve Optik (Seçmeler)*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1997.

265. NUTKU, Yavuz, “Genel görelilikte yeni gelişmeler,” *Çağdaş Fizik*, III-IV, 2 (Kasım 1978), s.5-8.
266. ORALALP, Füsün, “Fizikte çığır açan büyük kaybımız: Asım Orhan Barut (1926-1994),” *Bilim ve Teknik*, XXVIII, 327 (Şubat 1995), s.54-61. (bkz. Yayın No. 279.b).
267. ORALALP, F., “Türkiye’de mühendisliği meslekleştiren eğitim dehası Refik Fenmen (1882-1951),” *Bilim ve Teknik*, XXIX,328(Ocak 1996),s.68-77(Bkz. Yayın No.37-40,47,77).
268. ORALALP, F., “Çağdaş fiziğin Türkiye’deki öncüsü: Rauf Nasuhoğlu,” *Bilim Ütopya*, V, 33 (Mart 1997), s.42.
269. ÖGELMAN, Hakkı, “Genç bir üniversitede yeni bir fizik bölümü: Çukurova Üniversitesi Fizik Bölümü,” *Çağdaş Fizik*, sayı 9, 1980, s.9-11.
270. ÖNENGÜT, Gülsen, “Deneysel yüksek enerji fiziği,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 282 (Mayıs 1991), s.43-47.
271. ÖNENGÜT, G., “Galile değişmezliği,” *Bilim ve Teknik*, XXV, 292 (Mart 1992), s.14-16.
272. ÖNENGÜT, G., “Fizik eğitiminde yanlış kavramlar,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 287 (Ekim 1991), s.29-32.
273. ÖZAYDIN, Zuhul & HATEMİ, Hüsrev, *Türk Tıp Tarihi Araştırmalarında Son 30 Yılda (1973-2002) Yönelişler ve Bir Bibliyografya Denemesi*. İstanbul 2002.
- Not.* Tıbbi fizik ile ilgili kaynaklar ayrıca bkz. Yayın No. 226, 229, 231.
274. ÖZÇEP, Ferhat & ORBAY, Naci, *Jeofizik ve Tarihsel Gelişim*. İstanbul Üniversitesi Yayın No.4347, Mühendislik Fakültesi Yayın No.105, Emek Matbaacılık, İstanbul 2002, (446 s., 24 resim).
- Not.* Dolaylı olarak fizik tarihini alakadar eden konusunda temel eser. Ayrıca yine konu ile ilgili bir kaynakça için bkz. F.Özcep “Yerküre ile fiziksel iletişim: Cumhuriyet’in 75. yılında ülkemizde jeofizik ve tarihi,” *Türkiye’de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları* (ed. F. Günergun), Ankara, 2000, s.263-288.
275. ÖZDEN, Nezih, *Nükleer Çağın İlk 40 Yılı*, 2 cilt, İTÜ Nükleer Enerji Enstitüsü Yayını, İstanbul 1983, VIII+393 s. (c.I) ve VIII+401-637 s. (c.II), resimli.
- Not.* Konu ile ilgili dönemi için önemli bir kaynak; ayrıntılı şekilde çekirdek reaksiyonlarının gelişimi açıklanmış, çeşitli teknik konularda bilgi verilmiştir. Ayrıca radioaktivitenin gelişim tarihi ile ilgili diğer bir eser için bkz. Eva Curie, *Madam Curie ve Hayatı*. çev. Mebrure Alevok, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, 430 s.
276. ÖZEMRE, Ahmet Yüksel, “İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinin fizik ilmine ve eğitimine katkısı,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. ed. A.Y. Özemre, İst. Üniv.Yay., Rek. No.3042, Fen Fak. No.176, İstanbul 1982, s.54-64.
- Not.* İst.Üniv. fizik doktoraları kaynakçası mevcut. Bu inceleme içinde yapılan doktoralar ve diğer yayınlar ayrıntılarıyla mevcut oluşu gibi İst.Üniv. Fen Fakültesi’nde teorik fizik eğitimi ve YÖK’den sonraki durumu hakkında çok önemli bilgiler vardır. Türkiye’de çağdaş fiziğin 1930’lardan sonraki gelişimi için önemli kaynak. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak bkz. Yayın No.207-211.
277. ÖZEMRE, A.Y., *İlimde Demokrasi Olmaz*. İstanbul 1991. Bu eserde Türkiye’nin nükleer teknolojiye geçmeyişi (s.213-222), Türkiye’de teorik fizik öğretimi (s.246) vd. gibi fizik tarihi açısından çok ilginç bölümler mevcuttur.
278. a.ÖZEMRE, A.Y., “İstanbul Üniversitesi Prof. Feza Gürsey ile Prof. Abdusselam’a fahri fen doktoru payesi verdi,” *Çağdaş Fizik*, V, 12 (Kasım 1981), s.16-19.

- b.ÖZEMRE, A.Y., *Yirminci Yüzyılda Fizığe Yön Verenler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2004, 464 s. (Fizik tarihi için önemli).
279. ÖZEMRE, A.Y., “İlim, fazilet ve haysiyet abidesi Prof. Feza Gürsey (1921-1992),” *Bilim Tarihi*, sayı 24, Ekim 1993, s.16-21. (Ayrıca bkz. A.Y. ÖZEMRE, “Nobel Fizik Ödülüne en yakın olmuş olan Türk. Feza Gürsey (http://ozemre.com/content/view/72/57/).
280. a.ÖZEMRE, A.Y., “Türkiye'nin ilk ve tek teorik fizik enstitüsü ve teorik fizik kürsüsü,” *Tıp Tarihi Araştırmaları 9*, İstanbul 1999, s.15-23. Aynı yazı için: *Türkiye’de Bilim Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998)*, ed. F. Günergün, Ankara, 2000, s.253-262.
- b.ÖZEMRE, A.Y., *Akademik Yıllarım* Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2005, 504s. (Ayrıca bkz. A.Y. ÖZEMRE, *Portreler-Hatıralar*, İstanbul, 2001 (Fizik tarihi açısından önemli).
281. ÖZEMRE, A.Y., “Fizik realite meselesine giriş,” *Kutatgubilig*, sayı 2 (Ekim 2002) s.205-236.
282. ÖZEMRE, A.Y., “Fizik realite meselesi (II): Tabiat’ın kuantum mekanişel tasviri,” *Kutatgubilig*, sayı 4 (Ekim 2003), s.81-98.
283. ÖZEMRE, A.Y., “Fizik realite meselesi (III): Fiziksel realitenin bâtnî vechesi,” *Kutatgubilig*, sayı 5 (Mart 2004) s.153-160.
284. ÖZEMRE, A.Y., “Fizikteki son keşifler pozitivizmi etkiledi mi?,” *Kutatgubilig*, sayı 6 (Ekim 2004) s.131-148.
- Not.* Ayrıca bkz. A.Y. ÖZEMRE, *Fiziksel Realite Meselesine Giriş*. Aydınlık Kitapları, İstanbul 2005.
285. PAK, Namık Kemal, “Cumhuriyetin 70. yılında fizik bilimi ve Türkiye’de bilim panoraması,” *Bilim ve Teknik Eki*, XXVI, 313 (1993), s. 67-74.
286. P.M., “Gökkuşğunun sırrı,” çev.Nüvit Osmay, *Bilim ve Teknik*, XIV,161 (1981), s. 1-6.
287. PAGELS, Heinz R., *Kozmik Kod Doğanın Dili/Kuantum Fizığı*. çev. Nezihe Bahar, İstanbul, 1993.
288. PEKÜNLÜ, Renan, “Zamanda yolculuk,” *Bilim ve Ütopya*, II, 17 (Kasım 1995), s.34-35.
289. PEKÜNLÜ, R., “Fizik ve ideoloji ilişkisine bir örnek: Heisenberg belirsizlik ilkesinin toplumsal ve ideolojik kökeni,” *Bilim ve Ütopya*, III, 21 (Mart 1996), s.20-22.
290. PEKÜNLÜ, R., “Kuantum kuramının iç çelişkileri,” *Bilim ve Ütopya*, III, 22 (Nisan 1996), s.16-20.
291. PLANCK, Max, *Modern Doğa Anlayışı ve Kuantum Teorisine Giriş*, çev.Yılmaz Öner, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1987 (Ayrıca bkz. Yayın No. 279 b, s.29-40).
292. PRACANTA, Michel, “Gluonun keşfinin önemi,” *Bilim ve Teknik*, XIII, 151 (Haziran 1980), s.16-22.
293. a.RAE, Alstair I.M., *Kuantum Fizığı Yanılsama mı, Gerçek mi?*. çev. Yurdahan Güler, İstanbul, 2000.
- b.REICHENBACH, H., “Zaman ve mekâna ait felsefi problemler,” *Türk Fiziki ve Tabii İlimler Sosyetesı Yıllık Bildirileri*, sene 1, sayı 2, (1934-1935), s.37-40.
- Not.* Kendisi aslında fizikçi olan ve Mantıkçı-Pozitivivist akımının (bkz. Yayın No.194) önde gelen kişilerinden biri olarak kabul edilen H.Reichenbach (1891-1953) Berlin Üniversitesi felsefe profesörlüğüne Einstein’nin desteğı ile seçilmiştir. Ünlü *Erkenntnis* dergisini yayımlamış, 1933 fırtınasından sonra (bkz. Yayın No.414) İstanbul Üniversitesi’ne felsefe hocası olarak gelmiş ve 1938’de ABD’ne gitmiştir. Türkiye’de “zaman, mekân ve Einstein tesiri”ni derslerinde ele almıştır. (Bu dersleri önce Nusret Hızır (bkz. Yayın No. 200, 201) daha sonraları Vehbi Eralp Türkçe’ye çevirmiştir). Ondan sonra felsefe profesörü olan von Aster de, İstanbul’daki ilk konferansında felsefe-fizik ilişkisinin önemine temas

- etmiştir. Yine Reichenbach aynı dergide, “İndüksiyon ve faraziyye dair” başlıklı bir makale yazmıştır.
294. RIZA TAHSİN, Binbaşı Elhac, *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye (Tıp Fakültesi Tarihçesi)*. Eklerle yay. haz. Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991, VII+184 s., 128 resim (c.I); 192 s., 90 resim (c.II), toplam 495 ek dipnot.
- Not.* Aslında tıp eğitimi ile ilgili olmakla birlikte içinde fizik eğitimi hakkında pek çok bilgi vardır. Şu kadar ki, Türkiye’de Tıp Fakültesi (ve Mühendishane) hekim ve eczacı yetiştirmenin dışında dolaylı olarak temel bilimlerin kurulduğu ve geliştiğı bir kurumdur. Bizde organik kimya, tıbbi fizik, zooloji, botanik, genel fizyoloji ve biyoloji doğrudan doğruya *Mekteb-i Tıbbiye*’de eğitim amacı için verilen derslerle başlamış, ancak çok uzun süre sonra (40-50 yıl) ayrı bir uzmanlık dalı haline gelmiştir. Nitekim 1993’de Üniversite Reformu’ndan önce, Fen Fakültesi, Eczacılık Mektebi gibi kuruluşlarda yukarıda adı geçen konuların pek çoğunun hocalarının hekim olduğu görülmektedir. Bu bakımdan *Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, bize fizik eğitiminin gelişmesi ile ilgili olarak da bilgi vermektedir. (Ayrıca bkz. Yayın No.258).
295. REDONDI, Pietro, “17. yüzyıl bilim devrimi: yeni perspektifler,” çev. Renan Akman, *Bilim Tarihi*, I, 1 (Kasım 1991), s.19-26.
296. RONA, Mehmet, “Katı hal fiziğinde son yıllardaki genel görünüm,” *Çağdaş Fizik*, I, 2 (Kasım 1991), s.16-21.
297. ROSENFELD, L., *Atom Çekirdeğı*. çev. Celal Saraç, M.E.B. Yayını, Ankara 1962, 140 s. (Burada çevirenin açıklamalı uzun önsözü mevcuttur.)
298. RUSSEL, Bernard, “Einstein’in büyüklüğü,” *Bilim ve Teknik*, XII, 138(Mayıs 1979),s.12-14.
299. ROSENFELD, Boris A. & İHSANOĞLU, E., *Matematikçians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works* (7th-19th c.). IRCICA, İstanbul 2003, 833 s., büyük boy.
- Not.* İslam dünyasında matematik, fizik tarihi ile astronomi ve diğer bilim dallarıyla uğraşan kişileri ve çalışanlarını toplayan bu eser hakikatten büyük bir birikimi ortaya koymaktadır. Çeşitli eski kaynakçalara ve bu arada Suter’in 1900’de yayımlanan temel eserinden itibaren bu sahadaki bütün yayınlar B.Rosenfeld tarafından derlenmiş ve buna E.İhsanoğlu, R.Şeşen ve arkadaşlarının hazırladıkları “Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi”nden çıkan eserlerde yer alan künyeler eklenmiştir. Bu eser 7. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Asya, Afrika ve Ortadoğu’daki bütün müslüman bilim adamlarının hayat hikayelerini ve yayınlarını derlemek gibi hakikatten zor bir konuyu çözümlenmeye yönelmiştir. Bunlar arasında, fizik tarihi ile ilgili pek çok yayın vardır.
300. SANALAN, Yalçın, ve İŞİN, Acar, “Hacettepe Üniversitesi Fizik Enstitüsü,” *Çağdaş Fizik*, II, 1 (1977), s.14-18.
301. SARAÇ, Celâl, “Ziya teorileri: Maxwell’in elektromagnetik dalga teoris,i,” *Fen ve Teknik*, c. I, sayı 3, İstanbul, 1940, s. 65-68.
302. SARAÇ, C., “Ziya teorileri: Planck’ın keşfi, enerji daneleri,” *Fen ve Teknik*, I, 5 (1940), s.129-131.
303. SARAÇ, C., “Eskilerde ziya telakkisi ve Ortaçağda bir şark alimi İbn-i Heysem,” *Fen ve Teknik*, I, 10 (1940), s.289-293.
304. SARAÇ, C., “Fizik ölçmelerinde hata hesabı,” *Fen ve Teknik*, I, 8 (1940), s.252-254.

305. SARAÇ, C., “Fizikte birimler meselesi I: İlk tarifler,” *Fen ve Teknik*, II, 11 (1941), s. 6-9.
Not. Aynı konunun günümüzdeki yansıması için bkz.. SARIKAYA, Yüksel, “Birim sistemleri,” *Bilim ve Teknik*, XXIII, 289 (Aralık 1991), s.38-42; “SI Uluslararası birim sistemi,” *Bilim ve Teknik*, XXV, 290 (Ocak 1992), s.44-47.
306. SARAÇ, C., “Isaac Newton (1642-1727),” *Fen ve Teknik*, I, 2 (1940), s.51-55.
307. SARAÇ, C., “İlmi uyanış devri ve Galileo,” *Fen ve Teknik*, I, 1 (1940), s. 18-22.
308. SARAÇ, C., “İzafî hata hesapları,” *Fen ve Teknik*, I, 9 (1940), s.280-283.
309. a.SARAÇ, C., “Ziya teorileri dalga ve korpüskül mücadelesi,” *Fen ve Teknik*, I, 1(1940), s. 2-5.
b.SARAÇ, C., “Dalga Mekaniği,” *Fen ve Teknik*, I, 7 (1940), s.193-199.
310. SARAÇ, C., “Ziya teorileri: Dalganın zaferi,” *Fen ve Teknik*, I, 2 (1940), s.33-38.
311. SARAÇ, C., “Ziya teorileri: Foto-elektrik ve Compton hadiseleri,” *Fen ve Teknik*, I, 4 (1940), s. 97-100.
312. SARAÇ, C., “İslam dünyasında ‘hisab’ ilmi,” *Diyanet İşleri Reisliği Mecmuası*, sayı 1 (Ankara 1956), s.9-62.
313. SARAÇ, C., “Farsça yazılmış pratik ‘mekanik’ kitabı (el yazma hakkında not),” *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 1 (2-3) 1952, s.58-60.
314. a.SARAÇ, C., “Işığın tabiatı üzerine Fresnel’in Görüşü,” *Fen Dergisi*, V, 3 (İzmir 1969), s. 72-74.
b. SARAÇ, C., “Einstein ve izafiyet,” *Türk Yurdu*, sayı 1 (Ankara 1960), s.25-26.
315. SARAÇ, C., *İyonya Pozitif Bilimi, Temel Kaynakları ve Etkileri*, Ege Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yay., İzmir / Bornova 1971, X+226 s.
316. SARAÇ, C., *Bilim Tarihi (Matematik-Astronomi)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi No.4, [İstanbul] 1983.
317. SARAÇ, C., “1933 Üniversite Reformundan sonra fizik öğretiminde gerçekleştirilen gelişmenin yönü ve kapsamı,” *Atatürk İlkeleri Işığında Türk Milli Eğitim Sistemi Bilimsel Toplantısı*, Ankara 1981, s.149-159.
Not. İstanbul Darülfünunu Talebe Rehberi: Ders Senesi 1931-1932 ve 1932-1933. İstanbul Darülfünun Neşriyatı, Burhanettin Matbaası, İstanbul 1932, 333 s. Talebe rehberi olarak hazırlanmış olan bu kitap içinde ayrıntılı olarak fizik programı vardır. Ayrıca o dönemin eğitim programı için tek ayrıntılı kaynaktır. 1933 Reformu’ndan önceki ve sonraki program için bkz. Yayın No.215, 420. Bizim fizik dalı için daha önceki kaynaklarımızda yaptığımız bu karşılaştırmayı (bkz. Yayın No.231 içinde Künye No.83) sonradan Sevtap Kadıoğlu başarı ile bütün İst. Üniv. Fen Fakültesi ders programı incelenmesinde kullanılmıştır. (bkz. Yayın No.220).
318. SARAÇ, C., “Salih Zeki Bey’in bazı makaleleri,” *Bilim Tarihi*, I, 7 (Mayıs 1992) s.3-10.
319. SARAÇ, C., “Yüz on yıl önce yayımlanmış ilk Türkçe termodinamik kitabı hakkında,” *Bilim Tarihi*, sayı 11 (Aralık 1992), s.3-11 (bkz. Yayın No.7).
320. SARAÇ, C., “Salih Zeki Bey’in iki makalesi,” *Bilim Tarihi*, II, 17 (Mart 1993), s.3-8.
321. SARAÇ, C., “Salih Zeki Bey’in eserleri: Asar-ı Bakiye,” *Bilim Tarihi*, II, 18 (Nisan 1993), s.3-16.

322. SARAÇ, C., “Asar-ı Bakiye’nin 3. cildi hakkında kısa bilgi,” *Bilim Tarihi*, II, 30 (Nisan 1994), s.7-19.
Not. Salih Zeki’nin ünlü eserinin basılmamış olan bu 3. cildinin ve diğer eserlerinin yazma halinde İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No.903-904-905’da mahfuz olduğu biliniyordu. (Ancak dünya çapında ünlü yazma eserlerle dolu kütüphane yıllardır kapalı olduğu gibi, şimdiye kadar içinde bulunduğu muhteşem binadan bir “ilahi” emirle çıkarılarak merkez binaya teksif edilmiş ve açılmıştır. Yine Edebiyat, Fen vd. fakültelerde binlerce kitaptan oluşan bölüm kitaplıklarının da Rektörlüğün emri ile kullanılması imkânsız halde depolarda yığıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Salih Zeki’nin bu eserleri için de ancak iyi temennilerde bulunabiliriz). *Asâr-ı Bakiye*’nin ilk üç cildi de S.Ünver’in 1961’den sonra (H.Şenkon’a göre 1960 öncesine). Editörün notu] yaptığı teklifi ve Hüsnü Hamid Bey’in himmeti ile günümüz Türkçesine aktarılmıştı. Daktilo edilmiş nüshalardan birinin Tıp Fakülteleri (1967) ikiye ayrılırken Beyazıt’daki Tıp Tarihi Enstitüsü’nde kaldığı bilinmekteydi. Nuran Yıldırım’ın bir makalesinden (“Ord. Prof. Nazım Terzioğlu,” *Bilim Tarihi*, sayı 16, Şubat 1993, s.11-16) bu çalışmanın yayın hakkının Türk Matematik Derneği’ne ait olduğunu öğrenmiş olduk. İşte Saraç bu nüshayı görerek bu makaleyi kaleme almıştır. [İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı’nın düzenlediği “Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu”nun (20-21 Kasım 2004) hazırlık çalışmaları sırasında, F.Günergun, İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Anabilim Dalı’ndaki nüshayı incelemek istemiş, ancak sözkonusu nüsha bulunamamıştır. Araştırmalarını sürdüren F.Günergun, “Asar-ı Bakiye”nin ilk üç cildinin çevirisinin Türk Matematik Derneği’nin arşivinde bulunduğu belirlemiş ve derneğin genel sekreteri Prof.Dr. Hülya Şenkon’dan, bu üç cildin 1960 öncesi yapılan ancak yayımlanmayan çevirisini adı geçen sempozyumda tanıtmasını istemiştir. Prof. Şenkon, çeviriyi “Salih Zeki ve Asar-ı Bakiye’nin 1960 öncesinde yapılmış bir çevirisi” başlıklı bildiri ile tanıtmıştır. Editörün notu].
323. SARAÇ, C., “Salih Zeki Bey’in ‘Kütle-yi maddiye cevher mi, a‘raz mı? makalesi üzerine,” *Bilim Tarihi*, II, 26 (Aralık 1993), s. 3-11.
324. SARAÇ, C., “Metrenin tarihi,” *Bilim Tarihi*, II, 24 (Ekim 1993), s.3-11.
325. SARAÇ, C., “Salih Zeki ve eserleri (1864-1921),” *Fen Dergisi*, II, 2 (1966), s.35.
326. SARAÇ, C., *Fiziğin Tercübi İlim olarak Batıda Doğuşu ve Gelişmeleri*. Ege Üniv. Fen Fakültesi Konferansları Serisi No.2, 1988, s.1-19.
327. SARAÇ, C., *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri* (yay.haz. Yeşim Işıl-Ülman) Kızıl Elma Yayınları, İstanbul 2001, 188 s.
Not. Bu kadar ünlü bir kişi olmasına rağmen Salih Zeki ile ilgili *ilk bağımsız* kitaptır. Eser Salih Zeki’nin hayat ve yayınları hakkında Y. Işıl-Ülman’ın bir bölümü ile başlamakta, daha sonraki bölümlerde C.Saraç’ın (1906-1998) *Bilim Tarihi* dergisinde (ed. O.Bahadır) seri halinde yayımlanan makaleleri derlenmiştir. Ancak bu makalelerde bazı küçük müdahalelerde bulunulmuştur. Kitabın son bölümünde (s.139-180) Salih Zeki hakkında A.Adivar, Mehmet Nadir, Ahmet Fahri, İ.H. Baltacıoğlu, Ş. Günaltay, S.Ünver’in yazdıkları derlenmiştir. Ayrıca Salih Zeki’nin bazı kütüphanelerde bulunan yayınlarının listesi ve künyeleri verilmiştir.
328. a.SARIKAVAK, Kazım, *Yanyalı Esat Efendi, Bir Renesans Denemesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997.
b.SAYILI, Aydın, “The Aristotelian explanation of the rainbow”, *ISIS* XXX, 1939, s.65-83. (Sayılı için bkz. Yayın No.234).
329. SAYILI, A. & LUGAL, Necati, *Ebû Nasrî'l-Fârâbî'nin Halâ Üzerine Makalesi, Fârâbî's Article on Vacuum*, TTK, Ankara 1951.

330. SAYILI, A., “Fârâbî’nin halâ hakkındaki risalesi / Al-Fârâbî’s article on vacuum,” *Belleter*, XV, 57 (1951), s.123-174.
331. SAYILI, A., & LUGAL, N., “Fârâbî’nin tabiat ilminin kökleri hakkında yüksek makaleler kitabı,” *Belleter*, XV, 57 (1951), s. 81-122.
332. SAYILI, A., “A possible influence, in the field of physiological optics of Ibn Sînâ on Ibn al Haytham,” *Belleter*, XLVII, 1983, s.665-675.
333. SAYILI, A., “Al-Qarafi and his explanation of the rainbow,” *ISIS*, XXXII, 1947, s.16-26.
334. SAYILI, A., “Al-Qûhî’s article on the possibility of infinite motion in finite time,” *Actes du VIIIe Congrès International d’Histoire des Sciences*, s. 248-249.
335. SAYILI, A., “Bîrûnî,” *Belleter*, XIII, 1948, s.53-89.
336. SAYILI, A., “Dinamik alanında Ibn-i Sina’nın Buridan’a etkisi,” *Uluslar Arası İbn-i Sînâ Sempozyumu Bildirilen*, Ankara 1983, s.273-277.
337. SAYILI, A., “Goethe’nin ilim cephesi,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII, 1949, s. 55-67.
338. SAYILI, A., “İbn Sînâ and Buridan on the motion of the projectile,” *From Deferent to Equant: A Volume of Studies in the History of Science in the Ancient and Medieval Near East in Honor of E. S. Kennedy*, eds. David A. King & Geoge Saliba, New York 1987, s.477-481.
339. SAYILI, A., “İbn-i Sînâ ve Buridan’ın mermi yolu hareketi’nin dinamiği üzerine,” *İbn-i Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, TTK, Ankara 1984, s. 141-160.
340. SAYILI, A., “İbn-i Sina’da ışık, görme ve gökkuşağı,” *İbn-i Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, TTK, Ankara 1984, s. 203-241.
341. SAYILI, A., “James Chadwick ve nötronun keşfi,” *Fizik Mühendisliği*, III, 25-26 (1982), s. 5-29.
342. SAYILI, A., “Kûhî’nin sınırlı zamanda sonsuz hareket hakkındaki yazısı,” *Belleter*, XXI, 83 (1957), s. 489-495.
343. SAYILI, A., “Tycho Brahe sistemi hakkında XVII. asır başlarına ait Farsça bir yazma / An early seventeenth century Persian manuscript on the Tychonic system,” *Anatolia*, III (1958), s.79-87.
344. SAYILI, A., “Üçüncü Murad’ın İstanbul Rasathanesindeki mücessem yer küresi ve Avrupa ile kültürel temaslar,” *Belleter*, XXV, 99 (1961), s.397-445.
345. SEGRE, Emilio, *X Işınlardan Kuarklara, Çağdaş Fizikçiler ve Buluşları*. çev. Çağlar Tuncay, İstanbul, 1995.
346. SEYYİD HÜSEYN NASR, *İslam ve İlim - İslam Medeniyetinde İlkler, İlimler Tarihi ve Esasları*. çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, Büyük Boy XIV+263 s. (Fizik Bölümü s.135-150).
- Not.* Kendisi de fizikçi ve bilim tarihçisi olan Nasr’ın çeşitli eserleri Türkçe’ye çevrilmiştir. Bizi alakadar eden doktora tezi (Harvard) *İslam Kozmoloji Öğretisine Giriş* başlığı ile Nazife Şişman tarafından çevrilmiştir (İnsan Yayınları, İstanbul 1985.) Yine Nasr’ın konumuzla ilgili bir eseri *İslam’da Bilim ve Medeniyet* adı ile Nabi Avcı ve arkadaşları tarafından Türkçe’ye aktarılmıştır. (İnsan Yayınları, İstanbul 1991.)
347. SİNANOĞLU, Oktay, *Oktay Sinanoğlu Kitabı-Türk Aydınlatması* (söyleşi ve önsöz Emine Çaykara), İş Bankası Yayınları, (19. Baskı) İstanbul, Kasım 2002, 468 sayfa+42 s. Albüm-Resimler,
- Not.* Sinanoğlu’nun hayatının ve çalışmalarının anlatıldığı bu kitabın 451-468 sayfaları arasında bilimsel yayınların kaynakçası mevcuttur. Buradaki 220 yayının tamamına yakını İngilizce ve ünlü dergilerde yayımlanmış araştırma makaleleridir. Aralarında yaklaşık 30 kadarı doğrudan fizikle ilgilidir. Ayrıca Sinanoğlu’nun *Türkçe-Matematik-Bilim* (haz. T. Tüfekçioğlu, Bursa 1999, 4. Baskı); *Bye-Bye Türkçe* (10. baskı, İstanbul 2000) vd... gibi

- yabancılaşma, kültür sosyolojisi, eğitim vd.. konularında çok büyük ilgi gören kitapları vardır.
348. SİNANOĞLU, O., *Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara 1978.
- Not.* Ayrıca bazı eski fizik terimlerinin karşılığı için bkz. A.Kızıllırmak, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK, 1969, s.167 ve devamı. Yine konusu ilgili olan bir sözlük için bkz. E. Tekin, *Metal Bilim İşlemi Terimleri Sözlüğü*, TDK 1972.
349. SMITH, Wolfgang, *Kuantum Bilmececi*, çev. Orhan Düz, İstanbul, 2003.
350. SOVUKSU, Ufuk, TOLAY, Mete & YILDIZ, Murat, “Klasik fiziğin doğuşu,” *Bilim ve Mühendislik*, sayı 3, 1991, s. 9-29.
351. STRATHERN, Paul, *Newton ve Yerçekimi*. çev. Osman Çakmakçı, İstanbul, 1997.
352. ŞEHSUVAROĞLU, B.H., GÖKHAN, N., NEYZİ, O., *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Tıp Fakültesi* (Radyoloji Kürsüsü, için bkz. s.108, Radyoterapi Kürsüsü için bkz. s.88). Cilt I, İstanbul Tıp Fakültesi Yayını Sermet Matbâası, İstanbul 1974.
- Not.* Yine müşterek bir eser olarak bkz. E.K. Unat (editör), *Dünya’da ve Türkiye’de Tıp Dallarında İlerlemeler* (İstanbul 1988)in içinde Sinan Önen, *Biofizik* s.58-67; Dilek Önen-Hidayet Sarı, *Fizik Tedavi*, s.120-127; M. Altınkök - R. Ergun, *Radyoloji Bilimi*, s.387-390.
353. ŞENGÜN, Atif, “İstanbul Üniversitesinde 1933 Reformundan sonra zoolojinin gelişmesi,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Ed. A.Y.Özemer, İst.Üniv. Yayını Rektörlük No.3042, Fen Fak. No.176, İstanbul 1982, s. 91-120.
- Not.* İst.Üniv. Fen Fakültesi çerçevesinde kurulan ve 1982’de yeni Üniversite Kanunu ile lağvedilen, Radyoaktif elementlerin kullanımına dayanan *Radyo-Biyoloji Enstitüsü*’nün faaliyeti hakkında geniş bilgi veren tek kaynak. Yine aynı yazarın, *İstanbul Üniversitesi Bülteni* içinde (1976) konu ile ilgili bir tanıtım yazısı mevcuttur.
354. TALBOT, Michael, *Mistik Düşünce ve Yeni Fizik* çev.Sabahattin Kurtay, İstanbul, 1997. Ayrıca bkz. KAYA, Bayram, “Diyalektik materyalizm ve kuantum fiziği,” *Bilim ve Ütopya*, IV, 28 (Ekim 1996), s. 44-45.
355. TEKELİ, Sevim, DOSAY, Melek ve UNAT, Yavuz, *El-Cezeri: el-Cami beyne’l-ilm ve’l-amel en Nafi fi Sinaati’l-Hiyel (El-Cezeri: Olağan Üstü Mekanik Araçların Bilgisi Hakkında Kitap)*, Ankara 2002, LXXXVIII+328 s, büyük çoğunluğu renkli 250 dolayında resim.
- Not.* Bu eser in tıpkı bakısı mevcut olmasına rağmen tam metninin açıklamalı Türkçe çevirisi hiçbir zaman yapılamamıştı. Bunun asıl nedeni çevirecek kişinin yalnız Arapça bilmesi değil, o dönemde ki bilimsel kavramları da bilen birisi olması gereğidir. Dolayısıyla çeviri bu konunun üç büyük uzmanını beklemiş ve ancak şimdi gerçekleştirilebilmiştir. Önemli bir kaynak eserdir.
356. a.TEKELİ, S., “Bir bilim adamımız: Salih Zeki,” *I.Felsefe, Mantık ve Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ankara 1991, s.284-293.
- b.TEKELİ, S., “Onaltıncı yüzyıl trigonometri çalışmaları üzerine bir araştırma, Copernicus ve Takiyüddin,” *Erdem*, II, 4 (1986), 219-272. (Ayrıca bkz. Yayın No.235).
357. TEKELİ, S., “Batılılaşmada son dönem, İshak Hoca,” *Erdem*, IV, 11 (1988), s.437-465. (Elektrikle ilgili bölümün karşılaştırılması.)
358. TEZ, Zeki, *Madencilik ve Metalürji Tarihi*, Kitapsaray Yay., İstanbul 1989, 87 s, resimli.
- Not.* Fizik konusu ile dolaylı olarak ilgilidir. Gerek eski çağlar gerekse fiziko-kimya tarihi bakımından yazarın bir çevirisi için bkz. CROSLAND, Maurice P., *Kimya Dili Üzerine Tarihsel İncelemeler*, çev. ve notlandıran Zeki Tez, Nobel Yayınları, Ankara 2000, 323 s.

359. TEZ, Z., *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik* Dicle Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi Yay., No.14, Diyarbakır 1991, 245 s. (Ayrıca bkz. Z.TEZ, *Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları*. Ankara 2001.)
360. TEZ, Z., “Sanayi Devrimi sürecinde enerji modelleri,” *Bilim Tarihi*, I,5(Mart 1992), s.19-28.
361. TEZ, Z., “Spektroskopinin gelişmesinde ilk yıllar,” *Bilim Tarihi*, I, 8 (Haziran 1992), s.6-10.
362. TEZ, Z., & YURDAKOÇ, M.Kadir, “Termogravimetri’nin tarihi gelişimi,” *Bilim Tarihi*, I, 11 (Eylül 1992), s.10-18.
363. TEZ, Z., “Buhar makinesinin gelişimi,” *Bilim Tarihi*, II, 26 (Aralık 1993), s.29-30.
364. TEZ, Z., “İsveç Okulu ve 18. yüzyılda kimyasal analiz aletleri; terazi ve üfleç borusu,” *Bilim Tarihi*, I, 6 (Nisan 1992), s.25-30. (Ayrıca bkz. Z.TEZ, “Güherçileden karabaruta,” *Bilim Tarihi*, II, 17 (Mart 1993), s.8-16.
365. TOLUN, Perihan, “Pion parçacıklarının keşfinin ellinci yılı,” *Bilim ve Teknik* XXXIII, 361 (Aralık 1997), s.34-35.
366. TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, *Modern Optiğin Kurucusu: İbnü’l Heysem (Hayatı, Eserleri ve Teorileri)*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2002, XII+220 s.
- Not. “O dönemde İbnü’l-Heysem (965-1039) ile başlayan çalışmalar onun *Kitab el-Menazır* adlı eseri ile büyük bir seviye kazanmış. XII. yüzyılda Latince’ye çevrilen kitap, bu tarihten sonra hem doğuda hem de batıda tek başvuru kaynağı haline gelmiştir. İslam dünyasında bu seviyede ikinci bir çalışma ise ancak yaklaşık üçyüz yıl sonra 1320’lerde Kemalüddin el-Fârisi tarafından *Tenkîh el-Menazır* adlı eserle gerçekleşmiştir.”
- Not. Topdemir’in burada künyesi verilen kitabı dışında İbnü’l Heysem ile ilgili çalışmaları şunlardır:
367. TOPDEMİR, H.G., “İbnü’l-Heysem’in optik araştırmaları,” *Bilim ve Felsefe Metinleri*, c. I, sayı 1, Ankara, 1992, s. 67-84.
368. TOPDEMİR, H.G., “İbn el-Heysem’in ışık üzerine adlı çalışması,” *Belleten*, LXI, 230, Ankara 1997, s.43-65.
369. TOPDEMİR, H.G., “Optik biliminde bir öncü: İbnü’l-Heysem,” *Kutadgubilig*, sayı 3, İstanbul 2003, s.107-126. (Ayrıca bkz. H.G. Topdemir, “İbn el-Heysem,” *TDVİA* XXII, 2001, s. 82-87.
- Not. Topdemir’in el- Fârisî ile ilgili çalışmaları şunlardır:
370. TOPDEMİR, H.G., “Kemâlüddin el-Fârisî’nin optik çalışmaları üzerine bir değerlendirme,” *Nüşa*, sayı 6, 2002, s.149-168.
371. TOPDEMİR, H.G., “Kemâlüddin el-Fârisî’nin gökkuşağı açıklaması,” *Ankara Üniversitesi DTCF Araştırma*, XXXIII, 1-2 (1990), s.477-492. (Ayrıca bkz. H.G. Topdemir, “Gökkuşağı,” *TDVİA* XIV, 2000, s.122-123).
372. TOPDEMİR, H.G., “Kemâlüddin el-Fârisî’nin karanlık oda çalışması,” *DTCF Araştırma*, XIV, 1992, s.281-289.
373. TOPDEMİR, H.G., “Kamal al-Dîn al-Fârisî’s explanation of the rainbow,” *Bilim ve Felsefe Metinleri*, I, 2 (1992), s.103-112.
374. TOPDEMİR, H.G., “Kemâlüddin el-Fârisî ve *Tenkîh el-Menâzır* adlı kitabı,” *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi (Necati Öner Armağanı)*, c. XL, 1999.
375. TOPDEMİR, H.G., *Takiyüddin’in Optik Kitabı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, 366 s.

Not. Bu kitabın dikkat çeken iki önemli boyutu vardır: 1. Eser yalnız 16. yüzyılda değil belki de bütün Osmanlı İmparatorluğu boyunca konuyla ilgili olarak kaleme alınmış

bilimsel tek eserdir. 2. İslam dünyasında XI. yüzyıldan itibaren başlayan başarılı çalışmalar sonucu optikte elde edilen üstün düzey, uzun yıllar sonra bu boyutta bir çalışmayla tekrar güncel hale gelmiştir.

Not. Topdemir’in Takiyüddin’in optik kitabı ile ilgili çalışmaları şunlardır:

376. TOPDEMİR, H.G., “Takiyüddin’in *Kitabu Nuri Hadakatil’l-Ebsar ve Nuri Hadikati’l-Enzar* adlı optik kitabı,” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, VII, 1997, s.253-286.
377. TOPDEMİR, H.G., “Takiyüddin’in optiğe katkıları,” *Bilim ve Teknik*, sayı 351, 1997, s.38.
378. TOPDEMİR, H.G., “Işığın yayılımının niteliği konusunda üç önemli adım: İbn el-Heysem, Kemalüddin el-Fârisî, Takiyüddin b. Maruf,” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXVIII, 1-2 (1998), s.381-403.
379. TOPDEMİR, H.G., “Galileo ve modern mekaniğin doğuşu,” *Felsefe Dünyası*, sayı 24, 1997, s. 42-52.
380. TOPDEMİR, H.G., “Osmanlılarda fizik çalışmaları,” *Osmanlı*, c.VIII, 1999, s.445-460.
381. TOPDEMİR, H.G., “Modern fiziğin Türkiye’ye girişinde Baş Hoca İshak Efendinin *Mecmu’a-i Ulum-i Rizaziye* adlı çalışmasının önemi,” *Türkler*, eds. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, c. XVII, Ankara 2002, s.897-905.
382. TOPDEMİR, H.G., “Mirim Çelebi’nin ‘Gökkuşağı ve Halenin Oluşumu’ adlı optik kitabı üzerine bir değerlendirme,” *OTAM*, sayı 13, 2003, s.75-89.
383. TOPDEMİR, H.G., “Aristoteles’in doğa fizik-felsefesi,” *Felsefe Dünyası*, sayı 39, 2004, s.3-19.
384. TOPDEMİR, H.G., “Türk fizik-optik tarihi üzerine,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Bilim Tarihi Sayısı*, ed. İhsan Fazlıoğlu, c.2, sayı 4, 2004, s. 135-151.
385. TOPUZLU, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* Açıklamalarla baskıyı yayınlayanlar: H. Hatemi, A.Kazancıgil, İst.Üniv.Yay. Rektörlük No. 2971, Dekanlık No.96, İstanbul 1982.
- Not. Bu kitabın önsözünde Cemil Paşa’nın *Mémoires et Observations Médicales* adlı Fransızca kitabı içindeki 30 konu, orijinal kitabın temininin çok zor olduğu düşünülerek tarafımızdan özetlenmiştir. Fransızca orijinal kitapta s. 122 vd.. röntgen ışınlarıyla kanser tedavisinin ilk sonuçları üzerinedir. Bu bölümün özeti için bkz. s.XVI-XVIII. (Ayrıca bkz. Yayın No.20).
386. a.TÜRELİ, Atila, *Makine Mühendisliği Bibliyografyası*, TÜBİTAK, Ankara, 1985.
- b.TRUSTED, Jennifer, *Fizik ve Metafizik* çev. Seval Yılmaz, İstanbul, 1995.
387. TÜMER, Günay, “İbn-i Heysem’in şimdiye kadar ele geçmemiş bir eseri,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, c.IV, 1980.
388. *Türkiye’deki Katı Hal Fizikinin 1978’deki Durumu*, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu Matematik ve Fizik ve Biyolojik Bilimler Araştırma Grubu, TÜBİTAK Yayınları, No.377, Ankara 1978.
389. *Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. Yılında Bilim “Bilanço 1923-1998” Ulusal Toplantısı*, II. kitap, II.cilt, TÜBA Yayınları, Ankara 2000. “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75.Yılında Bilim (Bilanço 1923-1998) Ulusal Toplantısı’na sunulan bildirileri içermektedir. Bunlar arasında Cumhuriyet dönemi fizik tarihi ile ilgili olanlar sırasıyla şunlardır;
390. İNÖNÜ, Erdal, “Türkiye Cumhuriyeti’nin 75. yılında Türkiye’de fizik,” s.1-23.
391. SAÇLIOĞLU, Cihan, “Teorik yüksek enerji fiziği,” s.24-46.
392. GÜVEN, Rahmi, “Genel rölativiteye Türkiye kaynaklı bazı katkılar,” s.47-52.

393. TOLUN, Perihan, “Türkiye’de deneysel yüksek enerji fiziği çalışmaları,” s.53-58.
394. TOMAK, Mehmet, “Yoğun madde fiziği araştırmaları,” s.59-63.
395. KORKMAZ, Mustafa, “Ülkemizde atom ve molekül fiziği alanındaki araştırma ve yayınların tarihi gelişim çizgisi,” s.64-68.
396. BERKER, Nihat & ERZAN, Ayşe, “İstatistiksel fizikteki gelişme,” s.69-76.
397. SEVGİN, Alpar, “Nükleer fizik çalışmaları,” s.77-78.
398. DEMOKAN, Ordal, “Plazma fiziği,” s.79-82.
399. UNAT, Yavuz, “Yer’in küresel olduğuna ilişkin görüşün tarihsel gelişimi,” *Bilim ve Ütopya*, sayı 95, 2002, s.8-13.
400. UZDİLEK, Salih Murat, “19. asırda atom,” *İstanbul Teknik Üniversite Dergisi*, V, 1-2 (1948), s.9-14. (Bkz. Yayın No.20)
401. UZDİLEK, S.M., “Geçmiş günler (Galileo’nun doğumunun 400’ncü yıldönümü),” *İstanbul Teknik Üniversitesi Bülteni*, XXIV, 4 (1966), s.37-44.
402. UZDİLEK, S.M., “İlim felsefesinde Eddington’un prensibi denel fiziğe karşı teorik fizik,” *İstanbul Teknik Üniversite Dergisi*, XXV, 1(1967), s. 8-15.
403. ULUÇAY, Çağatay & KARTEKİN, Enver, *Yüksek Mühendis Okulu. (Yüksek Mühendis ve Mimar Yetiştiren Müesseseler Tarihi)*, İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi Sayı 389, Berksoy Matbaası, İstanbul 1958, 740 s.
- Not.* Türkiye’de yüksek teknik öğretim ve mühendis mektebi (İTÜ) hakkında temel araştırma. Türkiye’de XIX. yüzyılda fizik dalı (ve diğer temel bilimler) Fen fakültelerinde değil, uygulamalı teknik eğitim kurumlarında gelişmiştir. Genel anlamda fizik açısından önemli olan kurumlar sırasıyla Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye’dir. Dolayısıyla bu kurumların tarihi gelişmeleri incelendiğinde, fizik dalının gelişimi de izlenebilmektedir. Bu konuda özellikle bkz. Mustafa KAÇAR, “Osmanlılarda Askeri Teknik Eğitim,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Bilim Tarihi*, ed. İhsan Fazlıoğlu, c.2, sayı 4, 2004, s.455-469. Bunu yanında kuruluş yılları ile ilgili önemli bir çalışma için bkz. Kemal BEYDİLLİ, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne, Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1806*, İstanbul 1995. (Ayrıca bkz. Kazım ÇEÇEN & Celâl ŞENGÖR, *Mühendishane-i Berri-i Hümayun’un 1210-1795 Tarihli Kanunnamesi*, İstanbul 1988.
404. UYGUR, Nermi, *Dil Yönünden Fizik Felsefesi*, İst.Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1979; 2.bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.
405. ÜNVER, Süheyl, “Rıfat Osman’a göre bizde radyolojinin başlangıcı,” *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı*, VII, 28 (1937), s.1-8.
- Not.* Ayrıca bkz. S. Ünver & N. Teknik, “Röntgenci Dr. İbrahim Vasıf (1879-1926),” *Tıp Dünyası*, Sayı 12, 1939; A. Mahir, “Müderriş Dr. Şevki Bey (1879-1931),” *Tedavi Klin. ve Lab. Mec.*, c.1, 551, 1931; T.R. Kazancıgil, “Röntgen şehidi Orhan Remzi Kazancıgil (1898-1963),” *Türk Radiol Mec.*, sayı 2, 1964.
406. ÜNVER, S., “İlk röntgencilerimizden Esat Feyzi hakkında (1874-1901),” *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, c.6, sayı 21-22 (1943), s. 37-41.
- Not.* Ünver (1898-1986), 1860 dolayında tıp, bilim tarihi ve kültür-sanat konularında yazı yazmıştır. Bunların 300 kadarı kitap monografidir. Bu geniş yayın yelpazesi içinde fizik-astronomi konusuna ilgili olanları mevcuttur. Ayrıntılı bir kaynakça için bkz. G. Mesara - A. Kazancıgil - A.G. Sayar, *Süheyl Ünver Bibliyografyası*, 465 s., İstanbul 1998.
407. ÜSTÜN, Emin Faik, “Dalga mekaniğinin yaratıcı Louis de Broglie hakkında,” *Fen Dergisi*, V, 4 (1969), s.104.

408. ÜSTÜN, E.F., “Radyoloji Bilim Dalı,” *Haseki Tıp Bülteni*, IX, sayı 3 (1971) s. 299-305.
- Not.* Ege Tıp Fakültesi’nde Radyoloji Bilim Dalını kuran ve genç yaşta kaybettığımız Emin Faik Üstün bir seri makalede çağdaş fizik ve tıbbi fiziğin özellikle uluslararası alandaki gelişim çizgileri üzerinde çok ayrıntılı, ilginç yazılar yazmış, bu konuda 60 dolayında makale ve 2 kitap yayımlanmıştır. Burada künyesi verilen makalede, özellikle *yazarın bütün yayınlarının kaynakçası mevcuttur.*
409. ÜSTÜN, E.F., “Bir radyoloji öncüsünün hayatı, bilimsel çevresi ve çalışmaları,” *Türk Radyoloji Mecmuası*, c.XX, sayı 7, 8 ve 9, 1970.
410. ÜSTÜN, E.F., “Radyoloji dünyasının büyük kaybı: Antoine Lacassagne,” *Haseki Tıp Bülteni*, X, 3 (1972), s.310-315.
411. VOLTERRA, V., LANGEVİN, P. ve BOUTROUX, P., *Henri Poincaré*. çev. Celâl Saraç. M.E.B. Ankara, 1952.
- Not.* Çeviren tarafından önsöz ve notlar; Poincaré dönemi ve Salih Zeki ile ilgilenenler için birinci elden yazılmış faydalı bir kaynak niteliğindedir. Ayrıca astrofizik dalında ünlü fizikçi George Gamov’un “Kainat ve Element Oluşumu”, “Uzay-Zaman-Atom Çekirdeği” ve “Güneşin Enerji Kaynağı” ile ilgili üç kitabı Türkçe’ye çevrilmiştir. *Kâinatın Yaradılışı* (çev. T.Akman, Ankara 1961); *Bir, İki, Üç... Sonsuz* (çev. C.Agar, M.E.B. Yay., İstanbul 1964); *Güney Diye Bir Yıldız* (çev. G.Aktaş, R.Canbeyli, İstanbul 1982). Paul Langevin (1872-1946) birçok yeni buluşlar yanında bilimsel alanda pozitivist kuramları, indeterminizmi ve Heisenberg’in kesinsizlik ilkesinin idealist ve sübjektif yorumunu eleştirmiş ve bütün bunların bilimdışlıklarını ileri sürmüştür. “Diyaletik materyalizm doğum sancıları çekiyor ve çağdaş fiziği doğuruyor” diyecek kadar marjinal fakat özgün bir kişiliğe sahiptir.
412. a.WALTER, Bairer, “Einstein haklıydı,” *Bilim ve Teknik*, IX, 97 (Aralık 1975), s.4-8
- b.WESTFALL, Richard, *Modern Bilimin Doğuşu*. Çev. İsmail Hakkı Duru, V Yayınları Ankara 1987, VIII+184 s.
413. WIDMANN, H., *Atatürk Üniversite Reformu*. Eklerle çevirenler: Aykut Kazancıgil, Serpil Bozkurt, İstanbul Matbaası, İstanbul 1981 (2. baskı).
- Not.* Yazarın 1933 Üniversite Reformu’nu bir bütün halinde ele alan *Exil und Bildungshilfe* (1973) isimli incelemesinin ekler ve açıklamalarla Türkçe çevirisidir. Konu ile ilgili temel kaynakçalardan biridir ve içinde dönemin fizikçileri hakkında geniş bilgi mevcuttur. Bu temel kaynak dışında her üçü de 1933 Üniversite Reformu ile Türkiye’ye gelmiş öğretim üyelerinin hatıralarını aşağıda veriyoruz. Bunlar için fizikçilerle ilgili bölümler vardır:
414. NEUMARK, F., *Boğaziçine Sığınanlar – Türkiye’ye İltica eden Alman İlim Siyaset ve Sanat Adamları (1933-1953)*. Çev. Şefik Alp Bahadır, İst. Üniv. İktisat Fakültesi ve Maliye Enst. Yay., Rektörlük No. 3062/491-66, İstanbul 1982 (Fizikçiler hakkında bkz. s.68).
415. HIRSCH, E.E., *Hatıralarım-Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*. Çev. Y. Karayalçın, F. Suphi, Ü. Tekinalp, H. Ayiter, Ankara Üniv. Hukuk Fakültesi, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yay. No.169, Ankara 1985 (Fizik için özellikle s.330).
416. NISSEN, R., *Helle Blaetter-Dunkel Blaetter (Erinnerungen...)*. Deutsche Verlags Amstalt, Stuttgart 1969, (2.bs.1976). 1933’de kendisi ile birlikte gelen mülteci hocalar hakkında bilgi.
- Not.* XX. yüzyılın en büyük cerrahlarından biri olan Nissen’in hatıralarında Türkiye’deki hayatı hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Türkiye’deki çalışmaları için bkz. Aykut Kazancıgil, “Ord.Prof.Dr. Rudolf Nissen,” *Cerrahpaşa Tıp Fak. Dergisi*, c.12 (1981), s.226-230; Türkiye’deki hayatı için bkz. A.Kazancıgil, “Ord.Prof.Dr.Nissen ve Türkiye’deki hayatı,” *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sayı 7 (1998), 194-207.

417. WOLF, J.H., “Friedrich: Dessauer (1881-1961),” *Türk-Alman Tıbbi İlişkileri Sempozyumu (1976)*. İst. Üniv. Tıp Fak. Yay., Rektörlük No.2669, Fak. No.120, İstanbul 1981, s.71-78.
418. YAVUZ, İbrahim ve AKKAYA, Aydın, “Yalçın Koç’la söyleşi: Kuantum fiziğinin sorunları,” *Bilim ve Mühendislik*, sayı 2, 1990, s.33-56.
419. YENİÇAY, F., “İstanbul Üniversitesi’nde fiziğin gelişmesi,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilim Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Ed. A.Y.Özemer, İst.Üniv. Yay., Rektörlük No.3042, Fen Fak. No.176, İstanbul 1982, s.36-53.
420. YENİÇAY, F., “Tanzimattan evvel ve sonra fizik tedrisatı hakkında bir taslak,” *Tanzimat*, İstanbul 1940, s.468-489.
421. YILDIRIM, Cemal, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, 303s.; 2. ve geliştirilmiş baskı Remzi Kitabevi, İstanbul 1994.
Not. Fizikle dolaylı olarak alakalı, fakat mantıqçı pozitivistleri öncelikle ele alan yazar, eserinin sonuna konu ile ilgili kişilerin eserlerinden seçilmiş 12 metin çevirisi (s.191-272) ve geniş bir kaynakça (s.273-301) eklemiştir. Ayrıca C.Yıldırım, Reichenbach’ın ABD’ye gittikten sonra yayımladığı *Rise of the Scientific Philosophy* adlı eserini *Bilimsel Felsefenin Doğuşu* adıyla çevirmiştir (Remzi Kitabevi, İstanbul 1982). Burada da, fizik konusu felsefi olarak etki sahası gibi değerlendirilmektedir.
422. YILDIRIM, C., “Newton (1642-1727),” *Bilim ve Teknik*, XXVI, 303 (1993), s.141-142.
423. YILDIRIM, C., “Bilimin öncüleri: James Clerk Maxwell (1831-1879),” *Bilim ve Teknik*, XXVI, 308 (1993), s.579-580. (Bkz. Yayın No.109).
424. YILDIRIM, C., “Bilimin öncüleri: Max Planck (1858-1947),” *Bilim ve Teknik*, XXVI, 309 (1993), s.579-580. (Ayrıca bkz. Yayın No.292).
425. YILDIRIM, C., “Bilimin öncüleri: Albert Einstein (1879-1955),” *Bilim ve Teknik*, XXVI, 310 (1993), s.704-705.
426. YILDIRIM, C., “Bilimin öncüleri: John Dalton (1766-1844),” *Bilim ve Teknik*, XXVI, 313 (1993), s.948-949.
427. YILDIRIM, C., “Bilimin öncüleri: Robert Boyle (1627-1691),” *Bilim ve Teknik*, XXVII, 315 (1994), s. 82-83.
428. YILDIRIM, C., “Ernest Rutherford (1871-1937),” *Bilim ve Teknik*, XXVII, 319 (1994), s. 82-83 (Ayrıca bkz. Yayın No.246).
429. YILDIRIM, C., “Niels Bohr(1885-1962),” *Bilim ve Teknik*, XXVII,318,(1994), s.82-83.
430. YILDIRIM, C., “Werner Heisenberg (1901-1976),” *Bilim ve Teknik*, XXVII, 319, 1994, s. 81-83. (Ayrıca bkz. Yayın No.245).

YAZARLAR DİZİNİ

A	Bernal, J.D.....	126-127
Abadoğlu, E.....	Beniç.....	37
Abdullah, R.....	Bernstein, J.....	128
Abel.....	Bertrand, A.....	31, 35
Ademoğlu, E.....	Beyerschen, A.D.....	129
Adivar, A.....	Beydilli, K.....	403
Agar, C.....	Bilir, H.....	131a
Ahmed Fahri.....	Bir, A.....	130
Ahmed Tevfik.....	Birgül, O.....	221
Akbaş, M.....	Bixby, W.....	131b
Akdeniz, K.G.....	Birinci, A.....	78
Akdoğan, C.....	Brogie, L De.....	132b, 133, 134, 407
Akdoğan, N.....	Boutroux, P.....	412
Akdoğan, Y.....	Bozdemir, S.....	135
Akkaya, A.....	Bozkurt, S.....	413
Akman, R.....	Budak, K.....	197
Akman, T.....	Buğdaycı, Ç.....	174
Akpınar, C.....	Buğdaycı, İ.....	136-137
Aktüre, T.....	Burhan Fehim.....	66
Akyüz, Ö.R.....		
Aktepe, M.....	C- Ç	
Aktaş, G.....	Capra, F.....	138a
Alevok, M.....	Christianson, G E.....	138b
Ali Sedat.....	Cluzet.....	68
Alpar, M.A.....	Crosland, M.....	358
Alsın, S.....	Coleman, J.A.....	139
Altay, G.....	Coles, P.....	140
Altınkök, M.....	Cushing, J. T.....	141
Arik, N.....	Çakmakçı, O.....	351
Arit, N.....	Çambel, P.....	98
Aslan, F.....	Çaykara, E.....	347
Aster, von, E.....	Çeçen, K.....	30, 130, 142-144, 403
Aştı, R.N.....	Çelik,.....	101a
Atademir, H.R.....		
Avcı, N.....	D	
Aydınol, M.....	Demir, R.....	29,145
Aygün, E.....	Demirel, Ş.....	146
	Delaunay, J.....	9
B	Dember, M.....	134
Bahadır, O.....	Demokan, S.....	147a
Bahadır, Ş.A.....	Demokan, O.....	398
Bahar, N.....	Dereli, T.....	147b, 148a
Balıbar, F.....	Derman, A.....	117
Barut, A.....	Derman, E.....	148b
Bayraktar, M.....	Derviş Paşa.....	3, 181, 193
Bekar, S.....	Dilgan, H.H.....	149
Bekman, A.R.....	Diñcer, K.....	246
Berkman, T.....	Dobbs, B.....	150
Berker, N.....	Dosay, G.M.....	29, 355

Dökmeçi, C.....	97
Dölen, E.....	151-154
Dönmez, A.....	175
Ducasse, P.....	237
Dudler, H.C.....	155a
Durmaz, M.....	106b
Duru, İ.H.....	412
Duru, O.....	196
Düveren, T.....	237
Düz, O.....	349
E, F	
Einstein, A....	50-56, 71, 77, 78, 155b, 156, 157, 200, 256
Erdem, S.....	257
Erdoğan, M.....	158, 176
Ergin, N.....	159a
Ertuş, İ.....	159b
Ersoy, N.....	247
Erzan, A.....	396
Esat Feyzi.....	16, 17, 406
Ezber, G.....	150
Fazlıoğlu, İ.....	79, 130, 160, 204, 384, 403
Fenmen, M.R.....	38, 41, 77, 163, 164, 267
Feynman, R.....	161, 162
Furat, A.H.....	204
Franck, J.....	129
Frank, P.....	194
G	
Gamov, G.....	411
Ganot, A.....	6
Gimpel, J.....	175
Girgin, A.....	165
Goerke, H.....	166
Goldsmith, D.....	169
Gottfried, T.....	170
Göker, A.....	175
Göker, L.....	167
Gökhan, N.....	352
Gökmen, M.....	168
Göksel, S.....	98
Göktürk, H.....	171, 172, 173
Grassmann, H.....	174
Grant, E.....	175
Güler, Y.....	293a
Gülbaş, N.....	178
Gülveren, H.....	176, 177
Gümüşoğlu, F.....	179
Gündüz, G.....	204
Günergun, F....	100, 130, 180-182, 274, 322
Günyol, V.....	196
Gür, H.....	183
Gürel, O.....	139
Gürsey, F.....	66, 94, 184-190, 222, 240, 278, 279
Gürsey, R.S.....	66
Gürsey, S.....	211
Güven, R.....	392
H, İ, J	
Hatemi, H.....	19, 191-193, 273, 385
Halide Edip.....	31
Hasan Fethi.....	10, 15
Hayrullah Ef.....	1
Heisenberg, W.....	66, 194-197, 244, 289, 411, 430
Helvacıoğlu, E.....	238
Hirsch, E.E.....	415
Hızır, N.....	198-201, 293
Hoffman, B.....	202
Hüsnu Hamid.....	48-52, 78, 322
İhsanoğlu, E.....	154, 203, 204, 230, 299
İnan, D.....	205a
İnam, A.....	205b
İsmail Ali.....	19, 42
İsmail Süleyman.....	21
İsmail Sadi.....	44
İnönü, E.....	180, 207-217, 390
İşli, N.....	218
İzgi, C.....	204, 206
İşıl-Ülman, Y.....	17, 74, 192, 236, 327
İzzet Fikri.....	45
Jeans, J.....	219
K, L	
Kaçar, M.....	152, 154, 403
Kadıoğlu, İ. S.....	220, 317
Kapkın, C.....	138, 170, 202
Karayalçın, Y.....	415
Kartekin, E.....	403
Karlığa, B.....	221
Kartal, S.....	222
Kaya, B.....	354
Kaya, Y.....	223
Kaya, M.....	224
Kazancıgil, T.R.....	59, 65, 70, 405
Kazancıgil, A.....	19, 75, 193, 225-236, 294, 385, 406, 413, 416
Kerim Erim.....	53-56, 71, 77, 112
Kiaulehn, W.....	237

Kızıler, R.....	238
Kızılırmak, A.....	348
Koca, M.....	239, 240
Koca, S.....	381
Koç, Y.....	241, 242, 418
Korkmaz, M.....	395
Kortel, F.....	179, 194, 244, 245
Korur, E.....	256b
Koyre, A.....	246, 247
Kuhn, T.....	248, 249
Kurnaz, L.....	217
Kurtay, S.....	354
Kuyuş, N.....	249
Kürkçüoğlu, N.....	132, 250-255
Langevin, P.....	411
Lausch, E.....	256a
Laborde, S.....	67
Lenck, R.....	64
Leuchs, E.D.....	256b
M, N	
Martin, C.....	258
Marlalı, E.....	126
Mehmed Esad.....	257
Mehmed Said.....	8, 58
Mehmed Refik.....	38-41, 77, 163, 164, 267
Mehmed Tefvik.....	62, 63
Merdivenci, A.....	259, 260
Mesara, G.....	407
Mustafa Sıdkı.....	43
Nasr, H.S.....	346
Nasuhoğlu, R.....	261-263, 268
Neumark, F.....	414
Newton, I.....	87, 92, 131b, 132a, 138b, 150, 172, 205a, 247, 251, 264, 306, 351, 422
Neyzi, N.....	352
Nissen, R.....	416
Nutku, F.....	106
Nutku, Y.....	265
O, Ö	
Okçu, R.....	223
Oralalp, F.....	266-268
Orbay, N.....	274
Osmay, N.....	286
Ögelman, H.....	269
Öktem, K.H.....	138a, 140
Ökten, S.....	32
Önengüt, G.....	270-272
Öner, N.....	7, 374
Öner, Y.....	194, 291
Özaydın, Z.....	1, 273
Özçep, F.....	274
Özden, N.....	275
Özemre, A.Y.....	159, 182, 185, 256, 276-284, 353, 419
Özüaydın, N.....	175
P, R	
Pak, N.K.....	285
P.M.....	286
Pagels, H.R.....	287
Pekünlü, R.....	288-290
Planck, M.....	291, 302, 424
Poincaré, H.....	31-34, 49, 411
Pracanta, M.....	292
Rae, A.....	293a
Reichenbach, H.....	293b, 421
Rıza Tahsin.....	294
Redondi, P.....	295
Rona, M.....	296
Rosenfeld, B.....	299
Rosenfeld, L.....	297
Russel, B.....	83, 298
S, Ő	
Saçlıoğlu, C.....	391
Sağlam, T.....	19
Salih Zeki.....	12, 14, 18, 27-36, 74, 233, 318, 320-323, 325, 327, 356
Sanalan, Y.....	300
Saraç, C.....	7, 29, 30, 74, 236, 297-301, 327, 411
Sayar, A.G.....	406
Sarıkaya, Y.....	305
Sarıoğlu, Ö.....	141
Sayılı, A.....	29, 234, 248, 328b-344
Segre, E.....	345
Sevgen, A.....	397
Sezerar, B.F.....	57
Shea, W.....	141, 242
Sinanoğlu, O.....	347, 348
Smith, W.....	349
Sovuksu, U.....	350
Strathern, P.....	351
Stubbs, P.....	106b
Şahan, Y.....	134
Şehsuvaroğlu, B.N.....	352
Şengün, A.....	353
Şeşen, R.....	204, 299
Şevki.....	42, 46, 47, 68, 405
Şişman, N.....	346

T	-V- -W- -Y-
Talbot, M.....	354
Tekeli, S.	75, 235, 248, 355-357
Tekin, E.	348
Tez, Z.	358-364
Timur, N.	179
Tolay, M.	350
Tolun, P.	365, 393
Tomak, M.	394
Topdemir, H.G.	203, 249, 366-384
Topuzlu, C.	385
Tuğbay, N.	128
Tunakan, M.S.	60
Tuncay, Ç.	345
Tümer, G.	387
Türel, A.	386a
Trusted, G.	386b
U, Ü	
Unat, E.K.	352
Unat, F.R.	203
Unat, Y.	29, 130, 355,399
Uzdilek, S.M.	61, 400-402
Uluçay, Ç.	403
Ural, Ş.	194
Uygur, N.	404
Ülken, H.Z.	77, 133, 164
Ünver, S.	17, 322, 327, 405, 406
Üstün, E.F.	407-410
Volterra, V.	411
Walter, B.	412 a
Westfall, R.	412b
Widmann, H.	413
Wolf, F.	417
Yardımlı, A.	156, 264
Yavuz, İ.	223, 418
Yıldız, M.	350
Yeniçay, F.	1, 165, 180, 232, 419, 420
Yıldırım, C.	421-430
Yıldırım, N.	16, 322
Yurtören, D.	127
Yücel, F.	33,34

Hikmet, 1849) is being accepted as the first publication of this bibliography. In the next four decades, physics appears a subject devoted mainly to the understanding of mechanics and ballistics. It was at the end of the 19th century that physics and mathematics emerged as pure sciences in the curricula of the university (Darülfünun) under the tutorial of professor Salih Zeki (1864-1921). In 1930, Fahir Yeniçay, after completing a doctorate in physics in France, started courses in nuclear physics, heralding the coming of modern physics in Turkey. Our current bibliography includes 449 publications in the given period, of which 85 have been annotated.

Key words: physics, medical physics, history of physics, bibliography, Turkey;
Anahtar kelimeler: fizik, tıbbi fizik, fizik tarihi, bibliyografya, Türkiye.

An annotated bibliography on the history of physics and medical physics in Turkey during the XIXth and XXth centuries

Aykut Kazancıgil

The progress of pure sciences in general, and physics in particular, during the XIXth century was pronounced in Turkey in educational institutions such as the School of Engineering, the Military Academy, and the Imperial School of Medicine. Physics became an independent discipline with the foundation of the Faculty of Sciences in the beginning of the 20th century. The present annotated bibliography includes publications on the history of physics and medical physics printed between 1849 and 2004.

Texts related to physics predating 1849, do not, in essence, reflect a scientific character, and are sketchy. For this reason, they have not been included in this bibliography. The book published by Hayrullah Efendi, professor at the School of Medicine, entitled ‘Problems of Physics’ (*Mesail-i*

Emre Dölen & Murat Koraltürk, *İlk Çimento Fabrikamızın Öyküsü 1910-2004*. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı – Lafarge Aslan Çimento ortak yay. İstanbul 2004. 30x23 cm., 262 sayfa, renkli resimli, ciltli sömizli. ISBN 975-333-177-0.

Günümüzde inşaat malzemesi olarak yaygın kullanılan ve geleneksel “kireç harcı”ndan çok daha dayanıklı olan, suda ve havada çok daha çabuk sertleşen çimentonun ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde İngiltere’de üretilmesiyle inşaat sektöründe önemli bir gelişme yarattığı söylenebilir. Türkiye’de büyük bir kısmı devlet tarafından inşa edilen kârgir binalarda (kışlalar, okullar, saraylar, hastaneler vb.) çimentonun, Avrupa’da bulunuşundan kısa bir süre sonra kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Çimentoya olan ihtiyacın artması neticesinde, yirminci yüzyılın başında, Türkiye’de çimento üretecek iki şirket kurulmuştur. Bunlardan birisi 1910 yılında kurulan “Arslan Çimento Şirketi”, diğeri 1911’de kurulan “Eskihisar Suni Portland Çimentoları ve Su Kireci Anonim Şirketi”dir. Sermayedarları gayrimüslim Osmanlılar ve yabancılardır. Her iki şirket de fabrikalarını İstanbul’un doğusundaki Gebze ilçesinde kurmuşlardır. Birincisinin fabrikası

Darıca’da Ekim 1911’de, diğerininki ise Eskihisar’da Nisan 1912’de, bugün Eskihisar arabalı vapur iskelesinin bulunduğu yerde açılmıştır. 1920 yılında iki şirket “Arslan ve Eskihisar Müttehid Çimento ve Su Kireci Fabrikaları Anonim Şirketi” adı altında birleşmiştir. Bu şirket uzun yıllar “Arslan Çimento” olarak bilinen ve 1980’den itibaren “Lafarge Aslan Çimento” adı ile faaliyetini sürdüren şirketin çekirdeğidir. İlgi çekici bir diğere nokta da, çimento sanayiinin, tekstil dışında Osmanlı döneminde özel girişimin yatırım yaptığı tek sanayi dalı olmasıdır.

Yukarıdaki bilgileri aktardığımız ve burada tanıtmak istediğimiz E. Dölen ve M. Koraltürk’ün ortak çalışması esas itibarıyla bu iki şirketin ve fabrikalarının kuruluşunu, yaptıkları üretimi, savaş ve ekonomik kriz yıllarında yaşadıkları sıkıntıları, yıllar boyu geçirdikleri yapısal dönüşümleri bol görsel malzeme eşliğinde aktarmaktadır. Her ne kadar, yazarlar önsözde “Bu kitap Türkiye’nin özellikle Cumhuriyet döneminin iktisadi gelişiminde önemli bir yeri olan Türkiye’deki ilk üreticisi olan Arslan Çimento’nun kurum tarihini anlatmaktadır” ifadesini kullanmışlar ise de, kitap bir kurum tarihinin çok ötesine geçmiştir. Eser, Türkiye’de çimento sanayinin kuruluşunu ve sektördeki iniş-çıkışları, bunlara sebep olan ekonomik ve siyasi faktörleri belgeler ışığında inceleyen geniş kapsamlı bir eserdir.

Önsöz’den, kitaptaki bilgilerin önemli bir kısmının “Aslan Çimento”nun kendi arşivinde bulunan malzemeye (personel dosyaları, evrak defterleri vs) dayandığını anlıyoruz. Şirketin 1920’li yıllara kadar geri giden bu malzemeyi korumuş olması, diğere şirketlerin örnek almaları gereken bir tutumdur. Bu malzemenin, yalnızca kurum tarihine değil, dönemin sanayi ve iktisadi tarihine de ışık tutacak belgeler olduğuna şüphe yoktur. Türkiye’de sanayi tarihi bugüne kadar kısmen ve genellikle iktisadi yönüyle araştırılmıştır. Ancak kurulan sanayi tesislerini teknik yönden de inceleyen araştırmalara ve bunların teknoloji transferindeki rolünün incelenmesine hâlâ ihtiyaç vardır. Bu kitapta iktisadi ve kurumsal yön ağır basmaktadır. da, çimentonun üretim prosesinin teknik yönleri – hammaddelerin girişi, işlenişi ve son ürünün eldesi-- ile ilgili bilgi verilmesi, üretim metoduyla ilgili bilgilerin fabrikaların kuruluşunda nereden ve nasıl aktarıldığı, uygulanan üretim tekniklerinin yıllar içinde nasıl geliştirildiği, hammaddelerin nasıl ve nereden temin edildiğinin belirtilmesi de yararlı olurdu.

Şimdilik konusunda tek başvuru kaynağı olan bu eserin, Türkiye’de sanayinin çok boyutlu tarihini ele alacak yeni çalışmalara örnek olabileceğini düşünüyorum. Aynı zamanda, başka sanayi kollarında kurumsal tarihlerin – yalnızca büyük tesislerin değil – fakat daha küçük girişimlerin, hatta imalathanelerin tarihini yazma konusunda araştırmacıları heveslendirmesini dilerim.

Son yıllarda bazı sanayi kuruluşlarının tarihiyle ilgili kitapların yayımlanması, bu kuruluşların tarihçelerini araştırmacılara veya araştırma kurumlarına ısmarlaması sayesinde ortaya çıkmıştır. Kuruluşların bu girişimlerini sürdürmeleri, sanayi tarihimizin yazılması bakımından güzel fırsatlar yaratacak ve son derece yararlı olacaktır.

Feza Günergun

Emre Dölen & Mustafa Kaçar (editörler), *Türk Teknoloji Tarihi*. I. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (15-17 Kasım 2001) Bildirileri. Türk Bilim Tarihi Kurumu ve İSKİ ortak yay. İstanbul 2003. 16,5x23,5 cm, 315+7 s. Renkli resimli, ISBN numarası yok.

Tanıtacağımız yayın, Türk Bilim Tarihi Kurumu tarafından 2001 yılında İTÜ İnşaat Fakültesi'nde düzenlenen I. Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi'ne sunulan bildirilerin bir bölümünden oluşmaktadır. Bu husus kitap kapağında belirtilmiştir. Ayrıca, kitaba *Türk Teknoloji Tarihi* başlığı layık görülmüştür.

İçindekiler sayfasına kısa bir bakış, bildirilerin çok çeşitli konularda sunulmuş olduğunu göstermektedir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Osmanlı tekstil üretiminde kullanılan boyar maddeler; Osmanlı'da top dökümcülüğü; Osmanlı'da gemi inşa teknolojisi; bir Osmanlı su değirmeni örneği; el-Cezeri (13. yüzyıl) ve Takiyüddin'in (16. yüzyıl) mekanik aletleri; Anadolu'da enerji teknolojileri; İstanbul Darülfünunu'nda elektromekanik kürsüsü; Osmanlı'da deniz torpidoları; mütefennin bir şeyh Hezarfen Efendi; Türkiye'de jeofizik, jeomagnetizma, sismoloji çalışmaları; Yemen'de tarım bilimleri; Mimar Sinan'ın köprüleri ve su yolları; İstanbul'da su sayaçlarının tarihçesi; Cumhuriyet Türkiye'si'nde pancar üretimi; geleneksel tarım aletlerinin traktörle buluşması vd.

Yukarıda çok çeşitli konuları ele alan bildiriler topluluğunu (18 bildiri) içeren bu yayına *Türk Teknoloji Tarihi* başlığı gibi iddialı bir başlık koymanın pek doğru olmadığı düşüncesindeyim. Böyle bir başlığın, ancak, Türk teknoloji tarihinin değişik dallarındaki gelişmeleri, bir bütünlük içinde ve ayrıntılı araştırmalara dayalı olarak kaleme alınmış bölümleri içeren bir kitaba verilebileceği kanısındayım. Ayrıca, bu başlığı taşıyan bir kitabın yazılabilmesi için de, daha uzun yıllar derin araştırmaların yapılması, bu araştırmaları teşvik

etmek ve tartışmak için kongreler düzenlenmesi gerektiğine inanıyorum. Yayına, yalnızca "I.Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri" başlığının verilmesi herhalde her bakımdan daha isabetli olurdu.

İlginç bir husus da, Türk Bilim Tarihi Kurumu Başkanı E. İhsanoğlu'nun kongre bildiri kitabını takdim yazısı içinde (s.VII-X), İTÜ bünyesinde, Prof.Dr. Kazım Çeçen tarafından 1981 ve 1986 yıllarında düzenlenen Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi kongrelerinden söz etmemiş olmasıdır. Bu kongreler, Türk teknoloji tarihi ile ilgili olarak Türkiye'de düzenlenen ilk kongrelerdir ve bu konudaki araştırmalara öncülük etmişlerdir. Kitapta yer alan bildirilerin kaynakları arasında gösterilen (s. 17, 245, 246, 247, 267, 269) bu kongreler sanki yok sayılmıştır. Bu şekilde bir görmezlikten gelme, E. İhsanoğlu'nun aynı yazısında "kapalı referanslar sistemimiz" (s. IX) dediği olaya bir örnek sayılabilir.

Bildirilerin tek tek değerlendirilmesi, bu tanıtma yazısının kapsamını aşacaktır. Burada yalnızca spesifik konulardaki bazı bildirilerin orijinal araştırmalara dayandığını, diğerlerinin ise bilinen, daha önce yayımlanmış bilgileri tekrarladığını belirtmek zorundayız. Bu sonuçlar değerli çalışmalar olmakla birlikte, bildiri olmaktan ziyade konferans niteliğini taşımaktadırlar. Ancak bu durumun, yayını tanıtığımız kongreye has olduğunu söylemek haksızlık olacaktır. Türkiye'de ve dünyada bu gibi örnekler sık sık görülmektedir.

Kitabın sonunda verilen "Yayımlanmamış Bildirilerin Özetleri" ile birlikte kongre programının da verilmesi uygun olurdu. Böylelikle, kongre çerçevesinde düzenlenen diğer etkinlikler hakkında bilgi edinmek mümkün olurdu. Diğer taraftan, bir kongre kitabı olduğu için, soru-cevap ve tartışmalara özet olarak dahi olsa kitapta yer verilmiş olması beklenirdi.

Kongre'nin orijinal çalışmaları teşvik etmiş olduğuna, bildiri kitabının da bu araştırmalardan haberdar olmamızı sağladığına şüphe yoktur. Bu bakımdan basılması faydalı olmuştur. Ancak bundan sonra, Türkiye'de teknoloji tarihi konusunda yapılacak bilimsel toplantıları belli konulara hasretmenin --kongre sonrasında tematik ve ilgi çekici kitapların ortaya çıkmasına olanak sağlayacağı için-- yararlı olacağına inanıyorum.

Feza Günergun

Ali İhsan GENCER-Ali ARSLAN, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2004, IX,+169s., Dizin var.

Prof. Dr. Ali İhsan GENCER ve Doç Dr. Ali ARSLAN tarafından kaleme alınan eser dört bölümden meydana gelmektedir. Transkripsiyonlar başlığı altında, kitapta kullanılan belgeler ve *Meclis-i Muallimîn Zabıt Defteri* günümüz Türkçesine çevrilmiş olarak okuyucuya sunulmuştur. Eserin son kısmına ise Edebiyat Fakültesi Meclis Zabıtları ve belgelerin fotokopileri eklenmiştir. Böylelikle meraklısına doğrudan belgeleri görme ve değerlendirme şansı sunulmuştur.

Giriş kısmında Darülfünûn fikrinin ortaya çıkması ve 1845 yılında kurulan Muvakkat Maarif Meclisi'nin bu konuda aldığı kararlar ve yapılan çalışmalardan başlanarak Birinci Bölümde, kurulması kararlaştırılan Darülfünûn için bir bina inşası ve bir *Encümen-i Dâniş* teşekkül ettirilerek gerekli materyallerin hazırlanmasından bahsolunuyor. Bir Darülfünûn kurulması için yapılan ancak âkim kalan bu ilk teşebbüsün ardından ikinci defa olmak üzere bir takım faaliyetlere girişilecek ancak 1870 yılında açılan *Darülfünûn* kısa süre sonra 1873'te kapatılacaktır. Bundan sonra üçüncü bir teşebbüs olarak Galatasaray Sultanî binasında olmak üzere *Darülfünûn-i Sultanî* adı ile açılan Darülfünûn ise 1877-1878 Eğitim yılında kapatılacaktır. Nihayet *Darülfünûn-i Şahane* ismi ile, kesintisiz olarak devam edecek bir üniversite Sultan II. Abdülhamid'in cülusunun 25. Yıldönümünde, 1 Eylül 1900 tarihinde açılacaktır. (s. 1-11)

Kitabın, II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünûnunun Yeniden Yapılandırılması başlıklı ikinci bölümünde (s.13-27) Ekler bölümünde tam metin olarak verilen (s.53-102) *Dârülfünûn Edebiyat Şu'besi (Fakültesi) Muallimler Meclisi Zabıt Defterinde* yer alan bilgiler de kullanılarak Darülfünûnunda bu dönemde meydana gelen değişiklikler üzerinde durulmaktadır. İlk defa bu araştırma ile yayınlanan defter, Darülfünûn tarihine bir çok yeni bilgi katması hasebiyle ayrıca incelenmeye değer görünmektedir.

Darülfünûn Edebiyat Şu'besi (Fakültesi) Muallimler Meclisi Zabıt Defteri 8 Kânûn-i Evvel 1327/21 Aralık 1911 ile 9 Eylül 1328/29 Eylül 1912 tarihleri arasında kapsamaktadır. 19 Ağustos 1328/ 1Eylül 1912 sonrasındaki

tutanaklar defterdeki asli sayfalara kaydedilmeyip müsvedde halinde defterin arasında bulunmaktadır. Bunlar defterin asli sayfalarının devamı olarak kabul edilerek transkript yapılan kısmın sonuna eklenmiştir.

Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı zamanında, bu şahsın eğitim nazariyesi, Darülfünûnunun eğitim sisteminde yerinin daha iyi anlaşılmasına yardım etmiştir. Nitekim bu dönemde Darülfünûnda *Meclis-i Müderrisin* gibi bir takım müesseselerin oluşturulmaya başlandığı görülmektedir.(s.13-16) Eldeki defterin ilk sayfasında Maarif-i Umûmiye Nezareti'nin, Darülfünûnunun her şubesinde bir *Meclis-i Muallimînin* yani Muallimler Meclisinin ve bu Meclisin görevlerinin neler olacağını havi yazısı yer almaktadır. Bu günkü Profesörler kurulunun tam karşılığı olan Muallimler Meclisi kendi içinde gizli oyla, bir sene müddetle reis seçecek ve aynı şekilde Meclisin bir de katibi seçilecektir. Reis ve katiplerin memuriyetlerini Maarif Nezareti onaylayacaktı.

Muallimler Meclisi ayda bir kere toplanacaktı. Ancak lüzum görülürse reisin daveti üzerine olağanüstü toplanabilecekti.

Ders programının düzenlenmesi, yeniden bir dersin ihdası gibi hususlar Mecliste karar altına alınacak ve daha sonra *Maarif Nezareti*'ne bildirilecekti. Tedrisat için her türlü alet, edevat ve lâboratuar gibi gereçler Meclisçe tespit edilecek, daha sonra *Maarif Nezareti*'ne bilgi verilecektir.(s.54)

Maarif Nezareti'nin bu talimatı üzerine Muallimler heyeti 8 Kânûn-ı Evvel 327 tarihinde toplanarak gizli oyla bir reis ve bir katip seçmiş ve böylece Muallimler Meclisi teşekkül etmiştir. (s.55)

Nizamname gereği bir ay sonra tekrar toplanan Muallimler Meclisi *Darülfünûn Talimatnâmesinde* münhal kalan müderrisliğe Meclisçe iki aday gösterilmesi keyfiyeti üzerinde durmuş, fakat Meclis'in bir aday üzerinde karar kılması halinde ikinci bir namzede gerek kalmayacağı keyfiyetinin Nezaret makamına bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Görüldüğü gibi Nezaretin aldığı bir kararı Meclis sebep göstererek değiştirebiliyordu. Bu türden örneklere Meclisin aldığı diğer bazı kararlarda da rastlamak mümkündür. (mesela bk. 8 Kânûn-i Sâni 327 tarihinde akdedilen celse, s.56)

22 Nisan 328/5 Mayıs 1912 tarihli zabıtın başlığından anlaşıldığı üzere bu tarihten itibaren *Ulûm-i Âliye-i Diniye ve Edebiyât Şu'beleri Meclis-i Muallimînleri* birlikte toplanmaya başlamışlardır. Buna sebep ise, Maarif Nezareti tarafından Darülfünûna 10 Nisan 1328(23 Nisan 1912) tarihli, bu iki şube için yeni bir ders programının tertibinin istendiği yazısıdır.

Bundan sonra, birlikte çalışan bu iki fakülte meclisi, uzun müzakereler neticesinde mufassal bir program hazırlayacaklar ve bu program Maarif Nezareti'ne sunulacaktır. 28 Mayıs 1328/6 Haziran 1912 tarihli akdedilen celse

tutanaklarından bu program hakkında tafsilatlı bilgi edinmek mümkündür. (Bkz. Ek-1, s.62-78) Ancak şu kadarını söylemek lazım ki bu program esas itibariyle Darülfünûnda ihtisaslaşmayı öneren, bilinen ilk program özelliğine sahiptir.¹

Dikkati çeken diğer bir husus ise Darülfünûndan 1912 senesinde bir öğretim üyesinin vali ve diğer bir öğretim üyesinin Baş şebender olarak atanması hadisesidir. Bu da bize Darülfünûnun sahip olduğu potansiyeli göstermesi bakımından önemlidir. (s.90)

Osmanlı Devleti'ni teşkil eden kavimler hakkında bilgi veren ve Tarih ilminin tamamlayıcısı olarak addolunan *Etnografyanın* bir ders olarak okutulmasının elzem görülmesi, günümüz ders programlarında dahi yer almayan bu ilme verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. (s.68)

Sorbon Üniversitesi'nde doktoralarını yaparak dönen üç talebe, Darülfünûnda öğretim üyesi olarak çalıştırılmak için yeterli olup olmadıklarını anlamak amacıyla, Darülfünûn müderrislerinden seçilen hocaların oluşturduğu komisyonda sınava tabi tutulurlar. Tezlerinin yeterli görülmesine karşın sözlü sınavda, Edebiyat Fakültesi'nde ders verecek müktesebata sahip olmadıkları gerekçesiyle Meclis bu öğrencinin, masraflarını kendilerinin karşılaması şartıyla altı ay yurt dışında eğitimlerini ikmal etmelerine karar vermiştir. (s.23)

Bu arada Fakülte Meclisi toplantılarına katılmayan öğretim üyelerine karşı alınan tedbirler ve Darülfünûn için yeni öğretim üyeleri yetiştirmek için yapılan çalışmalar bu dönemde Meclisi meşgul eden diğer bazı konulardır. Bunun yanında, müderrislerin/öğretim üyelerinin ne kadar maaş aldıkları, hangi dersin kaç saat okutulduğu ve başka bir çok husus hakkında, eserin Ekler kısmında tam metni verilen Meclis Zabıtlarından geniş bilgi edinmek mümkündür. (s.53-102)

1911 yılında yapılan düzenleme ile Darülfünûnun beş şubeye ayrılması, 1912-1913 seneleri arasında her şubede görev yapan öğretim elemanı ve eğitim görmekte olan öğrenci sayıları verilmektedir. II. Meşrutiyet döneminin serbest ortamında öğrenci örgütlenmelerinin durumu, I. Dünya Savaşı sırasında (1915-1918) Edebiyat Fakültesi'nde görev yapan Alman Öğretim Üyeleri ve 1915 yılında İnas Darülfünûnun kurulması ve kız öğrencilerin Darülfünûnda tedrisleri konusunda yaşanan gelişmeler, ayrıca bu bölümünde üzerinde durulan diğer konuları meydana getirmektedir. (s.24-27)

¹ Edebiyat Fakültesinin bölümlere ayrılmasının 1915-1916 ders yılından itibaren olduğu söylenmektedir. Bk. Cengiz Orhonlu, "Edebiyat Fakültesinin Kuruluş ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler", Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973, s.61. Eserde ise, 28 Mayıs 1912 tarihinde hazırlanan ders programı ile ilk bölümlere ayrılmaya teşebbüs edildiği görülmektedir. (bk., s. 21)

Üçüncü Bölümde Darülfünûnun ilmî ve idarî özerkliği hususunda yapılan çalışmalar ve bunu sağlayan 1919 Darülfünûn-i Osmanî Nizamnamesi hakkında bilgi verilmektedir. Bu Nizamnameye göre Darülfünûnun idarî teşkilatlanmasına değinilmiştir. (s.29-31) Mütareke ve İşgal döneminde Darülfünûn öğrenci ve hocalarının Milli Mücadele lehinde çalışmaları ile Edebiyat Fakültesi tarafından Mustafa Kemal'e fahrî müderrislik unvanı verilmesi bu bölümünde üzerinde durulan diğer konulardır. (s.32-33)

Kitabın Dördüncü Bölümünde ise Cumhuriyet'in ilanından hemen önce Darülfünûnun durumu ve Edebiyat Fakültesi Şubeleri hakkında bilgi verildikten sonra Cumhuriyet'in ilanından sonra Darülfünûn için yapılan düzenlemelerden bahs olunmaktadır. Bunlar arasında Darülfünûnun Osmanlı Harbiye Nezareti binasına nakli, TBMM tarafından 21 Nisan 1924 tarihinde Darülfünûna ilmî ve idarî özerkli verilmesi ve Bakanlar kurulunca Darülfünûn için bir talimatname hazırlanması sayılabilir. Öğrencilerin kurduğu bir takım dernekler ile yerli ve yabancı öğretim üyelerinden bahsedildikten sonra 1932-1933 yılında Darülfünûnda bulunan bölümler liste halinde verilmekte olup bundan sonra ise Cumhuriyet Hükümetinin İsviçre'den Prof. Albert Malche'yi getirterek Darülfünûn reforme edilmesi çalışmaları hakkında bilgi verilmektedir. Bundan sonra 1933'te Darülfünûn kapatılacak ve 1 Ağustos 1933 tarihi itibariyle Üniversite dönemi başlayacaktır. Prof. Malche başkanlığında teşkil olunan bir ıslahat komisyonunun raporu doğrultusunda Darülfünûna son şekli verilecek ve Disiplin adı altında yeni bölümler teşkil olunacaktır.

Maarif tarihimiz bakımından çok önemli bilgiler içeren bu eser, bu konuda çalışanlar için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Metin Ünver

DÜZELTME / CORRIGENDA

Osmanlı Bilimi Araştırmaları'nın geçen sayısında (c.VI, Sayı 1, 2004) yayımladığımız "İslamda İlim ve Teknoloji" başlıklı sergi tanıtma yazısında, Frankfurt J.W.Goethe Üniversitesi Arap-İslam Bilimler Tarihi Enstitüsü'nün yayımlarında da bahsedilmişti. Bu tanıtma yazısında, adigeçen enstitünün direktörü Fuat Sezgin'in *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı eseri sehven bir "bibliyografya" olarak nitelendirilmiştir. Halbuki bu yayın, İslam bilim tarihini konu alan bir "tarih" kitabıdır. Yanlışlığı düzeltir, yazardan özür dileriz. F.Günergun (editör).

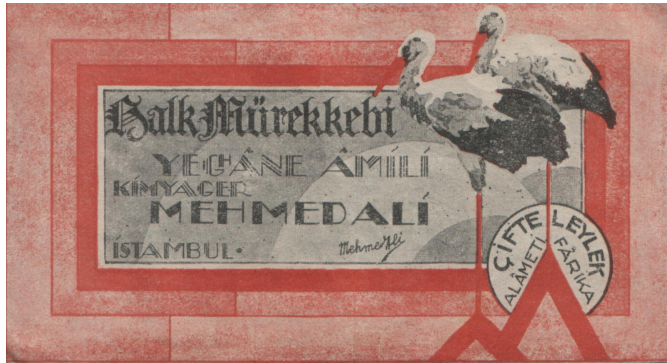
KATKILAR / ADDENDA

Mavroyeni Paşa, Dr. John Kirk ve Mehmet Ali Kâğıtçı hakkında notlar
Şeref Etker

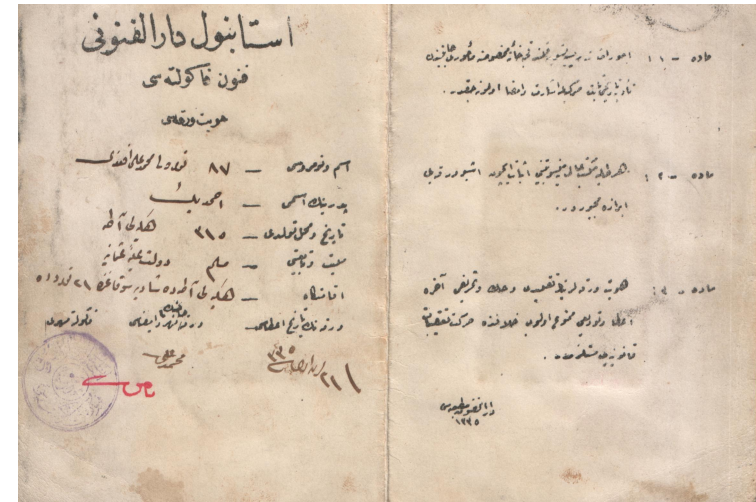
Mavroyeni Paşa'nın övdüğü "Mariani şarabı" eczacılık tarihine girmiş bir üründür.² Bordeaux şarabı ile koka yapraklarında oluşan bu içeceğin tanıtımı için pek çok ünlü kişiden referans alınmış, bunlar daha sonra albümler halinde yayımlanmıştır. Mavroyeni Paşa'nın sayın Feza Günergun'un makalesinde yayımlanan mektubu ve gravürü 1895'te Mariani Albümleri'nin ikincisinde yer almaktadır.³ Aynı mektup dördüncü albümde de yayımlanmıştır (1899), fakat gravür farklıdır. Dördüncü albümde ayrıca "Mavrogény-Pacha" başlıklı iki sayfalık bir biyografi vardır ve burada Mavroyeni Paşa'nın doğum tarihi 15 Eylül 1815 olarak verilmektedir.⁴ Biyografi, Mavroyeni Paşa'nın sağlığında, Vin Mariani için yazdığı mektup ve fotoğrafıyla birlikte albüm yayıncılarına verilmiş olabilir. O bakımdan dikkate alınmalıdır.

Sayın Asuman Baytop'un yazısında adigeçen Dr. John Kirk için geniş bir biyografi yayımlandığını makale basıldıktan sonra öğrendim. Bu kitapta Dr. Kirk'in botanik çalışmalarına değinilmektedir.⁵

Mehmet Ali Kağıtçı ile ilgili olarak *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nda yayımlanan yazının içinde 27. sayfada verilen fotoğrafın alt yazısı⁶: "Kimya-i hayati ve sanayi asistanı Mehmet Ali Kimya-i sanayi darülmehsaisinde, Teşrinevvel 1337 [Ekim 1921, Yerebatan]" olacaktır. Bu yazıya ek belgeleri sunuyorum:

Mehmet Ali Kağıtçı'nın ürettiği yerli mürekkebin etiketi (c. 1929)

Mehmet Ali Kağıtçı'nın İstanbul Darülfünunu Fünun Fakültesi kimliği (1335/1919)
(ön ve arka yüz)

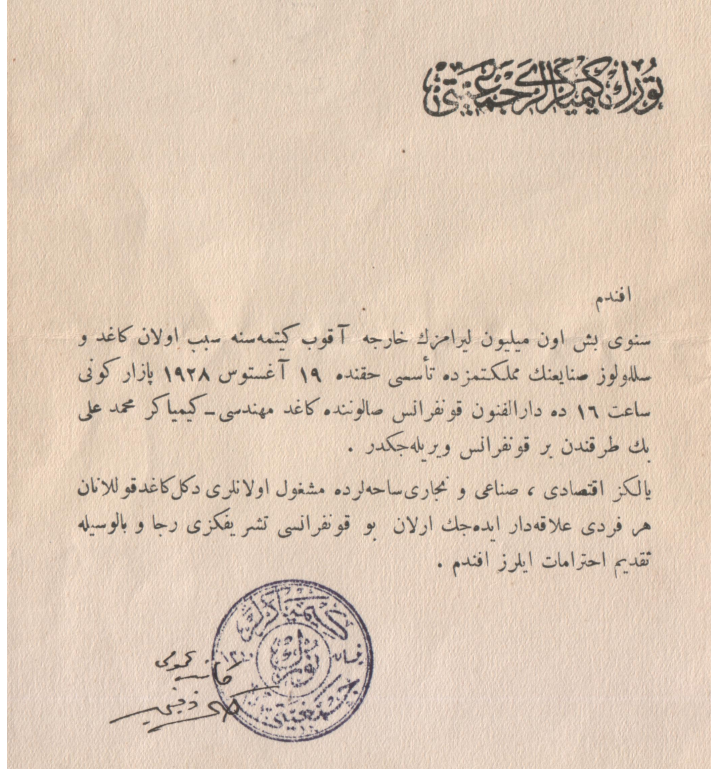
² W. H. Helfand, "Vin Mariani", *Pharmacy in History*, 22(1): 11-19, 1980

³ *Album Mariani*, Vol. 2, Paris, Librairie Henry Floury, 1895 (sayfalar numarasız)

⁴ "Mavrogény-Pacha", *Album Mariani*, Vol. 4, Paris, Librairie Henry Floury, 1899 (sayfalar numarasız)

⁵ D. Liebowitz, *The Physician and the Slave Trade: John Kirk, The Livingstone Expedition, and the Crusade against Slavery in East Africa*, New York, W.H. Freeman, 1999 (xii+314 s.)

⁶ Ş. Etker, "İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi Kimya Zümresi Müderris Muavini Mehmet Ali Kağıtçı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. IV, sayı 2, 2003, s. 21-28

Türk Kimyagerler Cemiyeti'nin konferans davetiyesi

Türk Kimyagerler Cemiyeti

Efendim,

Senevi beş-on milyon liramızın harice akup gitmesine sebep olan kağıd ve selüloz sanayinin memleketimizde tesisi hakkında 19 Ağustos 1928 Pazar günü saat 16'da Darülfünun konferans salonunda Kağıd Mühendisi-Kimyager Mehmed Ali Bey tarafından bir konferans verilecektir.

Yalnız iktisadi, sanayi ve ticari sahalarda meşgul olanları değil kağıd kullanan her ferdi alakadar edecek bu konferansı teşrifleriniz rica ve bil-vesile takdim-i ihtiramat eyleriz efendim.

(Mühür) Türk Kimyagerler Cemiyeti Nisan 1340

(İmza) Katib-i Umumi Refik Kemal (?)

Muslihiddin Adil Taylan hakkında not

Ali Baltacıoğlu

Sayın Editör,

Emre Dölen Bey'in *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın son sayısında [c.VI, Sayı 1, 2004] yer alan Darülfünun öğrencilerinin Balkan Savaşı ile ilgili eylemlerini konu eden yazısını zevkle okudum. Ancak Hacı Adil Bey'in [s.69] gerek bir müderris gerekse bir yönetici olarak bu eylemlerde öncü rol oynamasını biraz yadırgadım. Bu tablo daha önceden eylemci ve millici kimliğini bildiğim yine Hukuk Fakültesi müderrislerinden Muslihiddin Adil Bey'e daha yakışıyordu. Saray ile daima uzlaşmacı tavır sergileyen Sait Bey'e karşın, Muslihittin Adil Bey'in tavrı hep ulusal kurtuluştan yana olmuştur. Padişah'ın maddi yardımlarını geri çevirmiş ve *Tarik* gazetesi üzerinden çizgisini ve kararlılığını sürdürmüştür. Bu yazıda ve belgelerde adı geçen Adil Bey, Hacı Adil Arda Bey değildir. Muslihittin Adil Taylan'dır. Hukuk Fakültesi Müdürlüğü yapan Muslihiddin Adil Bey'dir (Mehmet Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi*, Pınar Yayınları 1995, s.71). Ayrıca, söylev verenlerden Hukuk Fakültesi öğrencisi Denyal Behar ve Muslihittin Adil Beylerin İstanbul Barosu 1937 Levhası, Alaaddin Kral Matbaası albümünde güzel fotoğrafları vardır. Muslihittin Adil Taylan hakkında Suphi Nuri İleri'nin yazmış olduğu yazıyı ekliyorum. Bir de babamın [İsmail Hakkı Baltacıoğlu] yazmış olduğu bir yazı var. Ancak onu bulamadım. Saygılarımla,

Ali Baltacıoğlu

Suphi Nuri İleri, "Muslihiddin Adil Taylan," *Yeni Adam*, 3 Şubat 1944, Sayı 475.

Bu büyük hatibi ve hukukçuyu da kaybettik. Uzun yıllar hastalık çeken meslektaşımız, üstadımız müderris, avukat ve gazeteci Muslihiddin Adil'i memleketimiz aydınları arasında bilmeyen ve sevmeyen hemen yoktur.

Merhum altmış iki yaşında öldü. Selanik ve İstanbul Hukuk Fakültelerinde müdürlük ve idare hukuku hocalığı etmişti. Orta tedrisat umum müdürlüğünde memleketimizde birçok lise açmaya muvaffak olmuştu. Maarif müsteşarı iken Ali Kemal nazır olur olmaz hemen azledildi. Müsteşarlıktan sonra mütareke devrinin başlarında *Tarik* gazetesini çıkarmaya başladı. Nesi var nesi yok ise satarak gazetesinin kuruluş masrafını tedarik etmiş, bütün gün ve gecelerini matbaada geçirerek bu memlekete kalemi ile de hizmet etmek istemişti. Damat Paşa kabinesine, mandacılığa, düşman işgaline karşı pek şiddetli yazılar yazdığı için gazetesi kapatıldı. Milli istiklal savaşına merhum böylece ta ilk günden itibaren var kuvvetiyle iştirak etmişti.

Damat Ferit Paşa *Tarik* gazetesinin Mustafa Kemal aleyhinde neşriyat yapması için pek çok altın tahsisat vermek istemişse de Muslihiddin Adil

nefretle bu paraları reddetmiştir. Gazetesi kapandıktan sonra merhum avukatlığa başladı ve az zamanda pek büyük bir nam aldı. İdari davalarda mütehasstı. Lozan Konferansı'nın birinci kısmında Türk Murahhas Heyeti'nde müşavirlik ederken ekalliyetler meselesinin müzakerelerinde pek çok hizmet edip memleketimizin haklarını yabancılara karşı şiddetle müdafaa etmişti. Merhum son derece çalışkan, malumatlı natuk ve değerli bir zat idi. Milletlerarası kongrelere giderek Türkiye'yi ilmen temsil etmişti. Basılmış ve basılmamış pek kıymetli hukuki eserleri vardır. Hele avukatlığında dürüstlüğü ve namusu ile nam almıştı. Ali Kemal'den sonra yine idare hukuku kürsüsüne kavuşup bu memlekete binlerce aydın yetiştirdi. Fakat her nedense Darülfünun Üniversite olunca birçoklarımız gibi o da açıkta kaldığından kederinden hastalandı ve artık bir daha iyileşemeyerek öldü. Kendisi ile Hukuk Fakültesi'nde üç sene kadar arkadaşlık etmişim. Pek nazik, terbiyeli, hassas ve gururlu bir zat idi. Şık ve güzeldi. Uzun boyu, tatlı dili, kuvvetli hitabeti ve makul fikir ve mütalaalarıyla tanyanlarına hemen kendisini sevdirdi.

Tam bir aile babasıydı. Karısını ve çocuklarını pek çok severdi. Kızını hukukçu yaptı ve en beğendiği talebesinden Hicabi* ile evlendirdi. Hicabi bugün İstanbul müddeiumumi muavinidir. Birçok sene evvel haremimi kaybeden üstat bir türlü duyduğu derin kederden ayrılamamıştır. Tam kalbinin en hassas yerinden vurulmuştu. Hakkı da vardı. Çünkü Bayan Müslihiddin Adil Türk kadınlığının mükemmel bir numunesiydi. Memleketimizde ilk kadın mecmualarını çıkaran, yazan sevdiren o idi. Derin malumatı ve güzel kalem ile merhume gazetecilikte de Türk kadınının ne kadar başarılar gösterebileceğini hakkıyla ispat etmişti. İşte biz bu ay pek muktedir, pek hassas ve pek sevimli bir hatibimizi ve bir hukukçumuzu kaybetmiş bulunuyoruz.

Yeni Adam [ya da İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu]'nun notu:

Merhumu ilk önce Maarif Nezareti Tedrisat-ı Taliye Müdür-i Umumisi olarak tanıdık. İdaresi zamanında sultanilere ve idadilere hizmeti çok olmuştur. *Tarık* gazetesini çıkardığı zaman Türkiye'nin kayıtsız ve şartsız bütünlüğünü müdafaa için yazdığı yazılar istiklal tarihimizde saygı ile anılacak değerli şeylerdir. Arkadaşımızın pek doğru olarak anlattığı üzere kendisine yeniden kurulan üniversitede yer verilmemesi onun içinde kapanmak bilmeyen bir yara açmıştır. Müslihiddin Adil ile birlikte bir hukukçu, idareci, hatip ve vatanperveri kaybettiğimize şüphe yoktur.

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİNİN YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Osmanlı Bilimi Araştırmaları (OBA), bilim, teknoloji ve tıp tarihi ile temel ve uygulamalı bilimlerin tarihini ele alan araştırma makaleleri, çeviri ve tanıtım yazıları (bilimsel toplantı ve yayınlar) yayımlamayı hedefleyen hakemli bir dergidir. Derginin öncelikli amacı, Türk bilim tarihi konusundaki araştırmaları yayımlayarak, bu bilim dalının gelişimine katkıda bulunmaktır. OBA'nın yayın dili Türkçe'dir. Dergide, İngilizce, Fransızca ve Almanca makaleler de yayımlanabilir. 1995 yılında yayına başlayan dergi, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı (yaz ve kış) olarak yayımlanmaktadır.

Yayımlanmak üzere OBA'ya gönderilecek çalışmalarda aranan özellikler

1. Çalışmanın metni dört kopya olarak bir adet disket kaydıyla (PC Word) birlikte editöre gönderilmelidir.
2. A4 kağıda tek yönlü ve tek satır aralıklı basılmış olan metin, boyutları 12.5 x 18.5 cm olacak şekilde düzenlenmiş olmalı; yazı karakteri olarak Times New Roman Türk kullanılmalıdır. Metin 11 punto, dipnotlar 8 punto, makale başlığının tamamı büyük harflerle 12 punto ve koyu yazılmalıdır. Metin içindeki bölüm başlıkları sadece baş harfleri büyük 11 punto ve koyu; bölüm alt başlıkları ise, 11 punto italik ve beyaz olacak şekilde düzenlenmelidir.
3. Çizelgeler ve çizimler ana metnin içindeki yerlerinde, ekler metin sonunda olmalıdır. Dipnotlar sayfa altında verilmelidir. Kitap ve dergi adları beyaz italik, makale başlıkları tırnak içinde yazılmalı, kitapları yayımlayan kurumların adları açık olarak (İstanbul Üniversitesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, vb.) belirtilmelidir.
4. Yukarıda belirtilen özelliklere uygun olarak hazırlanmış olan çalışmanın, ekler, resim, şekil ve tablolarıyla birlikte 40 sayfayı geçmemesi tercih edilir.
5. Yazının ilk sayfasında, çalışmanın başlığı, yazar / yazarların adı ve adresleri bulunmalıdır.
6. Metin sonunda en az 100 kelimelik bir özet verilmelidir. Türkçe makalelerin özetleri İngilizce, yabancı dilde yayımlanacak makalelerin özetleri Türkçe ve İngilizce verilmelidir. Özetlerin altında en az üçer adet İngilizce ve Türkçe anahtar sözcük yer almalıdır.
7. OBA'ya gönderilen çalışmalar, yazar ve hakem kimliği gizli tutularak üç hakeme gönderilir. Çalışma, hakemlerden en az ikisinin raporu olumlu ise yayımlanır.

Çalışmaların gönderileceği adres:

Feza Günergun (editör)
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Bilim Tarihi Anabilim Dalı
Beyazıt, 34459 İstanbul
Tel: 0212 455 57 00/15978; Fax: 0212 511 43 71
E-posta: fezagun@attglobal.net

* Hicabi Dinç. Kaynak: *T.C. Devlet Yılı 1945*, Başbakanlık Basın Yayın Umum Müdürlüğü Yayınlarından 16, 1946, s.120 (Ali Baltacıoğlu'nun notu).